

კ ა ნ ხ ე რ ს ე რ

წ ა ნ ს უ რ ე რ ღ ა თ ა ნ ა მ ე რ ზ ე რ ე რ

ს ვ თ რ ს ლ მ ა მ რ ს ე რ ე რ ე რ ე რ

კ ა ნ კ ი ს ი

ნარსული და თანამედროვეობა

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Proceedings No. 7 of Folklore Studies Department

KHVTISO MAMISIMEDISHVILI

P A N K I S I

Past and Modernity

**ivanej avaxiSvil is saxel obis Tbil isis saxel mifo
universitetis fol kl oristikis departamentis
Srombi #7**

ხვთისო მამისიმედიშვილი

კ ა ნ კ ი ს ი

წარსული და თანამედროვეობა

**თბილისის
უნივერსიტეტის
გამომცემლობა**

წინამდებარე წიგნში განხილულია პანკისის ხეობაში უძველესი დროიდან დღემდე მიმდინარე ისტორიული, კულტურული და მიგრაციული პროცესები. ნაშრომი მრავალმხრივ არის საყურადღებო, მასში დეტალურად არის გაანალიზებული ხალხთა მიგრაციის შედეგად პანკისში შექმნილი სოციალური და ეთნიკური ცვლილებები, აგრეთვე, ხეობაში მცხოვრები სხვადასხვა ეთნიკური წარმომობისა და რელიგიური მრწამსის მქონე ხალხთა ურთიერთდამოკიდებულება, შრომითი საქმიანობა და ზეპირსიტყვიერება. მასალის დიდი ნაწილი ავტორმა უმთავრესად ველზე უშუალოდ ჩატარებული სამუშაოს შედეგად მოიპოვა.

წიგნი უსათუოდ მიიპყრობს მეცნიერების სხვადასხვა დარგით — ფოლკლორით, ისტორიით, ენათმეცნიერებით, ეთნოგრაფიითა და ხალხური რელიგიური ტრადიციით დაინტერესებული მკითხველის ყურადღებას.

რედაქტორი ზურაბ კიკნაძე

რეცენზენტები: როლანდ თოფჩიშვილი
თეიმურაზ ქურდოვანიძე
რუსუდან ჩოლოყაშვილი
ეკა ჩხეიძე

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008

ISBN 978-9941-13-034-2

ნ ი ნ ა თ ქ მ ა

ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, აგრეთვე, პოლიტიკური და ეკონომიკური თვალსაზრისით ჩვენი ქვეყნისთვის პანკისის ხეობას საუკუნეების მანძილზე განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა.

თუმცა მრავალი უბედურება გადაუტანია ადგილობრივ მოსახლეობას, მაგრამ, მოყოლებული ბრინჯაოს ხანიდან მე-18 საუკუნის 30-იან წლებამდე, იქ სიცოცხლე განუწყვეტლივ ჩქეფდა, რაზეც, სხვადასხვა ისტორიულ წყაროებთან ერთად, თვალნათლივ მეტყველებს ქართული ისტორიული ძეგლებით მოფენილი ხეობა.

ირანისა და ოსმალეთის, მეტადრე, დაღესტნელი ფეოდალების განუწყვეტელი თავდასხმების შედეგად პანკისის ხეობა მე-18 საუკუნის 30–40-იან წლებში მოსახლეობისგან დაიცალა. ამის შემდეგ, მთელი საუკუნის მანძილზე, იქ კერიაზე ცეცხლი თითქმის აღარ ანთებულა, ნასახლარები ატყევდა და ნადირის თავშესაფრად გადაიქცა.

მე-19 საუკუნის 40–50-იანი წლებიდან პანკისის ხეობაში ქისტები და ქართველი მთიელები სახლდებიან, ცოტა მოგვიანებით კი – ოსები. ამ ხალხებმა, როგორც მთიელებმა, პანკისში შემოიტანეს მთისათვის დამახასიათებელი ყოფითი ელემენტები, რაც არეკლილია მათ ენაში, ადათებსა და სარწმუნოებრივ ტრადიციებში.

ნიგნის დაწერის იმპულსი მომცა კავკასიაში გამეფებული ეთნოკრიზისების მშვიდობიანი დარეგულირების სურვილმა. ვფიქრობ, კავკასიელ ხალხებს შორის დათესილი ეჭვისა და უნდობლობის გაქარწყლება წარსულის ღრმა შემეცნებით არის შესაძლებელი. საჭიროა, ამ გადასახედიდან გვახსოვდეს, თუ ვინ ვართ ერთმანეთისთვის კავკასიელები, საერთოდ ადამიანები, და როგორ უნდა დავამკვიდროთ რეგიონში მოქალაქეობრივი ცნობიერება, სამართლიანობა, მშვიდობა, სიყვარული და ჰარმონია.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

პანკისის ხეობა ყურადღებას იქცევს იდუმალი, ბურუსით მოცული რომანტიკული წარსულით, შუა საუკუნეების მატერიალური კულტურის ძეგლთა სიუხვით, ტრადიციული საზოგადოებების მრავალფეროვანი წეს-ჩვეულებებითა და მდიდარი ფოლკლორით.

ნაშრომში შევეცადე, რისი საშუალებაც დოკუმენტებმა და წყაროებმა მომცა, წარმომეჩინა პანკისის ხეობის როლი და მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიულ პროცესებში; დაგვენახა, სადამდეც თვალი მიგვიწვდება, წარსულის ნისლში გახვეული გმირები, რომლებმაც პანკისის მიწაზე თავიანთი ბოროქარი ცხოვრების ნაკვალები აღბეჭდეს.

ქართველი მთიელების, ქისტებისა და ოსების პანკისში ჩამოსახლების შემდეგ, მთელი 100–150 წლის მანძილზე, მათი ყოფა და ცხოვრების სტილი მნიშვნელოვნად შეიცვალა, თუმცა თანაცხოვრების პირობებში პანკისელი მთიელების მოქალაქეობრივ ცნობიერებასა და შემოქმედებით ფანტაზიას უმთავრესად საერთო ადამიანური ინტერესები ასაზრდოებდა. ასე იქმნებოდა ერთიანი სულიერი კულტურა, რომელიც მეტ-ნაკლებად აისახა პანკისში მცხოვრებ ხალხთა ზეპირსიტყვიერ ტექსტებში, საზოგადოებრივ ურთიერთობებსა და წეს-ადათებში.

პანკისის ხეობა საქართველოს პოლიტიკურ პროცესებში ოდითგანვე აქტიურად ჩაება და ამიტომ ისტორიულ ქრონიკებში ის არცთუ იშვიათად მოიხსენიება. პანკისის შესახებ ძვირფას მასალებს ვხვდებით „ქართლის ცხოვრებაში“.

პანკისის გეოგრაფიის, სოფლების განლაგებისა და ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვანვდის ვახუშტი ბაგრატიონი.

ხეობის სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური ვითარების შესახებ მნიშვნელოვანი მასალები არის დაცული კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის, თელავის, ახმე-

ტისა და საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივებში.

მე-19 საუკუნის ბოლოსა და მე-20 საუკუნის დასაწყისში პანკისში მიმდინარე საზოგადოებრივი პროცესები ხშირად შუქდებოდა ქართულ პერიოდიკაში.

პანკისის შესახებ უცხოური წყაროებიდან მნიშვნელოვანია ისკანდერ მუნშის, გუსტავ რადეს, კარლ ჰაინც კოხის, ალექსანდრე ზისერმანისა და სხვების შრომები.

პანკისის ხეობის მეცნიერული შესწავლის თვალსაზრისით ბევრი რამ გაკეთდა, თუნდაც ლეილა მარგოშვილის შრომები რად ღირს. პატივცემულმა მეცნიერმა პანკისელი ქისტების წესჩვეულებების გაცნობას რამდენიმე ფუნდამენტური ნაშრომი უძღვნა. მათ შორის აღსანიშნავია „პანკისის ხეობა“, თბ., 2002; „კულტურულ-ეთნიკური ურთიერთობები საქართველოსა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთს შორის“ (რუსულ ენაზე), თბ., 1990; „ჩაცმულობა, რომელიც მოდას არ დაგიდევთ“, თბ., 1992; „პანკისელი ქისტების წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა“, თბ., 1985. აღნიშნულ შრომებში ლ. მარგოშვილმა მდიდარ დოკუმენტურ მასალებზე დაყრდნობით, საკითხის ღრმა ცოდნით, გააანალიზა და თვალწინ გადაგვიშალა პანკისელი ქისტების ტრადიციები, მათი ყოფა-ცხოვრება, რელიგიური წარმოდგენები, კულტურა.

პანკისის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის კვლევას დიდი ამაგი დასდო დავით მუსხელიშვილმა. ღვაწლმოსილმა მეცნიერმა ამომწურავად ახსნა აღნიშნულ გეოგრაფიულ არეალში პანკისის საერისთავოს ჩამოყალიბების ისტორიული მიზეზები. მის შრომებში ყურადღება გამახვილებულია აგრეთვე იმ ეკონომიკურ პროცესებზე, რომლებიც დამახასიათებელი იყო ფეოდალური ხანის პანკისისათვის.

კახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1965–1966 წლებში პანკისში ფართომასშტაბიანი სამუშაოები ჩაატარა. კ. ფიცხელაურისა და შ. დედაბრიშვილის შრომებს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ბრინჯაოს ხანის პანკისის მატერიალური კულტურის გასაცნობად. მათ, ასევე, ხეობაში ფეოდალური ხანის არაერთი ნასოფლარი აღმოაჩინეს, განსაზღვრეს ნანგრევებადქცეული მატერიალური კულტურის ძეგლთა რაობა, დანიშნულება და ფუნქციები.

პანკისის ხეობის გზა-ბილიკები ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით საფუძვლიანად გამოიკვლიეს აბრამ შავხელიშვილმა და ვალერიან ელანიძემ. მათ თავიანთ შრომებში ყურადღება გაამახვილეს აგრეთვე საქართველოს მთიანეთის ეკონომიკის, კერძოდ, მეცხვარეობის განვითარებაში პანკისის ხეობის განსაკუთრებულ როლზე.

მოსახლეობისგან დაცლილ პანკისში აზნაურთა მამულების მდგომარეობის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვანვდის მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლ-კახეთის სამეფო კარის სასამართლო განჩინებანი. სასამართლო ოქმებიდან ვეცნობით პანკისელ მემამულეებს შორის წამოჭრილ სადავო საკითხებს, ხეობის ეკონომიკურ მდგომარეობას, ადამიანის უფლებებს, სამართლის ნორმებს და სხვ.

მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის პანკისის ეკონომიკური მდგომარეობა საფუძვლიანად შეისწავლა მ. მაჩაბელმა. მ. მაჩაბლის ნაშრომი „თიანეთის მაზრის სახელმწიფო გლეხების ეკონომიკური ყოფა“ (ტფ., 1887. რუსულ ენაზე) განსაკუთრებით მდიდარია დოკუმენტური მასალითა და სტატისტიკური მონაცემებით.

პანკისის ხეობის ქისტურ ტოპონიმებს საინტერესო გამოკვლევა უძღვნა როსტომ ფარეულიძემ. პანკისის ხეობის ტოპონიმები განხილულია აგრეთვე იბრაჰიმ ალიროევის ნაშრომში „ჩეჩნებისა და ინგუშების ისტორია და კულტურა“ (გროზნო, 1994. რუსულ ენაზე), აგრეთვე „ჩეჩნური ენის ქისტური დიალექტი“.

2002 წელს ლ. მელიქიშვილის რედაქტორობით გამოქვეყნდა კრებული „პანკისის კრიზისი“, რომელშიც გაანალიზებულია ხეობაში ჩეჩენი ლტოლვილების შემოსვლის შემდეგ შექმნილი პრობლემები.

2005 წელს პანკისის ხეობის შესახებ კიდევ ორი წიგნი გამოიცა: მათე ალბუთაშვილის „პანკისის ხეობა“ (წიგნი გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთეს პროფესორებმა გოგი და ნიკო ჯავახიშვილებმა) და ხასო ხანგოშვილის „ქისტები“. მათე ალბუთაშვილი ნაშრომში პანკისელი ქისტების, ოსებისა და ქართველი მთიელების ცხოვრების ასი წლის წინანდელ ყოფას ასახავს, ხასო ხანგოშვილი კი სხვა ვაინახ

ტომებთან ერთად პანკისელი ქისტების ისტორიულ წარსულსა და დღევანდლობასაც აღგვიწერს (52. 95–104).

მ. ალბუთაშვილი 1893–1921 წლებში იყო ჯოჯოხოს ღვთისმშობლის ეკლესიის მოძღვარი. XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში მისი წერილები „ქისტი ჩობანის“ ფსევდონიმით ხშირად იბეჭდებოდა ილია ჭავჭავაძის გაზეთ „ივერიასა“ და სხვა პერიოდულ გამოცემებში. მათე ალბუთაშვილის „პანკისის ხეობა“ ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული ხასიათის ნაშრომია, რომელიც მის სხვა პუბლიკაციებთან ერთად ხალხის უსაზღვრო სიყვარულითაა გამსჭვალული. თავისი შემოქმედებით იგი წარმოჩნდა როგორც მწერალი, ფოლკლორისტი და პედაგოგი.

წინამდებარე ნაშრომში გამოყენებულია 1995–2005 წლებში პანკისის ხეობაში ჩემ მიერ მოპოვებული ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალებიც.

წ ა რ ს უ ლ ი

პანკისის ხეობის ფიზიკურ-გეოგრაფიული თავისებურებანი

პანკისის ხეობა მდებარეობს კახეთში, მდინარე ალაზნის ზემო წელზე. იგი იწყება ბახტრიონსა და მატნის ზემოთ გაშლილ ვაკეზე. ჩრდილოეთით კი, კავკასიონის ფარგლებში, სულ უფრო და უფრო ვიწროვდება. მის სამხრეთ საზღვრად მიჩნეულია მდინარე კურტანაძეულისწყალი, რომელიც სოფელ ხევისჭალას ჩამოუდის და მატნის სიახლოვეს ალაზანს უერთდება. ჩრდილოეთიდან კი პანკისს ბანარისწყალი ესაზღვრება. მთლიანად პანკისის ხეობა 20 კილომეტრის სიგრძეზეა გადაჭიმული. ხეობის სიგრძე ბორბალოს მთიდან მის სამხრეთ საზღვრამდე, კერძოდ, კურტანაძეულისწყალამდე, 34 კილომეტრია. შემოფარგლულია კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ განშტოებებით – პანკისისა და დიდგვერდ-ნაქერალის ქედებით. მთებს შორის განოლილია მომხიბვლელი სილამაზით შემკული ვაკე. პანკისის ჩრდილოეთით ალაზნის ზემო ნაწილი ორ ხეობად იყოფა, რომელიც მდინარეებს ნიფლოვნისწყალსა და სამყურისწყალს ეკუთვნის. „ზემო დინება 950 მ. სიმაღლეზეა. ეს მდინარეები ერთდებიან და ნარმოშობენ ალაზანს“ [95. 663].

მდინარე ალაზანი, რომელიც პანკისის ხეობას მთელ სიგრძეზე ჩამოუდის, სათავეს კავკასიონზე, მწვერვალ დიდი ბორბალოს აღმოსავლეთ ფერდობზე, ზღვის დონიდან 2750 მეტრზე იღებს. მისი სწრაფი ზვირთები ჯერ სამყურის მთას სამხრეთიდან ჩამოუვლის, ხოლო შემდეგ მოედინება ნიფლოვნის ქალაზე. ალაზანი რკინის მთის და სპეროზის მთის ძირსაც ეხეთქება. ბანარისწყლის შესართავის ქვემოთ ალაზანი თანდათან ვაკდება.

ალაზნის ხეობის ჩრდილოეთით ბორბალოს მთის (3294 მ.) შემდეგ ყველაზე მაღალი მწვერვალები არის სამყურისწვერის (3256 მ.), გველის (3070 მ.), ხორაჯოსთავის (2940 მ.) და მახვალის (3334 მ.) მთები. ამ მთებზე განთავსებულია ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელი უღელტეხილები. მათ შორის ყველაზე მოსახერხებელია ანდაქის (3134 მ.), საყორნის (2835 მ.) და სამყურისწვერის (3170 მ.) უღელტეხილები.

თიანეთის მაზრის სამმართველოს თარჯიმანი ე. გუგუშვილი 1886 წელს ჟურნალ „მწყემსში“ წერდა: „პანკისის ხეობა მთელი კახეთის თვალთა, ვისაც კი უმგზავრია ამ ხეობაში, ყველანი ამტკიცებენ, რომ ამისთანა სილამაზით შემკობილი ხეობა არ არის თითქმის მთელ საქართველოში. ხეობა ყველაფრით მდიდარია: ჰაერით, ტყით, წყლით, შეძლებით. იგი აღმოსავლეთის და დასავლეთის მხრიდან შემოფარგლულია მშვენიერი ტყეებითა და მთებით. ჩრდილოეთით მოჩანს კავკასიონის მთები, საიდანაც გამოდის მდინარე ალაზანი და ჩამოუდის ამ ხეობას მარცხენა მხრიდან. მთების შუა ძეგს დაცემული ვაკე კეკლუცად მორთული მუხის ტყით“ [20. 5].

მ. ალბუთაშვილი პანკისის ხეობის ჩრდილოეთ საზღვრად სპეროზის მთას ასახელებს [113. 99]. სპეროზის მთა მთელ ხეობას ჩრდილოეთიდან გადმოჰყურებს.

ალაზნის მარჯვენა მხარეს სამხრეთიდან ჩრდილოეთით განლაგებულია სოფლები: ბაყილოვანი, საკობიანო, კუნახტა, ყვარელწყალი, დუისი, დედისფერული, ჯოყოლო, ბირკიანი და ძიბახევი, ხოლო მარცხენა მხარეს, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით: ომალო, დუმასტური, ხალანანი, წინუბანი და ქორეთი. ხეობის ჩრდილოეთით არის კიდევ რამდენიმე პატარა სოფელი და საზაფხულო სადგომი: ტბათანა, ტოლოშა, ხადორი, ხორაჯო, ჩხათანა და ქორთაბუდე. იქ მობინადრეები ძირითადად მხოლოდ ზაფხულობით ცხოვრობენ და მესაქონლეობას მისდევენ.

პანკისის ხეობიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით კავკასიონზე გადასასვლელი ბილიკები მიემართება ხევსურეთისკენ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით – თუშეთში.

ტბათანამდე სამანქანე გზა არის გაყვანილი, ხოლო იქიდან საცხენე ბილიკი მიემართება ალაზნისთავისკენ. ალაზნისთავიდან ბილიკები თუშეთის თემ-სოფლებისკენ მიემართება. თუშეთიდან კი ქერიგოს გადასასვლელით საცხენე ბილიკი ჩადის

ჩეჩნეთში, კერძოდ, ხილდიჰაროს ხეობაში, ხოლო ქაჩუს გადასასვლელით – ჯაჩაროში. თუშეთიდან ჩეჩნეთში ჩასვლა მოსახერხებელია აგრეთვე ანუნთის, თებულოს, უყარეჩოს, დანოს მთისა და ლაშქრის მთის გადასასვლელითაც [27. 169].

პანკისის ხეობა ხევსურეთს ბორბალოს მთაზე გადასასვლელი ბილიკით უკავშირდება. ბორბალოს მთიდან ბილიკი ანდაქის ხეობაში ჩადის. მილმახევის სოფლების: არჭილოს, ანდაქის, არდოტისა და მუცოს გავლით გზა ანატორთან მიდის, სადაც ანდაქისწყალი მდინარე არღუნს უერთდება. ანატორიდან კი სამანქანე გზა, რომელიც 1999 წელს ჩეჩნეთის მხრიდან გამოიყვანეს, არღუნის ხეობით უშუალოდ ჩეჩნეთისკენ მიემართება. ანატორიდან შვიდიოდე კილომეტრში არის ჩეჩნების ნასოფლარი ჯარეგო.

პანკისში უამრავი წყარო, ხევი და პატარა მდინარეა. ყველა, როგორც წესი, ალაზანში ჩაედინება.

ბანარის სიახლოვეს, ბირკიანის ზემოთ, ნისქვილებისათვის და ბალ-ბოსტნების სარწყავად ალაზნიდან გადმოგდებულია მოზრდილი რუ, რომელიც ხეობას დასავლეთიდან მთა-გორების ძირზე ჩამოუდის და სოფელ ქორეთის პირდაპირ კვლავ ალაზანს უერთდება. არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით დ. მუსხელიშვილი ვარაუდობს, რომ აღნიშნული სანისქვილე-სარწყავი არხი, რომელსაც „სარუესაც“ ეძახიან, ადრეფეოდალური ხანიდან უნდა ყოფილიყო ხეობაში გაჭრილი. გარდა ამისა, გარეგნულად იგი დამოუკიდებელ პატარა მდინარეს უფრო ჰგავს, ვიდრე ხელოვნურად გაჭრილ არხს [133. 145]. ეს არხი პანკისში ჩამოსახლების შემდეგ ბირკიანის, ჯოყოლოს, დუისისა და ყვარელწყლის მცხოვრებლებს აღუდგენიათ.

ალაზანმა წყალდიდობა გაზაფხულზე და ზაფხულის პირველ ნახევარში იცის, ხოლო მოვარდნა – შემოდგომაზე. ზამთარში მდინარე წყალმცირეა. ალაზანი არ იყინება. წყალდიდობისას გაღმა გასასვლელად მდინარეში ფონის პოვნა ჭირს. ხადორჰესის მშენებლობის დაწყებამდე პანკისის ხეობაში ალაზანზე მხოლოდ სამი ხიდი იყო გადებული. ერთი, საცალფეხო, დაკიდული რკინის ხიდი ბირკიანს ომალოსთან აერთებს; მეორე ხიდი დუისის ბოლოზეა, ზემო ალაზნის სარწყავი არხის სათავესთან, საიდანაც საავტომობილო გზა მიემართება ალაზნის მარცხენა სანაპიროს სოფლებისკენ; მესამე კი, თანამედროვე,

ფართო ხიდი სოფელ ქორეთს გამოლმა მხარესთან აკავშირებს. ძველად, როდესაც ქისტები და ქართველი მთიელები ხეობაში ახალი ჩამოსახლებულები იყვნენ, მდინარეზე ხიდები არ იყო, რაც ადგილობრივ მოსახლეობას სერიოზულ პრობლემებს უქმნიდა. ამის გამო ალაზანმა თავის მღვრიე ტალღებში ბევრს მოუსწრაფა სიცოცხლე.

ალაზნის კალაპოტი პანკისში არის რიყიანი. კლდოვანი ქანების უქონლობის გამო მდინარეს რიყე მიჰქონდა და ხიდებს ადვილად ანგრევდა.

ხეობაში თითქმის არ გვხვდება ჭაობიანი ადგილები, არც მინერალური წყლებითაა მდიდარი, თუმცა ადგილობრივი მცხოვრებლების აზრით, ჭობიოსწყალი სამკურნალოა. ზოგიერთები ამას რელიგიური რწმენითაც ხსნიან. წყალი ჭობიოს ხატთან მოედინება და როგორც ხატის წყალს, მას სასწაულმოქმედი თვისებები მიეწერება. დასაღვეად გემრიელია. მასში პანკისელები, ძირითადად სოფელ ჯოყოლოს მცხოვრებლები, ბანაობენ კიდეც. როგორც ამბობენ, ჭობიოსწყალი კანის დაავადებებს არჩენს. ბანაობისას იგრძნობა, რომ ის მეტად მსუბუქი და სასიამოვნო წყალია. ტანს ასუფთავებს და წმენდს სხვადასხვა ავადმყოფობისგან.

პანკისის ხეობაში ძირითადად საშუალომთიანი რელიეფია, რომელიც გამოირჩევა ფერდობებითა და ღრმა ხეევებით. მაღალმთიანი რელიეფი იწყება ბანარის ჩრდილოეთით, ზღვის დონიდან 2000–2500 მეტრზე, მთის ტყის ზედა საზღვრიდან, სადაც გვხვდება ციცაბო ფერდობები, კლდეები და ნაშალი მასალა. სიმაღლის მატებასთან ერთად იცვლება ჰავა და ნიადაგურ-მცენარეული საფარი. „პანკისის ხეობისთვის დამახასიათებელია ფართო, მოვაკებული, დატერასებული ფსკერი. ხეობა გამომუშავებულია იურიულ თიხაფიქალებში. რელიეფი ძირითადად ეროზიულია, მაგრამ სამყურის აუზში შეინიშნება მეოთხეული მყინვარის ნაკვალევი, ტროგები და დაკანრული კლდეები“ [95. 663].

ხეობა ძვირფასი მადნებითაც უნდა იყოს მდიდარი. პანკისის სასარგებლო წიაღისეულის შესწავლით ჯერ კიდევ 1900 წელს დაინტერესებულან.

მე-19 საუკუნის 30–40-იან წლებში პანკისში გაუვალი და დაბურული ტყიანი ჭალა ყოფილა. ამის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვანვდის მ. ალბუთაშვილი. 1904 წელს ის წერდა: „ნახევარი საუკუნე არც არის მას აქეთ, რაც ამ ხეობაზე ხალხი

დასახლებულა. იმ დროის მომსწრე მოხუცები გვიამბობენ, რომ სოფლების ზემოთ-ქვემოთ, სადაც ახლა მსხვილი ხის ძირიც აღარ იპოვება და მარტო საკურდლო პატარ-პატარა ბუჩქებიღაა, – კაცისგან გაუვალი და მშვენიერი დაბურული ქალაყოფილა. შიგ კი გარეული ღორი და ირემი ბუდობდაო“ [113. 433].

მიუხედავად ამისა, პანკისის ხეობის გარშემო და განსაკუთრებით მის ჩრდილოეთით ტყის შესანიშნავი მასივები დღემდე შემორჩა. პანკისში ყველანაირი ბოსტნეული და თითქმის ყველა ის ხეხილი ხარობს, რაც აღმოსავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. მათ შორის ბროწეული, ლეღვი, კარალიოკი, ხურმა, ჭერამი, ვაზი, ატამი და სხვ. თუმცა ზოგიერთი ნაზყავილოვანი ხე, რომელიც ადრე ყვავილობს, მაგალითად, ატამი, ნუში და ალუბალი, თუ ცივი გაზაფხული დადგა, ყვავილშივე ფუჭდება და ნაყოფს ვეღარ ისხამს, განსაკუთრებით ქორეთის მიდამოებში და აგრეთვე იმ ადგილებში, რომლებსაც მთები ზემოდან პირდაპირ დაჰყურებენ. გვიან აყვავებულ და ველურ ხეხილს გაზაფხულის ყინვა ვერაფერს აკლებს.

ალაზნის მარჯვენა შენაკადზე, პანკისის სოფლების ზემოთ, ბანარისწყლის ხეობაში არის უთხოვრის ტყის სახელმწიფო ნაკრძალი. იქ შემონახულია უთხოვრის იშვიათი კორომი.

ბანარისწყლის შესართავიდან სამი კილომეტრის მოშორებით, ბანარის ხეობის მარჯვენა ნაპირზე არის უთხოვრის პირველი შესანიშნავი ეგზემპლარი, რომლის დიამეტრი 140 სმ-ს აღწევს. თვით მთელი ხე შემოსილია ხავსით და მღიერი. ნიკო კეცხოველი ამ ხეს 1000 წელზე მეტი ხნით ათარიღებს. უთხოვრის ტყე აქედან იწყება და ექვს კილომეტრზეა გადაჭიმული, ზღვის დონიდან 1100–1500 მეტრზე, რომელიც ფერდობის დაქანებებზე 200 მ. სიგანეზეა გადაშლილი. ბანარის უთხოვრიანის ფართობი 900 ჰექტარს მოიცავს, ხოლო თვითონ ნაკრძალის ფართობი სამი ათას ჰექტარს აღემატება. ნაკრძალი 1935 წელს დაარსდა. მასში დაცულია რელაქტიური ჯიშის უთხოვრის ხელუხლებელი კორომები, რომლებსაც დიდი სამეცნიერო ღირებულება აქვს.

უთხოვარი მარადმწვანე მცენარეა, რომელსაც უძვირფასესი მერქანი აქვს, ის ძლებს ხანგრძლივად, ამასთან, ულამაზესია, რადგან მას მონითალო ფერი აქვს და სარკესავით ბზინავს.

უთხოვარმა საუკუნეებს გაუძლო. მოსახლეობამ საშენ მასალად არ გამოიყენა და ეს ძვირფასი ხე განადგურებას გადაურჩა. ამის მიზეზია ისიც, რომ უთხოვარი ძნელად მისადგომ ადგილებში გვხვდება. ხოლო ადგილობრივ მოსახლეობას კი უთხოვარი ანგელოზის ხედ მიაჩნდა და მისი მოჭრა ღვთისგან ეკრძალებოდა. თუ ბანარისწყალი უთხოვრის ხეს მოგლეჯდა და ჩამოათრევდა, მაშინ ოჯახისთვის გამოიყენებდნენ. სხვა შემთხვევაში ხალხი მას არ ჭრიდა.

ბანარის ნაკრძალში უთხოვრის კორომებთან ერთად საკმაოდ დიდ ფართობზე გავრცელებულია ნაბლიც. ტყეში ბევრია, აგრეთვე, რცხილა, ნეკერჩხალი, ნიფელი, იფანი, ცაცხვი და სხვ. „სატაქსაციო ჯგუფის გამოკვლევით, ერთ ჰექტარზე დაფიქსირებული 153 ხიდან 77 არის უთხოვარი, 61 – ნიფელი, 12 – რცხილა, 3 – ცაცხვი და სხვა ხე“ [33. 160].

სავარაუდო გამოანგარიშებით ყველაზე ახალგაზრდა უთხოვარი 250 წლის უნდა იყოს. მრავალ ადგილას კი აღმოჩნდა საკმაოდ დიდი რაოდენობის აღმონაცენი, მაგრამ უმრავლესობა, როგორც ჩანს, აღმოცენების მესამე, მეხუთე წელს კვდება, რადგან დაბურული ტყე მას ზემოთ აღარ უშვებს.

უთხოვრის მრავალი ეგზემპლარი სიდამპლითაა დაავადებული, განსაკუთრებით კი გადაბერებული ხეები.

როგორც ნიკო კეცხოველი აღნიშნავს, „უთხოვრის ეს ტყე საქართველოში შესანიშნავია თავისი არსით და განმარტოებით. ასეთი დიდი და ხელუხლებელი ფართობი საქართველოს არც ერთ კუთხეში არ მოიპოვება. ამ ტყის ხელუხლებლად შენახვა იმას მოწმობს, რომ საქართველოს ტყეებში უთხოვარი ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და საკმაოდ დიდ კორომებსაც ქმნიდა. მაგრამ მისი მერქნის სიძვირფასის გამო, ადამიანმა იგი მალე მოსპო, რასაც ხელი შეუწყო აგრეთვე თვით ამ სახეობის თავისებურებებმაც“ [33. 160].

ბანარისხევისა და მის შენაკადებზე ვინრო ზოლადაა ამოყრილი შესანიშნავი მურყნები, რომელთა სიმაღლე ხშირად 35 მეტრს აღწევს.

პანკისის ხეობის ტყით დაფარულ მშვენიერ ფერდობებსა და მთებზე წინათ უამრავი ნადირი ბინადრობდა. ქისტე ჩობანი ამის შესახებ წერდა: „იყო დრო, როდესაც დაბლა ქალებშიაც, სოფლების ახლომახლო, ირემი და გარეული ღორი ბუდობდა; გამოც-

დილ მოხუც მონადირისაგან ნათქვამია: – რა ტყეშიც ირემი იცის, ის ნადირის ბუდეაო, და მართლაც რომ პანკისის ხეობა ერთ დროს ნადირის ბუდე იყო, სანამ ეს ჩქარა სასროლი თოფები შემოვიდოდა“ [113. 435].

ქისტები, როდესაც ახლადჩამოსახლებულები იყვნენ პანკისში, მეთევზეობას არ მისდევდნენ. ხეობის კუდეებში უფრო მატნელები ადიოდნენ კალმახზე სათევზაოდ. ქისტი ჩობანი 1904 წელს წერდა: „ეს თევზეულობა უფრო ბევრი იცოდა აქ, ყველგან, წინათ, მანამ ხეობის მცხოვრებნი თევზაობას მიეჩვეოდნენ და ან თევზის გემოს გაიგებდნენ. ამ ბოლო დროს ბალებმაც კი ისწავლეს თევზაობა. თუმცა წინათ არაფერს დასდევდნენ, ამასთან პატარ-პატარა ბადეებიც გაიჩინეს და ამისთვის თევზიც ძალიან შეთხელდა“ [113. 439].

მათე ალბუთაშვილმა მე-20 საუკუნის დამდეგს მნიშვნელოვანი ნაშრომი შექმნა პანკისის ხეობის ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკოლოგიური მდგომარეობის შესახებ. ერთი საუკუნის მანძილზე პანკისის ხეობაში ბევრი რამ შეიცვალა. იქ, სადაც ერთი საუკუნის წინ გაუვალი ტყეები იყო, დღეს სოფლები და ბალ-ბოსტნებია გაშენებული. ალაზანში განყდა კალმახი, ზოგიერთი ხევი საერთოდ დაშრა. ტყეებში გაქრა ირემი და გარეული ღორი. პანკისში ამჟამად გარეული ფრინველის იგივე სახეობები ბინადრობს, რაც ერთი საუკუნის წინ. მაგრამ ტყეების მასიურმა ჩეხვამ შეიძლება ხეობაში ეკოლოგიური სიტუაცია საგრძნობლად შეცვალოს.

ფიზიკურ-გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები პანკისის ხეობის დაბლობ ნაწილში, ვაკეზე, მინათმოქმედების, მევენახეობისა და მებალეობა-მეხილეობისათვის შესანიშნავ პირობებს ქმნიდა. მთიან ზოლში, როგორც ვნახეთ, კარგად არის განვითარებული ტყიანი მასივები, ხოლო მაღალ მთაში იალაღებზე ნოყიერი ბალახი იზრდება, რაც ოდითგანვე ხელს უწყობდა რეგიონში მეცხვარეობა-მესაქონლეობის განვითარებას. პანკისის გეოგრაფიული გარემო მეტად ხელსაყრელია მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრებისათვის. სწორედ ამ და სხვა ხასიათის მიზეზებმა განაპირობა პანკისის ხეობაში უძველესი დროიდანვე ადამიანთა განსახლება.

პანკისის ხეობის ტოპონიმია

პანკისის ხეობის ტოპონიმების მრავალფეროვნება ამ კუთხის ისტორიული წარსულის თავისებურებით აიხსნება. როგორც ცნობილია, მე-18 საუკუნის 30-იან წლებში ხეობა ქართული მოსახლეობისაგან დაიცალა: ნაწილი გარეშე მტრების შემოსევების შედეგად განყდა, ნაწილიც სხვაგან გადასახლდა. რადგან ტოპონიმებს ხალხის მეხსიერება ინახავს, ისტორიული ბედუკუღმართობის გამო მრავალი ტოპონიმი საერთოდ გაქრა.

ხეობაში ჩამოსახლებულმა ქისტებმა, ოსებმა და ქართველმა მთიელებმა პანკისში ახალი სახელწოდებები შექმნეს, ზოგიც ძველი საცხოვრისიდან მოიტანეს, აგრეთვე, მოახდინეს უკვე არსებული თარგმან-კალკირება, რომლის შემადგენლობაშიც გვხვდება ჰიბრიდული ანუ ორენოვანი გეოგრაფიული სახელები. ამგვარად, პანკისის ხეობის ტოპონიმია სხვადასხვადროინდელ და სხვადასხვა ენობრივ პლასტებს, დანაშრევებს შეიცავს. მიუხედავად ამისა, პანკისის ტოპონიმია ძირითადად ქართულია. გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სიძველის გამო ზოგიერთი ტოპონიმის ამოსავალი ფუძის მინიშნელობა ხშირად გაურკვეველია, ხოლო მანარმოებელი აფიქსები კი აშკარად ქართულია. ამიტომაც, რომ **-ის**, **-ორ** (პანკ-ის-ი, ხად-**ორ**-ი) სუფიქსები პანკისის ხეობის ტოპონიმებში ხშირად ისეთ სიტყვებს მიერთვიან, რომელთა წარმომავლობა და შინაარსი დღესდღეობით გაუგებარია.

ხანდაზმულ ტოპონიმად უნდა ჩაითვალოს პანკისი, რომელშიც ფუძედ, ალბათ, პანკ- გამოიყოფა. პანკ- ფუძის მინიშნელობა გაურკვეველია. ქართულში მეტად გავრცელებული მატოპონიმირებელი **-ის** სუფიქსი უმეტესად ზედსართავებსა და საზოგადო არსებით სახელებს მიერთვოდა: მანგლ-ის-ი, ტფილ-ის-ი, ფარცხ-ის-ი, ვეძ-ის-ი, მოხ-ის-ი, რუ-ის-ი, ურბნ-ის-ი, ტაძრ-ის-ი და სხვა. შესაძლოა პანკისი წარმომდგარი იყოს პირველადი ტოპონიმისაგან – პანკი. როგორც მაგალითად, გომი – გომარეთი, ჭობი – ჭობარეთი, ყვარა – ყვარელი და სხვა.

შუა საუკუნეებში დღევანდელ ყვარელწყალ-საკობიანოს მიდამოებში გაშენებული ყოფილა სოფელი პანკისი.

მ. ალბუთაშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ პანკისი „პანტისიდან“ მომდინარეობს, რაც პანტით მდიდარ ადგილს აღ-

ნიშნავს: პანტ-ის-ი -> პანკ-ის-ი [1. 39]. ქართულ ენაში ტ და კ ბგერების მონაცვლეობა მართლაც დასტურდება, როგორც მაგალითად, ტიმოთე->კიმოთე.

გეოგრაფიული სახელების მანარმოებელი ესოდენ ნიშანდობლივი სუფიქსი – ის გვხვდება, აგრეთვე, ტოპონიმ დუისშიც (დუ-ის-ი). მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში დაარსებულ ამ სოფელს ქისტების ერთ-ერთი წინამძღოლის დუის პატივსაცემად დაერქვა ეს სახელი. ქისტურად მას ჰქვია დუიძურთ -> დუისსოფელი.

პანკისის ხეობაში გვხვდება მქონებლობის აღმნიშვნელი -იან სუფიქსით ნანარმოები ტოპონიმები: კაკლ-იან-ი, ბირკ-იან-ი, ბარდ-იან-ი, დიყ-იან-ი. სიმრავლე – კრებითობის მანარმოებელი იან სუფიქსს ეს ტოპონიმები ისეთ საკუთარ სახელებად უქცევია, რომელშიც გადმოცემულია ადგილმდებარეობის დახასიათება. კაკლიანი ნიშნავს კაკლებით მდიდარ ადგილს, ბირკიანი – მინდორს, სადაც ბევრი ბლაუჭანაყოფიანი მცენარე – ბირკა იზრდება და სხვა. ამ ტოპონიმების ფუძეებად მცენარეული საფარის აღმნიშვნელი საზოგადო სახელებია წარმოდგენილი: კაკალი, ბირკა, დიყი, ბარდი. ასეთი წარმოების გეოგრაფიული სახელები ქართულში საკმაოდ ბევრია: ვაზიანი, მუხიანი, წაბლიანი, ვერხვიანი და სხვა.

-ოვან სუფიქსიც უმთავრესად მცენარეული საფარის აღმნიშვნელ ტოპონიმებში გვხვდება. პანკისში -ოვან ბოლოსართიანი გეოგრაფიული სახელებია წიფლოვანი, ბაყილოვანი. ბაყილოვანში ფუძედ ბაყილ- გამოიყოფა. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ბაყილა არის ახალნორჩი ხილის ხე, გინა ახალნორჩი ნიგვზის ხე [68. 98].

ამ ტიპის ტოპონიმებიც ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოში: ნარ-ოვან-ი, მუხრ-ოვან-ი, ვაშლ-ოვან-ი და სხვა.

სავარაუდოა, რომ ურთნალი (<-ურთ-ნარ-ი) ნანარმოებია ისე, როგორც მცენარეული საფარის აღმნიშვნელი სხვა ტოპონიმები: ფიჭვ-ნარ-ი, მუხ-ნარ-ი, თხილ-ნარ-ი.

ურთნალს ადგილობრივი მცხოვრებლები ურთანაულსაც უწოდებენ, რომელიც გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად უნდა იყოს მიღებული.

გეოგრაფიულ სახელებში ტბათანა და ჩხათანა, როგორც ვარაუდობენ, გამოიყოფა -**თანა** სუფიქსი. ამგვარად ნაწარმოები ტოპონიმები უმეტესად გავრცელებულია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში: ხეთანა, კალოთანა, კართანა და სხვა. ტოპონიმის ფუძედ ყველგან საზოგადო სახელია: კალო, კარი, ხე, ტბა. უ. სახლთხუციშვილმა ჩემთან საუბარში გამოთქვა ვარაუდი, რომ ასეთ გეოგრაფიულ სახელებში -**თან** არის მიცემითი ბრუნვის თანდებული, ხოლო მატოპონიმირებელ ფუნქციას -**ა** სუფიქსი ასრულებს.

სოფლის სახელწოდება საკობიანო წარმოქმნილია სა- – -ო აფიქსით. მისი ფუძეა გვარი კობიაშვილი → კობიანი, სა-კობიანი უნდა მომდინარეობდეს სიტყვიდან „კობიანი“.

მე-18 საუკუნის ქართული სამართლის ძეგლებში კობიაშვილები პანკისის ხეობის მემამულეებად არიან მოხსენიებულნი [97. 288–292].

სა- – -ო მანარმოებლით არის წარმოქმნილი ტოპონიმი საქისტ-ო. როგორც გ. ბედოშვილი აღნიშნავს, ქართველები „მოსარიდებელ საშიშ ადგილებს ჩვეულებრივ აღნიშნავდნენ მათ მეზობლად მცხოვრები მარბევლების კონკრეტული სატომო სახელებით: „საქისტოს ყელი“, „სალეკო გორი“, „ლეკთ სასხდომები“ და მისთ.“ [12. 352].

ტოპონიმ „საქისტოს“ ეტიმოლოგიას ეხება ი. აღიროვეიც. მისი აზრით, მთის სახელწოდება იმიტომ უკავშირდება ქისტებს, რომ მთიელი ჩეჩნები საქართველოში თავდასხმების დროს ამ მთაზე გადადიოდნენ, ხოლო უკან დაბრუნებისას იქ ისვენებდნენ და ნადავლს იყოფდნენ. მთის სახელი საქისტო აქედან უნდა მომდინარეობდეს [127. 13–14]. ჩემი აზრით, საქისტო ქისტთისკენ (ჩეჩნეთისკენ) მიმავალ გზას, მიმართულებას უნდა აღნიშნავდეს.

სოფელ ქორეთთან გვხვდება მიკროტოპონიმი სათუშო, რომელშიც იმ ადგილის თუშებისადმი კუთვნილებაა გამოხატული და აგრეთვე თუშეთისკენ მიმავალი გზაც არის მოაზრებული. მართლაც, ცნობილია, რომ საქართველოს გასაბჭოებამდე ეს მიწები თუშების კუთვნილებაში იყო და ცხვარიც ამ გზით გა-

დაჰყავდათ კახეთის ზამთრის საძოვრებიდან თუშეთის იალაღებზე.

ტოპონიმიკის მკვლევართა ვარაუდით, -ურ სუფიქსი გეოგრაფიულ სახელებში, სხვადასხვა მნიშვნელობასთან ერთად, ხშირად ობიექტის ვინმესადმი კუთვნილებასაც აღნიშნავს. -ურ არის კუთვნილების გამომხატველი სუფიქსიც, მაგრამ ყოველთვის არა. პანკისში ამ ტიპის ტოპონიმებია: დუმასტური, ლამაზური, ყაინაური. დუმასტური ისტორიულ დოკუმენტებში დუმასურის სახელწოდებითაც ხსენდება. გამორიცხული არ არის დუმასტურის კავშირი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში გავრცელებულ დამასტეს, დამასტურის ხატთან, რომელიც, რწმენა-წარმოდგენების მიხედვით, დარავდრიანობას განაგებს. შესაძლოა, სოფელი წინათ შენირული იყო დამასტურის, დამასტეს ხატისადმი. სამწუხაროდ, დუმასტურის თავდაპირველი მოსახლეობა მე-18 საუკუნეში ამოწყდა, ხოლო მათი რელიგიური რწმენის შესახებ მეტად მწირი ცნობები მოგვეპოვება: ვიცით მხოლოდ ის, რომ შუა საუკუნეებში დუმასტურში ცხოვრობდა ეთნიკურად ქართველი და აღმსარებლობით მართლმადიდებელი საზოგადოება, გვარად ონანაშვილები [124. 68]. ფშავში, სოფელ ხოშარის მახლობლად, არის დამასტურის ხატი. როგორც ჩანს, ივრის ხეობაში დამასტურის სალოცავი ფშავიდან მიგრირებულ მოსახლეობას უძველეს პერიოდში გადაუტანია. რადგანაც ივრის ხეობაში, სოფელ ჩაბანოსთან, კერძოდ, დამასტის მთასთან, დამასტურის სალოცავია და იგი ძველ ნასოფლარზეა აღმართული, დ. მუსხელიშვილის აზრით, ტოპონიმი დუმასტური ადრე-ფეოდალურ ხანაში ივრის ხეობიდან პანკისში მიგრირებულმა მოსახლეობამ შექმნა [62. 184]. ამრიგად, ტოპონიმი დამასტური გადაიტანეს ფშავისხევიდან ჯერ ივრის ხეობაში, იქიდან კი მოგვიანებით – პანკისის ხეობაში. ეს გეოგრაფიული სახელი მოახალშენეებს მაშინ უნდა წაეღოთ პანკისის ხეობაში, როდესაც ხდებოდა ტერმინ „კახეთის“ გეოგრაფიული და პოლიტიკური მნიშვნელობის გაფართოება.

შუა საუკუნეების ისტორიულ წყაროებში პანკისში მოხსენიებულია სოფელი ყოდალაური. ეს ტოპონიმი ამჟამად აღარ არსებობს. ყოდალაური გაშენებული უნდა ყოფილიყო დღევანდელი კუნახტის მახლობლად. ყოდალაურში -ურ- სუფიქსი სანარმოქმნო საშუალებაა და აშკარად გამოხატავს იმ ადგილის,

იმ სოფლის ყოდალაშვილებისადმი კუთვნილებას. მართლაც, მე-18 საუკუნის სამართლის ძეგლებში ხშირად ხსენდება გვარი ყოდალაშვილი. ისტორიული წყაროებიდან ირკვევა, რომ ყოდალაშვილებს პანკისის ხეობის გარკვეულ ტერიტორიაზე ჰქონიათ მამულები [99. 410–411]. რა თქმა უნდა, მე-18 საუკუნის სოფელ ყოდალაურის სახელწოდებაც ყოდალაშვილებისადმი მის კუთვნილებაზე მიუთითებს.

-ურ სუფიქსზე დაბოლოებული ტოპონიმები პანკისში ბევრია. დედისფერული (<-დედისფერ-ურ-ი) დედისფერას, დედისმსგავსს, დედისნაირს, დედასავით ტკბილსა და საყვარელს უნდა ნიშნავდეს. თქმულების მიხედვით, სოფლის სახელწოდება – დედისფერული იქ შავი ყურძნის, კერძოდ, საფერავის განსაკუთრებული ჯიშის არსებობას უკავშირდება. ძველად იმ სოფელში ვენახები ყოფილა. გადმოცემის თანახმად, „იქ ისეთი ღვინო იწურებოდა, როგორც დედის რძე“ ხალხური ეტიმოლოგიით, აქედან მომდინარეობს სოფლის სახელწოდება – დედისფერული.

-ურ-ა სუფიქსი საკმაოდ ხშირად ფიგურირებს საქართველოს ჰიდრონიმებში. გ. ბედოშვილის აზრით, ამ სუფიქსით უშირატესად პატარა მდინარე – ხევის კონკრეტული გეოგრაფიული ობიექტისადმი (მთა, ტყე, სოფელი, დაბა...) კუთვნილება გადმოიცემა: ჩარგალი–ჩარგლურა, ჩიხა–ჩიხურა. ანალოგიურ ვითარებას ვხვდებით პანკისის ხეობის ტოპონიმიშიც. სოფელ საკობიანოსა და ზემო კუნახტას შორის ჩამოდის ხევი, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი კუნახტურას ეძახიან.

პანკისში გვხვდება გეოგრაფიული სახელები – ჭიქაურა და ბაბურა. ამ ტოპონიმებში -ურ-ა სუფიქსი არ გამოიყოფა და ისინი ჰიდრონიმებსაც არ გამოხატავენ. ჭიქაურა არის მთა, ხოლო ბაბურა ჰქვია ერთ ადგილს ყვარელწყალსა და დუისს შორის. ჩვენ ამ სახელთა ფუძე არ ვიცით. ბაბურა უნდა იყოს ანთროპონიმი. მართლაც, XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მოსახლეობის აღწერის დავთრების მიხედვით, სოფელ პანკისში, რომელიც დღევანდელ ყვარელწყალ–საკობიანოს მიდამოებში მდებარეობდა, ცხოვრობდა ყორელი ბაბური – ხატის ყმა. ქართულ ენაში გვხვდება –ელ და –ურ სუფიქსზე დაბოლოებული როგორც გვარები, ასევე სახელებიც. აქ რომელია სახელი და რომელი გვარი გაურკვეველია.

პანკისში გვხვდება ტოპონიმები: საყორნე, საჯიხვე, საირმე. სა-ე (სა-ყორნ-ე, სა-ჯიხვე-ე, სა-ირმ-ე) მანარმოებლად ძირითადად ფაუნის წარმომადგენელთა სახელებისგან მომდინარე ტოპონიმებში გვხვდება. საყორნე დაკავშირებულია აგრეთვე ამირანის თქმულების ერთ-ერთ ვარიანტთან. ამ ვერსიის მიხედვით, ამირანი შეკამათებია ღმერთს, ღმერთს სასჯელად საყორნის კლდეზე მიუჯაჭვავს და ყორნები მიუსევია მისი გულის საკორტნელად [129. 47]. პანკისში სპეროზის მთის სამხრეთ კალთაზე გვხვდება მიკროტოპონიმი ამირანის კუჭი. ამდენად, ქართული ზეპირსიტყვიერი ტექსტების მიხედვით, ამირანის თავგადასავლის ფრაგმენტები პანკისის ხეობის გარკვეულ გეოგრაფიულ არეალზეც აღბეჭდილა.

სოფელი ქორეთი ფრინველის სახელიდან წარმოდგება. ფრინველის სახელის ძირზე -ეთ სუფიქსით გაფორმებული გეოგრაფიული სახელები დადასტურებულია ქართულ ტოპონიმიაში (კაკაბ-ეთ-ი). პანკისის ხეობის ჩრდილოეთ ნაწილში არის ნასოფლარი ქორთაბუდე. -ეთ სუფიქსიანი მიკროტოპონიმებია, აგრეთვე, სოფელ ქორეთთან დამწვარეთი და ქვემო ხალანანთან – ღვინეთი. დამწვარეთი ადგილის სავალალო ისტორიულ წარსულს შეგვახსენებს, ხოლო ღვინეთი ქვემოხალანელი ოსების მიერ არის დარქმეული: ქვემო ხალანანში ოსებს საყანე ადგილი ტყე-ბუჩქებისაგან გაუნმენდიათ და ხვნის დროს გუთანი რალაც საგანს გამოსდებია. მოუთხრიათ და კამკამა ღვინით სავსე ქვევრი უნახავთ. ჯერ მათ შორის ყველაზე გაბედულ მოხუცს დაუღევია. ღვინის უვნებლობაში რომ დარწმუნებულან, სოფლებს საკლავი დაუკლავთ და ამ ღვინით საღვთო გადაუხდიათ, ხოლო ადგილისათვის ღვინეთი შეურქმევიათ. ხალანანთან გვხვდება, აგრეთვე, ტოპონიმი მღვიმეთი.

ნა- – ალ აფიქსებით არის ნაწარმოები ტოპონიმი ნაქერალი, ფუძეა –ქერ- (ნა-ქერ-ალ-ი). შესაძლოა, ტოპონიმის ამოსავალი ფუძე მომდინარეობდეს სიტყვიდან ნამქერი (<ნამქერალ-ი). ხალხური გადმოცემით, თუშებს იმ გზით ქერი უზიდავთ თავიანთ სოფლებში, ბილიკებზე ქერი ხშირად ეფანტებოდათ, რის შემდეგაც მინაში ჩარჩენილი თესლი ღვივებოდა და გაზაფხულზე ამოსული ჯეჯილი მწვანედ ბიბინებდა. ხალხური ეტიმოლოგიით, ამიტომაც დარქმევია მთას ნაქერალი. ამ სახელწოდების ტოპონიმი არის რაჭაშიც.

ნა-ალ წინა ვითარების აღმნიშვნელი შინაარსის სახელებს აწარმოებს. პანკისის მძიმე ისტორიულმა წარსულმა, ხეობაში სიცოცხლის ჩაქრობამ და მოულოდნელმა მიგრაციულმა პროცესებმა განაპირობა იქ წინა ვითარების აღმნიშვნელი ტოპონიმების სიმრავლე, როგორებიცაა: ნაგზუური (ნა-გზ-ე-ურ-ი), ნაშარალი (ნა-შარ-ალ-ი), ნამარნალი (ნა-მარნ-ალ-ი) და სხვა. მე-18 საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს მოსახლეობის აღწერის დავთრებსა და ვახუშტი ბატონიშვილის „ქართლ-კახეთის აღწერაში“ დაფიქსირებულია სოფელი ნაპანკისევი. ნა-პანკის-ვე-ი წინა ვითარების აღმნიშვნელი შინაარსის ტოპონიმია. ნაპანკისევი დღევანდელ ზემო ხალანანთან მდებარეობდა. აღსანიშნავია, რომ ქისტები ზემო ხალანანს დღესაც „ლაპენგის“ უწოდებენ, რაც, ალბათ, ნაპანკისევის ნიშნავს. ამდენად, ქისტებმა ძველი ტოპონიმის თარგმნა-კალკირება მოახდინეს და სოფლის ისტორიული სახელწოდება ამ სახით შემოგვინახეს. პანკისის ხეობის ქვემო წელზე მდებარე სოფელ ქორეთის მიკროტოპონიმები ნაბინავრები და ნაკაფევეები ასევე წინა ვითარებას გამოხატავენ.

პანკისის სოფლების გარშემო, მთა-გორებზე, ყველგან, ნათლად არის აღბეჭდილი წინანდელი ნასოფლარ-ნასახლარები, ირგვლივ სხვადასხვა ჭურჭლისა და იარაღის ნამტვრევებია მიმოფანტული. ბევრგან გვხვდება ომსა და ნგრევას გადარჩენილი ქვევრები და საწინახლები. იმ ადგილებს, ყველას, თავ-თავისი სახელები აქვთ. ამ ტიპის მიკროტოპონიმია ნაყორა, რომელიც ყვარელწყალთან მდებარეობს. ნაყორაც წინა ვითარების გამომხატველია (ნა-ყორ-ალ-ი). თუმცა, ტ. მახაურის ცნობით, ნაყორა შეიძლება ნაყვრიანადან მომდინარეობდეს. მთიელები სანამ ადგილს ტყისგან განმეზღვრენ, ჯერ ნედლ ხეებს გარშემო მერქანს აჭრიდნენ და ახმობდნენ. ასეთ ხეებს ნაყვერი ჰქვია. შემდეგ ხეებს ფესვებიანად ამოძირკვავდნენ და შეშად იყენებდნენ. ტყისგან ამ მეთოდით გათავისუფლებულ ადგილს, რომელსაც ჯერ სახნავ-სათესად და მერე საძოვრებადაც იყენებდნენ, ნაყვრიანა ჰქვია. ამ ტიპის ტოპონიმები მრავლად გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში.

გ. ბედოშვილის აზრით, ომალო ნაწარმოებია ბაცბური -ლო სუფიქსით [12. 57]. როგორც ჩანს, ტოპონიმი ომალო თუმცხვარეებს შუა საუკუნეებში თუშეთიდან პანკისის ხეობაში

გადმოუტანიათ. -ლო ბოლოსართი ნახურად ნიშნავს -თანას. -ლო სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელები მრავლად გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ თუშეთში: დიკლო, დართლო; ხევსურეთში: არჭილო, ბორბალო.

ომალის ანალოგიით უნდა იყოს ნაწარმოები პანკისის ხეობაში მე-19 საუკუნის 50-იან წლებში დაარსებულ სოფელ ჯოყოლოს სახელწოდებაც, რომელიც მისი დამაარსებლის, ქისტების ერთ-ერთ წინამძღოლ ჯოყოლას პატივსაცემად დაერქვა (ჯოყოლა -> ჯოყოლო).

გაურკვეველია ტოპონიმ ხადორის (ჰად-ორ-ი) ეტიმოლოგია. -ორ სეგმენტისანი სახელები საკმაოდ გვხვდება ქართულში: გომბ-ორ-ი, კოჯ-ორ-ი, ყად-ორ-ი, ფიჩ-ორ-ი, კოდ-ორ-ი და სხვ. -ორ სეგმენტი აქ აშკარად სადერივაციო ელემენტია. ხად-ორ-ის ერთი კომპონენტი ხად (ჰად) ფიქსირდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტოპონიმებშიც: ხადა (ჰადა), ხადუ (ჰადუ).

ტოპონიმ სპეროზას წარმომავლობას კოტე ჭრელაშვილი V საუკუნეში ირანში აღზევებული მეფის, პეროზის სახელს უკავშირებს.

ყვარელწყალი ისტორიულ დოკუმენტებში მოხსენიებულია ყორწყალის სახელწოდებით. სოფლის თავში არის ყორე, საიდანაც გამოდიოდა და დღესაც გამოდის წყარო. ტოპონიმში მსაზღვრელად საზოგადო არსებითი სახელია და წყაროს კუთვნილებას გამოხატავს.

პანკისს ჩრდილო დასავლეთიდან ბანარის ხეობა ესაზღვრება. იქ განთავსებულია ბანარის სახელმწიფო ნაკრძალი, სადაც უთხოვრის უნიკალური ჯიშებია დაცული. აჭარულ დიალექტზე „გზა-ბანარი“ ვინრო, საცალფეხო გზას ჰქვია [66. 146]. გზა-ბანარი კლდის მიუვალ ჭიუხებში გამავალი ვინრო, საშიში, ძნელად სავალი ბილიკია. ხ. თავდგირიძის აზრით, ამ ტერმინს წინათ ღვთაებრივი შეფერილობა და საკრალური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, თუმცა გზა-ბანარას საკრალური არსი მითოლოგიურ გადმოცემებში არ ნაშლილა [28. 83]. ხალხურ მითოლოგიურ ცნობიერებაში ბანარა იგივეა, რაც ბენვის ხიდი, ციური ჯაჭვი, შიბი, თოკი. ზ. კიკნაძის აღნიშვნით, „ჯაჭვი და შიბი გზის მეტაფორაა ფშავ-ხევსურულ დიალექტზე“ [37. 130]. „შიბი“ ნიშნავს მთის ვინრო ბილიკს, რომელიც ჯაჭვივით, ბანა-

რივით მიუყვება კლდეს. ჯიხვებზე სანადიროდ წასულმა მოყმემ „შიზნ გაიარა კლდისანი“, ხოლო ქართველ მთიელთა მფარველმა ღვთისშვილმა, ლალმა იახსარმა კლდის ერთი მწვერვალისგან მეორე მწვერვალამდე გადასაადგილებლად შიბი, ე. ი. კლდის ბილიკი უნდა გაიაროს, რაზედაც ხალხურ ლექსში ნათქვამია:

*„ამანდით კარატემდინა
შიზ თოკზე გასაველია“ [101. 136].*

ბანარი არის მატყლისაგან დამზადებული ძაფი, თოკი. რადგან მითოლოგიაში შიბი, თოკი, ჯაჭვი და ბანარი ერთმანეთის შესატყვისი ცნებებია, ბანარა საკრალურ გზას უნდა აღნიშნავდეს, სადაც გმირის, მონადირის ან ღვთისშვილის ფათერაკიანი თავგადასავალი ვითარდება. ტოპონიმ ბანარას ამგვარი გაგებაც შეიძლება ჰქონოდა.

პანკისის ხეობაში გვხვდება ისეთივე ტოპონიმები, როგორც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. ასეთია ხეობის ჩრდილოეთით მდებარე ფშავლების ნასოფლარი ტოლომა და მესხეთის სოფელი ტოლოში, ჭობის ხევი არის ბორჯომთან და ჭობიოს ხევი – ჯოყოლოს დასავლეთით. პანკისის ხეობის ტოპონიმები – ჭობიო, ტოლომა გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა მოსახლეობის ნაწილი უძველეს პერიოდში იქ საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთიდან, კერძოდ, დღევანდელი მესხეთ-ჯავახეთიდან გადმოსახლდა.

პანკისში XIX–XX საუკუნეში ჩამოსახლებულმა ქისტებმა, ოსებმა და ქართველმა მთიელებმა ძველი საცხოვრისიდან ჩამოიტანეს თავიანთი ტოპონიმები, შექმნეს ახალი სახელწოდებებიც, თუმცა პანკისის ხეობის გეოგრაფიული ტერმინოლოგია, მაკროტოპონიმები, ძირითადად იგივე დარჩა, რაც თავდაპირველად, შუა საუკუნეებში იყო და, ამდენად, განსაკუთრებული, საგრძნობი ცვლილება მას არ განუცდია.

ჩამოსახლებულ მთიელებს პანკისი ატყევებული დახვდათ, ნასოფლარებს ბარდ-ეკალი ჰქონდა გადავლილი. მოახალშენებმა დაიწყეს ტყის გაკაფვა. თითოეულ ოჯახს თავისი გაკაფული ადგილი ანუ ახო ჰქონდა. აქედან წარმოიშვა მიკროტოპონიმები, როგორცაა ყვარელწყალში: ბენიკურთახო, ნელაურთახო, ქისტთანახო და სხვა. დედისფერულის შემოგარენში ასეთი მიკროტოპონიმებია: კვირიათგორი, დავითოთ-

გორი, ქურსიკაანთგორი, პატატინთგორი, ივლიანგორი, სავალისგორი, დაყუდებულიგორი, დიდგორი, იმერლიანთგორი, ჯღარდლიანგორი, ქეშიკაანთგორი, სახლთავისგორი და სხვა.

ანალოგიურ სიტუაციას ვხვდებით ქისტებითა და ოსებით დასახლებული სოფლების ტოპონიმებშიც. პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებულ მოახალშენებს საცხოვრებელი სახლის გამართვა და სახნავი ნაკვეთის მოპოვება მხოლოდ ტყის გაჩეხვა-ამოძირკვით შეეძლოთ. ტყისგან გათავისუფლებულ სახნავ ადგილს ახო ჰქვია. პანკისის სოფლებში არ არის ოჯახი, რომელმაც თავისი ყოფილი ახო არ გვიჩვენოს. თითქმის ყოველ ახოს შენარჩუნებული აქვს იმ პიროვნების სახელი, რომელმაც ის გაჯაგა და დაამუშავა. ასეთი ტოპონიმები უმთავრესად რომელიმე ადამიანის სახელთანაა დაკავშირებული და მასში გამოვლენილი ანთროპონიმი იმაზე მიუთითებს, რომ იგი აღნიშნული ობიექტის მფლობელი იყო ან იქ ეწეოდა სამეურნეო საქმიანობას. ამ ტიპის ქისტური მიკროტოპონიმებია: თულაა ნაჯიგ – თულას ნაკაფი (ნაჯაგი), დაქთუმ 'ახო – ექვთიმეს ახო, თათაა ჳაა – თათაის ყანა, ბედსარ 'ახო – ბეისარის ახო, ჩალხიაა 'ახო – ჩალხიას ახო, სვიმენაა ქუახ – სვიმენას ქოხი, თათაა ჳაასთ – თათაის წყარო, სვიმენაა ნაჟდარამ – სვიმენას ნაბინავარნი და სხვა [91. 324].

პანკისის ხეობის ტოპონიმების დიდი ნაწილი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქართული მოსახლეობის მიერ შეიქმნა. ახალმოსულებს, ქისტებს, ოსებსა და ქართველ მთიელებს აინტერესებდათ ამ სახელწოდებათა არა გრამატიკული მხარე, არამედ ტოპონიმებში ჩადებული შინაარსი, მისი მნიშვნელობა. გ. ბედომვილის აზრით, „სწორედ ხალხის ამ საყოველთაო ინტერესმა და სწრაფვამ სათავე დაუდო ე. წ. ხალხურ ანუ არამეცნიერულ ეტიმოლოგიას“ [12. 11]. ხალხი ცდილობდა, ბუნდოვანი და გაუგებარი სახელწოდება ნაცნობი და გასაგები გაეხადა. ამგვარად წარმოიშვა ტოპონიმებთან დაკავშირებული თქმულებები.

ადგილობრივი ფშავლების რწმენით, ყვარელწყლისთვის სახელი ვაჟა-ფშაველას დაურქმევია. ხეობაში სტუმრად მყოფ პოეტს წყაროს წყალი დაუღევია და უთქვამს: – რა საყვარელი წყალიაო. აქედან მომდინარეობს, გადმოცემის მიხედვით, თურმე ყვარელწყალი.

დუმასტურის სახელწოდების წარმოშობის შესახებ კი პანკისში ასეთი გამოთქმაა გავრცელებული: რადგან დუმასტურში უხვმოსავლიანი და ბარაქიანი მიწებია, მასზე ამბობდნენ: – ცხვრის დუმასავით ნოყიერია, დუმის ტოლიაო. ამის შემდეგ სოფელს დუმასტური დარქმევია.

ბანარის ეტიმოლოგიას ხალხური ტექსტი ამგვარად ხსნის: მგზავრი, რომელიც ბანარისწყლის ხეობით მთისკენ მიდიოდა, ძალიან დაღლილა, რადგან მანძილი აღარ ილეოდა. შეწუხებულს წამოუძახია: – ეს რა ბანარივით წვრილი და გრძელი გზა ყოფილაო.

ხალხური ეტიმოლოგიით, კუნახტას კუების სიმრავლის გამო დაერქვა ეს სახელი. სხვა ვერსიით, იმ ადგილას დიდი ბრძოლა გამართულა, პანკისელებს უამრავი მტერი „უკუნავთ“ და ამიტომაც ეწოდა თურმე სოფელს კუნახტა.

დედისფერულის შესახებ კი ზეპირი გადმოცემა გვეუბნება: სოფელთან საოცარი ვენახი ყოფილა გაშენებული. ერთხელ თამარ მეფეს გამოუვლია და უცხო ჯიშის ყურძენი რომ უნახავს, გაკვირვებულს უთქვამს: – ეს რა დედისფერა ყურძენიაო. იმ დღიდან სოფელს დედისფერული დარქმევია. როგორც ჩანს, დედისფერული ვაზის ჯიში უნდა ყოფილიყო. დედისფერულს ამჟამად კაკლიანსაც ეძახიან. ჩამოსახლებულმა მთიელებმა, რადგან არ იცოდნენ მისი ნამდვილი სახელწოდება, კაკლების სიმრავლის გამო იმ ადგილს კაკლიანი დაარქვეს.

ტოპონიმებთან დაკავშირებული თქმულებები პანკისში ბევრია. იმის გამო, რომ ტოპონიმ მუნუხევის მნიშვნელობა გაუგებარი იყო ხეობაში ახლადგადმოსული ომალოელი ქისტებისთვის, მათ თავისებური ახსნა მოუძებნეს და თავიანთთვის უფრო გასაგები სახელი – მიწისხევი უწოდეს.

ბირკიანში არის ახლადგაჩენილი ეგზოტური მიკროტოპონიმი ავღანეთის უბანი, რომელშიც მსაზღვრელად გეოგრაფიული სახელი (ავღანეთი) გვევლინება. ტოპონიმი მეზობლების ამჟამინდელ ურთიერთდამოკიდებულებას გამოხატავს. რადგანაც იმ უბნის მცხოვრებლებს ერთმანეთთან განუწყვეტელი ჩხუბი ჰქონდათ, ავღანეთის ანალოგიით, სადაც გაუთავებელი ომი და ქაოსია, ავღანეთისუბანი შეარქვეს.

პანკისში ჩამოსახლებულ ახალმოშენებს, როგორც აღვნიშნეთ, თან მოჰქონდათ თავიანთი ძველი საცხოვრისის ტო-

პონიშები. ასე მაგალითად, ომალოელმა ქისტებმა ალაზანს მდინარე არლუნის ჩეჩნური სახელწოდება – ორგ – დაარქვეს, რადგან მათ ცნობიერებაში ალაზანიც ორგასთან ასოცირდებოდა.

ჯავის რაიონიდან პანკისში გადმოსახლებულმა ოსებმა თავიანთი საგვარეულო, სასოფლო სამლოცველოების ნიშები ნანგრევებადქცეულ ძველ ქართულ ქრისტიანულ ძეგლებთან დააარსეს და მათ თავიანთი წინა საცხოვრისის, ჯავის სოფლების სახელები – გუფთა, მორგო, კასთავი, ბილურთა, სხლები და სხვა სახელები დაარქვეს. ოსებმა ამგვარად პანკისის სოფლებში ქრისტიანული რელიგიური დღესასწაულები აღადგინეს.

გაჩნდა ბევრი ახალი ტოპონიმიც: ოსები დუმასტურში ალაზნის მხარეს, ძველ ნანგრევებს, ყოშითი ყუარს ეძახიან, რაც კორჩიეების სალოცავს აღნიშნავს. ახალმოსულების მიერ შექმნილ ტოპონიმებში ხეობის ისტორიულმა, სოციალ-პოლიტიკურმა და გეოგრაფიულმა თავისებურებებმაც ჰპოვა ასახვა. დუმასტურში სოფლის ცენტრს, სადაც მამაკაცები იკრიბებოდნენ და უხუცესები სხვადასხვა საკითხებზე მსჯელობდნენ, ე. წ. „ბირჟას“, ოსები ნიხასს ეძახდნენ. იქ, როგორც წესი, დაუშვებელი იყო ჩხუბი და უტაქტო საქციელი.

დუისშიც მამაკაცთა ასეთი შესაკრები, სასაუბრო ადგილი, მეჩეთის (მეჟდიგ) გარდა, სოფლის ცენტრში, ცაცხვებთან არის. იგი ერთგვარ საფიხვნოს წარმოადგენს და ქისტები ახალ ამბებს პირველად სწორედ ცაცხვებთან ისმენენ. ერთხელ ერთმა ხანდაზმულმა, ენაკვიმატმა ქისტმა მოსწრებულად აღნიშნა: რასაც ღამით ლოგინში ჩავიფიქრებ, იმას დილით ცაცხვებთან მეუბნებიანო.

ბევრი ტოპონიმი, რომელიც მთიელებს ჩამოსახლებისას ხეობაში დახვდათ, ოსებმა და ქისტებმა თავიანთ ენებზე თარგმნეს. ქისტები ყვარელწყალს ყუორალხის უწოდებენ. ეს ტოპონიმი აშკარად ქართულის კალკს წარმოადგენს.

პანკისის ხეობის ქისტური ტოპონიმები საფუძვლიანად გამოიკვლია როსტომ ფარეულიძემ და აღნიშნულ საკითხს მეტად საინტერესო ნაშრომი უძღვნა.

პანკისში გვხვდება ისეთი გეოგრაფიული სახელებიც, რომელთა წარმომავლობაც აშკარად ქართულია, მაგრამ ქისტურის გავლენით ფონეტიკური სახე შეუცვლია. ასეთ ტოპონიმებს,

მათი წარმომავლობის მიუხედავად, როსტომ ფარეულიძე ქისტურ ტოპონიმიში განიხილავს. ასეთებია უაფიქსო ტოპონიმები: ალაზ – ალაზანი, ფარსმან – ფარსმანი, ელფე – ელია, პეენგიზ – პანკისი, ნაბძოლ – ნაბრძოლი, საყდარ – საყდარი [91. 314].

ქართული წარმომავლობის სუფიქსიანი ტოპონიმებია: ბო-ობურა – ბაბურა, ჭუფემა – ჭობიო, ხალანან ჩუფე – ხალანანის ხეობა, ძაძი გომურა – ძაძის გომური, კუარჯუო – კორჯი, ნაქერალუო–ნაქერალა, რიყამ – რიყე [91. 317]. ეს ტოპონიმები ქართული ენიდან ქისტურ დიალექტში დამკვიდრებული კალკებია.

გვხვდება სიტყვათშეერთებით წარმოები ტოპონიმები: ჩალხია ღაღარ – ჩალხიას წისქვილი, ბესოა 'ახო – ბესოს ახო, ხოხორაა 'ათახ – ხოხორას ქალა, განაა ნაჟდარამ – განას ბინები, ციხაა ჳამ – ციხას ყანა, ხუარჯან ლამ – ხორაჯნის (ხორაჯოს) მთა, ჳერ ხი – წისქვილის წყალი [91. 319].

რ. ფარეულიძემ თავის გამოკვლევაში მდიდარ მასალაზე დაყრდნობით გვიჩვენა ენობრივი პროცესი, თუ როგორ იცვლებოდა ქართული ლექსიკა ქისტურის ფონეტიკური მოვლენების გავლენის შედეგად. მკვლევარმა კიდევ ერთ თავისებურებას გაუჩვენა ხაზი, რომ ქისტური ტოპონიმები უმთავრესად ფუძის სახითაა წარმოდგენილი: მიწისკვე – მუნუხვევი, ხრამ – ხრამი, დიდგვირდ – დიდგვერდი, აოზ – ეზო და სხვა.

როგორც ზემოთ არაერთხელ დავრწმუნდით, პანკისის ტოპონიმები ხშირად გამოხატავენ წინა ვითარებას. ეს გარემოება განსაკუთრებით თვალშისაცემი პანკისში იმიტომ გახდა, რომ ხეობის იდუმალი წარსული მოსულ მოსახლეობას ყოველი ნაბიჯის გადადგმაზე თავს ახსენებდა. ამ მოვლენამ პანკისის ხეობის ქისტურ ტოპონიმებშიც იჩინა თავი: ბააცაა ხილლ ნაჟდარამ – თუშების ნაბინავრები, ბააბაა ხილლ ნაჟდარ – ბაბოს ნაბინავარი და სხვა.

პანკისის ხეობაში თავისი სემანტიკური მრავალფეროვნებით ყურადღებას იპყრობს კუთვნილების გამომხატველი ტოპონიმები. ამ კატეგორიას მიეკუთვნება თვით ზოგიერთი სოფლის სახელწოდებაც: ჯუოყალაა ფურთ – ჯოყოლასსოფელი, დუა ფურთ – დუისსოფელი. როგორც ცნობილია, ქვემო ხალანანში ოსები დასახლდნენ, შუა ხალანანში – ქისტები, ხოლო ზემო

ხალანანში – ქართველი მთიელები, კერძოდ, ფშავლები. ამ სოფლების შესაბამისი ქისტური სახელწოდებებია: ჰირი ხალანანუო – ოსების ხალანანი, ქისტია ხალანანუო – ქისტების ხალანანი, შვე ხალანანუო – ფშავლების ხალანანი. ამრიგად, ზოგიერთი სოფლის სახელწოდებაში გადმოცემულია მისი მოსახლეობის ეთნიკური წარმომავლობა. სოფელ ჯოყოლოს მეორე სახელიც ჰქვია – ტუგააურთ – ტუგელების სოფელი. ტოპონიმი მთიან ჩეჩნეთში ჯოყოლოელების თავდაპირველ სამოსახლოს სახელწოდებაზე მიუთითებს. ხოლო სოფელ დუისს, რადგან იქ ძირითადად მაისტიდან ჩამოსახლებული ქისტები ცხოვრობენ, ჰქვია მაისთუააურთ – მაისტელების სოფელი.

ხალხური რელიგიური ცნობიერების გასააზრებლად განსაკუთრებით საყურადღებოა პანკისის ხეობაში ქრისტიანული რწმენის ამსახველი ქისტური ტოპონიმები. როგორც ცნობილია, ქისტები ქრისტიანობას ჯერ კიდევ თავდაპირველ სამშობლოში ეზიარნენ. პანკისში ჩამოსახლების შემდეგ ისინი მოინათლნენ, ხოლო 1887 წელს ჯოყოლოს ცენტრში აშენდა ეკლესია და გაიხსნა სასულიერო-სამრევლო სკოლა. რ. ფარეულიძის ცნობით, „რელიგიური დანიშნულების ობიექტები, რომლებიც ქისტურ ტოპონიმიშია აისახა, აღნიშნავენ ხატს, საყდარს“ [91. 331]. ესენია: ელაეე – ელია, თიშუოლ – ღვთისმშობელი, წმინდა გიორგი – წმინდა გიორგი, სააყდარ – საყდარი, კვირა(ცხოველ – კვირა(ცხოველი, კოპალ – კოპალა, ჰირი სააყდარამ – ოსების საყდრები, ღვიმერ სააყდარამ – მღვიმის საყდრები, ხალანანირ სააყდარ – ხალანანის საყდარი, თიშ სააყდარამ – ძველი საყდრები, დოჭჭ სააყდარ – დიდი საყდარი, ჯომ სააყდარ – პატარა საყდარი, ქერისთანა ქეშნემ – ქრისტიანთა სასაფლაო და სხვა.

პანკისის ხეობის გეოგრაფიულ ადგილთა ქისტური სახელწოდებები მხოლოდ ქისტურ მეტყველებაში გამოიყენება.

პანკისის ხეობის ტოპონიმებს განიხილავს აგრეთვე იბრაჰიმ აღიროვეი თავის წიგნში „ჩეჩნებისა და ინგუშების ისტორია და კულტურა“. იგი ჩამოთვლის მახვალისწყლის, ბანარისწყლის, მასარის მთის, ხორაჯნის (ხორაჯოს) მთისა და სხვების შესაბამის ქისტურ სახელწოდებებს (მახვალხი, ბანარხი, მასარეხლამ, ხორჯანლამ) და აღნიშნული ტოპონიმების ქისტურ წარმომავლობაზე მსჯელობს [127. 13-14]. ნაშრომში სამწუხაროდ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ ამ ტოპონიმების ქართუ-

ლიდან ქისტურ ენაზე კალკირება პანკისში ქისტების ჩამოსახლების შემდეგ მოხდა. ვფიქრობ, მკვლევარს აუცილებლად უნდა დაესახელებინა ჩამოთვლილი გეოგრაფიული ადგილების შესაბამისი ქართული სახელწოდებებიც.

ამრიგად, პანკისის ხეობაში ტოპონიმები გვხვდება ქართულ, ქისტურ და ოსურ ენებზე. თუმცა ტოპონიმთა ძირითადი ფონდი ხეობის უძველესი მოსახლეობის მიერ არის შექმნილი და ქართულ სადერივაციო ელემენტებს ემყარება. ჩვენ ნაშრომში შეგნებულად არ განვიხილავთ ისეთ გეოგრაფიულ სახელებს, რომელთა მორფოლოგია და მნიშვნელობა ყველასთვის გასაგებია. ასეთებია: შავხევა, ბრუდიგორი, კურტანაძეულისწყალი, კლდისთავი, მთანმინდა, ბრმაფშა, უსახელო, მღვიმე, სუბუქი, რკინისმთა, სამყურისწყალი, ხუთყურიანიგორა, თუნქოსსათიბე, გაბიდასგორი, დიდყურე, პატარაყურე, უკულმართი, ხევისჭალა და სხვა მრავალი.

პანკისის ხეობა საქართველოს ისტორიულ პროცესებში უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის დასასრულამდე

იმ უძველეს წარსულთან, როდესაც პანკისის ხეობაში ადამიანები დასახლდნენ, თვალის მიწვდენა მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრებით არის შესაძლებელი. პანკისში არქეოლოგთა მიერ აღმოჩენილია მატერიალურ ძეგლთა საოცრად დიდი რაოდენობა, რომელიც, ძვ. წ-ის II ათასწლეულიდან გვიან ფეოდალიზმამდე, მთელი სამი ათასი წლის მანძილზე, ხეობაში ადამიანთა ცხოვრების უწყვეტ ისტორიულ ჯაჭვს ადასტურებს.

დ. მუსხელიშვილის აზრით, ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული, პანკისში უნდა ყოფილიყო ისეთივე ლანდშაფტი, როგორიც ამჟამად არის. ტყის ზოლი გადიოდა იქ, სადაც დღეს გადის და არც ხეობის ჰიდროგრაფია შეცვლილა [133. 153.].

პანკისის ხეობის დღევანდელი სოფლების სიახლოვეს, თითქმის ყველგან, გვხვდება ე. წ. ბრინჯაოს ხანის მატერიალური ძეგლები, კერძოდ, ომალოს ჩრდილო-დასავლეთით, აგრეთვე ჭობიოს ხევის ბოლოში, სადაც აღმოჩენილია ბრინჯაოს ხან-

ჯალი და ადამიანის ძვლები; ქვემო ხალანის მახლობლად, „სალოცავ გორასთან“, ნაპოვნია კერამიკის ფრაგმენტები; ზემო ხალანში 1950 წელს მინის სამუშაოების დროს დანგრეულ კომპტან ადგილობრივმა მცხოვრებმა ი. სამუკაშვილმა აღმოაჩინა ადამიანის ძვლები და ბრინჯაოს ხანჯალი ორნამენტებით; ზემო ხალანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ნაპოვნია ბრინჯაოს სამაჯური; საკობიანოში, „მაჩვთახევთან“ – კერამიკის დიდი რაოდენობა; სოფელ ბაყილოვანში, კერძოდ „ხუთყურიან გორასთან“, გვხვდება გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნივთები და სხვა [135. 9-13].

1966 წელს მდინარე ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ყვარელწყალსა და კუნახტას შორის, ზემო ალაზნის სარწყავი სისტემის მაგისტრალური არხისთვის ექსკავატორებით მინის ამოღებისას აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთები და სარდიონის მძივები.

1967 წლიდან იქ ინტენსიური არქეოლოგიური სამუშაოები ჩაატარა კახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ კ. ფიცხელაურის ხელმძღვანელობით.

სოფელ ყვარელწყალის სამხრეთ განაპირას, მდინარე ყვარელთხევას მარცხენა ნაპირზე, ხევის ფლატეში, აღმოჩნდა ორმოსამარხები, რომლებიც წარმოადგენდნენ სწორკუთხა ორმოებს და ისინი, როგორც მკვლევარები ვარაუდობენ, ხის ძელეებით უნდა ყოფილიყო გადახურული.

ყვარელწყალის ორმოსამარხებში მოიძიეს მდიდარი ინვენტარი, რომელიც ადგილის სიმცირის გამო ერთმანეთზე იყო დაზინული, უმეტესად თიხის ნაწარმი: უყურო ქოთნები, ქვაბქოთანა, დიდი ზომის ორყურა ქილები, კათხა, სასმისი, ლანგარი და სხვ.

ბ. მაისურაძის აზრით, ასეთივე თიხის ჭურჭელი დამახასიათებელი ყოფილა კახეთის სხვა სამაროვანთა კერამიკისათვის [47. 13–16].

ყვარელწყალის სამარხში აღმოჩენილი ორყურა ქილა პირიდან მუცლის ცენტრალურ ნაწილამდე მოხატულია წითელი ოქრით დატანილი ვერტიკალური ხაზებით. აღმოსავლეთ საქართველოში, როგორც ბ. მაისურაძე აღნიშნავს, – გვიანი ბრინჯაოს პერიოდისათვის უცხო ყოფილა მოხატული თიხის ჭურჭელი. ამგვარი ჭურჭელი მხოლოდ სოფ. გადრეკილის „ნასადგომარის“ სამაროვანსა და ზემო ბოდბის ყორღანში გვხვდება, რომლებიც

ძვ. წ-ალ-ის მე-15 საუკუნის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ-ალ-ის მე-14 საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება; ყვარელწყლის სამაროვანზე აღმოჩენილ ლითონის იარაღს კი არქეოლოგები ძვ. წ-ალ-ის მეორე და პირველ ათასწლეულთა მიჯნის ახლო ხანებით ათარიღებენ.

ყვარელწყლის სამარხში, რომელიც ოთხკუთხა ორმოს წარმოადგენს, ძლიერი მოხრილი კიდურებით მიცვალებული ქალი დასვენებულია მარცხენა, ხოლო კაცი მარჯვენა გვერდზე; ერთ-ერთ სამარხში მიცვალებულს წელზე ბრინჯაოს ჯაჭვის სარტყელი ერტყა, რომელზედაც ღორის ეშვი იყო ჩამოკიდებული.

ალაზნის ველის სხვა სამაროვანთა მსგავსად ყვარელწყლის სამარხებშიც, როგორც წესი, მსხვილფეხა საქონლის თავ-ფეხია ჩატანებული.

ამავე პერიოდის სამაროვანი აღმოჩნდა ყვარელწყლის მახლობლად. კერძოდ, სოფელ საკობიანოს ჩრდილო-დასავლეთით. იქ გაითხარა 21 სამარხი. მათ ჰქონდათ ერთი ან ორფენიანი ქვის ყრილი. ჩონჩხი და სამარხეული ინვენტარი უმეტესწილად მეტად ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი. „მიუხედავად ამისა, – აღნიშნავს კ. ფიცხელაური, – დგინდება, რომ მიცვალებულებს ასაფლავებდნენ ძლიერ მოხრილი კიდურებით, მამაკაცებს მარჯვენა, ქალებს კი მარცხენა გვერდზე“ [90. 61].

ამ ტიპის სამაროვანი არის ზემო ხალაწის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. იქ, დაზიანებულ ორმოსამარხში, შემთხვევით აღმოჩნდა ძვ. წ. მეორე და პირველ ათასწლეულთა მიჯნის ბრინჯაოს სატევარი [90. 73].

კ. ფიცხელაურის აზრით, ბრინჯაოსა და ადრერკინის საზოგადოებას ისე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, პანკისის ხეობაშიც, მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგ საფლავზე გასვლა უნდა ჰქონოდა წესად, რაზეც მიუთითებს ყვარელწყლის სამარხში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი. ჭურჭელი მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგ სამარხის თავზე ჩაუფლავთ მიწაში. სამარხის ჩანგრევის შემდეგ თიხის ჭურჭელმა ალბათ ადგილი შეიცვალა და ღრმად დაინია.

პანკისის ხეობის სამაროვნების ყოველმხრივი შესწავლის საფუძველზე დგინდება, რომ სამარხებში აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალა ჭირისუფალთა ზრუნვის ნაშთია მიცვალებულთა საიმქვეყნიო ცხოვრებისთვის. „ეს მონაცემები, – აღ-

ნიშნავს კ. ფიცხელაური, – გვაძლევს საშუალებას აღვადგინოთ იმდროინდელი ადამიანების შეხედულებები იმქვეყნიურ ცხოვრებაზე, რადგან მიცვალებულებს მრავლად ატანდნენ საგზალს, სხვადასხვა შინამოსაქმეობის და საომარ იარაღს, ტანსაცმელს და სხვ. აგრეთვე, მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად საფლავზე გადიოდნენ დაკრძალვის შემდეგ და საფლავის თავზე კი ჭურჭელს საგზლით მარხავდნენ; ბუნებრივია, მათ სჯეროდათ იმქვეყნისა, რომ ადამიანი იქ აგრძელებდა ისეთივე ყოფას, როგორც ამქვეყნიური ცხოვრების დროს – მისდევდა შინამოსაქმეობას, იკვებებოდა, იბრძოდა და სხვა“ [90. 84].

ო. ჯაფარიძის აზრით, პანკისის ხეობის ძველი ორმოსამარხების კულტურაში საზოგადოების დიფერენციაციის ნიშანი არ შეიმჩნევა [123. 178]. პანკისის ხეობაში უპირატესად მცირეინვენტარიანი სამარხები გვხვდება. ქონებრივი სხვაობა მოსახლეობის სხვადასხვა ჯგუფებს შორის ჯერ თითქმის გამოკვეთილი არ არის. თუმცა მინათმოქმედება და მესაქონლეობა საკმაოდ განვითარებული უნდა ყოფილიყო.

პანკისის ხეობის ორმოსამარხებში ჩატარებული კვლევა–ძიება ცხადყოფს, რომ ძვ. წ. II–I ათასწლეულების მიჯნაზე იქ ადამიანის ერთ–ერთ ძირითად საქმიანობას გაცვლა–გამოცვლა წარმოადგენდა; გვიან ბრინჯაო – რკინის ხანიდან მოყოლებული, სამეურნეო დარგების ძლიერი დიფერენციაციის გამო, პანკისში ადამიანებს შორის სავაჭრო ურთიერთობა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ხდება და ფართოვდება. ამ დროს უკვე ერთიმეორისგან საბოლოოდაა გამოყოფილი მინათმოქმედება, მესაქონლეობა და ხელოსნობა [90. 109].

საყურადღებოა პანკისის ხეობის ორმოსამარხებში აღმოჩენილი სარდონის მძივები, რომლებსაც სპეციალისტები პანკისში წინა აზიიდან შემოტანილად მიიჩნევენ [90. 109].

პანკისის ხეობაში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოკვლეული გვიანბრინჯაოს ხანისა და ადრერკინის ეპოქის მატერიალური ძეგლები სრულ იგივეობას ამჟღავნებს იმ პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველეს კულტურასთან.

თუმცა გვხვდება ცალკეული თავისებურებაც. ყვარელწყალში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილ მახვილიან სამარხში გვხვდება სამხარილლიე ბრინჯაოს ჯაჭვი,

რომელზედაც ღორის გახვრეტილი ეშვი ჰკიდია და იგი, როგორც მკვლევარები ფიქრობენ, მახვილის პირის ასანყობად იხმარებოდა. კ. ფიცხელაურის ცნობით, აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მხარეებისათვის არ არის დამახასიათებელი ამგვარი სამხარისგან თასმისა და სარტყლის ხმარება და ამდენად, იგი მხოლოდ ალაზნის ზემო დინებაში გავრცელებული მასალების თავისებურებად მიაჩნია [90. 111].

გ. მელიქიშვილის აზრით, უკვე ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანებიდან მაინც კავკასიის, კერძოდ, ამიერკავკასიის, მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობა ძირითადად ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც შემდეგში [60. 103]. თ. პაპუაშვილი კიდევ უფრო აკონკრეტებს ამ არეალს და მასალის ყოველმხრივი შესწავლის საფუძველზე ასკვნის, რომ იორ-ალაზნის ტერიტორიაზე ძვ. წ. II-I ათასწლეულში არსებული არქეოლოგიური კულტურა ძირითადად უკვე ფეოდალური ხანის „რანთა და კახთა“ სამეფოს მოსახლეობის უშუალო წინაპარი ეთნიკური ჯგუფების კულტურა უნდა ყოფილიყო [71. 9].

ალსანიშნავია, რომ პანკისის ხეობაში გვიანდელი ბრინჯაოს ხანისა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები გამონაკლისის გარეშე გვხვდება იმ ადგილებში, სადაც მოგვიანებით გაჩნდა ფეოდალური სოფლები. ასეთი დამთხვევა, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს.

მასალის მრავალმხრივი შესწავლის საფუძველზე მეტად საყურადღებო დასკვნას გვთავაზობს დ. მუსხელიშვილი: გვიან ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში პანკისში უნდა შექმნილიყო ხალხის უძველესი ტერიტორიული ერთობა, რომელსაც ჰქვია ძველ წყაროებში „ხევი“, „ხეობა“. ამ პერიოდის მატერიალური ძეგლების მიხედვით, ხალხთა უძველესი ტერიტორიული გაერთიანების კონტურები პანკისის ხეობაში უკვე შექმნილია. მისი აზრით, ამ ტერიტორიული გაერთიანების ცენტრი ხალაწის მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. [133. 153].

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ძველი წელთაღრიცხვის III საუკუნის დასაწყისიდან, კერძოდ ფარნავაზის მეფობის დროიდან, პანკისის ხეობაში განსაკუთრებით იგრძნობა მოსახლეობის მატება და ახალი კომპაქტური დასახლებების აღმოცენება.

ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდგომარეობაც ხელს უწყობდა პანკისში სამეურნეო ცხოვრების განვითარებას. ხეობა მტრისაგან შედარებით შეუმჩნეველი იყო და, როგორც ჩანს, ძლიერი სამხედრო თავდასხმების ობიექტი ნაკლებად ხდებოდა. ხეობაში სარწყავი მინათმოქმედებისა და ინტენსიური მეურნეობის განვითარებამ განაპირობა ადრეკლასობრივი საზოგადოების ჩასახვაც, რასაც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მატერიალური მასალაც ცხადყოფს. ანტიკური ეპოქის განსაკუთრებით საინტერესო მასალებია აღმოჩენილი სოფელ ომალოში [135. 9].

ფეოდალური ურთიერთობების ჩასახვამ საერისთავოების ჩამოყალიბების პროცესი და ადგილობრივი მოსახლეობის ინტეგრაცია კიდევ უფრო დააჩქარა. ჩვ. წ-ის პირველ საუკუნეებში პანკისის ხეობა კახეთის საერისთავოს შემადგენლობაში შედიოდა. იმ დროს ტერიტორიულად კახეთის საერისთავო არ მოიცავდა იმავე მიწაწყალს, რასაც ჩვენ დღეს კახეთს ვუნოდებთ. მაშინ კახეთის დღევანდელ ტერიტორიაზე ქართული ტომებით დასახლებული რამდენიმე კუთხე არსებობდა, ესენია: ჰერეთი, კუხეთი, კახეთი, წუქეთი, სუჯეთი, კამბეჩანი. საკუთრივ კახეთის საერისთავო განთავსებული იყო ივრისა და ალაზნის ხეობების ზემო წელზე, მთიანეთითურთ. კერძოდ, ლეონტი მროველისა და ვახუშტის მიხედვით, კახეთი მოიცავდა „ფშავ-ხევსურსა (რომელთა პირველ ენოდათ ფხოელი), თიანეთს, ერწოს, ირტოსკვეს, პანკისის ხეობას, საყდრიონსა და ალონს“ [92. 9].

როგორც ცნობილია, საქართველოში ქრისტიანობა I საუკუნეიდანვე ვრცელდებოდა.

326 წელს მირიან მეფის მიერ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამ საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკური გაერთიანებისა და ქართველი ერის ჩამოყალიბების პროცესში უდიდესი როლი შეასრულა.

ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად აღიარების შემდეგ სამეფო კარმა და ეკლესიამ ქვეყნის განაპირა კუთხეებში ქრისტიანული კულტმსახურების დამკვიდრება დაიწყო. როგორც „ნინოს ცხოვრებიდან“ ირკვევა, ხელისუფლება განსაკუთრებით დაინტერესებული ყოფილა ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელ ხეობებში მცხოვრები წარმართების მოქცევით. სწორედ ამ მიზნით მირიან მეფეს ქართლ-კახეთის მთიანეთში სამ-

ხედრო შენაერთებიც კი გაუგზავნია: „მერმე ინება მეფემან მოქცევა მახვილითა მთიულთა და აუნყა ნინოს და ეპისკოპოზსა, არამედ წმინდამან არა ნება-სცა:“ რამეთუ არა ბრძანებულ არს მახვილი, არამედ ქადაგება და ეტყოდა მეფესა: „მე წარვიდე მუნ ქადაგებად“. ხოლო მისრულმან იქადაგა სახარება ქრისტიესი; არამედ უმრავლესთა არა უსმინეს და არა შეინყნარეს. ამისთვის მეფემან მცირედ წარმართა მახვილი და შემუსრნა კერპნი მათნი. ამისთვის ფხოველნი გარდაეშენენ თუშეთს“ [94. 93].

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ უცნობი ავტორის ცნობით, წმინდა ნინო ჟინვან-ნობენიდან ცდოლობდა მთიულთა გაქრისტიანებას. როგორც ჩანს, განმანათლებელთ მთიელი მოსახლეობის ქრისტიანობაზე მოსაქცევად ჟინვანი საგანგებოდ შეურჩევიათ. იგი სამხედრო-ეკონომიკური – თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვან სტრატეგიულ ადგილზე მდებარეობს, კერძოდ მთიულეთის, ფხოვისა და თიანეთის გზაგასაყარზე.

„ნინოს ცხოვრებაში“ გარკვევით არის აღნიშნული, რომ წმინდანი არაგვის ხეობიდან ქრისტიანობის საქადაგებლად ივრის ხეობაში გადასულა: „გარდამოვიდეს მუნით და დადგეს ჟაღლეთს და უქადაგეს ერწო-თიანელთა. ხოლო მათ შეინყნარეს და ნათელ-იღეს“ [94. 93]. ასეთი წარმატებული ექსპედიციის შემდეგ წმინდა ნინოს ფეროზ მეფის ქრისტიანობაზე მოსაქცევად რანში წასვლა გადაუწყვეტია. ის გზად დაბა ბოდში შეჩერებულა, სადაც დასნეულებულა და გარდაცვლილა.

ერწო-თიანეთიდან რანში წასვლა წმინდა ნინოს დღევანდელი ახმეტის გავლითაც შეეძლო. კერძოდ, თიანეთიდან გადავიდოდა კვეტერაზე, შემდეგ ილტოს ხეობის ქვემო წელის გავლით ის ჯერ ალაზნის ველზე ჩავიდოდა და ბოლოს – ბოდში. მაშინ ეს იყო უმოკლესი გზა რანის მიმართულებით, რომელიც, შესაძლოა, გაიარა წმინდანმა.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ წმინდა ნინო რანში კახეთის გაქრისტიანების შემდეგ თუ დააპირებდა წასვლას. კახეთი კი იმ დროს ძირითადად ერწო-თიანეთს, ილტოსა და პანკისის ხეობებს მოიცავდა. „ნინოს ცხოვრების“ ავტორი გადმოგვცემს, რომ ბოდში მყოფ წმინდანთან „მოვიდოდეს მისსა კახეთით, ჰკითხვიდეს და აღიარებდეს სწავლასა მისსა სიმრავლე ერისა“ [94. 96]. რადგან კახელებს ნინომ უქადაგა ქრისტიანობა, ამი-

ტომაც მოდიოდნენ მასთან ბოდში კახეთიდან. როგორც ჩანს, კახელებს უკვე სწამდათ ჭეშმარიტება ქრისტეს მოძღვრებისა.

თიანეთ-ახმეტის გზის გავლის შემთხვევაში, რომელიც იმ დროს კახეთის საერისთავოში შედიოდა, წმინდა ნინოს ყურადღების მიღმა შეუძლებელია დარჩენილიყო უკვე საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული პანკისის ხეობა.

წმინდანის საგანმანათლებლო მოგზაურობა მცხეთიდან ჟინვანამდე, ჟინვანიდან ერწო-თიანეთამდე და იქიდან ბოდამდე გვაფიქრებინებს, რომ სამისიონერო მარშრუტი წინასწარ უნდა ყოფილიყო შედგენილი.

ილტო-პანკისის ხეობები ალაზნის ქვემო წელთან და რანთან დამაკავშირებელ გზა-გასაყარს წარმოადგენს. ამიტომაც წმინდა ნინო, სანამ რანში წასვლას დააპირებდა, ქრისტიანობას ილტო-პანკისის მოსახლეობასაც უქადაგებდა. წმინდა ნინო ზურგში ვერ დატოვებდა წარმართებით დასახლებულ ხალხმრავალ რეგიონს – პანკისის ხეობას. ის იმ გეოგრაფიული არეალის ყველა მნიშვნელოვან დასახლებაში ქადაგებდა ახალ რელიგიას. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ პანკისი ძველ საქართველოში მნიშვნელოვან ეკონომიკურ რეგიონს წარმოადგენდა. ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელი გზები ამ ხეობაზე გადიოდა და ამიტომ პანკისი ახლადმოქცეული სახელმწიფო ხელისუფლების მხრიდან განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ იქნებოდა. პანკისის ხეობაში ქრისტიანობა IV საუკუნის I ნახევრიდან ვრცელდებოდა, რაზეც იქ ადრეფეოდალური ხანის ქრისტიანული ძეგლების სიმრავლეც მიუთითებს.

წმინდა ნინოს სამისიონერო მარშრუტთან დაკავშირებით არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რომლის თანახმად, წმინდანი ივრის ხეობას ჩამოუყვავა და დღევანდელ წინონწმინდაში (საგარეჯოს რენი) აღესრულა.

პანკისის ხეობაში, ქვეყნის ამ განაპირა კუთხეში, თავდაპირველად ქრისტიანული კულტმსახურება ისეთივე მყარი ვერ იქნებოდა, როგორც ცენტრში.

აღმოსავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის განმტკიცებასა და სამონასტრო ცხოვრების დამკვიდრებას უდიდესი ღვაწლი და ამაგი დასდო ცამეტმა ასურელმა მამამ. საისტორიო-საეკლესიო წყაროების მიხედვით, წმინდა მამები იოანე ზედაზნელის წინამძღოლობით ქართლში VI საუკუნის 30-იან წლებში მოსულან და

ქრისტიანობის განსამტკიცებლად ზედაზენზე, გარეჯში, ხირსაში, ნეკრესში, ალავერდში, იყალთოსა და სხვა ადგილებში დამკვიდრებულან.

ასმეტის შემოგარენში, კერძოდ ლოპოტოს, შტორის, ილტოსა და პანკისის ხეობებში ქრისტიანობის გავრცელებასა და განმტკიცებაში უდიდესი წვლილი შეიტანა წმინდა ანტონ მარტყოფელმა – ერთ-ერთმა ასურელმა მამათაგანმა.

წმინდა ანტონ მარტყოფელის მოღვაწეობის ძალზე საინტერესო ფრაგმენტია შემორჩენილი დავით იმამ ყული ხანის მიერ 1722 წლის 4 აგვისტოს მარტყოფის ეკლესიისთვის მიცემულ გუჯარში:

„გარნა ესე ყოველთავე უწყით, ვითარ და ანუ რომლითა სახითა მოიწივნეს შუამდინარით ათორმეტნი ესე წმინდანი მამანი, სანახებთა საქართველოსათა, და თვის-თვისად დაიპყრნეს საღვწელად ალაგნი და სენაკნი და რომელთა ყავთ წინამძღვრად და მსწავლელად და მოძღვრად წმინდა იოვანე ზედა-ზადენელი“ [24. 367].

მას შემდეგ, რაც ანტონი დაშორდა თავის მოძღვარს, სანატრელ იოანეს, „გამოვლო ესე ქვეყანა, მთანი და მალნარნი, გარდავლნა იაღნო და შთავიდა შინა კახეთად, სადა იყოფოდა არსენი იყალთოდ და წმინდა და ნეტარი შიო არტოზნად“ [24. 367]. მამა ანტონი მათთან „იყოფოდა ჟამ რავდენმე“. იქიდანაც ნავიდა და „ჩავლნა ალავერდად, და მიიწია, სადაც მრავალ ღვანლ-მრავლობით განენათლა ალაგი იგი ყოვლად ნეტარსა იოსებს, მივიდა მისთანა და განაძლიერნეს ურთიერთსა ცხოვრება თვისი“ [24. 367].

იმის გამო, რომ წმინდა მამა ანტონი იყო „დაყუდების მოყვარე და მარტოდ-მყოფობისა მონადე“, დაშორდა მათ „და ჩავლნა ალაზანნი და შევლნა ჴევნი ლოპოტისანი და მუნ პოვნა ადგილნი უკაცურნი“ [24. 367]. ლოპოტის ხეობაში ნეტარი ანტონი განდეგილად ცხოვრობდა და ღმერთს ადიდებდა. როდესაც მისი იქ ყოფნის ამბავი განცხადდა, მამა ანტონთან მიდიოდნენ „ძმანი მრავალნი სოფლისა დამტევნელნი“ და ენაფებოდნენ ქრისტეს მოძღვრებას. როგორც ჩანს, ანტონის მოღვაწეობა ახლომახლო მცხოვრებლებისთვის მისაბაძი გამხდარა.

რადგან მამა ანტონს „ექვინებოდა კრებულთა შინა ყოფა“, წამოვიდა მათგან, „კუალად გამოვლნა ალაზანნი და შემოვიდა

უვალთა ტყეთა და უკაცურთა ალაგთა ახმეტისათა“ [24. 368]. მან იქ საცხოვრებლად ერთი ადგილი შეარჩია და „ან ესეცა წმინდა განბრწყინდა სასწაულითა, ვითა მზე და განითქვა სახელი მისი ყოველთა მათ ადგილთა“ [24. 368].

როგორც ტექსტიდან ირკვევა, ანტონის საქმიანობას ახმეტის შემოგარენის მოსახლეობა მეტად აფასებდა და მისი სახელი საქვეყნოდ განთქმულა. ახმეტის შემოგარენს წარმოადგენს პანკისის ხეობაც. ალაზნის ზემო წელზე ანტონ მარტყოფელის მოღვაწეობა ბუნებრივია, ადგილობრივ მოსახლეობაში ქრისტიანობის გავრცელებასა და განმტკიცებას ისახავდა მიზნად. წმინდანის ღვაწლის უკვდავსაყოფად სოფელ ლალისყურში უძველესი დროიდანვე არსებობდა მამა ანტონის სახელობის ეკლესია, სადაც 1 თებერვალს ანტონჯვრობას დღესასწაულობდნენ, მსგავსი სინმინდე უნდა არსებულებოდა პანკისის ხეობაშიც.

ღვთაების მონასტრის დაარსება და რუსთავ-მარტყოფის ეპარქიის აღმოცენებაც ანტონ მარტყოფელის სახელს უკავშირდება. რადგან პანკისის ხეობაში მამა ანტონმა განამტკიცა ქრისტიანობა, ამიტომ პანკისი მარტყოფის სადროშოში შედიოდა. ღვთაების გუჯარიდან ისიც ირკვევა, რომ შუა საუკუნეებში პანკისის ხეობა რუსთავ-მარტყოფის ეპისკოპოსს ემორჩილებოდა: „ესრეთ შემოეყარნენ ღმრთაებისა დროშასა და, ვითა ძველთა მეფეთა ებრძანა, ანუ ჩვენ განვაგეთ, იმრიგად რუსთაველთ მორჩილობდენ და სიტყვას გაუგონებდენ და მათსა რჩევასა და სიმჯობინარს“ [23. 386].

პანკისის ხეობა, აგრეთვე, კახეთის ზოგიერთი სხვა სოფელი, დაბა და აგარაკი მარტყოფის ღვთაების მონასტრისადმი ყოფილა შეწირული. ამდენად, ღვთაების მონასტერს კახეთში ჰყოლია თავისი სამწყსო, ჰქონია სოფლები. დავით იმამ ყული ხანის აზრით, ის ადგილები, სადაც მოღვაწეობდა ანტონ მარტყოფელი, მათ შორის პანკისიც, შემდგომში ღვთაების მონასტრისადმი შეუწირავთ და მარტყოფ-რუსთავის სადროშოსთვის დაუმორჩილებიათ: რაოდენნიცა ალაგნი ახმეტას დახყვებიან, იგი ალაგნი მის ღმრთეებისა საყდრისა არს, რომელ იგი საყდარნი მეტოქად და საწინამძლოდ ამა ღმრთეებისა ეკლესიისათვის განუწესებიათ: მარნითა, ჭურითა და ყოვლითა რიგითა“ [24. 369].

პანკისის ხეობაში დაფიქსირებულია ფეოდალური ხანის 60-ზე მეტი ისტორიული ძეგლი. თითოეული მათგანი ქართული

კულტურის ნაყოფია. იქიდან 18 მიეკუთვნება ადრეულ შუა საუკუნეებს, 11 – განვითარებულს და 29 – გვიან შუა საუკუნეებს. ესენია დასახლებები, ეკლესიები, მონასტრები, ციხესიმაგრეები, თავდაცვითი კოშკები, აგრეთვე მარნები საწნახელებითა და სხვა [133. 151].

IV საუკუნიდან მოყოლებული პანკისის ხეობაში ქრისტიანობა უფრო და უფრო მტკიცდებოდა. ამ პროცესს განსაკუთრებით შეუწყო ხელი პანკისის მახლობლად ისეთმა მძლავრმა ქრისტიანული კულტურის კერების აღმოცენებამ, როგორებიც იყო იყალთოს აკადემია და ალავერდი.

დავით იმამ ყული ხანის „ღვთაების გუჯარი“, მართალია, 1722 წელს არის დაწერილი, მაგრამ, ცხადია, ავტორი ძველ წყაროებს ეყრდნობა, რომლებმაც, სამწუხაროდ, ჩვენამდე ვერ მოაღწია.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ უცნობი ავტორი და „ღვთაების გუჯარი“ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდიან IV-VI საუკუნეების საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ და რელიგიურ პროცესებზე: კერძოდ, არაგვის, ივრის, ილტოსა და პანკისის ხეობებში ქრისტიანობის გავრცელება დაწყებული IV საუკუნის პირველ ნახევარში. როგორც ჩანს, ქართული სამეფო კარი სისხლხორცეულად ყოფილა დაინტერესებული ქვეყნის განაპირა კუთხეებში ქრისტიანობის განმტკიცებით. ქართველი ხალხის ქრისტიან ერად ჩამოყალიბებისათვის უკვე იმ პერიოდში უნდა შექმნილიყო ერთგვარი სახელმწიფო კონცეფცია. სწორედ ამ მიზანს ემსახურებოდა წმინდა ნინოსა და ანტონ მარტყოფელის მოღვაწეობა, რომელთა სამისიონერო საქმიანობამ დღევანდელი კახეთის ჩრდილოეთი ნაწილი, კერძოდ პანკისის ხეობაც მოიცვა.

პანკისის ხეობაში მრავლად არის ფეოდალური ხანის ნასოფლარები, ეკლესიები და მონასტრის ტიპის ძეგლები ქვევრებით, საწნახელებითა და მარნებით. მაგალითად, ადრეფეოდალური პერიოდის ეკლესია დღემდე შემორჩენილია სოფელ ბირკიანში, ცქვიტაძის ყურესთან, სადაც თუშები და ქისტები 23 ნოემბერს გიორგობას დღესასწაულობენ. მისგან ასიოდე მეტრის მოშორებით არის საგუმავო კოშკი.

ჯოყოლოს დასავლეთით, ჭობიოს ხევში, ქვებით შემოღობილი საწნახელი აღმოჩნდა. იქვე ახლოს გვხვდება საკულტო

ნაგებობის ნანგრევები და საგუშაგო კოშკი. ჭობიოს ხევის თავში შემორჩენილია დანგრეული ეკლესია.

ბალთაგორის აღმოსავლეთ მხარეს, ტერასებზე, განთავსებულია ფეოდალური ეპოქის ნასოფლარი კარგად შემორჩენილი პატარა ეკლესიით. სამწუხაროდ კრიმინალებმა ეს ეკლესია 2001 წელს ააფეთქეს და მთლიანად მიწასთან გაასწორეს. იქვე ახლოს, დუისის ჩრდილოეთით, დედისფერულის სანახებში არქეოლოგებმა ერთ-ერთ სამარხში ოქროს ძვირფასი სამაჯური იპოვეს [135. 9–13].

ქვემო და შუა ხალანანს შორის, პატარა ტერასებზე, განთავსებული ყოფილა ფეოდალური ეპოქის სოფელი.

ზემო ხალანანის ჩრდილოეთით შემორჩენილია პატარა ზომის ორი მომცრო საყდარი, რომლებსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები „ღამურას ციხეს“ უწოდებენ. ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით განთავსებულია ორი კოშკი – „გვერდმოშლილი ციხე“ და „ფათალიანი ციხე“.

უშუალოდ ალაზნის ნაპირთან, ქვემო ხალანანის დაბლა, მთების ძირში, ფეოდალური ხანის ნასოფლარი მდებარეობს, რომელსაც კარგად შემონახული სამნავიანი ეკლესია ამშვენებს.

საკობიანოში არის ადგილი „საყდარა“, იქ შემორჩენილია ადრეფეოდალური ეპოქის პატარა ეკლესია და ქვის სანახელი. ბაყილოვანში, ახალუბნის ყურესთან გვხვდება ადრეფეოდალური ხანის ნასოფლარი ეკლესიით. ამავე ეპოქის სამი ეკლესია დასტურდება ბაყილოვანში, კაკლიას ახოსთან. იქვეა ქვის სანახელი და გაურკვეველი დანიშნულების შენობათა ნანგრევები.

მდინარე კურტანაძეულის ხეობაში, რომელიც პანკისს სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრება, მდებარეობს ქაჩალაურის ციხე-სიმაგრე. ის საკმაოდ დიდი ანსამბლია, თავისი კოშკებით, მარნებითა და სხვა ნაგებობებით. ციხის ჩრდილოეთით დგას ადრეფეოდალური ხანის ეკლესია – „ვარდოაანთეული“. ამავე ხეობაში არის წმინდა მარინეს სახელობის ეკლესია ძველი ქართული წარწერებით. კურტანაძეულისწყლის ქვემო წელზე, დაახლოებით ერთ ჰექტარ ფართობზე, განთავსებულია კედლების, საბრძოლო გოდოლების, კოშკებისა და სხვა თავდაცვითი ხასიათის ნაგებობათა ნაშთები [135. 9–13].

სხვადასხვა წყაროებზე დაყრდნობით, ლ. მარგოშვილი ვარაუდობს, რომ პანკისის ხეობაში თამარ მეფეს რეზიდენციაც უნდა ჰქონოდა.

ბევრ შემთხვევაში სხვადასხვა ისტორიული პერიოდის ძეგლები დაფიქსირებულია ერთსა და იმავე ადგილზე, რაც, დ. მუსხელიშვილის აზრით, მიუთითებს იმ ტერიტორიაზე ცხოვრების რიტმის შეუნწყვეტლობაზე მთელი ფეოდალური ეპოქის განმავლობაში. ასე მაგალითად, ადრეული, განვითარებული და გვიანდელი ფეოდალური ხანის ძეგლები დაფიქსირებულია სოფ. საკობიანოში. ეს სამი ეტაპი დამონშებულია პანკისის ანუ, როგორც მას ხალხი ეძახის, თორღვას ციხესიმაგრის მშენებლობაში, რომელიც საუკუნეების მანძილზე წარმოადგენდა პანკისის საფეოდალოს პოლიტიკურ ცენტრს [133. 151].

პანკისის ციხე-სიმაგრე ადრეფეოდალურ ხანაში აუგიათ, კერძოდ, მანამდე, სანამ კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გაერთიანება მოხდებოდა. ამ პერიოდს მიეკუთვნება კახეთ-ჰერეთის ციხეები: პანკისი, კვეტერა, ლოპოტის ციხე, მაჭი, ვეჟინი, ნეკრესი და სხვ.

ადრეული შუა საუკუნეები, ძველი ქართული წყაროების მიხედვით, ფეოდალური ციხე-დარბაზების ინტენსიური მშენებლობით ხასიათდება. როგორც წესი, ციხესიმაგრე ამავე დროს ფეოდალის რეზიდენციას წარმოადგენდა.

დ. მუსხელიშვილის აზრით, „პანკისის ციხესიმაგრის გეოგრაფიული მდებარეობა ნათლად გვიჩვენებს მისი წარმოქმნის ეკონომიკურ არსს. თუ ერთი მხრივ, იგი გაბატონებულია ხალაწან-პანკისისა და მდინარე მათარეულის ველზე და, ამდენად, უეჭველია, ამ დაბლობის ინტენსიურ მეურნეობას უწევს ექსპლუატაციას, მეორე მხრივ, იგი მთისა (თუშეთის) და ბარის (ალაზნის ველი) დამაკავშირებელ მთავარ მაგისტრალზე დგას და, ცხადია, ახორციელებს კონტროლს გზაზეც და ამ გზით დაკავშირებულ მხარეებზეც. კერძოდ, თუშეთის ცხვრის ექსპლუატაცია თუ მთლიანად არა, მნიშვნელოვანწილად მაინც პანკისის ციხის პატრონის ხელში უნდა ყოფილიყო“ [63. 87].

პანკისის ციხესიმაგრე, რომელიც „თორღვას ციხედ“ იწოდება, განთავსებულია მაღალ, უღრანი ტყით დაფარულ მთაზე, ზღვის დონიდან 1200 მეტრის სიმაღლეზე. თორღვას ციხე აღმართულია ნაქერალა-დიდგვერდის ქედზე, რომელიც პანკისისა

და მაჭარეულის ხეობების წყალგამყოფიცაა, თვითონ ის მთა, რომელზედაც წამომართულია თორღვას ციხე, მალრანისა და ხალანის ხევების წყალგამყოფს წარმოადგენს. ორივე ალაზანს უერთდება: ხალანის ხევი პანკისში ერთვის ალაზანს, ხოლო მალრანის ხევი ალვანის ქვემოთ ასევე ალაზანს უერთდება.

თორღვას ციხე, რომელიც გვიანდელი შუა საუკუნეების წყაროებში მალრანის ციხედ მოიხსენიება, ძნელად მისასვლელ ადგილზეა აღმართული. ადრე მისასვლელი გზა-ბილიკები ამჟამად ტყითა და ბუჩქნარით არის დაფარული ისე, რომ მნახველს მხოლოდ ფეხით მისვლა შეუძლია. ამ ისტორიულ ძეგლს მისასვლელი ორი მხრიდან აქვს, ერთი ქედის აღმოსავლეთიდან, სოფელ მალრანის გავლით, ხოლო მეორე – ქედის დასავლეთიდან, სოფლების – ქვემო, შუა და ზემო ხალანების გავლით. მეორე გზა უფრო მოხერხებულია. მალრანიდან და ხალანნიდან ციხესიმაგრეზე ასასვლელი ბილიკები წყალგამყოფ ქედზე ერთმანეთს უერთდება, ხოლო შემდეგ ზემოთ, ჩრდილოეთისკენ, მიემართება და დაბურულ ტყეში საცხენე გზა მოულოდნელად ციხის კარიბჭეს მიადგება. ციხესიმაგრის ტერიტორიაზე, კერძოდ, მთის ყველაზე მაღალ ნერტილზე მრგვალი, ამჟამად დანგრეული საგუმბაგო კოშკია აღმართული. კოშკთან, დაბლა, სიღრმეში, საგანგებოდ სასმელი წყლის რეზერვუარია მოწყობილი, რომელშიც წყალი მუდმივად ერთ დონეზე დგას. ის ამჟამადაც მოქმედებაშია. მწყემსები და მნახველები აღნიშნული ჭის წყლით ახლაც სარგებლობენ. მრგვალი კოშკის ჩრდილოეთით, დაახლოებით ასი მეტრის დაშორებით დგას ლამაზად ნაშენი ციხე, რომლის არქიტექტურული სტილიც ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ციხესიმაგრეთა მშენებლობისათვის იყო დამახასიათებელი. თვითონ ციტადელი საიმედოდ დაცულია ოთხკუთხა კედლებით [133. 154-155].

ციხესიმაგრე მთლიანად შემოფარგლულია რიყის ქვით ნაშენი გალავნით. გალავნის კედლები ზოგიერთ ადგილზე მნიშვნელოვან სიმაღლეს აღწევს და ხან ოთხკუთხა, ხანაც მრგვალი თავდაცვითი კოშკებით არის გამაგრებული. გალავნის შიგნით შემორჩენილია გაურკვეველი დანიშნულების შენობათა ნანგრევები, ციტადელის სიახლოვეს კი სასახლის ტიპის დანგრეული დარბაზის ნაშთები და პატარა კარის ეკლესია დგას. ეს ნაგებობები აშკარად ადრეფეოდალურ ხანაში V-X საუკუნეებშია

ამენებული. თუმცა უნდა ითქვას, რომ ციხესიმაგრე განვითარებული და გვიანდელ შუა საუკუნეებშიც თავის ფუნქციას ასრულებდა, რაზეც, ისტორიული წყაროების გარდა, ნათლად მიუთითებს სასახლის ეკლესიის დასავლეთ კედელზე გავლებული აგურის კარნიზი, რომელიც გვიანდელ შუა საუკუნეებში უნდა იყოს რესტავრირებული [133. 154_155].

მაღრანისა და ზემო ხალანის მთაზე აღმართული ციხესიმაგრე, როგორც ჩანს, პანკისის ერისთავების რეზიდენციას წარმოადგენდა. მას თავისი გრანდიოზული და მასშტაბური აღნაგობით ხეობის ვერცერთი ისტორიული კომპლექსი შეედრება.

შეუძლებელია მნახველი არ მოხიბლოს ამ იშვიათად ლამაზმა და თვალწარმტაცმა სანახაობამ, რომელიც უღრანი ტყის მიუხედავად ციხესიმაგრის გალავნიდან ერთბაშად იშლება. იქიდან ხელის გულივით მოჩანს პანკისის საერისთავოში შემავალი ისტორიული ტერიტორიები: ხალანან-პანკისის ხეობა, მდინარე მაჭარეულის ველი, თუშეთის მთები, ალვანი და კახეთის სივრცე.

პანკისის ერისთავს „ქართლის ცხოვრება“ პირველად XI საუკუნის ისტორიულ პროცესებში მოიხსენიებს. ამ ფაქტის საფუძველზე პანკისის ციხესიმაგრის აგება უფრო ადრეულ პერიოდში შეგვიძლია ვივარაუდოთ.

დ. მუსხელიშვილის აზრით, „ასეთი ციხესიმაგრეების წარმოქმნა მოასწავებს იმ ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის დასასრულს, რომლის შედეგად მთა და ბარი ერთ ფეოდალურ ერთეულად, ერთ „ქუეყანად“ გაერთიანდა“ [63. 104].

პანკისის ციხესიმაგრე მთაზე პოლიტიკური და ეკონომიკური გავლენის დასამყარებლად უნდა აეშენებინათ. ამრიგად, ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, პანკისის ციხესიმაგრეს ამ კუთხის ეკონომიკური განვითარებისთვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან გზა, რომელიც პანკისის ხეობაზე გადის, თუშეთის, კერძოდ ნოვათის და პირიქითის ხეობების, კახეთთან დამაკავშირებელ უმთავრეს მაგისტრალს წარმოადგენდა. დ. მუსხელიშვილის ვარაუდით, „იმის გამო, რომ პანკისის ციხიდან კონტროლირდებოდა სამეცხვარეო გზები, არ არის გამორიცხული, პანკისის საერისთავოს უფლებები ალვნის ველზეც გავრცელებულიყო“ [133. 156]. ამრიგად, პანკისის საერისთავოს აღმოცენების ერთ-ერთი მიზეზი იყო მისი სიახლოვე

კავკასიონის მთავარი ქედის მაღალმთიან საძოვრებთან, კერძოდ თუშეთთან [133. 156].

მართალია, პანკისის საერისთავო ისტორიულ წყაროებში პირველად XI საუკუნის დამდეგისათვის იხსენიება, მაგრამ ის უკვე VIII_IX საუკუნეებში უნდა შექმნილიყო.

VIII საუკუნეში არაბთა ბატონობის სიმძიმისგან საქართველოს ბარი დაუძღვრებული იყო, ხოლო პანკისის ხეობაში, როგორც მთისწინეთში, მეურნეობის განვითარებისთვის უკეთესი სოციალ-ეკონომიკური პირობები შეიქმნა. ალბათ ამიტომაც VIII საუკუნის ბოლოს არაბებისგან შედარებით მოფარებულ რაიონში, დღევანდელი კახეთის ჩრდილოეთით, კახეთის სამთავრო ჩამოყალიბდა, რომელიც ერწო-თიანეთს, ილტოსა და პანკისის ხეობებს მოიცავდა. აქ ძველად კახეთის საერისთავო იყო. ქართველი დიდებულები აქედან ცდილობდნენ არაბთა უღლის გადაგდებისათვის ბრძოლის ორგანიზებას. კახეთის სამთავროს ჩამოყალიბებისთანავე იწყება სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით ტერმინ „კახეთის“ პოლიტიკური მნიშვნელობის გაფართოება.

XI საუკუნისათვის კახეთის მთავრები საბოლოოდ იპყრობენ ჰერეთს და კახეთის სამთავროს უერთებენ. ამიერიდან ტერმინი „კახეთი“ ჰერეთსაც მოიცავს [46. 147].

XI საუკუნის 20-იან წლებში კვირიკე დიდმა კახეთში სამი ერისთავი დანიშნა. თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, ერისთავები კახეთში ადრევე არსებობდნენ, ხოლო ქორიკოზმა კვირიკე III-მ საერისთავოების მხოლოდ ახალი განწესება მოახდინა. ვახუშტი თავის ნაშრომში კახეთის საერისთავოების კონკრეტულ საზღვრებს აღგვიწერს:

„გარნა თუ ისხნენ ერისთავნი ჰერეთს, არამედ ამან კვირიკე მეფემან უფროს განამტკიცნა და დასხნა სამნი კახეთს და ოთხი ჰერეთს და კახეთისა ერთი რუსთავს და მისცა სრულიად კუხეთი, რომელ არს ნაგები ყარაია, ჩადივარ-სამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი და თიანეთი, არაგვის კერძო ჟინვანამდე. მეორე დასვა კვეტერისა და მისცა უჯარმას ზემოთი ორთა მათა შორის, რომელ არიან კახეთისა და კუხეთისა, ვიდრე კავკასამდე და გარდაღმად. ესე არს ერწო-თიანეთი, ფხოველნი, ძურძუკი და ლლიღვი. მესამე პანკისის ანუ მარილისა

და მისცა ჰერეთის საზღურის ზეითი კავკასამდე და კახეთის მთამდე თუშეთითურთ“ [4. 151].

ამრიგად, ვახუშტის თხზულების მიხედვით, XI საუკუნეში კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში რუსთავის, კვეტერისა და პანკისის საერისთავოები შედიოდა. თუმცა „ქართლის ცხოვრება“ პანკისის გარდა კახეთში სხვა საერისთავოებს არ იცნობს. კვეტერა და რუსთავი „ქართლის ცხოვრებაში“ ციხეებად მოიხსენიება.

ბუნდოვანია ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა კახეთის მესამე ერისთავზე, რომელიც კვირიკემ დასვა ერისთავად „მესამე პანკისისა ანუ მარილისისა“. რას უნდა ნიშნავდეს „პანკისისა ანუ მარილისისა“?

მარილისი მდებარეობდა პანკისის სამხრეთ-დასავლეთით, მდინარე კურტანაძეულის ხეობაში, დღევანდელი ხევისჭალის ტერიტორიაზე, ხოლო პანკისი – მარილისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. პანკისშიც და მარილისშიც შემორჩენილია ადგილობრივი ფეოდალების რეზიდენციათა შთამბეჭდავი ნანგრევები. „ქართლის ცხოვრებაში“ ასევე მოხსენებულნი არიან XI საუკუნის I ნახევრის მოღვაწეები აშოტ მთავარი მარილელი, კახთა მეფის კვირიკე დიდის სიძე, დისქმარი და სტეფანოზ ვარჯანის ძე, პანკისის ერისთავი [92. 298]. მარილისისა და პანკისის ციხე-სიმაგრეები ამ ფეოდალთა რეზიდენციებს წარმოადგენდა. მუსხელიშვილის აზრით, „ეს ორი, ერთმანეთთან ახლომდებარე პუნქტი ერთ საერისთავოში უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული, რომლის ცენტრი შესაძლებელია ყოფილიყო როგორც პანკისი, ასევე მარილისი, რადგან ორივე წარჩინებულთა რეზიდენციას წარმოადგენდა“ [63. 135]. ვახუშტი, მართალია, საერისთავოს ცენტრად დასახელებულ პუნქტთაგან ერთ-ერთს გულისხმობს, მაგრამ გაურკვეველობის გამო ორივეს ასახელებს. აშოტ მარილელი „ქართლის ცხოვრებაში“ მთავრის, ხოლო სტეფანოზ ვარჯანის ძე ერისთავის ტიტულით მოიხსენიება. ვახუშტის ცნობით, ერისთავები მთავართა წრიდან ინიშნებოდნენ. როგორც ჩანს, ამ ორ ფეოდალს შორის პირველობისათვის ინტენსიური ბრძოლა მიმდინარეობდა, რაც აფხაზთა მეფეების მიერ კახეთის შემოერთებისთვის გაჩაღებულ ომებშიც აისახა.

აფხაზთა მეფეები კახეთის სამეფოს წინააღმდეგ ბრძოლებს X საუკუნიდან იწყებენ. XI საუკუნის პირველ ნახევარში გიორგი

I-მა კვირიკე მეფის ძმის, შტორას, დახმარებით ხელთ იგდო უჯარმის ციხე და „ეუფლნენ სხუათაცა ციხეთა კახეთისათა, თუნიერ სამთა ციხეთა: ნახჭოვნისა, ბოჭორმისა და ლონობნისა“.

ვახუშტის მიხედვით, ნახჭოვნის იყო ლალისყურის ციხე, ხოლო ლონობნის – ბახტრიონის ციხე. ბოჭორმა კუხეთიდან იცავდა კახეთს, ნახჭოვანი – ჰერეთიდან. ლონობანი კი, თუ ის მართლაც ბახტრიონია, პანკისის ხეობის შესასვლელს კეტავდა. პანკისის ხეობას ჩრდილოეთიდან იცავდა „ციხე ხორჯისა ანუ მახვილი“. მას ამჟამად ჰქვია ხორეჯო და მახვალი. ვახუშტის ცნობით, პანკისის „კვეს ზეით განიყოფის ალაზანი ორად, და ამ ორთა წყალთა შუა არის ციხე ხორჯისა ანუ მახვალი, მაგარი და შეუვალი, არამედ ან უქმი“ [3. 102]. ამ ციხის ნანგრევები ალაზნის ზემო წელზე, მთიან ნაწილში, ხადორის ჩრდილოეთით, მახვალის ხეზე, შემორჩენილია დღემდე. კახთა მეფე სწორედ ამ გეოგრაფიულ არეალში გამაგრდა.

საქართველოს მეფემ ბაგრატ IV-მ (1027–1072 წწ.) გადაწყვიტა კახეთის სამეფოს დაპყრობის საქმე ბოლომდე მიიყვანა. მან თბილისის ამირასთან ზავი შეკრა და კახელ ფეოდალებთან საიდუმლო მოლაპარაკება გამართა.

კახელ წარჩინებულთა შორის აშკარად გამოიკვეთა ერთმანეთთან დაპირისპირებული ორი დასი, რომელთაგან ერთი ბაგრატ IV-ს ემხრებოდა და საქართველოს გაერთიანებას თანაუგრძნობდა, ხოლო მეორე ჯგუფს კახეთის მეფის მომხრე დიდმოხელე ერისთავები შეადგენდნენ, რომლებიც, თავიანთი ინტერესებიდან გამომდინარე, საქართველოს გაერთიანებას ეწინააღმდეგებოდნენ.

XI საუკუნის 30-იან წლებში კახეთის მეფის ერთგული მოხელე იყო პანკისის ერისთავი სტეფანოზ ვარჯჯანის ძე. კვირიკე მეფის სიძე, მთავარი აშოტ მარილელი კი ბაგრატ IV-ის მხარეზე გადავიდა.

პანკისის ერისთავს სტეფანოზ ვარჯჯანის ძესა და მთავარ აშოტ მარილელს შორის ურთიერთობის საკითხს მეტად საინტერესო ნაშრომი უძღვნა დ. მუსხელიშვილმა [64]. მისი აზრით, მთავართა და ერისთავთა შორის დაპირისპირებას კონკრეტული სოციალ-პოლიტიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა. „მთავარი ამ დროს წარმოადგენდა მეტ-ნაკლებად მსხვილი საფეოდალოს

პატრონს, რომელიც მეფის ვასალი იყო, მაგრამ არა აუცილებლად მისი უშუალო დიდმოსხელე“ [64. 27]. ერისთავები კი, ვახუშტის ცნობით, მეფის მიერ სამეფოს რომელიმე მხარის სამართავად სწორედ ამ მთავართა და წარჩინებულთა წრიდან ინიშნებოდნენ. ამდენად, პანკისის ერისთავი სტეფანოზ ვარჯანის ძე მეფის სამსახურში დანიშნაურებული და დიდმოსხელეობით სხვა მთავრებზე მეფის მიერ აღზევებული პირი იყო. ასეთ ვითარებაში გასაგებია პანკისის ერისთავსა და მარილისის მთავარს შორის წინააღმდეგობის მიზეზი. მარილისი და პანკისი ორ მეზობელ ხეობაში მდებარეობს. მართალია, მარილისი ამჟამად მატნის ნაწილია, მაგრამ აშოტ მარილელის რეზიდენცია დღევანდელი წმინდა მარინეს კომპლექსი ან ქაჩალაურის ციხე უნდა ყოფილიყო და მისი საფეოდალო მხოლოდ კურტანაძეულის ხეობას მოიცავდა, რომელიც პანკისს სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრება [64. 32]. პანკისი და მარილისი, თავის დროზე დამოუკიდებელი ფეოდალური ერთეულები, როგორც უშუალო მეზობლები, ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ. დ. მუსხელიშვილის აზრით, პანკისის ერისთავს მარილელთან შედარებით, ბუნებრივია, გაცილებით უფრო მძლავრი ეკონომიკური ბაზისი გააჩნდა და, ამდენად, პოლიტიკური უპირატესობაც მან ჩაიგდო ხელში. შესაძლოა, პანკისელმა მთავარმა, მას შემდეგ, რაც კახთა მეფის ერისთავობა გაინაღდა, მარილელთა სამთავროც თავის საერისთავოს ფარგლებში მოაქცია [64. 28].

ამიტომაც მთავარი აშოტ მარილელი საქართველოს გაერთიანების მომხრე და საკუთარი მეფის მოღალატე ხდება იმის იმედით, რომ გამარჯვების შემთხვევაში, უეჭველია, ბაგრატი მას დააწინაურებს; რაც შეეხება პანკისის ერისთავს, სტეფანოზ ვარჯანის ძეს, ის საქართველოს გაერთიანების მოწინააღმდეგე და საკუთარი პატრონის ერთგული რჩება იმიტომ, რომ კახეთის სუსტ მეფესთან შედარებით ძლიერი ბაგრატი IV-ის გამარჯვება არაფერ კეთილს მას არ უქადის [64. 28].

მას შემდეგ, რაც ბაგრატი IV-მ თავის მხარეზე გადაიბირა კვირიკე მეფის დის ქმარი მთავარი აშოტ მარილელი და ხახვილა ჯვარისციხელი, მან გაილაშქრა თავისი ყოფილი მოკავშირის, კახთა მეფის წინააღმდეგ. ბრძოლა მიქელ-გაბრიელის მთაზე გაიმართა. ბაგრატი დაამარცხა მეფე და ტყვედ წამოიყვანა სამი ერისთავი: სტეფანოზ ვარჯანის ძე პანკისელი, ვაჩე გურგენის ძე

ხორნაბუჯელი და ჯედი შტორელი. იქიდან თიანეთში გადავიდა ბაგრატი და კვირიკე მეფის მიერ აგებული ბოდბის დიდებული სასახლე გადაწვა [92. 298].

კახეთის შემოერთებას წინ აღარაფერი ედგა, მაგრამ ბაგრატი IV იძულებული გახდა ლიპარიტ კლდეკარის ერისთავის მიერ მონყობილი აჯანყების ჩასაქრობად სასწრაფოდ ქართლში გადასულიყო.

ამავე დროს, იმის გამო, რომ საქართველოს მეფისათვის თიანეთი შედარებით ადვილი მისადგომი გახდა, ერთ ქვეყანად გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთის სამეფო ცენტრი თელავში გადაიტანეს.

კახეთის არისტოკრატია საქართველოს გაერთიანების პროცესს თანაუგრძნობდა და ამიტომაც, მრავალი დაბრკოლების მიუხედავად, თურქ-სელჩუკების შემოსევამდე, კერძოდ, XI საუკუნის 60-იანი წლებისათვის, ბაგრატი IV-მ თითქმის მთელი კახეთ-ჰერეთი ჩაიგდო ხელში. მემატიანის ცნობით, ბაგრატი „განძლიერდა უფროს ყოველთა მეფეთა მის ქუეყანისათა: და ამან წარისხუნა ყოველნი ციხენი ჰერეთისა და კახეთისანი თუნიერ კუეტარისა და ნახჭოვანისა“ [92. 306].

კახეთის სამეფოს საქართველოს ფეოდალურ მონარქიასთან გაერთიანების პრობლემა საბოლოოდ დავით აღმაშენებელმა გადაჭრა.

1102 წელს გარდაიცვალა კვირიკე და კახეთის სამეფო ტახტზე მისი ძმისწული აღსართანი ავიდა, „რომელსა არა რა ჰქონდეს ნიჭნი მეფობისანი, რამეთუ იყო ცუნდრუკი რამე, უსჯულო და უმეცრად უსამართლო“. აღსართანმა სამეფო ხელისუფლება ერთი წელიც ვერ შეინარჩუნა. საქართველოს გაერთიანების მომხრე ჰერეთის დიდებულებმა – არიშიანმა, ბარამმა და ქავთარმა – აღსართანი შეიპყრეს და ბორკილდადებული დავით აღმაშენებელს მიჰგვარეს. დავითმა კახეთ-ჰერეთი საქართველოსთან შემოერთებულად გამოაცხადა. ამან განსაკუთრებით გააღიზიანა თურქ-სელჩუკები. მათ საქართველოს წინააღმდეგ დიდი ლაშქრობა მოაწყვეს. თურქთა უზარმაზარ ლაშქარს თან ახლდა განძის ათაბაგი და ზოგიერთი კახელი აზნაურიც. ბრძოლა დავით IV-ის წინამძღოლობით 1104 წელს ერწუხში გაიმართა, რომელიც ქართველების ბრწყინვალე გამარ-

ჯვებით დამთავრდა. კახეთ-ჰერეთი საქართველოს განუყოფელ ნაწილად იქცა.

ამის შემდეგ, საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, პანკისის ხეობაშიც სოციალ-პოლიტიკური ვითარება სტაბილური გახდა. სამეფოს საზღვრები კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე, ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე გადაიჭიმა. დავით აღმაშენებლისა და მისი მომდევნო მეფეების მმართველობის პერიოდში, მონღოლთა შემოსევამდე, საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ეკონომიკამ განსაკუთრებული აღმავლობა განიცადა. გაიფურჩქნა სოფლის მეურნეობა და ვაჭრობა. ქვეყნის მოსახლეობა საგრძნობლად გაიზარდა. შენდებოდა ქალაქები და სოფლები, გაჰყავდათ გზები და სარწყავი არხები, აგებდნენ ხიდებს, შეიქმნა ხელოვნების დიდებული ძეგლები...

ქვეყნის არნახულ კულტურულ-ეკონომიკურ წინსვლას მონღოლთა შემოსევებმა შეუშალა ხელი.

ჯალალედინთან უმძიმესი ბრძოლებით დაქანცული, აოხრებული და დარბეული საქართველო XIII საუკუნის 30-იან წლებში მონღოლებმა დაიპყრეს.

ტახტისმაძიებელი უფლისწულები დავით ულუ და დავით ნარინი სამეფო ინსიგნიების მისაღებად ყარაყორუმში გაემგზავრნენ.

უმეფობის, უპატრონობისა და უკიდურესი დაცემის ჟამს ქართველმა დიდებულებმა გამოამჟღავნეს უდიდესი სიმტკიცე და ერთსულოვნება. ამ არისტოკრატთა შორის იყო მონღოლთა ბატონობის პერიოდის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწე პანკისის ერისთავი თორღვა.

როგორც ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „ქართველებისთვის, რომელთაც თავიანთი სახელმწიფოს ძლიერების ხანა თავისი თვალთ ნანახი ჰქონდათ და ერაერთი ქვეყანა ჰყავდათ ყმადნაფიცად, მონღოლთა ბატონობის თუნდაც მსუბუქი უღლის ატანა, რასაკვირველია, არაფერი სასიამოვნო იქნებოდა და ისინი უეჭველია სულ მუდამ თავიანთი თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის ოცნებაში იქნებოდნენ და ყოფილან კიდევ“ [125. 138].

1247 წელს მონღოლთაგან საიდუმლოდ ჯავახეთში, კოხტასთავს, შეიკრიბნენ ქართველი დიდებულები: თორღვა პანკელი,

ეგარსლან ბაკურციხელი, კახაბერ კახაბერიძე, შოთა კუპრი, სარგის თმოგველი, ცოტნე დადიანი, ვარამ გაგელი, ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი და თორელი გამრეკელი.

უმეფოდ და უწინამძღვროდ დარჩენილმა ქართველმა ერის-თავებმა ნუხილი გამოთქვეს სამშობლოში შექმნილი საგანგაშო მდგომარეობის გამო. მონღოლებს ქართველები ყოველწლიურად შორეულ ლაშქრობებში მიჰყავდათ და სხვა მრავალ „ჭირთა და ღვანლთა შეამთხვევდნენ“. დიდებულთა საიდუმლო შეკრების დროს საერთო ჩივილი ყოფილა: „– რა ვყოთ? არღარა არს ნათესავი ქართველთა მეფეთა, რათა წინამძღვარ გვექმნას და ვბრძოდეთ თათართა“ [93. 217]. საშველი აღარ იყო. ამიტომ შეთქმულებმა გადაწყვიტეს გაერთიანებულიყვნენ და ერთიანი ძალებით დაემხოთ მონღოლთა ბატონობის უღელი. ისინი აჯანყების მოსამზადებლად თავიანთ საერისთავოებში წასვლას აპირებდნენ, რათა ერთი თვის შემდეგ მტრის წინააღმდეგ საომარი ძალებით შეკრებილიყვნენ სამცხეში. დიდებულებმა დაშლაც ვერ მოასწრეს, რომ მათ მონღოლები დაეცნენ და ყველანი იქვე შეიპყრეს. ცხადია, შეთქმულება ვიღაცამ გასცა.

შეთქმულები ანისში ჩაიყვანეს, ტანსაცმელი გააძრეს, მხარ-მკლავები გაუკრეს, შიშველ ტანზე თაფლი წაუსვეს და თაკარა სიცხეში შუა მოედანზე დაყარეს, რათა შეკრების ნამდვილი მიზეზი გაეთქვათ. ერისთავები ამჯერად ცოტნე დადიანის რაინდობამ იხსნა.

კოხტასთავის შეთქმულებაში მკაფიოდ გამოვლინდა ქართველი დიდებულების, მათ შორის თორღვა პანკელის, თავისუფალი ნება და ქვეყნის ბედნიერი მომავლისთვის ბრძოლის სურვილი.

ორი წლის შემდეგ, 1249 წელს, უმეფოდ დარჩენილ ქართველებს მონღოლებმა ერთის მაგივრად ორი მეფე გაუმნესეს: დავით ულუ და დავით ნარინი.

სამშობლოში დაბრუნებულმა საქართველოს მეფემ, ლაშა გიორგის ვაჟმა დავით ულუმ ქვეყნისათვის განეული ამაგი დიდად დაუფასა თორღვას. კიდევ უფრო აღზევდა და გაძლიერდა პანკისის ერისთავი. კახეთის ადმინისტრაციული ცენტრი პანკისში იქნა გადატანილი [63. 88].

თორღვა პანკელი, რომელმაც კოხტასთავის შეთქმულებაში განსაკუთრებული სიყვარული და ერთგულება გამოამჟღავნა

ქვეყნისა და მომავალი მეფის წინაშე, ერთ-ერთი საინტერესო პიროვნებაა საქართველოს ისტორიაში. მისი სახელი დღემდე ჰქვია პანკისის ციხესიმაგრეს. თორღვას სახელობის ციხე-გალავანი არის აგრეთვე სტორის ხეობაში, იქვეა სამკურნალო წყალი, რომელიც „თორღვას აბანოდ“ იწოდება. თორღვას ციხე აღმართულია პირიქითა ხევსურეთში, სოფელ მუცოს ერთ-ერთ მიუვალ კლდის ქიმზე. თორღვას ციხე შემორჩენილია სოფელ ხახაბოშიც.

მე არ ვიზიარებ იმ თვალსაზრისს, თითქოს „თოლა“, „თორღვა“, როგორც ის ისტორიულ დოკუმენტებში ხსენდება, მხოლოდ ციხეთა ზოგადი მნიშვნელობის აღმნიშვნელი ტერმინია. ყველა ეს ტოპონიმი თორღვა პანკელის სახელს უკავშირდება. ერისთავი თორღვა დიდ ციხეთმშენებლად გვევლინება. როგორც ჩანს, თორღვა ზრუნავდა საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვრის თავდაცვისუნარიანობის განსამტკიცებლად და გამაღებით აგებდა ციხეებს. აშკარაა, პანკისის ერისთავის ძალაუფლება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთსა და დღევანდელი ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მთიანეთზეც ვრცელდებოდა. მხოლოდ თორღვასავით დანიანურებულ მოხელეს შეეძლო ერთმანეთთან საკმაოდ დაშორებული, ამგვარი გრანდიოზული ციხესიმაგრეების მშენებლობა. თორღვა პანკელის ბობოქარი ცხოვრების ანაბეჭდი გარკვეულწილად მისი თაოსნობით აგებულ ციხესიმაგრეთა სახელებმაც შემოგვინახა.

1252 წელს ბათო ყაენმა დავით ულუმ ოქროს ურდოში გაიძახა. დავით ულუმ კახეთის მმართველობა თავის უერთგულეს ერისთავს, ქვეყნისა და ერის წინაშე ნაამაგარ თორღვას ჩააბარა.

ამ დროს დავით ულუმს მონღოლი ქალი ჰყავდა ცოლად, სახელად ჯიგდა-ხათუნი. მონღოლთა კანონებით უმეფობის დროს ძალაუფლება ცოლზე გადადიოდა. იმის გამო, რომ ეს ქალი არც თუ კარგად იცნობდა ქართულ გარემოს, დავით ულუმ მას თანამმართველად და ქვეყნის გამგებლად დაუდგინა სავსებით უჩინო კაცი, მანდატურთუხუცესის ერთ-ერთი ხელქვეითი, რიგითი მოხელე, მესტუმრე ჯიქური.

სამეფო კარზე მოხდა გაუგონარი რამ: საქართველოს სახელმწიფო სადავებები ხელში ჩაიგდო კაცმა, რომელსაც იქ, იმდროინდელი სამეფო ეტიკეტის მიხედვით, არაფერი ესაქმებოდა. მას უნდა დამორჩილებოდა ყველა ვეზირი და ერისთავი.

რადგანაც მონღოლ ჯიგდა-ხათუნს საქართველოს მდგომარეობის შესახებ მცირე წარმოდგენა ჰქონდა, ქვეყნის ნამდვილი მესაჭე ჯიქური გახდა.

ჯიქური მარჯვე და ენერგიული მმართველი აღმოჩნდა. საქართველოში სრული უსაფრთხოების დასამყარებლად მან მკაცრი ღონისძიებები გაატარა. სახრჩობელის საშუალებით ჩააცხრო ქურდობა და ყაჩაღობა. ის ბევრს ზრუნავდა ღარიბ-ღატაკებსა და ქვრივ-ობლებზე. ალაგმა ზოგიერთი ფეოდალის თავგასულობა. ქვეყნის მძიმე ეკონომიკური მდგომარეობის მიუხედავად, საჭირო სახსრები გამოიხატა და აღმშენებლობითი სამუშაოები წამოიწყო, ააგო ბრწყინვალე სასახლე ისანში. მეფის მიერ მოხელეთა უფროს-უმცროსობის განრიგებაში ასეთი აღრევის შეტანამ ქვეყანაში მტრობის ცეცხლი გააღვივა. არისტოკრატია ვერ ურიგდებოდა „ვილაც“ მესტუმრის თავკაცობას.

არც ოქროს ურდოდან ისმოდა რამე მეფის შესახებ. დავით ულუს საკმაოდ მოუგვიანდა სამშობლოში ჩამოსვლა.

პანკისის ერისთავს, თორღვას, მეფის საქართველოში დაბრუნების იმედი გადაეწურა. ლოდინს დასასრული არ უჩანდა. მას უკვე აღარ სურდა ჯიგდა-ხათუნსა და „ვილაც“ ჯიქურს დამორჩილებოდა. თუმცა ოქროს ურდოში წასვლამდე დავით ულუმ „კახეთიცა პანკელსა თორღვას შევედრა და ამცნო, რათა ბრძანებასა დედოფლისასა ერჩდეს“ [93. 230].

თორღვამ კახეთი დამოუკიდებელ საერისთავოდ და თავის საკუთრებად გამოაცხადა. ის პანკისში გამაგრდა: „უკუდგა პანკისს, ციხესა და თვისად დაიჭირა კახეთი და არღარა მორჩილებდა დედოფალსა და მესტუმრე ჯიქურს“ [93. 230].

თორღვას ცოტა ხანიც რომ მოეცადა, ამ ნაბიჯს ალბათ არ გადადგამდა.

დავით ულუ ოქროს ურდოდან დაბრუნდა.

მონატრებულ მეფეს ქართული საზოგადოებრიობა ჰერეთის საზღვარზე შეეგება.

სამეფო კარზე დადგენილი წესების თანახმად, იქ იყო ყველა დიდი მოხელე, თორღვა პანკელის გარდა. განდგომილმა ერისთავმა ვერ გაბედა მეფესთან პირისპირ შეხვედრა.

როცა დავით ულუმ მომხდარი ამბავი გაიგო, თორღვა პანკელი ოფიციალურად იხმო. თორღვა მეფესთან არ გამოცხადდა. შესაძლოა, პანკისის ერისთავს უკვე სინდისიც ქენჯნიდა, რად-

გან მეფეს, რომელიც მას მეტად ენდობოდა, განუდგა და პატრონის დავალება არ შეასრულა. რა თქმა უნდა, თორღვას ჯიქურისა და მონღოლი დედოფლის სისასტიკეც დააფრთხობდა.

ძნელია გადაჭრით რამის თქმა. ფაქტია, მეფემ თორღვა პანკელი რამდენჯერმე დაიბარა, ერისთავი კი მაინც არ წარსდგა მის წინაშე.

მაშინ განდგომილ ერისთავზე გაბოროტებული ჯიქური თვითონ ამოქმედდა. ჟამთააღმწერლის ცნობით, მან ბერი ხორნაბუჯელი მიგზავნა პანკისს. [93. 230].

ხორნაბუჯელი შეუჩნდა თორღვას:

– მენდე, სასახლეში გამომყევი და ფიცს გაძლევი, მეფე არაფერს გავნებსო.

ჟამთააღმწერლის მიხედვით, პანკისის ერისთავი ღრმად მორწმუნე და ღვთისმოშიში კაცი უნდა ყოფილიყო. თორღვამ ხორნაბუჯელს განუცხადა:

– იმ პირობით მოგენდობი, თუ ალავერდის წმინდა გიორგის ხატზე დაიფიცებო.

ბერი ხორნაბუჯელი უყოყმანოდ დასთანხმდა.

ისინი ალავერდის ტაძარში, წმინდა გიორგის ხატთან მივიდნენ.

როგორც ჟამთააღმწერლის ისტორიიდან ირკვევა, თორღვა ამ დროს ახალგაზრდა უნდა ყოფილიყო [93. 231].

თორღვა აშკარად გრძნობდა, რომ ღალატობდნენ. მას უთქვამს:

– ხორნაბუჯელო, რასაც მე მიპირებ, წმინდა გიორგი იმავეს მოგიზღვავს. მე მარტოხელა, ჯერ უშვილძირო კაცი ვარ და არ მინდა უმემკვიდრეოდ გადავეგო. თუ მეფესთან ღალატით მიგყავარ, დაე, შენც და შენი ოჯახიც ჩემსავით უშვილძიროდ გადაშენდით!

ხორნაბუჯელმა დაიფიცა ალავერდის წმინდა გიორგის ხატზე და თორღვას უვნებლობის ფიცი მისცა. მან მართლაც მიიყვანა სასახლეში თორღვა. ჯიქურსა და ჯიგდა-ხათუნს უკვე მოეთათბირებინათ: გამორიცხული არ იყო, მეფეს პანკელისთვის განდგომა ეპატიებინა, ამიტომ ყველაფერი მანამდე უნდა მოეთავებინათ, სანამ დავით ულუ თორღვას მოსვლას შეიტყობდა.

ფიცმინდობილი თორღვა პანკელი სასწრაფოდ შეიპყრეს და მეფის დაუკითხავად მოკლეს: „წარიყვანეს კლდე-კართა“ და იქიდან გადააგდეს.

თორღვა პანკელის ტრაგედიას ივანე ჯავახიშვილი ასეთ კომენტარს უკეთებს: „ამ გარემოებიდან ჩანს, რამდენად იყო საქართველოში არსებული სახელმწიფო სამართალი უკვე დარღვეული და რამდენად თავიანთ თავს ბატონ-პატრონად თვლიდნენ ჯიგდა-ხათუნი და ჯიქური, მაშინაც კი, როდესაც მეფე თავის სამეფოში იმყოფებოდა და მართვა-გამგეობაში პირადად და უშუალოდ მონაწილეობის სრული საშუალება ჰქონდა“ [125. 347].

თორღვას მკვლევლობის სამივე მონაწილეს ღვთის რისხვა დაატყდა.

ბერ ხორნაბუჯელს თორღვას ნყევლა აუხდა: „უმკვიდრო იქმნა სახლი მისი“. ხორნაბუჯელს ერთადერთი შვილი ჰყავდა, შალვა. როგორც მემატთანე გადმოგვცემს, ის იყო კაცი, „ყოვლად სიკეთე აღმატებული“; ჯერ შალვას დაეხოცნენ შვილები, მერე თათრებთან ბრძოლაში შალვაც დაიღუპა. თვითონ ბერ ხორნაბუჯელს დარდას და მწუხარებაში ამოხდა სული.

თორღვას დაღუპვიდან სულ ცოტა ხნის შემდეგ მოკვდა უშვილო ჯიგდა-ხათუნიც. ხოლო მისმა ქმარმა, დავით ულუმ, ცოლად სასწრაფოდ ავაგ ათაბაგის ცოლყოფილი შეერთო, მშვენიერი გვანცა.

ახალ დედოფალს თვალში არ მოუვიდა სასახლის კარზე განდიდებული ჯიქური და მტრულად განენყო. „დიდგვაროვნე-ბიც დიდი ხანია „გააზნაურებული მდაბიოს“ მოშორებაზე ოცნებობდნენ. ჯიქურს მოულოდნელად ულუ დავითის ღალატში დასდეს ბრალი. ღამით დაეცნენ, სახლ-კარი გადაუბუგეს და მხარგაკრული ისნის სასახლეში მოათრიეს. მეფის ბრძანებით ჯიქური მტკვარში გადააგდეს.

„თორღვას მაგალითი სამეფოს დაშლის უტყუარი ნიშანი იყო, რომელიც მომავალში უთუოდ გაფართოვდებოდა, თუ ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრება არ შეიცვლებოდა“ [73. 596].

ქართული ზეპირსიტყვიერების ერთ-ერთი საინტერესო, მითოლოგიური ბურუსით მოცული პერსონაჟია თორღვა ძაგანი. მრავალი მკვლევარის აზრით, მითოლოგიური თორღვა ძაგანი და ისტორიული თორღვა პანკელი ერთი და იგივე პიროვნებაა.

დ. გოგოჭურის აზრით, პანკისის ერისთავი თორღვა ძაგანიძეთა საგვარეულო შტოდან უნდა ყოფილიყო [19. 94].

ხალხური ბალადების პერსონაჟი თორღვა გამორჩეული, ნაწილიანი გმირია:

„ობლობით ამაიზარდა თორღვა ძაგანის გვარიო,
ამაეს ამაიყოლა ნავთი და ნაკვერცხალიო.
იორში ამაიჩქვიფა, შორით ვინ უდგა თვალიო.
დიდებულობა დაუთქვეს, ბეჭებს უნახეს ჯვარიო“.

„მარჯვნივ მზე წერებუღიყვა, მარცხნისკე მთვარის ნალიო“
[115. 16].

თორღვას ობლობა მის გამორჩეულობაზე მიუთითებს. ბალადის ზოგიერთ ვარიანტში თორღვა ამგვარად არის წარმოდგენილი:

„შემოგეყრება თორღვაი, ღვთისაგან ნაწილიანი“ [115. 344].

თორღვას ეპითეტი – „ღვთისაგან ნაწილიანი“, მის ბეჭებზე გამოსახული ჯვარი, მზე და მთვარე უდავოდ გვიდასტურებს მის დავლათიანობას, რაც, ხალხური ტრადიციით, ღვთისგან მხოლოდ რჩეულებს შეიძლება მისცემოდათ. თორღვა ძაგანი იყო „ღმერთისგან სვიანი“.

ზეპირსიტყვიერი ტექსტების მიხედვით, თორღვა ძაგანი ფშავს ბეგრავს:

„უნდა დაიდვათ ბეგარა, თითო შიშაგი ცხვარია,
თითო ნაცრიან ტომარა, თითო არწივის მწარია“ [115. 343],

– მიმართავს თორღვა ფშავლებს. ნაცარი მას თოვლზე დასაყრელად სჭირდებოდა, რათა მთის ბილიკებზე თოვლი სწრაფად დამდნარიყო და ბართან მიმოსვლა გაადვილებულიყო. ხოლო არწივის ფრთებს, როგორც წესი, ისრის ერთ-ერთ ნაწილად იყენებდნენ.

XIII საუკუნეში ფხოვი დაარბია და დაბეგრა თორღვა პანკელის თანამედროვე ჯიგდა-ხათუნმაც. მემამათიანე წერს: ჯიგდა ხათუნმა „ფხოველნი მესარკნე ყვნა, და მეჯორედ ყვნა კაცნი იგი მხეცისა ბუნებისანი“ [93. 226]. ტრისტან მახაურის აზრით, „ვისი ძალით უნდა დაერბია ფხოვი დედოფალს, თუ არა თორღვას მემვეობით, რადგანაც ეს მხარე კახეთის საერისთავოს ნაწილი იყო. ვის უნდა აეკრიფა ხარკი, თუ არა თორღვას, რომელიც

აღმასრულებელი ხელისუფლების მაღალი წარმომადგენელი იყო. ხალხური გადმოცემა თორღვას მიერ ფშავის (იგივე ფხოვის) დაბეგვრისა მატეანეში ნახსენები ისტორიული ამბის ანარეკლი უნდა იყოს. ფხოვის მოსახლეობა მაშინ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იქნებოდა და ბეგარის ის სახე, რაც ზეპირსიტყვიერ ტექსტებშია მითითებული, სახელმწიფო-საბეგრო გადასახადის სახით ექნებოდა მათ შენერილი. მატეანე ხარკის პირობების შესახებ არაფერს მოგვითხრობს, ზეპირსიტყვიერ მასალებში კი ეს ამბები თავისებური „რედაქციით“ არის გადმოცემული“ [59. 222].

ხალხურ ტექსტებში თორღვა ალექსანდრე ბატონიშვილის უკანონო შვილად მოიხსენიება. ამასთან დაკავშირებით ტრისტან მახაური ფიქრობს, რომ „თორღვას არაკანონიერი წესით შობის მოტივი ლექსში და ზეპირგადმოცემებში XVIII საუკუნიდან უნდა შეჭრილიყო, როცა იმდროინდელ ხალხურ მთქმელებს უკვე აღარ ახსოვდათ გმირის ნამდვილი ვინაობა და საფუძველი ეყრებოდა მის გამითიურებას. ზეპირსიტყვიერების შემომნახველნი წარსული დროის უძლეველ რაინდს მექანიკურად დააკავშირებდნენ ბაგრატიონთა ღვთიურ შტოსთან და, რაკი იმ ხანებში პატარა კახისა და ალექსანდრე ბატონიშვილის სახელები ყველას პირზე ეკერა, თორღვას ერთ-ერთი მათგანის უკანონო შვილად ჩათვლიდნენ“ [59. 213].

ზეპირსიტყვიერ ტექსტებში, ისევე როგორც ისტორიულ ქრონიკებში, თორღვა აღზევებული გმირია:

„ – სამჯერ გეხვეწე, თორღვაო, სამჯერ დაგიკალ ცხვარო.
მეოთხედ გავიფიცენით, – თეთრი ქორაი ჯარო.
არ დაიჯერე, თორღვაო, ისრივ შამუშვი ჯარო“ [115. 353].

ამ ფრაგმენტიდან ირკვევა, რომ თორღვა მთიელთა დამორჩილებასაც ცდილობდა.

როგორც ცნობილია, სამეფო ხელისუფლებისაგან გამდგარი თორღვა პანკელი დავით ულუმ თავისთან მიიწვია. ხალხური ბალადებით თორღვასაც ვილაც ბატონი, მასზე იერარქიულად ზემდგომი პირი იხმობს; აღსანიშნავია ისიც, რომ ბატონის გამოგზავნილი მოციქულის პირიდან უფრო თხოვნა ისმის, ვიდრე ბრძანება და ის, ბატონთან გამოცხადების შემთხვევაში, თორღვას დაპირებებს აძლევს:

„თორღვავ, გიბარებს ბატონი: აქ ჩამაედი ბარადა!
ქუდასა დაგხურავ წითელსა ჭარელთ ვაჟების თვალადა:
წელზე ვმალს შამაგარტყამდი, ვერვინ შამაგვსნის ძალადა:
ცხენზედ გადაგსომ, თორღვაო, შინ წაგიყვანდი ჩქარადა“ [115. 17].

როგორც ცნობილია, ჯიქურისგან თორღვასთან სამუამავლოდ მივლენილი ბერი ხორნაბუჯელიც მეფესთან გამოცხადების შემთხვევაში გარკვეული პირობების შესრულებას აღუთქვამდა პანკისის ერისთავს.

თორღვა ძაგანისა და თორღვა პანკელის იდენტიობის საილუსტრაციოდ ტ. მახაურს ძაგანისძეთა ამონყვეტისა და პანკისის ერისთავის უშვილძიროდ გადაგების ანალოგია მოჰყავს. საბოლოოდ ტ. მახაური ასკვნის, რომ ისეთ ცნობილ ისტორიულ პირს, როგორც პანკისის ერისთავი თორღვაა, ხალხური სიტყვიერება გვერდს ვერ აუვლიდა: „იმდროინდელი ზეპირი ტექსტები ჩვენამდე თავდაპირველი სახით, რა თქმა უნდა, ვერ მოაღწევდა. მომდევნო საუკუნეებს ბევრი დეტალი თუ ნიუანსი უნდა შეეცვალა მათში. ზოგიერთი ზეპირი ტექსტი საერთოდ გაქრებოდა ჟამთა მდინარებაში, ხოლო რაც შემორჩა, რამაც გაუძლო დროის ქარტყეხილებს, ის უფრო მითიური და ზღაპრული იერით უნდა შემოსილიყო“ [59. 211–212].

თორღვა პანკელმა დაკარგა ღვთისგან მინიჭებული დავლათი. ისტორიული დოკუმენტებისა და ხალხური ტრადიციის მიხედვით, თორღვა ამპარტავნებისა და გაბუდაყების გამო დაისაჯა.

ერთი რამ ცხადია, ორივე პერსონაჟი, ისტორიული თორღვა პანკელიც და ხალხური ბალადების თორღვა ძაგანიც, ჭეშმარიტი გმირია. დ. გოგოჭურის სამართლიანი შენიშვნით, „თვით იმ ხალხურ სიმღერებშიც კი, რომლებშიც თორღვას მოკვლა გამართლებულად არის მიჩნეული, იგი გმირად რჩება, ოღონდ ტრაგიკულ გმირად“ [19. 112].

მონგოლთა ბატონობის შემდეგ, გიორგი ბრწყინვალის მმართველობის პერიოდში, საქართველო კვლავ მოძლიერდა, მაგრამ ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. თემურ ლენგის შემოსევებმა ქვეყანა ნანგრევებად აქცია, მოსახლეობა განყდა. დაუძლურებული და გაპარტახებული ქვეყანა

XV საუკუნის მეორე ნახევარში სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცდა.

გიორგი VIII ოცი წლის მანძილზე (1446-1466 წ.წ.) საქართველოს ერთიანი მონარქიის შენარჩუნებისთვის ამაოდ იბრძოდა. მან ვერ შეძლო ფეოდალური პარტიკულარიზმის ალაგმვა. უიღბლო მონარქს 1466 წლიდან მხოლოდ კახეთილა შემორჩა და მის მეფობას დასჯერდა. ამ პერიოდში მეფის ხელისუფლება უკიდურესად დასუსტდა. ერისთავები, რომლებიც ძლიერ პოლიტიკურ ძალას ქმნიდნენ, მეფეს ხშირად ექიშპებოდნენ. ამიტომ გიორგი VIII-მ ერისთავების წინააღმდეგ გადამჭრელი ზომები მიიღო: კახეთში საერისთაოები გააუქმა და მათ მაგივრად მოურავები დანიშნა. სამოურავოები ოთხ სადროშოში გაანაწილა და თითოეული სადროშო ეპისკოპოსს დაუმორჩილა. ამრიგად, **XV** საუკუნის მეორე ნახევარში პანკისის საერისთავომ არსებობა შეწყვიტა: „მაშინ მოისპო ერისთავნი ჰერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდთა და მცირეთა ადგილთა, ვითარცა არიან დღემდე. მოურავი ქისიყისა, ელისენისა, წუქეთისა, დიდოეთისა, თიანეთისა, ჭიაურისა, შილდა-ყვარელისა, მარტყოფისა, გრემისა, **პანკისისა** და სხვანიცა და განჰყო ოთხს სადროშოდ და მისცა დროშანი ეპისკოპოსთა, რათა არა განიმკვიდრონ მთავართა და დაიპყრან შეუცვალებლად და ამით ერთ-გულ-ჰყუნა მრავალნი“ [4. 158].

XIII-XV საუკუნეებში მტრების განუწყვეტელი შემოსევების შედეგად საქართველოს ქალაქები, სოფლები, ციხე-სიმაგრეები განადგურდა და გაუდაბურდა. მიუხედავად ამისა, თავისი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის წყალობით პანკისელ ერისთავთა ყოფილი რეზიდენცია და ციხესიმაგრე ნაწილობრივ გადაურჩა იმ ტოტალურ ნგრევას, რომელიც ქვეყანამ განიცადა. **XVI** საუკუნეში პანკისის ციხესიმაგრე კვლავ ასრულებს თავის დანიშნულებას და მტრისაგან საიმედო თავშესაფარს წარმოადგენს.

XVI საუკუნის 10-იანი წლები ქართლსა და კახეთს შორის სისხლიანი შეტეკვებებით აღინიშნა. 1511 წელს ქართლის დაპყრობის მოსურნე კახელმა უფლისწულმა, გულბოროტმა და სისხლისმოყვარე გიორგიმ მოკლა მამა ალექსანდრე I, ძმას, დემეტრეს კი, თვალეები დასთხარა და კახეთის ტახტს დაეუფლა. აქედან მოყოლებული მამისა და ძმის სისხლისმათხევარი უზურპატორი მოულოდნელი თავდასხმებით ქართლს მოსვენებას არ

აძლევდა. ხალხმა მოძალადე გვირგვინოსანს ავგიორგი შეარქვა. როდესაც ერთ-ერთი ყაჩაღური თავდასხმის შემდეგ ქართლიდან ნადავლდატვირთული ავგიორგი არხენად უკან ბრუნდებოდა, ქართლელებმა შეიპყრეს. დატყვევებულ მტარვალს მტვერის ციხეში ამოხდა სული.

ავგიორგის სიკვდილის შემდეგ ქართლის მეფემ დავით X-მ ჯარები კახეთში შეიყვანა და უმეფოდ დარჩენილ ქვეყნის ტახტს დაეუფლა. ავგიორგის ვაჟი, ტახტის მემკვიდრე, შვიდი წლის ლევანი სახლთუხუცესმა გარსევან ჩოლოყაშვილმა შეიფარა. დავით მეფემ ბრძანება გასცა: „დასჩხრიკონ კახეთს მსახლობელნი დიდით ვიდრე მცირემდი, რათა იპოვონ ყრმა იგი“. მეფის წარგზავნილები ყველგან დაეძებდნენ მცირეწლოვან უფლისწულს. გარსევანს ქართლის მეფის შეეშინდა და ლევანი საიდუმლოდ ივრის სათავეში აღმართულ ოჩანის ციხეში დამალა. ამასობაში ქართლს ოსმალები შემოესივნენ. კახელებმა ქართლის მეფის მძიმე მდგომარეობით ისარგებლეს, ლევან ბატონიშვილი ოჩანის ციხიდან გამოიყვანეს და სამეფო ტახტი ჩააბარეს.

1520 წელს დავით X ისევ დაიდრა კახეთის დასაპყრობად. ლევანმა წინააღმდეგობის განევა ვერ შეძლო და დედის თანხლებით გაიხიზნა, ამჯერად „ციხესა, რომელ არს თავსა მალნარისასა“ [93. 352].

გვიანდელი შუასაუკუნეების ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებული „ციხე მალნარისა“ არის ცნობილი თორღვას ციხე ანუ პანკისის ციხესიმაგრე, რომელიც გადაჰყურებს როგორც პანკისის ხეობას, ასევე მალრანის ველს.

დავით X გომბორის გავლით პანკისში ჩავიდა და ციხესიმაგრეს ალყა შემოარტყა: „მოიცვა მეფემან გარემონი ციხისა და დაუნყო ბრძოლა ძლიერად“ [93. 352]. ალყას ციხეში მყოფნი „შეეჭირვებინა.“ როგორც ჩანს, მათ იქ აღარ გაეძლებოდათ, სურსათი გაუთავდათ და დანებებას აპირებდნენ.

ამ დროს მოულოდნელად თურქეთის სულთანმა სულეიმან I-მა სჯულმდებელმა (1520–1566 წ.წ.) სამცხისა და ქართლის მოსაოხრებლად მხედრობა გამოაგზავნა.

დავით X-ს სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა, იმავე ღამეს პანკისის ცოხისთვის ალყა უნდა მოეხსნა და სასწრაფოდ ქართლს მიშველებოდა. ლევანის ბანაკში ამის შესახებ არაფერი იცოდნენ.

მაგრამ მეფემ მაინც სცადა ბედი: ამილახვარი და მთავარ-ეპისკოპოსი მიუგზავნა და ციხეში მყოფთ დანებება მოსთხოვა. წინააღმდეგობის განწევაზე ფიქრიც ზედმეტი იყო. ყველა მზად იყო სიცოცხლის შესანარჩუნებლად მეფეს მუხლებში ჩავარდნოდა და პატიება ეთხოვა.

როდესაც მოციქულები ციხეში შევიდნენ, მოხდა მოულოდნელი შემთხვევა: ლევანის დედა, დედოფალი ელენე, როდესაც მთავარეპისკოპოსის ხელის საამბოროდ დაიხარა, მღვდელმთავარმა ყველასგან მალულად ჩასჩურჩულა: „მაგრა იყავ, ამაღამე წავალთ“ [93. 352].

მოულოდნელი სიხარულისგან ელდანაცემმა დედოფალმა ქართლის მეფეს ციხის დანებებაზე სასტიკი უარი შეუთვალა. დავით X იძულებული გახდა პანკისის ციხეს გასცლოდა. ამიერიდან ლევანი კახეთის ბატონ-პატრონი გახდა.

ლევან ბატონიშვილს პანკისის ციხისათვის შემთხვევით არ შეუფარებია თავი. როგორც ირკვევა, XVI საუკუნის დამდეგს პანკისის ციხესიმაგრე სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით საომარ ვითარებაში საიმედო ობიექტს წარმოადგენდა.

ლევანი 1574 წლამდე მეფობდა. ლევან მეფემ კახეთში მნიშვნელოვანი რეფორმები გაატარა. მას შემდეგ, რაც გიორგი VIII-მ პანკისის საერისთავო გააუქმა და იქ მოურავობა დაანესა, თუშფშავ-ხევსურები გამდგარან. მაგრამ ლევან მეფეს მთა ისევ შემოუმტკიცებია: „ამან ლევან დაიპყრა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხოვარი მათნი უვნოდ მძოვარიყუნენ კახეთსა“ [4. 163].

ამრიგად, იმის გამო, რომ ქართველი მთიელები ჩრდილოეთიდან იცავდნენ კახეთის სამეფოს მტერთა შემოსევებისგან, ლევან მეფემ თუშებს ცხვრის საძოვრად ოფიციალურად დაუმტკიცა ალვანის დიდი მინდორი, აგრეთვე პანკისისა და ლოპოტოს ხეობები. ამ დროიდან ალაზნისთავის, ნაქერალადიდგვერდის იალალები და ალვანის ველი თუშეთის ყველა თემის საერთო საკუთრებას შეადგენდა, ხოლო მთლიანად თუშეთი ადმინისტრაციულად პანკისის სამოურავოში შედიოდა; მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ ერისთავ-მოურავები თუშების შინაურ საქმეებსა და წეს-ადათებში არ ერეოდნენ.

ლევან მეფეს ხუთი ვაჟი ჰყავდა: თინათინისგან იესე და ალექსანდრე, ლეკი შამხალის ყარამუსალის ასულისაგან – ელი-

მირზა, ქაიხოსრო და დავითი. ლევანის გარდაცვალების შემდეგ კახეთის სამეფო ტახტის მოსაპოვებლად უფლისწულები ერთმანეთს დაერივნენ. თავდაპირველად ტახტზე ქაიხოსრო ავიდა. ალექსანდრეს მიემხრნენ ქართლის მმართველი დაუდ-ხანი, სიმამრი ბარძიბ ამილახვარი, ელიზბარ ქსნის ერისთავი და რამდენიმე კახელი თავადი. კახეთის სამეფო ტახტის პრეტენდენტებს შორის ბრძოლა გაიმართა „თორღას“. თორღვას ციხესთან გამართულ ბრძოლაში ალექსანდრემ, რომელსაც წესით ტახტი ეკუთვნოდა, მოპირდაპირე გაანადგურა: „და მოიკლა ომსა შინა ორნივე ძმანი ელიმირზონ და ხოსრო-მირზა, და ძმისწულნი, და დაიპყრა სრულიად კახეთი ალექსანდრემ“ [93. 515].

თორღვას ბრძოლაში მოპოვებული წარმატების შემდეგ ალექსანდრე II-მ (1578-1605 წწ) თავისი მმართველობის დასაწყისში, 1579 წელს, პანკისში მოსახლე ორი კომლი გლეხი სვეტიცხოველს შესწირა [122. ფონდი Sd, საქმე – 464]. მოგვიანებით კი, 1597 წელს, პანკისელ იოაკიმესეული ერთი კომლი კაცი მეფემ ვინმე გურანდუხს უბოძა [122. ფონდი – Ad, საქმე - 327].

პანკისის მამულები სვეტიცხოველისადმი კახეთის სხვა მეფეებსაც შეუწირავთ [122. ფონდი Ad, საქმე - 1838].

აღსანიშნავია, რომ კახეთის მეფეებს თორღვას ციხეში სასტიკი საპყრობილე ჰქონდათ მოწყობილი. იქ, როგორც წესი, სახელმწიფოსთვის განსაკუთრებით სამიმ დამნაშავეებს ათავსებდნენ.

XVI საუკუნის ბოლოს, ექვსი თვის მანძილზე, თორღვას ციხის საპყრობილეში იტანჯებოდა კახელი უფლისწული გიორგი. ეს ამბავი კი შემდეგნაირად წარიმართა:

როგორც ცნობილია, ალექსანდრე II-ს მრავალრიცხოვანი ოჯახი ჰყავდა. მის უფროს ვაჟს – ერეკლეს თურქებმა სტამბოლში მოუსწრაფეს სიცოცხლე. უმცროსს, კონსტანტინეს, ირანის შაჰი, აბას I, ამზადებდა სამშობლოს წინააღმდეგ საბრძოლველად. მამას, ალექსანდრე II-ს, გვერდში დავითი და გიორგი ედგნენ. ტახტის მემკვიდრედ დავითი ითვლებოდა. როგორც მემატთანე გადმოგვცემს, „დავითი იყო კაცი მრისხანე და ამაყი, ხოლო გიორგი იყო კაცი შუენიერი ხილვითა და კეკლუცი და ყმათათვის კეთილი და უხვი. და ამისთვის უმეტეს მისდა მივიღტოდენ, ვიდრე დავითისა“ [93. 381].

გიორგიმ ისარგებლა ქვეშევრდომების კეთილგანწყობილებით, შემოიფიცა კახელი დიდებულები და ხელსაყრელ ჟამს ეძებდა ძმის მოსაკლავად.

ერთხელ დავითი და გიორგი თბილისში მათმა მამიდაშვილმა, ქართლის მეფე გიორგი X-მ დაპატიჟა, გაიმართა ნადიმი. უფლისწულმა გიორგიმ სასმელი არ დალია: „და ჰგონებდა გიორგი, ვითარმედ მთვრალ იქმნების ღვინითა იგიცა [დავითი] და მისთანანი კახნიცა და მაშინ აღასრულებს ხენეშთა გულის-ნებასა თვისსა. და აუნყა ყოველივე მუნ მყოფთა და შემოიფიცნა კახნი და იმარჯუებდა ჟამსა მარჯუესა და უთხრობდა ყმათა: მომყევით და მოვკლავ ძმასა ჩემსა და დავიპყრობ კახეთსა“ [93. 381].

შეთქმულება ბარამ ჩოლოყაშვილმა გასცა. დავითმა თავისი ძმა გიორგი იქვე, თბილისში, შეიპყრო. ქართლის მეფე გიორგი X-მაც დავითს ველარაფერი უთხრა, რადგან სიმართლე აშკარად მის მხარეზე იყო. ამის შემდეგ დავითმა „წამოიყვანა ძმა თვისი და **თორღვას ციხეში** პატიმარ ყო, და თორმეტნი ყმანი, მისნი შეფიცულნი, ჭოეთის ციხიდანე გადმოყარა და დაჯოცნა, სხუანი შეფიცულნი მისნი პატიმარ ყენა“ [93. 382].

დავითი მხოლოდ ამას როდი დასჯერდა: თავისი მამა, ალექსანდრე II, ტახტიდან ჩამოაგდო, ალავერდში ბერად აღკვეცა და თვითონ გამეფდა. დავითის ბატონობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. მან მხოლოდ ექვსი თვე იმეფა: „და მოველინა რისხვა ღმრთისა... და მოკუდა“ [93. 382].

სამეფო ტახტზე კვლავ ალექსანდრე II ავიდა. მან თორღვას ციხიდან უფლისწული გიორგი გამოიყვანა და თანამოსაყდრედ დანიშნა.

ლევან კახთ ბატონისა და მისი მემკვიდრის ალექსანდრე II-ის მეფობის დროს, მთელი XVI საუკუნის მანძილზე, კახეთში ომი თითქმის არ ყოფილა. პოლიტიკური გზებითა და დიპლომატიური ხერხებით მათ შეძლეს, კახეთისთვის აერიდებინათ ის სისხლისმღვრელი ბრძოლები, რომლებმაც დანარჩენი საქართველო და მთელი კავკასია ჩაითრია.

კახეთი აყვავდა: განვითარდა მევენახეობა და მებოსტნეობა, აღორძინდა მეაბრეშუმეობა, გრემი უცხოელ ვაჭრებს ველარ იტევდა. შენდებოდა სასახლეები, სავაჭრო სახლეები, ციხე-ქალაქები, ეკლესია-მონასტრები. კახეთში მოსახლეობა იმდენად გამ-

რავლდა, რომ, მემატიანის თქმით, „ძნიად სადმე იპოებოდა სა-
ნადირონი.“

სამნუხაროდ, XVII საუკუნე კახეთისთვის დამანგრეველი აღ-
მოჩნდა. ირანის ენერგიულმა მმართველმა შაჰ-აბას I-მა (1587–
1629 წწ) საქართველოს ამ ერთ-ერთი ყველაზე მდიდარი და
ნაყოფიერი კუთხის სრული დაპატრონება განიზრახა. ის კარგად
იცნობდა ქართულ გარემოს, ფლობდა ქართულ ენას. როგორც
დასტურდება, მისი ბებია ოთარ შალიკაშვილის ასული ყოფილა.

1614–1620 წლებში შაჰ-აბასმა კახეთში შვიდჯერ ილაშქრა
და საშინლად ააოხრა. გაკაფა ბალ-ვენახები, დაანგრია, რისი
დანგრევაც შეიძლებოდა, ეკლესიები მიზგითებად გადააქცია.
მოსახლეობა, რომელიც მოსპობას გადაურჩა, მამაპაპეული ად-
გილებიდან აყარა და ირანში გადაასახლა. წამებით დახოცა
კახეთის მეფის თეიმურაზ პირველის შვილები – ლევანი და
ალექსანდრე, აგრეთვე, მისი დედა ქეთევანი. ნგრევას ვერც პან-
კისის ხეობა გადაურჩა.

XVII საუკუნის პირველ ნახევარში პანკისის ხეობაში ირა-
ნელთა გამანადგურებელი შემოსევის შესახებ საყურადღებო
ცნობებს გვანვდის სპარსელი ისტორიკოსი ისქანდერ მუნში,
რომელიც კახეთის დაპყრობითი ექსპედიციის დროს თან ახლდა
შაჰ-აბას I-ს.

გრემის დანგრევისა და მოოხრების შემდეგ, –წერს ისქანდერ
მუნში, – „აიყარა შაჰი და დადგა ალავერდის ეკლესიაში, რო-
მელიც ქართველ ქრისტიანთა უდიდესი სამლოცველო და ტა-
ძარია. ის, მართლაც, დიდებული შენობაა. შაჰმა იქ გაიგო, რომ
იმ ვალაიეთის ჩრდილოეთი მხარის შორეულ კუთხეში არის ერთი
ციხე, რომელსაც **თარალის** უწოდებენ. მასში გამაგრებულია
ქართველების ერთი ჯგუფი, რომელნიც უკანასკნელ დრომდე არ
დამორჩილებიან ისა ხანს, იქვე ინახება თეიმურაზის ზოგი ბარგი
და ქონება“ [61. 86].

თუ გავითვალისწინებთ, რომ პანკისის ციხესიმაგრე ისტო-
რიულად მტრისაგან საიმედო თავშესაფარს წარმოადგენდა,
ისქანდერ მუნშის მიერ ნახსენებ „თარალის ციხეში“ პანკისის
ხეობაში მდებარე თორღვას ციხე უნდა მოიზარებოდეს. ის-
ქანდერ მუნშის ცნობით, თორღვას ციხის ალების შემდეგ ირა-
ნელებმა ლაშქრობა მდინარე ყანაყის სათავეებში გააგრძელეს.
სპარსულ წყაროებში მდინარე ალაზანი „ყანაყის“ სახელწო-

დებით ხსენდება. პანკისის ხეობა კი, როგორც ვიცით, ალაზნის ზემო წელზე მდებარეობს. ისქანდერ მუნშიც ამ რეგიონში მომხდარ სისხლიან მოვლენებს აგვიწერს.

თორღვას ციხე კახეთის მეფეების განძთსაცავსაც წარმოადგენდა. დღემდე შემორჩენილია თქმულებები თორღვას ციხეში ჩამარხული განძისა და მისი მცველი დრაკონის შესახებ. ამრიგად, შაჰ-აბასის სურვილი თორღვას ციხეში ჩაკეტილი თეიმურაზ პირველის შეპყრობა და იქ გადანახული მეფის საგანძურის დაუფლება უნდა ყოფილიყო. ამ მიზნით, როგორც ისქანდერ მუნში აღნიშნავს, შაჰ-აბასს „თარალაის ციხის“ ასალეზად გაუგზავნია „ძლევამოსილ მეომართა ერთი რაზმი აზერბაიჯანის მეთოფეთა მინბაშის მოჰამედ-თალი-ბეგ თავრიზელის მეთაურობით“ [61. 86]. რადგან მინბაში ათასისთავს წარმოადგენდა, როგორც ჩანს, შაჰს საკმაოდ დიდი ლაშქარი უნდა გაეგზავნა პანკისის ხეობაში.

თორღვას ციხის ასალეზად სისხლისმღვრელი ბრძოლა გამართულა. მაგრამ ციხეში ჩაკეტილებს საიდუმლო გასასვლელითა თუ სხვა გზით გაქცევა როგორღაც მოუხერხებიათ: „ომისა და ჭიდილის შემდეგ ბრძოლისაგან დაუძღურებულნი გაიქცნენ, ციხე დაპყრობილი იქნა.“ – წერს ისქანდერ მუნში [61. 86].

შაჰის რაზმი პანკისის მიმართულებით იმდენად სწრაფად გადაადგილებულა, რომ ქართველებს ციხესიმაგრეიდან განძის გატანაც კი ვერ მოუხსნრიათ და დამპყრობლებს დიდძალი საგანძური ჩავარდნით ხელში. ისქანდერ მუნშის ცნობით, „ციხის ალაფში იყო, სხვათა შორის, ძვირფასი თვლებით მოოჭვილი, მარგალიტებით და იაგუნდით შემკული ერთი გვირგვინი, რომლითაც ქრისტიანების შეიხი და წინამძღოლი, რომელიც ალავერდელის თანამდებობის ხარისხს, ესე იგი ალავერდის ეკლესიის წინამძღვრობას მოიპოვებს, ქრისტიანების წმინდა დღეებსა და დიდ დღესასწაულებზე თავს შეიმკობს ხოლმე. იგი ხსენებულ ტაძარში ქრისტიანთა რჯულის წესით სწირავს და მასთან ქრისტიანები წარმატებას და კურთხევას ეძიებენ. იუველიერებმა ის ხუთას შაჰურ ერაყულ თუმნად შეაფასეს“ [61. 86].

შაჰ-აბასმა თავის მტრადყოფილს, ოსმალეთის სულთან აჰმედს სასწრაფოდ დესპანები გაუგზავნა და თან ასეთი შინაარსის წერილი მისწერა: „ისლამის დროშის ამაღლებისათვის, ჭეშმარიტების გზას აცილებულ მემამბოხეთა დასასჯელად საქართვე-

ლოზე გავემართეთ და საღვთო ომის წარმოების ბედნიერებას ვენიეთ. ხოლო ქრისტიანთა ბევრი ტაძარი და სამლოცველო ისლამის ჭეშმარიტი სარწმუნოების ხალხის მიზგითებად გადავაქციეთ“ [61. 93]. ისქანდერ მუნში იმასაც გვაცნობებს, რომ შაჰ-აბასმა „საქართველოში აღებული დავლიდან ძვირფასი თვლებით შემკული გვირგვინი, რომელიც თარაღას ციხეში ხელში ჩაუვარდათ ყიზილბაშებს და რომელიც ზემოთ იყო აღწერილი, სხვა საჩუქრებთან და მისართმეველთან ერთად ხონთქარს გაუგზავნა“ [61. 93]. აქედან ირკვევა, რომ პანკისზე ლაშქრობის პერიოდში ირანის შაჰი თავგამოდებით ცდილობდა ოსმალეთის სულთან აჰმედ II-ის კეთილგანწყობილების მოპოვებას. მიზნის მისაღწევად აბას პირველი არც ტკბილ სიტყვას იშურებდა და არც კახეთიდან გატანილ საგანძურს.

შაჰ-აბასი მხოლოდ თორღვას ციხის აღებით არ დაკმაყოფილდა. მას სურდა, შეეპყრო თეიმურაზ პირველი. ამიტომ ლაშქარი პანკისის, ილტოსა და ივრის ხეობებს შეუსია. მტრებს იქ მომაჯადოებელი სილამაზე დახვდათ: მწვანეში ჩაფლული სოფლები, მოვლილი და ნაპატრონები ბალ-ვენახები, მწიფე ხილით დამდიმებული ხილნარი, ღვინით სავსე მარნები და სხვ. პანკისის მშვენიერების ხილვით აღფრთოვანებული სპარსელი ისტორიკოსი წერდა: „ის ქვეყანა არაჩვეულებრივად მშვენიერი და აყვავებულია. მრავალი ტულიპით, რეჰანით და ნორჩი, სურნელოვანი ყვავილებით შემკული ის სამოთხეშიაც იწვევს შურს. ამ ადგილზე და საქართველოს ყველა მშვენიერ კუთხეზე, რომელიც იმ ურწმუნოთა საცხოვრებელ ბინად გამხდარა ქვეყნად, მართლდება ჰადისი: „ქვეყანა საპყრობილეა მორწმუნეთათვის და სამოთხეა ურწმუნოთათვის“ [61. 87].

პანკისისა და ერწო-თიანეთის მოსახლეობამ დამპყრობლებს მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია: „თუმცა ამ გზაზე დიდებული ურდოს და ვარსკვლავებივით ურიცხვი ჯარის გავლა ძნელი და შეუძლებელიც იყო, მაგრამ კეთილშობილი შაჰის ქვეყნის დამამშვენებელმა აზრმა მტკიცედ გადანყვიტა იმ გზით წასვლა, რადგანაც ეს სასარგებლო და საჭირო იყო სახელმწიფოსათვის. ჯარის ნაწილები გუნდ-გუნდად და დასტა-დასტად დაიძრნენ და ის ვიწრო და ბნელი ხეობა სამ დღეში გაიარეს. მოლაშქრეებს და ჯარის მხლებელ ვაჭრებს იმ ტალახით სავსე მწვერვალებსა და ტყე-ღრეებში ბევრი აქლემი და სახედარი დაეღუპათ. მეოთხე

დღეს ჯარმა, რომლის სარბიელი მსოფლიოა, მიაღწია ადგილს, რომელიც მდინარე ყანაყისა (ალაზნის) და ყაზრის (იორის) სათავეს წარმოადგენს და დიდების კარავი მზემდე და მთვარემდე აღმართეს“ [61. 87].

თეიმურაზ I ვერ შეიპყრეს. ის მიუვალი ბილიკებით იმერეთში გადაიყვანეს. გაცაცხლებულმა შაჰ-აბასმა გადანყვიტა სასტიკად დაესაჯა პანკისისა და ერწო-თიანეთის მოსახლეობა, „რომლიდანაც ზოგმა მეგზურობა გაუნია თეიმურაზს და უცნობი გზებით გაიყვანა ის, ზოგმა კიდეც, რომელთაც იცოდნენ, თუ რა გზით მიდიოდა ის, არ აცნობა მის გზაზე მდგომ ძლევამოსილ მოლაშქრეებს. იმ ხალხის დიდებულებმაც ჯიუტობა გასწიეს, არ ეახლნენ ისა ხანს და არ დაემორჩილნენ ისლამის მეომრებს. ამიტომ განრისხებულმა შაჰმა ნება მისცა ძლევამოსილ ლაშქარს, დაერბია, აეკლო და დაეტყვევებინა ის ორი ოლქი (უნდა მოიაზრებოდეს ერწო-თიანეთი და პანკისის ხეობა. ხ. მ.). ირანელებიც ცალ-ცალკე რაზმებად შევიდნენ ტყეებსა და ტევრებში. იქ 30 ათასამდე ტყვე და 40 ათასამდე ხარი, ძროხა და ცხვარი იშოვეს. მეხუთედის გამოკლების შემდეგ, რომელიც შაჰის ხაზინის კუთვნილებაა, დანარჩენი ისლამის ლაშქარს ერგო“ [61. 87].

თორღვას ციხე, რომელშიც კახეთის სამეფოს საგანძური ინახებოდა, ირანელებმა ზამთარშიც ააოხრეს. შაჰ-აბას I-ს ცნობილმა სარდალმა გიორგი სააკაძემ ქვეყნის დასამორჩილებლად უფრო მოსახერხებელი გეგმა შესთავაზა. მან შაჰ-აბასს ქართლ-კახეთის ზამთარში დალაშქვრა ურჩია, რადგან მოსახლეობა დიდთოვლობის გამო მთებში ველარ გაიხიზნებოდა და უმწეოდ დარჩენილ ხალხს კი სპარსელები უფრო ადვილად გაუსწორდებოდნენ. მემატიანის ცნობით, „ზამთარ მიდიო, – უთქვამს მოურავს შაჰისთვის, – ხიზანი მთაში ვერ შევა და რასაც გინდა იქო, და თუმცა მთაში შევიდნო, თოვლი და სიცივე ამოსწყუეტსო“ [93. 393].

შაჰ-აბასს გიორგი სააკაძის რჩევა, როგორც ჩანს, მოეწონა. 1624 წლის 5 იანვარს კახეთს შაჰ-აბასის მორიგი რისხვა დაატყდა თავს: „და აღილო ციხე *თორღისა* შააბაზ და გამოილო ყოველივე საგანძური კახეთისა. და შემუსრა ხელითა თვისითა წმინდა გიორგი ალავერდისა, და შემუსრნა პატიოსანნი ხატნი და ჯუარნი, და შემოსძარცუნა პატიოსანნი თუალნი და მარგალიტი,

მისცა მეძავთა, ცოლსა და ხარჭათა მისთა, და ყო სამკაულად მათდა. და შეაგინნა წმინდანი ეკლესიანი კახეთისანი“ [93. 393].

როგორც ისქანდერ მუნშის, ასევე „ქართლის ცხოვრების“ აღნიშნული ცნობა პანკისის ხეობაში ირანელთა ერთსა და იმავე ლაშქრობას უნდა ასახავდეს.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ კახეთში თორღვას სახელობის რამდენიმე ციხესიმაგრეა. ისქანდერ მუნშიც და „ქართლის ცხოვრებაც“ ამ შემთხვევაში პანკისის თავზე მდებარე თორღვას ციხეს უნდა გულისხმობდეს. ჯერ ერთი, რომ ისქანდერ მუნში შაჰის ჯარების მდინარე ყანაყის ანუ ალაზნის ზემო წელზე გადაადგილებას აღგვიწერს, სადაც განთავსებულია პანკისის ხეობა, და, მეორეც, პანკისის ხეობაში შაჰ-აბასის ლაშქრობას ადასტურებს იოანე ბატონიშვილი თავის „კალმასობაში“. თხზულების მიხედვით, ალვანში ჩასული იოანე ხელაშვილი და თუშები საქართველოს წარსულზე საუბრობენ. თუშების შეკითხვაზე – შაჰ-აბასმა კახეთი რომ ააოხრა, ხალხმა თავი სად შეაფარაო, – იოანემ უპასუხა: – „რაოდენიც დაეტეოდნენ, კალაურის მთაში დაიხიზნენ, სხვანი *პანკისის ხეობასა* და ლოპოტამი, აგრეთვე მთებში. ამ ადგილებში ყველგან ბრძო შააბაზმან. *პანკისშიც თორღოს ციხემდინ* მოვიდა ამათი ჯარი“ [5. 83]. იოანე ბატონიშვილის ცნობა შაჰ-აბასის პანკისის ხეობაში ლაშქრობის შესახებ რომელიღაც ისტორიულ წყაროს, დაკარგულ დოკუმენტს ან ზეპირ ხალხურ გადმოცემას მაინც უნდა ეყრდნობოდეს.

ამდენად, შაჰ-აბასის ლაშქრობა ერწო-თიანეთსა და პანკისის ხეობაში კახეთის ბარიდან იქ გახიზნული მოსახლეობის ამონყვეტასა და დატყვევებასაც ისახავდა მიზნად.

თუ ერწო-თიანეთიდან, ილტოსა და პანკისის ხეობებიდან ირანში 30 ათას ტყვეს წაიყვანდნენ, რასაც თვითმხილველი ისქანდერ მუნში დაბეჯითებით გვამცნობს, შაჰ-აბასის შემოსევამდე მოსახლეობის რაოდენობა იქ 80 ათასი მაინც უნდა ყოფილიყო. ამ ლამაზ ხეობებში შაჰ-აბასის გამანადგურებელი ლაშქრობის შემდეგ სიცოცხლე ჩაკვდა. მიუხედავად ამისა, მტერი მაინც არ ცხრებოდა. აბას I-ის დაწყებული საქმე მისმა მომდევნო შაჰებმა, სეფი I-მა (1629–1642 წწ) და აბას II-მ (1642–1666 წწ.) გააგრძელეს, რომლებმაც კახეთის გაპარტახებულ და აოხრებულ, მაგრამ ნაყოფიერ მიწაზე თურქმანი ტომების ჩა-

მოსახლება დაიწყეს. მათ მიზნად ჰქონდათ კახეთის მუსულმანურ-თურქმანულ სახანოდ გადაქცევა.

კახეთი მტკიცედ ეპყრათ თათრებს. მიზგითაქცეული ეკლესიებიდან მოღვების მიერ აღვლენილი ნამაზები გაისმოდა. თათრდებოდა კახეთი.

1967 წელს პანკისის ხეობაში, კერძოდ, სოფელ ბირკიანში XVII საუკუნის ვერცხლის მონეტები აღმოაჩინეს, რომელიც ირანის შაჰების სეფი I-ისა და აბას II-ის სახელით თბილისის, განჯის, ხოვეიზასა და ზაგემის ზარაფხანებში იყო მოჭრილი. თუმცა შესაძლოა, ეს მონეტები, რომელიც საკმაო რაოდენობით აღმოჩნდა, როგორც განძი, ვინმეს მტრის შიშით მოსახლეობისგან თითქმის დაცლილ პანკისის ხეობაში გადაემალა.

პანკისის ხეობაში ამგვარი შემთხვევებიც დასტურდება:

თორღვას ციხის მახლობლად, კერძოდ, სოფელ მალრანის განაპირას, 1971 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა მინაში დაფლული სპილენძის დიდი ქვაბი სპილენძისავე თევზით ჰერმეტიულად დახურული, რომელშიც ვერცხლის ჭურჭელი იყო ჩალაგებული: პირშეკრული ბრტყელძირა თასი, ვერცხლის თევზები, მალაღფეხიანი ბარძიმი და სხვა [34. 90].

ვერცხლის დიდი ზომის თასზე გამოსახული წარწერის თანახმად, ის ალექსანდრე კახეთის მეფეს (1578-1605 წ.წ.) ალვნის ნათლისმცემლის ეკლესიისთვის შეუწირავს. მალრანის ვერცხლის თასი, გულნარა კიკნაძის აზრით, XVI საუკუნის ადგილობრივ ნაწარმად უნდა მივიჩნიოთ. ასევე XVI საუკუნის კუთვნილებას წარმოადგენს ვერცხლის ერთ-ერთი თევზი, რომელიც ვინმე ბაგრატს ასევე ალვნის ნათლისმცემლისთვის შეუწირავს. განძიდან საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ვერცხლის დიდი ზომის თევზი. მასზე მოთავსებულია ოთხსტრიქონიანი ლამაზად დანერილი მხედრული წარწერა. წარწერიდან ირკვევა, რომ ჭურჭელი შეწირულია რევაზ ჩოლოყაშვილის სიკვდილის შემდეგ მისი ქვრივის თამარის მიერ. წარწერაში მოხსენიებულია აგრეთვე ძე მათი, მიქელ. გ. კიკნაძე მას XVII საუკუნის შუა წლებით ათარილებს [34. 93]. გულნარა კიკნაძის სამართლიანი შენიშვნით, შუა საუკუნეებში, როგორც წესი, „ვერცხლისა და სპილენძის ჭურჭელი ოჯახის სიმდიდრისა და ეკონომიკური სიძლიერის მაჩვენებელი იყო, ამიტომ ომიანობის დროს ხალხი მას საგულდაგულოდ ინახავდა, უფრთხილდებოდა, მშვიდობიანობის დამ-

ყარებასთან ერთად იგი კვლავ უბრუნდებოდა პატრონებს, ნა-
ნილი კი სამუდამოდ რჩებოდა მიწაში. როგორც ჩანს, ასეთთა
რიცხვს ეკუთვნის ეკლესიისთვის სხვადასხვა დროს შეწირული
მაღრანის ჭურჭელი“ [34. 94].

სავარაუდოა, რომ მაღრანის განძის შემნახველი იმ პერი-
ოდის სისხლიანმა კატაკლიზმებმა იმსხვერპლა და უპატრონოდ
მიტოვებული განძიც თორღვას ციხის მახლობლად მიწაში და-
მარხული დარჩა.

სახლები, მარნები, სოფლები, ეკლესიები, ციხესიმაგრეები –
ყველაფერი უპატრონოდ დარჩა კახეთში. ამ მიძიმე ისტორიულ
მომენტში საქართველოს სხვა კუთხის მცხოვრებლებმაც თვალ-
ნათლივ დაინახეს, რომ კახეთის მოსპობით დანარჩენ სამეფო-
სამთავროებსაც განადგურება ემუქრებოდა. ხალხი აღსდგა,
იარალი აისხა და კახეთის გადასარჩენად 1660 წელს მრისხანე
გამოსვლა მოაწყო, რომელიც ისტორიაში ბახტრიონის აჯან-
ყების სახელით არის ცნობილი. ბახტრიონის ციხე ძირითადად
პანკისის ხეობის შესასვლელს კეტავდა.

კახეთის აჯანყებას ვაჟა-ფშაველამ პოემა „ბახტრიონი“
უძღვნა. ავტორმა შეძლო, ზეპირ მოგონებებზე დაყრდნობით
უდიდესი მხატვრული ოსტატობით გადმოეცა ქართველი მთი-
ელების, კერძოდ, თუმ-ფშავ-ხევსურთა თავგანწირული ბრძოლა
კახეთის გადასარჩენად. კავკასიონის ბუმბერაზი მთების ჯა-
დოსნური სილამაზე მხნეობასა და ძლიერებას უორკეცებდა სამ-
შობლოს გასათავისუფლებლად კახეთში წამოსულ გმირებს:

„ლაშქრისა გული აივსო
სიამოვნებით სრულითა,
ყველა დაჰხედავს კახეთსა
ათრთოლებული გულითა“.

გამარჯვების წადილითა და მტრის ჯავრით აღვსილ მე-
ომართა გულს კავკასიონის მთებიდან მონაქროლი ნიავი აგრი-
ლებდა:

„სპეროზიის კლდიდამა
ცივი ნიავი მაჰქრისა.
მიდიან ფეხშეუშლელად,
კალთა ჩაკეცეს მთებისა“.

თუმი მეომრები ნაქერალის მთაზე ელოდებოდნენ სალაშქროდ მომავალ ფშავ-ხევსურებს:

„ნაქერალაზე დამდგარან
თუშები თექიანები,
გულშეუდრეკნი ომშია,
ლაშქრობას ბედიანები.
გარს სანგლად შემოუვლიათ
ხევები ბექიანები.
ელიან ფშაველ-ხევსურთა,
თვალი იმათვე სჭერიათ“.

თუშთა და ფშავ-ხევსურთა სახალხო რაზმები პანკისის ხეობაში, წინასწარ დათქმულ ადგილზე შეხვდნენ ერთმანეთს, რადგან მთებიდან საკახეთოდ მომავალი ბილიკები სწორედ იქ ერთდებოდა:

„ჩვენა, თუშნი და ხევსურნი
პანკისში შავიყარენით“.

– აცხადებენ გამარჯვებული ფშაველები.

ბახტრიონის ციხეში, რომლის ჩრდილოეთითაც პანკისის ხეობა იწყება, თათრების მრავალრიცხოვანი, ძლიერი გარნიზონი იდგა. პოემის მიხედვით, თუშ-ფშავ-ხევსურები მოულოდნელად დაეცნენ ბახტრიონის ციხეს და მტერი ერთიანად შემუსრეს:

„ხუთშაბათ დილა გათენდა,
სისხლისა ნიაღვარია,
ბახტრიონს თათრის შვილებსა
დღე გაუთენდათ მწარია.
გადმოდგა ბორბალაზედა
თავისუფლების მთვარეა.
ალაზნისაკე წავიდა
ურჯულოს სისხლის ღვარია“.

აჯანყებულებმა კახეთი გაათავისუფლეს და ქვეყანა გაათათრებისგან იხსნეს.

ისტორიული წყაროების მიხედვით, კახეთის მეფემ ომში მოპოვებული გამარჯვების გამო თუშებს სამუდამო მფლობელობაში ალვანის ველი დაუმტკიცა, ხოლო ფშაველთა ხატ-სალო-

ცავეებს ახმეტის შემოგარენსა და პანკისის ხეობაში მამულები შესწირა. იქ მონეული ყურძნისგან დაყენებული ღვინო, როგორც საღვთო სასმელი, ქართველ მთიელთა ზოგიერთ ჯვარსატებში რელიგიურ დღესასწაულებზე დღემდე ისმება.

პოემა „ბახტრიონის“ მიხედვით, ბრძოლის ველიდან უკან, თავიანთ საცხოვრის მთებში მიმავალი გამარჯვებული ფშაველები უდიდესი სიამაყის გრძნობით აცხადებენ:

„სალაშარიჯვროდ მოგვაქვის
ზინათი ნაშოვარია
და გადმოვლახეთ საფშაოდ
ტბათანა ნათოვარია;
სავსეა თათრების ძვლითა
ფშაველების ნაომარია.
მეფემ გვიბოძა საჩუქრად
სახნავი-დ' საძოვარია.
სახელს უმატეთ სახელი –
ძვირფასი საპოვარია“.

ხალხური გადმოცემების მიხედვით, ბახტრიონის აჯანყებაში განსაკუთრებული გმირობა გამოიჩინა თუშმა ზეზვა გაფრინდაულმა. ვალერიან ელანიძე ზეპირსიტყვიერ ტექსტებზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ „კახეთის აჯანყების შემდგომ, ზეზვა გაფრინდაული პარტიზანულ ბრძოლებს აწარმოებდა კახეთში ხელახლა მომრავლებული სპარსელების წინააღმდეგ. ზეზვასა და მისი თანამებრძოლების თავშესაფარს თორღვას ციხესიმაგრე წარმოადგენდა. ისინი იქედან თავს ესხმოდნენ მტრებს, ანადგურებდნენ მათ და საჭიროების შემთხვევაში ისევ იქ აფარებდნენ თავს. მტრისათვის თორღვას ციხე მიუვალა ყოფილა“ [27. 155]. ხალხური ლექსი გვეუბნება:

„თორღვასა გაფრინდაული
ამაგრებს ქვითკირსავითა,
კარზე მოსულსა მოძალეს
აბრუნებს ნახირსავითა“ [115. 328].

როგორც ჩანს, ერთ-ერთი შეტაკების დროს თათრებისგან დაჭრილ ზეზვა გაფრინდაულს თორღვას ციხე-სიმაგრისთვის შეუფარებია თავი:

„თოფ დაჰკრეს გაფრინდაულსა,
თორღვ დარჩა ოხერივითა,
თორღვას წევს გაფრინდაული,
გამაგრდა ქვითკირსავითა“ [115. 329].

მტრებმა თორღვას ციხის აღება ვერ შეძლეს.

შაჰ-ნავაზისგან დევნილმა ერეკლე ბატონიშვილმაც თორღვას ციხესიმაგრეს შეაფარა თავი. ვერც შაჰ-ნავაზმა შეძლო ციხის აღება და ამიტომ მეციხოვნეთა წინააღმდეგობის გატეხვას ალყით შეეცადა: „მაშინ შემჭირდნენ მეციხოვნენი, რამეთუ იყო დედით ერეკლე მუნ: ამისთვის ევედრა დედა ერეკლესი შანარ მეფესა, რათა მისცეს გზა და განუტევოს“ [4. 191]. შაჰ-ნავაზმა დედოფალს თხოვნა შეუსრულა და ერეკლე ბატონიშვილი ციხიდან ფარულად გააპარა. უფლისწულმა თუშეთს შეაფარა თავი.

ირანელთა წინააღმდეგ მოპოვებული გამარჯვების შედეგად, მართალია, კახეთი სრულ განადგურებას გადაურჩა, მაგრამ მოსახლეობისგან დაცლილი და ეკონომიკურად დაუძლურებული ქვეყანა სულს ღაფავდა. კახეთი ნანგრევებად იქცა, მოიშალა ეკონომიკა, ეკლესიის გავლენაც შესუსტდა. ის ძველებურად ველარ ზრუნავდა თავის მრევლზე. ამის შედეგად ხალხი ორთოდოქსალურ მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ რიტუალებს ხშირად არღვევდა. ოფიციალური რჯულიდან ისეთი გადახვევებიც შეინიშნებოდა, რომ ზოგჯერ ალავერდელი იძულებული ხდებოდა ქრისტიანული წეს-ადათების აღსადგენად აქტიურად ჩარეულიყო კახეთის სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებთა რელიგიურ ყოფაში.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ომებსა და ტყვეობას გადარჩენილი პანკისის ხეობის მოსახლეობის ნაწილი თითქმის აღარ იცავდა მარხვის წესებს. ეს გარემოება ნიკოლოზ ალავერდელსაც გაუგია. როგორც ჩანს, მღვდელმთავარს საგანგებო ღონისძიებები გაუტარებია. ამის შედეგად ალაზნის გამოღმა მცხოვრებ პანკისელებს პირობა დაუდიათ ამბა ალავერდელ, ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილისადმი, რომ არ დაუშვებდნენ „რჯულის გარდამავალ შეცოდებებს.“ ეს იყო ერთგვარი პირობის წერილი, რომ პანკისელები მარხვის დროს დაიცავდნენ კვების

დადგენილ წესებს. დოკუმენტი XVII საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება.

პირობის წიგნი ზოგიერთ ადგილას ძნელად იკითხება: „ქ. ესე წიგნი მოგართვით თქვენ, ამბა ალავერდელს, ენდრონიკაშვილს, ბატონს ნიკოლოზს. ჩვენ, ნაცვალმა ხოსრომ, კობიაშვილმა გიორგიმ, მალრიბაშვილმა მალრიბამ, რამინაშვილმა გიუნამ, ზაქრეტაშვილმა მამუკამ – ერთობილთ ალაზანს გამოღმა პანკელთ. ასრე რომე მობძანდით და ქრისტიანობის რჯულის დამტკიცება მოგვიდევით. ანე ჩვენც ეს წიგნი მოგართვით, რომე დღეს ამას უკან, ვისაც მარხვის ჭამა ან სხვა სა...ო სასჯულო შევამჩნიოთ, არ დაგიმალოთ და როგორადაც გვიბძანოთ თქვენი მამამთავარი, ისრე ვისაქმოთ და როგორც გეპრიანებოდეს, ისრე დარჯულოთ და ...რდა ...დევინთ.

პირობის წიგნი მარხვის ჭამისა.

კობიაშვილი... [122. ფონდი – Ad, საქმე – 824].

როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, XVII საუკუნის მეორე ნახევარში პანკისის ხეობა ალავერდის ეპარქიის შემადგენლობაში შედიოდა. თუმცა აღსანიშნავია ისიც, რომ ეპარქიათა საზღვრები საუკუნეების მანძილზე ხშირად იცვლებოდა. პანკისის ხეობა სხვადასხვა დროს შედიოდა ნეკრესის, ხარჭაშოს, მარტყოფისა და ალავერდის ეპარქიებში.

დასრულდა სისხლისმღვრელი ბრძოლების, უნუგეშო გლოვის, ტყვეთა ტაცების, საყოველთაო ნგრევის, ტანჯვისა და წამების XVII ასწლეული.

XVIII საუკუნეს ხერხემალში გადამტვრეული, ბარდეკლადქცეული ნასოფლარებითა და შეთხელებული მოსახლეობით შეხვდა კახეთი.

ამ პერიოდის პანკისის ხეობის სოციალ-პოლიტიკური, ეკონომიკური, დემოგრაფიული და ეროვნულ-სარწმუნოებრივი სიტუაციის შესახებ მეტად საინტერესო სურათს გვიხატავს მოსახლეობის XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის აღწერის საბუთი, რომელიც კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში არის დაცული [122. ფონდი-Hd, საქმე-1607].

დოკუმენტი იმითაც არის საყურადღებო, რომ ამ აღწერის შემდეგ დაღესტნელი ფეოდალების ხშირი თავდასხმების შედეგად პანკისის ხეობა მოსახლეობისაგან მთლიანად დაიცალა: უმეტესობა განყდა, ზოგიც აიყარა და სხვაგან გადასახლდა. ამ-

დენად, ისტორიული თვალსაზრისით, ფასდაუდებელია ამ დოკუმენტის სამეცნიერო ღირებულება.

საბუთში პანკისის ხეობის შვიდი სოფელი მოიხსენიება: ნაპანკისევი, პანკისი, დუმასური, ხალანანი, წინუბანი, კუნახტა და ქორეთი. შვიდივე სოფელში ქართველები ცხოვრობდნენ.

სოფლის სახელწოდება „ნაპანკისევი“ გამოხატავს წინა ვითარებას (ნა-პანკის-ევი), რომ წინათ იმ ადგილზე პანკისი ყოფილა. საყოველთაო ნგრევამ წარსულის ნამსხვრევები დატოვა, რომელიც ადგილობრივ ტოპონიმიაშიც აისახა: ნასოფლარი, ნაშარალი, ნაგზეური, ნამარნალი, ნაკაფევები, ნავენახარი, ნაბაკევი, ნაბინავრები. . .

ნაპანკისევი ათ კომლს, ვინმე პეტრეს ყმებს უცხოვრიათ; დოკუმენტმა თითოეული მათგანის გვარ-სახელი შემოგვინახა: ოთიკა, გიუნა და გარსევან ცქიროშვილები, რამაზ რამაზაშვილი, ბეჟან, თამაზ, პატატი და პაპუნა ცოკიშვილები, იოთამ ავგაროზიშვილი [124. 67].

ნაპანკისევი ცხოვრობდა აგრეთვე ელო ნაცვალი, რომელსაც ბატონისაგან რაიმე „სამოხელეო“ საქმე ჰქონდა დავალებული. ამ სახელწოდების სოფელი ხეობაში ამჟამად აღარ არსებობს. ნაპანკისევს თავიანთ შრომებში მოიხსენიებენ ვახუშტი და იოანე ბაგრატიონები [6. 176]. დ. მუსხელიშვილის მიხედვით, ნაპანკისევი დღევანდელ ზემო ხალანანთან ლოკალიზდება [133. 141]. ვახუშტის რუკაზეც ნაპანკისევი დღევანდელი ზემო ხალანანის ტერიტორიაზე არის აღნიშნული.

XVIII საუკუნის დასაწყისში, „აღწერის“ მიხედვით, ხეობაში ყველაზე მეტ კომლს სოფელ პანკისში უცხოვრია. არც ამ სახელწოდების სოფელი არსებობს ამჟამად ხეობაში. თუმცა ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ქისტები სოფელ დუისს ახლაც პანკისს უწოდებენ: „სო ვუედ პენგიზ“. – მე მივდივარ დუისში. – ამბობს ქისტი. ვახუშტის რუკაზე სოფელი პანკისი შეცდომით აღზნის ზემო წელზე, მდინარის მარცხენა მხარეს, ომალოს ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. იქ მართლაც გვხვდება ციხესიმაგრის ნანგრევები და ფეოდალური ეპოქის ნასოფლარი.

სოფელ პანკისში XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ოთხ კომლ აზნაურს უცხოვრია: ოთარ, ქუმსი, გიორგი და ელიზბარ კობიაშვილებს. როგორც „აღწერის“ მასალებშია მითითებული, ეს ოთხი კომლი აზნაური უშუალოდ „ბატონის ყმა“ ანუ მეფის ვასალი

ყოფილა. მათ მფლობელობაში შედიოდა სოფელი პანკისიც. დ. მუსხელიშვილის აზრით, შუა საუკუნეებში სოფელი პანკისი ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სადღაც დღევანდელი საკობიანოსა და ყვარელწყლის მახლობლად მდებარეობდა [133. 141].

სოფელ პანკისში, „აღწერის“ მიხედვით, აზნაურების გარდა ოცდაოთხ კომლ გლეხს უცხოვრია: ჯაჯიკაშვილი, პაპუა ნითური, ბაისონლულა, ნასყიდა ნითური, ნითური ნითურიშვილი, ყორელი ბაბური, დათო ხინჭობლიშვილი, ნადირა, სვიმონ და ბერი ჩარჩიაშვილები, გიორგი აგიდური, ბერი იარალული, სულხან ცქვიტაძე – მალრიბაშვილი, დემეტრე და დანიელ მალრიბაშვილები, პაპუნა მაზიტაშვილი, ნასყიდა სუხოშვილი, ბერო დულანაშვილი, თამაზა შიოშვილი, შერმაზან შოთიაშვილი, დათუნა ბეგიაშვილი, ბერი ბალათური და პეტრე ნაცვლიშვილი [124. 67-68].

უმეტესობა, როგორც ჩანს, სამეფო გლეხი ყოფილა. რაც იმას ნიშნავს, რომ სოფელი პანკისი მთლიანად თუ არა ნაწილობრივ მაინც კახეთის მეფის მფლობელობაში უნდა ყოფილიყო. რადგან აღწერის მასალებში მითითებულია: „ქ. არის პანკის ბატონის ყმა“ და ჩამოთვლილია კომლთა გვარები. აღსანიშნავია, რომ კახეთის მეფე XVI-XVII საუკუნეებში დიდი მიწათმფლობელი იყო და მის საკუთრებაში შედიოდა პანკისის ხეობის ზოგიერთი სოფელი, თუშ-ფშავ-ხევსურეთი, ქიზიყი, გაღმა მხარე, ე.ი. დღევანდელი საინგილო და შიდა კახეთის ცალკეული სოფლებიც. აღწერის მასალებში მოხსენიებულია ქუმსი კობიაშვილის ყმა ბერი იარალული, ბოგანო. ბოგანოდ იწოდებოდა გლეხი, რომელსაც პირად საკუთრებაში არც სახნავ-სათესი, არც ვენახი და არც სხვა რაიმე მამული ებადა. სოფელში, როგორც წესი, ცხოვრობდა მოურავის ნაცვალი ვინმე ჯაჯიკაშვილი. მისი სახელი საბუთებში დაფიქსირებული არ არის. ბერი ჩარჩიაშვილი კი ძმებისაგან გაყრილა და ცალკე კომლად ყოფილა ჩანერილი. დოკუმენტში წერია: „ამის განაყოფი ბერი, ახლა გაყრილი“. სულხან-საბას განმარტებით, „განაყოფი არის ძმა გაყრილი“ [68. 136]. დოკუმენტში გვხვდება საინტერესო გვარ-სახელი – ყორელი ბაბური. პანკისში გვხვდება ამ სახელწოდების ტოპონიმიც. ვახუშტისა და იოანე ბაგრატიონის „აღწერაში“ დაფიქსირებულია სოფელი ყორწყალი (დღევანდელი ყვარელწყალი), ხოლო დღევანდელი დუისის დასავლეთით გვხვდება მიკროტოპონიმი ბა-

ბურა. ანთროპონიმისა და ტოპონიმის ამოსავალი ფუძე ერთნაირია.

აღწერის დავთარში ხსენდება ვინმე სულხან ცქვიტაძე – მალრიბაშვილი. აღსანიშნავია, რომ ტოპონიმი ცქვიტაძე გვხვდება დღევანდელი ბირკიანის ტერიტორიაზე: „ცქვიტაძის ყურე“, რაც იმ ადგილის ცქვიტაძისადმი კუთვნილებაზე მიუთითებს. იქვე არის ცქვიტაძის მთა.

პანკისში უბატონო გლეხებიც ცხოვრობდნენ. ისინი ძირითადად მთიდან ჩამოსახლებულები უნდა ყოფილიყვნენ და ტრადიციულად ჯვარ-ხატთა მფარველობის ქვეშ აგრძელებდნენ ცხოვრებას. „აღწერაში“ ასეც ჩაუნერიათ: ყორელი ბაბური – ხატის ყმა, დათო ხინჭობლიშვილი – ხატის ყმა და ბერო დულანაშვილი – ხატის ყმა. „აღწერის“ მიხედვით წარმოდგენა გვექმნება კომლთა სოციალური და ოჯახური მდგომარეობის შესახებ. მაგ., გიორგი აგიდური და ბერი ბალათური – ღარიბი. დოკუმენტში დაფიქსირებულია ოჯახი, რომელიც რაღაც მიზეზის გამო ამოწყდა, მაგრამ იგი აღწერის დავთარში მაინც შეუტანიათ. ეს არის პეტრე ნაცვლიშვილი-ამონყვეტილი.

როგორც ვნახეთ, XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მოსახლეობის აღწერის მასალების მიხედვით, კობიაშვილები და მალრიბაშვილები სოფელ პანკისის მცხოვრებლები არიან. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ამბა ალავერდელისადმი მიწერილ პირობის წერილში, რომელსაც ხელს აწერენ გიორგი კობიაშვილი, მალრიბა მალრიბაშვილი და სხვები, ისინი იწოდებიან „აღზნის გამოღმა პანკელებად“ [122. ფონდი-Ad, საქმე-824]. ე.ი. სოფელი პანკისი აღაზნის გამოღმა, მდინარის მარჯვენა მხარეს მდებარეობდა და არა მარცხნივ, როგორც ეს ვახუშტის რუკაზეა აღნიშნული. ამრიგად, XVII-XVIII საუკუნეების ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებული სოფელი პანკისი, მართლაც, ამჟამინდელი საკობიანო-ყვარელწყლის მიდამოებში უნდა ყოფილიყო განთავსებული, სადაც დღემდე მრავლად არის შემორჩენილი ფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლთა ნაშთები.

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში დღევანდელ დუმასტურში მხოლოდ ოთხ კომლს უცხოვრია, ონანაშვილებს: თამაზ, ონანა, ქუცნა და გიუნა ონანაშვილებს [124. 68]. ოთხივე კომლი თავისუფალი ანუ „აზადი“ ყოფილა. „აღწერიდან“ იმასაც ვგებულობთ, რომ ონანა და ქუცნა ობლები ყოფილან. დოკუმენტში

სოფელი დუმასტური „დუმასურის“ სახელწოდებით ხსენდება. ამავე ტერმინით მოიხსენიებს მას თავის ნაშრომში იოანე ბატონიშვილი [6. 70].

როგორც ჩანს, შუა საუკუნეებში დუმასტური საკმაოდ ძლიერი სოფელი ყოფილა. სოფლის განაპირას შემორჩენილია ფეოდალის ციხედარბაზის ნანგრევები, რომელსაც XX საუკუნის დამდეგს დუმასტურში დასახლებული ოსები მთავარანგელოზს ეძახიან და იქ 23 ნოემბერს გიორგობას ზეიმობენ. ფრაგმენტების სახით დღემდე მოღწეული ციხის გალავანი ნახევარ ჰექტარს მოიცავს. გალავნის შიგნით გვხვდება მრგვალი დარბაზის ნაშთი და სათვალთვალო კოშკი, რომლის ჩრდილო-დასავლეთი გვერდი ჯერაც მთლიანია. იქვე, შირიანლოს, არის მარანი, საწნახელითა და ქვევრებით. რაც შეეხება საცხოვრებელ ნაგებობას, იგი მთლიანად დანგრეულია, ალბათ მტრის შემოსევის გამო.

გალავნის სამხრეთ გასასვლელში დგას პატარა სამლოცველო, რომელიც, ვფიქრობთ, ფეოდალის კარის ეკლესია უნდა ყოფილიყო.

ციხეკომპლექსს, ეტყობა, თავის დროზე შესანიშნავი გამწვანება ჰქონია, რომელთა ნაშთიც, ხანდაზმული ბუბების სახით, იქაურობას დღესაც ამშვენებს. იქვე აშოლტილია ასაკოვან ხეთა სხვადასხვა ჯიშები.

ფეოდალის რეზიდენცია მეტად ხელსაყრელ ადგილზე მდებარეობს. აღმოსავლეთიდან მას მთები იცავდა, დასავლეთიდან – მდინარე ალაზანი, ჩრდილოეთიდან კი ტყეები და მთები. ციხეგალავნის ძირში გამოდის შესანიშნავი წყაროს წყალი, რომელიც თავის დროზე წისქვილებს ამუშავებდა, ხოლო ამჟამად ახმეტას სასმელი წყლით ამარაგებს. ამ წყაროს გაღმა 10-12 ჰექტარზე გაშენებული ყოფილა დიდებული ხეხილის ბაღი, რომელიც, ალბათ, ფეოდალის კუთვნილებას წარმოადგენდა.

გლეხები, როგორც ჩანს, ფეოდალის ციხედარბაზიდან მოშორებით სახლობდნენ. ნაწილი ალაზნის მხარეს, ვაკეზე ცხოვრობდა, სადაც დღესაც არის ნანგრევები და მას მოგვიანებით ჩამოსახლებული ოსები „ყოშითი ყუარს“ (ყოჩიელების სალოცავი) ეძახიან. ციხესიმაგრის სამხრეთით სამ-ოთხ ადგილზე გვხვდება ძველი ნანგრევები, ხოლო ერთ-ერთი მსხლის ძირს ჩაგდებულია 4-5 ჩაფიანი ქვევრი. გლეხების ნაწილს, ფეოდალის ყმებს, იქაც უნდა ეცხოვრათ.

მტრების შემოსევებმა, როგორც ფეოდალის რეზიდენცია, ისე მთლიანი სოფელი იავარჰყო. ამდენად, XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში დუმასტურში ოთხ კომლსლა უცხოვრია.

იმ პერიოდში უფრო მრავალრიცხოვანი ყოფილა ალაზნის გაღმა, დუმასტურის სამხრეთით მდებარე სოფელი ხალანანი. „აღწერის“ მასალებში იქ 19 კომლი ფიქსირდება: დანიკა ონანაშვილი, დათუნა როსებაშვილი, ნაპოვნი შერმაზან, ლუარსაბ პავლიაშვილი, მამუკა ყუდილაშვილი, ბეჟან პეტრიაშვილი, ამირან პავლიაშვილი, ხევსური ამონყვეტილი, ბაყალი პეტრე ამონყვეტილი, ხოსრო მამუჩიაშვილი, გიორგი ხუცესი, ბერი და პატი ჭინჭარაშვილები, პაპი გივიშვილი, ლაზარე და გოგი რუშოშვილები, პეტრე გივიშვილი, გაგულა გამიხარდაშვილი [124. 68-69].

ხალანაში უცხოვრიათ აზნაურ ნათანიშვილის ყმებს. თუმცა დანიკა ონანაშვილი, დათუნა როსებაშვილი, ლუარსაბ პავლიაშვილი, მამუკა ყუდილაშვილი და ბეჟან პეტრიაშვილი თავისუფალი გლეხები იყვნენ. ისევე როგორც სხვა სოფლებში, ხალანაშიც ყოფილა „მოხელე“, ვინმე ბერი ჭინჭარაშვილი, ხოლო პატი, მისი ძმა – გაყრილი, ცალკე კომლად მოიხსენიება. გაგულა გამიხარდაშვილს მამული არ ჰქონია. ხოლო შერმაზანი რაღაც მიზეზის გამო დაკარგულა და შემდეგ ალბათ უპოვნიათ. ამიტომ შერმაზანი აღწერის საბუთში ასევე ჩაუნერიათ: „ნაპოვნი შერმაზან“. ხალანაშიც ყოფილა ისეთი ოჯახები, რომლებიც დედაბუდიანად გამწყდარან: ესენია: ამირან პავლიაშვილი-ამონყვეტილი, ბაყალი პეტრე – ამონყვეტილი და ვინმე „ხევსური ამონყვეტილი“. სოფელს ჰყოლია თავისი სულიერი მოძღვარიც – გიორგი ხუცესი.

კუნახტაშიც, ისევე როგორც ხალანაში, 19 ოჯახი ცხოვრობდა, ძირითადად ყოდალაშვილების ყმები. ქაიხოსრო ყოდალაშვილს ეკუთვნოდა: დათუნა ჩეკურიშვილი, დემეტრე და შერმაზან გოჩიტაშვილები, დოლა მამუკა, ზაქარია ტაბარუკი და იასე ნაბიჭვარი.

გურგენ ყოდალაშვილს მხოლოდ ორი ყმა ჰყავდა კუნახტაში: ხოსრო ზაქუტაშვილი და ნიკოლოზ ბერიაშვილი.

ფირან ყოდალაშვილის ყმები რიცხოვრივად ქაიხოსროსა და გურგენის ყმებს სჭარბობდნენ: ივანე და ბერი ხიხანაშვილები, გარსია ძილუაშვილი, ივანე გიორგაშვილი, შიო პაპიაშვილი, ში-

უკა ხოსიტაშვილი, ესიკაშვილი აყრილი და მახარა ტაბარუკი [124. 69].

პანკისის ხეობის სხვა სოფლებისაგან განსხვავებით კუნახტაში ორი „მოხელე“ იყო: დოლა მამუკა და ივანე ხიხანაშვილი. დოლა მამუკა ქაიხოსრის ეკუთვნოდა, ხოლო ივანე ფირან ყოდალაშვილს. „მოხელეები“ ჩვეულებრივ, უბრალო გლეხები ყოფილან, რომლებსაც აზნაურისაგან გარკვეული „სამოხელეო“ საქმიანობა უნდა ჰქონოდათ მინდობილი.

ძმები, დემეტრე და შერმაზან გოჩიტაშვილები გაყრილან და ცალ-ცალკე ჩაუნერიათ. გაყრილი ძმები იყვნენ აგრეთვე ფირანის ყმები, ივანე და ბერი ხიხანაშვილები. ამ პერიოდის ქართულ სოფლებში გვხვდებიან ე.წ. „ტაბარუკები“. ტაბარუკი ერქვა ახალმოსულ გლეხს. ასეთები ყოფილან ზაქარია და მახარა. კუნახტაშიც ცხოვრობდნენ ბოგანო გლეხები, რომლებსაც მიწები საერთოდ არ ჰქონდათ. „აღწერის“ საბუთებში ბოგანოს „ტიტულით“ მოიხსენიება შიუკა ხოსიტაშვილი და ტაბარუკი მახარე. კუნახტელი ესიკაშვილის სახელი უცნობია, ალბათ იმიტომ, რომ ის რაღაც მიზეზის გამო სოფლიდან აყრილა. ასევე უცნობი რჩება ჩვენთვის ქაიხოსრო ყოდალაშვილის ყმის, იასეს გვარი. „აღწერის“ საბუთებში ჩაუნერიათ: – „იასე ნაბიჭვარი“.

წინუბანში სულ ხუთ კომლს უცხოვრია, აზნაურ პატა და გომფარ რომაქიშვილების ყმებს: მიხო ბეღიაშვილს, მის „განაყოფ“ ძმებს – ბასუკას და გიორგის, დაიშვილ გიორგის და ბათურის ობოლს [124. 69].

XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის პანკისის ხეობის კვალობაზე საკმაოდ მოზრდილი სოფელი ყოფილა ქორეთი. ის ხეობის სამხრეთით, ალაზნის ველზეა გაშლილი და ნაყოფიერი სავარგულებით გამოირჩევა. ქორეთში დაახლოებით 21 კომლს უცხოვრია. საზვარელ სალთხუცის ყმები ყოფილან: გიორგი რამინაშვილი – მოხელე, პეტრე რამინაშვილი, შერმაზან „მისი განაყოფი“, ბეჟან რამინაშვილი, ზაალ ცენტერაძე, ბერი მლთისიაშვილი.

ბადურ სალთხუცის ყმებად მოიხსენება: პაპუნა მოხელე, ბერი – პაპუნა „მოხელის“ ძმა, „მისი განაყოფი“, ბერი იმერლიშვილი, ირემა და ოთია თუშიშვილები, ივანე ფანტეშვილი, მამუკა მამულაშვილი და ნასყიდა იმერლიშვილი [124. 69-70].

ისევე როგორც კუნახტაში, ქორეთშიც ორი „მოხელე“ იყო. ირკვევა, რომ „მოხელე“ უშუალოდ ადგილობრივი ბატონის, აზნაურის მიერ იყო დანიშნული და მის საგანგებო დავალებებს ასრულებდა. სხვა ყმა გლეხებისგან ის იმითაც განსხვავდება, რომ „აღწერის“ საბუთის შემდგენელ მდივანს საჭიროდ მიუჩნევიან დოკუმენტში „მოხელის“ უშუალოდ აზნაურის შემდეგ მოხსენიება. ქორეთში გიორგი რამინაშვილი საზვერელ სალთხუცის „მოხელე“ ყოფილა, ხოლო პაპუნა – ბადურ სა(ბ)-ლთხუცისა. გიორგიც და პაპუნაც, ისევე როგორც სხვა „მოხელეები“, ამავე დროს თავიანთი ბატონის ყმებად ითვლებოდნენ. ე. ი. ყოველ მემამულეს თავისი „მოხელე“ უნდა ჰყოლოდა. დუმასტურში, სადაც XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში აზნაურები არ ცხოვრობდნენ და მხოლოდ თავისუფალი „აზადი“ გლეხები ესახლნენ, მოხელე საერთოდ არ ჰყოლიათ. „მოხელეს“, ვფიქრობთ, აზნაურისაგან დავალებული ჰქონდა ყმა გლეხების საქმიანობაზე თვალყურის დევნება, გადასახადების აკრეფა და ა.შ. „მოხელე“ სულხან-საბა-ორბელიანის განმარტებითაც არის „მნე და ზედამდეგი“ [68. 516]. „აღწერის“ მიხედვით, ქორეთელების სულიერი მოძღვარი და ეკლესიის მსახური გიორგი მღვდელი ყოფილა.

ქორეთში უცხოვრია პატარკაც ქოქიაშვილს – „აზადს“ ანუ გათავისუფლებულ გლეხს. თავისუფალ პიროვნებად უნდა მივიჩნიოთ, აგრეთვე, ვინმე ქურციკაძე – „ხატის მეზღვნე“. ის, როგორც ჩანს, ახლად ჩამოსახლებულია მთიდან და სახელით არც იხსენიება. ჩვენი ვარაუდით, მას მთასთან, თავდაპირველ საცხოვრისთან კავშირი დაკარგული არ უნდა ჰქონოდა, თავისი „ხატის საყმოს“ ნევრად ითვლებოდა და „აღწერის“ საბუთშიც ამგვარად ჩაუნერიათ: „ქურციკიძე – ხატის მეზღვნე“.

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში პანკისის ხეობაში უკვე ფიქსირდება მთიელთა ჩამოსახლების ცალკეული ფაქტები. მთიდან ჩამოსახლებულები არსებითად განსხვავდებოდნენ ახალმოსული გლეხებისაგან, ე.წ. „ტაბარუკებისაგან“, რომლებიც „აღწერაში“ ბოგანობად იწოდებიან და კვლავაც ბატონის პირად საკუთრებაში ექცეოდნენ. მთიელები პიროვნულ თავისუფლებას ინარჩუნებდნენ და მთაში დაფუძნებული თავიანთი სალოცავების ყმებად ითვლებოდნენ, კვლავაც ჯვარ-ხატების საყმოებში ერთიანდებოდნენ და მას აღიარებდნენ მფარველ ბა-

ტონად. სწორედ ჯვარ-ხატებთან დამოკიდებულებაში მოიხსენიებს „აღწერის“ საბუთების შემდგენელი მდივანი პანკისელ „ხატის ყმებს“: ყორელ ბაბურს, დათო ხინჭოლიშვილს, ბერ დულანაშვილსა და ქორეთელ ქურციკაძეს.

უნდა აღინიშნოს, რომ პანკისის ხეობაში მთიელთა ჩამოსახლებების ეს კონკრეტული ფაქტები „გაჟონვითი მიგრაციის“ (გ. ჩიტაიას ტერმინით) მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევებს წარმოადგენდა და მან საყოველთაო, ჯგუფური ხასიათი მხოლოდ XIX საუკუნის II ნახევარში მიიღო.

ქორეთის მეზობონე სახლთხუცესები ჩოლოყაშვილები იყვნენ. როგორც ცნობილია, ჩოლოყაშვილები ინიშნებოდნენ თუშეთის მოურავებად, ხოლო თუშეთის სამოურავო პანკისის ხეობასაც მოიცავდა. „აღწერის“ მასალებში მოხსენიებული საზვერელ სახლთხუცესი, ნ. ასათიანის აზრით, იგივე ოთარ ჩოლოყაშვილია, რევაზ სახლთხუცის ვაჟი. ამასთან დაკავშირებით ნ. ასათიანი წერს: „ოთარ ჩოლოყაშვილი, რომელიც სახლთხუცესთა შტოს წარმომადგენელია, ჩოლოყაშვილებს შორის ყველაზე დიდი რაოდენობით ფლობს ყმა-მამულს. საინტერესოა, რომ ოთარ ჩოლოყაშვილი სახლთხუცესობით არ იხსენიება, არამედ სახლთხუცესი საზვერელია, რომლის მფლობელობაშიცაა: მატანში – 13 კომლი ყმა გლეხი, ქორეთში – 10, ქაშოს – 6, უტოს – 7, უჯარმას – 15 და საცხენისში – 7 კომლი. სულ – 58 კომლი“ [2. 52]. საზვერელი საკუთარი სახელია და რატომ უნდა ყოფილიყო საზვერელ სახლთხუცესი იგივე ოთარ ჩოლოყაშვილი ბუნდოვანია.

„აღწერის“ მასალები ნათლად წარმოაჩენს კახეთში სოციალური დიფერენციაციის სურათს. ფეოდალური კიბის სათავეში, როგორც წესი, დგას „ბატონი“ – მეფე. პანკისის ხეობის ელიტას წარმოადგენენ მემამულეები: სა(ხ)ლთხუცები ანუ ჩოლოყაშვილები, ნათანიშვილები, რომაქიშვილები და ყოდალაშვილები, აგრეთვე, კობიაშვილები.

თვით დაბალ ფენებშიც აშკარად შესამჩნევია ქონებრივი უთანასწორობა. გვხვდება როგორც თავისუფალი „აზადი“ გლეხები, ისე აზნაურზე დამოკიდებული ყმები, რომლებიც ბატონის მამულებს ამუშავებდნენ და გარკვეულ გადასახადებს უხდიდნენ. ყმა გლეხებშიც გამოიყოფოდნენ უფრო დანიანურებული პირები, ე.წ. აზნაურის „მოხელეები“ და, აგრეთვე, უპოვარი,

არაფრისმქონე ოჯახები, რომლებსაც „აღწერის“ საბუთებში ჰქვიათ: „უმამულო“, „ღარიბი“, „ბოგანო“, „ტაბარუკი“.

დოკუმენტიდან ჩანს, რომ პანკისის ხეობაში უკვე დაწყებულია მოსახლეობის აყრა. ხოლო ოთხი ოჯახი, რაღაც მიზეზის გამო, დედაბუდიანად ამონყვეტილა.

პანკისის ხეობის მოსახლეობის „აღწერაში“ დაფიქსირებულია ათეულობით გვარ-სახელი. განსაკუთრებით გავრცელებული სახელი იქ ბერი და გიორგი ყოფილა. მასალებიდან ირკვევა, რომ XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში პანკისის ხეობა მონორელიგიური და მონონაციონალურია, იქ ას კომლზე მეტს უცხოვრია, სულ ქართველებს და ყველა მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ სარწმუნეობას მისდევდა. ხეობაში ცხოვრობდნენ სასულიერო პირები, როგორებიც იყვნენ ხალანანში მცხოვრები გიორგი ხუცესი და ქორეთელი გიორგი „მღვდელი“.

აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში, როგორც ვნახეთ, პანკისის ხეობის მხოლოდ შვიდი სოფელი ხსენდება. ხოლო ვახუშტი საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიულ აღწერასა და თავის შედგენილ რუკაზე პანკისის ხეობის 19 სოფელს აღნიშნავს [3. 207]. იოანე ბაგრატიონის „ქართლ-კახეთის აღწერაში“, რომელიც შედგენილია 1794-1799 წლებში, ისევე როგორც ვახუშტისთან, პანკისის ხეობის 19 სოფელია ჩამოთვლილი [6. 70].

ტაბულა 1. პანკისის ხეობის სოფლები XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მოსახლეობის აღწერის დავთრების მიხედვით

გასათვალსინინებულია ის გარემოება, რომ ამ პერიოდში პანკისის ხეობა მოსახლეობისაგან უკვე მთლიანად იცლებოდა. ამდენად, იოანე ბაგრატიონის „აღწერა“ ძირითადად ვახუშტის მონაცემებს ეყრდნობა და რეალურ ვითარებას ნაკლებად ასახავს. მას გაუმეორებია ვახუშტის ზოგიერთი შეცდომა და სა-

კუთარიც დაუმატებია. მაგალითად, ერთთანაც და მეორესთანაც სოფელი პანკისი აღნიშნულია ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე, ომალოს ჩრდილოეთით, როცა იგი საკობიანო – ყვარელწყლის მიდამოებშია საძიებელი. იოანე ბაგრატიონი პანკისის ხეობაში ასახელებს სოფელ ჟაბურს. ჟაბურის მთა კურტანაძეულისა და ილტოს ხეობის წყალგამოყოფ ქედზე მდებარეობს. ხოლო ამ სახელწოდების სოფელი ილტის ხეობაშია და არა პანკისში.

რა არის იმის მიზეზი, რომ „აღწერის“ დავთრებში შეტანილი პანკისის ხეობის სოფლების რაოდენობა (7 სოფელი) ასე აშკარად განსხვავდება ვახუშტის მონაცემებისაგან (19 სოფელი), როცა ორივე დოკუმენტი თითქმის ერთსა და იმავე ისტორიულ პერიოდს ასახავს?

ამ განსხვავების მიზეზებზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ისევ და ისევ XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის პანკისის მოსახლეობის აღწერის დავთარი. კერძოდ, დოკუმენტიდან ჩანს, რომ იქ მცხოვრებთა რიცხვი საგრძნობლად შეთხელებულა. სიცოცხლე ძირითადად ალაზნის გაღმა მდებარე სოფლებსლა შერჩენია, რომლებიც მტრისთვის შედარებით მიუვალა იყო და ხალხიც მთებში გახიზვნას ადვილად ახერხებდა. „აღწერაში“ ასახულია ის პროცესი, როდესაც პანკისის ხეობაში მოსახლეობის აყრა უკვე დაწყებულია, ამიტომ დოკუმენტის შემდგენელს საჭიროდ მიუჩნევია აღწერის დავთარში დაეფიქსირებინა აყრილი და ამოწყვეტილი ოჯახებიც. ფაქტობრივად, აღნიშნულ საბუთებში წარმოდგენილია პანკისის ხეობის უკანასკნელ მცხოვრებთა სია. მართლაც, როგორც სხვადასხვა წყაროებიდან ირკვევა, XVIII საუკუნის შუა წლებში ხეობა თითქმის გაუჟაცრიელდა.

ცნობილი მოგზაური ი. გულდენშტედტი 1772 წლის 3 აპრილს იმყოფებოდა ბახტრიონსა და მატანში. გულდენშტედტის აღწერის მიხედვით, ბახტრიონის ზემოთ, საიდანაც იწყება პანკისის ხეობა, სხვა დასახლებული პუნქტი იმ დროს იქ აღარ იყო. იგი წერს: „ალაზანი აქ გამოდის მთისწინეთიდან. ეს (ბახტრიონი (Sic) ხ. მ.) არის ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე უკანასკნელი სოფელი“ [21. 35]. თუმცა მალრანის ციხე, როგორადაც გვიან შუა საუკუნეებში პანკისის ანუ თორღვის ციხე მოიხსენება, თავის დანიშნულებას გარკვეულწილად კვლავაც ასრულებდა: „აღმოსავლეთით არის ჯერ კიდევ დასახლებული მალრანის ციხე“. – წერს გულდენშტედტი [21. 35]. მართლაც,

თორღვის ციხის გალავნის შიგნით გვიანფეოდალურ პერიოდში სხვადასხვა დანიშნულების სათავსოები მიუშენებიათ. როგორც ჩანს, მტრის შემოსევის შემთხვევაში ბახტრიონის და სხვა სოფლების მოსახლეობა თავს იქ აფარებდა.

რაც შეეხება ვახუშტის მონაცემებს, იგი „აღწერის“ წინა ვითარებას ასახავს, როცა პანკისის ხეობის ალაზნის გამოღმა სოფლებში თითოთოროლა კერაზე ჯერ კიდევ ერთო ცეცხლი, თუმცა უკვე დაწყებული მათი ნასოფლარებადქცევის პროცესი. მაგრამ ხალხის მესხიერებაში ცოცხლობდა მოგონება იმ სოფლების არსებობის შესახებ, რაც კიდევაც დააფიქსირა ვახუშტი ბაგრატიონმა თავის ნაშრომში. სწორედაც იმის გამო, რომ დაიწყო პანკისის ხეობის დასახლებულ პუნქტთა ნასოფლარებად გადაქცევა, ვახუშტიმ თავიდან ვერ აიცილა ზოგიერთი შეცდომა პანკისის ხეობის სოფელთა თუ ნასოფლართა განლაგების შესახებ. თუმცა ვახუშტი არც წერს, რომ იმ სოფლებში მოსახლეობა ყველგან იყო. ხოლო აღწერის მასალები კი, რადგანაც ზუსტ მონაცემებს ემყარება, მაშინდელი პანკისის ხეობის უფრო რეალურ ვითარებას წარმოაჩენს.

აღწერის პერიოდში ვახუშტის მიერ ჩამოთვლილი სოფლებიდან 12 უკვე ნასოფლარად იყო ქცეული. ესენია: ომალო, ქისტნელი, მღვიმე, კურტანაძე, ბანარა-2, ხაფარული, ყორწყალი, ბალთაგორი, დედიფერული და ქისტაძე (<-ცქვიტაძე) [122. ფონდი-Н, საქმე-934]. მოგვიანებით, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, ომალოში, ყვარელწყალსა და დედისფერულში ხალხი კვლავ დასახლდა. ზოგიერთ სოფელში სიცოცხლე სამუდამოდ ჩაკვდა და ნასახლარებს ბარდ-ეკალმა გადაუარა. პანკისში ისეთი ნასოფლარებიც არის, რომლის სახელიც კი არ ვიცით. საერთოდ გაურკვეველია, თუ რომელ ნასოფლარებს ერქვათ ქისტნელი და ხაფარული.

ტაბულა 2. პანკისის ხეობის სოფლები ვახუშტის რუკის მიხედვით

* ვახუშტის შეცდომით აქეს აღნიშნული სოფ. პანკისის მდებარეობა. სოფ. პანკისი მდებარეობდა საკობინო-ყვარელწყლის მიდამოებში.

ვახუშტი, როდესაც ნაშრომში ჩამოთვლის პანკისის ხეობის სოფლებს, მათ შორის ასახელებს „ქისტადეს“, თუმცა თავის მიერ შედგენილ რუკაზე „ქისტადის“ ნაცვლად აღუნიშნავს სოფელი „ცქვიტადე“. ვახუშტი, როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში ზეპირად გამოცემას ემყარება და ამიტომაც ყოყმანობს: რომელია ნამ-

დვილი სახელწოდება „ქისტაძე“ თუ „ცქვიტაძე“. მართლაც, დღევანდელი ბირკიანის განაპირას, სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით არის ამ სახელწოდების ადგილი – „ცქვიტაძის ყურე“, რომელიც აშკარად შუა საუკუნეების ნასფლარს წარმოადგენს. „ცქვიტაძის ყურეში“ შემორჩენილია ფეოდალის რეზიდენციის ნანგრევები, ეკლესიისა და სამეურნეო ნაგებობათა ნაშთები.

პანკისის ხეობის სოფლებს შორის ვახუშტი ასახელებს ორ პუნქტს ბანარის სახელწოდებით. ისინი რუკაზე მდინარე კურტანაძეულის წყალსა და დღევანდელ ბაყილოვან-საკობიანოს შორის აღუნიშნავს, რომელიც პანკისის ხეობის თითქმის უკიდურეს სამხრეთს წარმოადგენს. ბანარა კი სინამდვილეში პანკისის ხეობის ჩრდილოეთ ნაწილში, ბანარის წყლის ხეობაში მდებარეობს, რომელიც ალაზნის მარჯვენა შენაკადს წარმოადგენს. XIX საუკუნეში ბანარაში ათამდე კომლი ფშაველი კვლავ დასახლებულა. ამჟამად კი იქ ცნობილი სახელმწიფო ნაკრძალია.

საყურადღებოა ვახუშტის მიერ მითითებული კიდევ ერთი სოფელი – ყოდალაური. მართალია, პანკისის ხეობის XVIII საუკუნის I მეოთხედის აღწერის დავთრებში ყოდალაური არსად ხსენდება, მაგრამ აღნიშნულ დოკუმენტში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მითითებულია, რომ კუნახტში ცხოვრობდნენ ქაიხოსრო, გურგენ და ფირან ყოდალაშვილების ყმები. ტოპონომი „ყოდალაური“ იმ ადგილის ყოდალაშვილებისადმი კუთვნილებაზე მიუთითებს. დ. მუსხელიშვილის აზრით, კუნახტის ნაწილს, რომელიც ყოდალაშვილებს ეკუთვნოდა, ერქვა, აგრეთვე, „ყოდალაური“ [133. 139–140]. შესაძლოა, ყოდალაშვილები კუნახტის გარდა სხვა ტერიტორიებსაც ფლობდნენ და იმ სოფელსა და ადგილს, როგორც მათ კუთვნილ მამულს, „ყოდალაური“ ერქვა. ვახუშტის რუკაზე კუნახტა და ყოდალაური ერთმანეთის სიახლოვეს არის განთავსებული.

პანკისის ხეობაში სოფლის მეურნეობის გასავითარებლად შესანიშნავი ბუნებრივი პირობები არსებობდა, მაგრამ ადგილობრივ მოსახლეობას მტერი მოსვენებას არ აძლევდა. მიუხედავად ამისა, პანკისელებმა გააშენეს ხეხილის საუცხოო ბაღები, თესავდნენ ქერსა და ხორბალს, მისდევდნენ მევენახეობასა და მებოსტნეობას, განავითარეს მესაქონლეობა. ვახუშტის მიხედვით, „ხეობა პანკისისა არს ვენახოვანი, ხილიანი-დაბალნი, და მთის კერძნი, ვითარცა მთათა ადგილნი. თევზნი-კალ-

მანხი, ტყე-ნადირიანი, მარცვალთა ნაყოფიერი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა. პირუტყვი მრავალ, გარნა ღორი უმრავლეს“ [3. 102].

პანკისის ხეობამ საბედისწერო დარტყმა, ვფიქრობთ, XVIII საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოსა და 30-იანი წლების დასაწყისში მიიღო, როდესაც ქართლ-კახეთში ოსმალები, ყიზილბაშები და ლეკები თავისუფლად დათარეშობდნენ. ქვეყანა ქაოსმა და რბევამ მოიცვა. ამ პერიოდის ტრაგიკული მოვლენების თვითმხილველი და უშუალო მონაწილე დავით გურამიშვილი გულისტკივილით აღნიშნავდა:

„თურქი, სპარსი, ლეკი, ოსი, ჩერქეზ-ლილივი, დიდო, ქისტი, სრულად ქართლის მტერნი იყვნენ, ყველამ წასცხო თითო ქიშტი“ [22. 374].

გეოგრაფიული სიახლოვე კავკასიონის მთავარ ქედთან ამ შემთხვევაში დამანგრეველი აღმოჩნდა პანკისის ხეობისათვის. XVIII საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს პანკისი დაღესტნელი ტომების გამუდმებული თავდასხმების ობიექტი გახდა.

„ქართლი ოსმალომ დაიპყრო, კახეთი – ლეკთა მოლამა“ [22. 398].

ამრიგად, დაღესტნელი ფეოდალების ხშირად თავდასხმების გამო XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან პანკისის ხეობა მოსახლეობისაგან დაიცალა. ნაწილი განყდა, ნაწილმა კი საცხოვრებლად სამხრეთით, ბახტრიონისაკენ და უფრო ქვემოთ ჩაინაცვლა.

რადგან ლეკების უეცარი შემოსევების გამო პანკისის სოფლებში თითოეული ოჯახის სიცოცხლეს რბევა და ანიოკება ემუქრებოდა, სამეფო კარს ხეობაში დარჩენილი მოსახლეობის უსაფრთხოებისთვის საგანგებო ზომები მიუღია. ამის შესახებ ჩვენ ვგებულობთ კახეთის მეფის განკარგულებიდან, რომელიც უთარილოა, თუმცა ის XVIII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოსა და 40-იანი წლების დამდეგს უნდა ეკუთვნოდეს. აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით, კახეთის მეფემ თუშეთის მოურავს, ზურაბ ჩოლოყაშვილს უბრძანა, რომ პანკისელები ბახტრიონში ჩაესახლებინა, სადაც მათ მტრის შემოსევის შემთხვევაში ბახტრიონის გარნიზონი დაიცავდა: „ჩვენი ბრძანება არის, თუშთ მოურაო ზურაბ, პანკისი ხომ სახასო და შენი საჭელოა; ახლა ესენი მიასხი და ბახტრიონის ციხეში მისხი, და ისიც ჩვენი

სახასო არის, იქ დააყენე, ბეჯითი შეიქვენ დაყენებაზე, კარგად გვემსახურენ იქიდან“ [122. Hd, საბუთი №10063].

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის დოკუმენტებში, აგრეთვე XIX ს-ის პირველი ნახევრის მოსახლეობის კამერალური აღწერის დავთრებში ბახტრიონის მცხოვრებთა შორის ხსენდებიან სხვადასხვა გვარის წარმომადგენლები, რომელთა წინაპრებიც პანკისის ხეობის სოფლებში მოსახლეობდნენ. კერძოდ, ესენი უნდა იყვნენ: მალრიბაშვილები, შოთიაშვილები, მაზიტაშვილები, პავლიაშვილები, სუხიაშვილები, ონანაშვილები, იარაჯულები, წითურები, აგრეთვე აზნაური კობიაშვილები.

როგორც ისტორიული საბუთებიდან ირკვევა, პანკისის ხეობიდან ბახტრიონში გადასახლებულები იქ ჭანისწყალსა და ეკლესიას შორის მდებარე ფართობებს ამუშავებდნენ და სათანადო გადასახადიც შეჰქონდათ სახელმწიფო ხაზინაში [83. 5–15].

პანკისელებს მამულები ალენის ველზეც ჰქონიათ. 1737 წელს მეფე ალექსანდრეს, რაღაც დამსახურების გამო, „პანკისელ“ დათუნა სუხიაშვილისთვის, მისი ძმის გიორგისა და მათი შვილების – დავითისა და ზაზასთვის მიუცია მოურავის ნაცვლობისა და ალვანში სახნავ ფართობებზე ღალის გამოურთმევლობის საბუთი. ასეთი საბუთი მათ წინა მეფეებისგანაც ჰქონიათ მიღებული [26. 399]. დოკუმენტიდან არ ჩანს, სუხიაშვილები მაშინ პანკისის ხეობაში ცხოვრობდნენ თუ ბახტრიონში, მაგრამ, როგორც ბ. გამყრელიძე ფიქრობს, მათი პანკისელობა უეჭველია [18. 36].

მოსახლეობისგან ხეობის დაცლამ განაპირობა პანკისში განვითარებული სამეურნეო დარგების მოშლა. მაგრამ სამეურნეო ცხოვრება მთლიანად არ ჩამქრალა. ბ. გამყრელიძის აზრით, „მისი უაღრესად ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები ფართოდ იზიდავდა საქართველოს სხვა კუთხეების მოსახლეობას“ [18. 40].

ერეკლე II-ის მიერ თუშეთის მოურავ დურმიძხან ჩოლოყაშვილისადმი გაცემული 1781 წლით დათარიღებული განკარგულებიდან ირკვევა, რომ თუშების ცხვრის დასაყენებელი ადგილები ალვანი, პანკისისა და ლოპოტის ხეობები ყოფილა [122. ფონდი – Ad, საბუთი №10063].

ქართველი მეფეების მიერ გაცემული სიგელებიდან ვგებულობთ, რომ პანკისის ხეობის ტერიტორიით უძველესი დრო-

იდანვე სარგებლობდნენ ფშაველები [83. 295]. მათ იქ მსხვილ-ფეხა საქონლის საზამთრო ბინები ჰქონდათ მოწყობილი. ისტორიულ დოკუმენტებზე დაყრდნობით ბ. გამყრელიძე აღნიშნავს, რომ „ფშაველები პანკისის ხეობაში ყოველ წელიწადს ჩამოდოდნენ შემოდგომაზე და გაზაფხულამდე რჩებოდნენ, გაზაფხულზე მთელი თავისი ოჯახითა და საქონლით თავიანთ საცხოვრებელ ადგილს უბრუნდებოდნენ“ [18. 41]. რადგან დიდთოვლობის გამო კავკასიონზე გადმოსასვლელი გზა-ბილიკები იკეტებოდა, დაღესტნელთაგან თავდასხმის საფრთხე კლებულობდა და ფშაველები ზამთარს პანკისში შედარებით მშვიდად ატარებდნენ.

პანკისის ხეობაში კახეთის სხვადასხვა კუთხიდან ღორიც დაუდიოდათ. გარდა ამისა, ბახტრიონში გადასახლებული პანკისელები ხეობაში მიწის გარკვეულ ფართობებს ინარჩუნებდნენ და მიწათმოქმედებას იქ მეტ-ნაკლებად კვლავაც მისდევდნენ.

XVIII საუკუნის შუა წლებიდან მთელი საუკუნის მანძილზე აქა-იქ თუ გაიზუფტავდა პანკისში კერიაზე ცეცხლი... ყოდალაშვილის სახლი თითქოს ჯერ კიდევ იდგა გაპარტახებულ მამულში. სუხიაშვილებსა და მალრიბაშვილებს ღორის მოშენება დაენციოთ. კობიაშვილებიც თავიანთი მამულის აღდგენას ამაოდ ცდილობდნენ.

პანკისის ხეობაში ცხოვრების ორიათასწლოვანი უწყვეტი ისტორიული ჯაჭვი განყდა. პანკისის ხეობამ კახეთის ჩრდილოეთი ნაწილის პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნელობა დაკარგა. ამიტომაც პანკისის სამოურავოს გვიან შუა საუკუნეებში თუშეთის სამოურავოს უწოდებდნენ. რადგანაც პანკისი მოსახლეობისგან დაიცალა, ამ პერიოდში მთელი ყურადღება გადატანილი იქნა თუშებისგან ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვასა და თუშური მეცხვარეობის განვითარებაზე. სამოურავოში შედიოდა: თუშეთი, პანკისის ხეობა, ახმეტა, მატანი, ბახტრიონი, სტორისა და ლოპოტის ხეობები, ალვნის ველი. თუშებს ცხვრის ამ ადგილებში თავისუფალი გადაადგილების ნებართვა მიეცა; რადგან გარეშე მტრების შემოსევების შედეგად **XVIII** საუკუნის მეორე ნახევრისთვის ეს ტერიტორიები მოსახლეობისგან თითქმის დაცლილი იყო, იგი გამოიყენებოდა თუშეთის ცხვრის საზამთრო საძოვრებად.

ჯერ კიდევ კახთ ბატონის ლევანის მეფობის (1520-1574 წ.წ.) დროიდან თუშებმა აღნიშნულ ტერიტორიაზე ცხვრის გამოზამთრების ნებართვა მიიღეს. თუშებს კახეთის ბარში მეფეებისგან მიწები მიცემული ჰქონდათ ცხვრის საძოვრებად და არა საცხოვრებლად. ვ. ელანიძის აზრით, „ქართლ-კახეთის სახელმწიფო მაშინ მხარს არ დაუჭერდა თუშების მიერ ძველი სამოსახლო ადგილების დატოვებას, რადგან ისინი კახეთის სტრატეგიულ გზებს იცავდნენ, საგანგებოდ კეტავდნენ საქართველოსკენ იმიერკავკასიიდან გადმოსასვლელ ბილიკებს“ [27. 358–359].

ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით, XVI საუკუნიდან თუშეთის მოურავებად, რომლის გამგებლობაშიც პანკისის ხეობაც შედიოდა, ჩოლოყაშვილები ინიშნებოდნენ.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მატნის, მარილისისა და ახმეტის მფლობელებმა მოსახლეობისგან დაცლილი პანკისის ხეობის მამულების დაპატრონება დაიწყეს, ხოლო ყოდალაშვილებმა და კობიაშვილებმა მეფესთან ჩივილი.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ერეკლე II-ის სასამართლო განჩინება ჩოლოყაშვილებისა და პანკისელების მამულის საქმეზე. აღნიშნული დოკუმენტით, რომელიც 1748 წლის 2 აგვისტოთი არის დათარიღებული, ირკვევა, რომ ჩოლოყაშვილები და პანკისელი კობიაშვილები ბახტრიონის მიწების თაობაზე ნაკიდებულან. ჩოლოყაშვილები ირწმუნებოდნენ, რომ აღნიშნული მამულები მეფისაგან წყალობით ჰქონდათ დამტკიცებული და შესაბამის დოკუმენტსაც წარადგენდნენ. კობიაშვილები ამ გარემოებას არ უარყოფდნენ, მაგრამ აცხადებდნენ: მართალია, კახეთის მეფეებს ბახტრიონის მიწები ჩოლოყაშვილებისთვის მიუციათ, მაგრამ შემდეგ ისევ ნაურთმევიათ და „თავის სახასოდ დაუდვიათო“ [96. 374].

სიმართლის გასარკვევად ერეკლე II-მ ჩოლოყაშვილებს უბრძანა, ბახტრიონის ირგვლივ ფეხით შემოეველოთ, კერძოდ, მდინარე ილტოს შესართავსა და ჯანჯანანთ თავს მდებარე საყდრამდე, ალაზნის გასწვრივ, და დაეფიცათ: „ეს მოგვცემია ბატონებისგან და არცალა წაგვრთმევიათ“. როგორც ჩანს, მაშინ სიმართლის გასარკვევად დაფიცების ამგვარი ფორმაც არსებობდა.

ჩოლოყაშვილებმა მეფის ბრძანება შეასრულეს, დაიფიცეს. ამის შემდეგ ერეკლე II-მ ბახტრიონის მამულები მათ დაუმტკიცა.

დავა ამით არ დამთავრებულა. არსებობს მეორე დოკუმენტი, რომელსაც ისიდორე დოლიძე 1748 წლის ნაცვლად 1788 წლის 14 სექტემბრით ათარილებს [97. 431]. როგორც ირკვევა, კობიაშვილებმა სასამართლოს გადანყვეტილება გააპროტესტეს და დაამტკიცეს კიდევ, რომ ჩოლოყაშვილებისთვის კახთ ბატონებს ოდესღაც კუთვნილი ბახტრიონის მამულები ჩამოურთმევიათ. თუმცა თუშეთის მოურავმა ჯიმშერ ჩოლოყაშვილმაც არ დააყოვნა და მეფის წინაშე ხელმეორედ დაიფიცა: „მართალია, უნინ წამრთმევიანო და ბოლოს მაჰმად ყული ხანს ჩემთვის უბოძებიაო აქამდისაო“ [97. 432].

ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი მეტად გავლენიანი ფეოდალი იყო. როგორც თეიმურაზ II-ის წყალობის სიგელიდან ირკვევა, ერეკლე ბატონიშვილს ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი თან ახლდა ინდოეთში. ის უფლისწულის გვერდით იდგა ყველაზე დიდი გაჭირვების ჟამს. ამრიგად, ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი თუშეთის მოურავად მეფის წინაშე განსაკუთრებული ერთგულების გამო დაუნიშნავთ. თეიმურაზ II-ის წყალობის სიგელში ვკითხულობთ: „...გიბოძებთ შენ ჩვენს მინას, ვისი დამსახურებანიც ჭემმარიტად ურიცხვია, ხოლო ერთგულება ჭემმარიტად უსაზღვრო, ჩვენს ჯიმშერ ჩოლოყაშვილს იმის გამო, რომ შენ ჩვენი ვაჟის ერეკლეს გვერდით იყავი მისი უმძიმესი განსაცდელის ჟამს, მისი ინდოეთში ყოფნის დროს და ამის გამო გადაიტანე ბევრი უსიამოვნებანი და ტანჯვანი. ამ ერთგული სამსახურის გამო გიბოძებთ შენ მმართველობისათვის თუშეთს და დეე, არასოდეს არ მოაკლდე შენ ამ უფლებას. შენს მიერ აკრეფილი გადასახადის მესამედი დაიტოვე შენთვის, დე, შენი იყოს აგრეთვე ყველაფერი სხვა, რაც მმართველს ეკუთვნის [122. საბუთი №2178].

ცხადია, ერეკლე II-ს თუშეთის მოურავის განაწყენება არ სურდა და სამეფო კარის სასამართლო განჩინების აღმასრულებელ ვინმე პაპუას უბრძანა: „რა ფიცით გაიტანონ, იმ სამძღვარებზედ ირგვლივ სამნები ჩაისხით. მას უკან ამათ მამულში ნურც ბალჩას, ნურც ვენახს, ნურც წისქვილს ნუ ააშენებენ; ვინც მოხნევდეს, ღალას მისცემდენ“ [97. 432].

პანკისის გაპარტახების შემდეგ კობიაშვილები ამაოდ ედა-
ვებოდნენ ჩოლოყაშვილებს. ბახტრიონისა და მარილის მინებს
მათ უკვე აღარავინ დაანებებდა, რადგან ის მამულები, მარ-
თლაც, ჩოლოყაშვილების კუთვნილებას წარმოადგენდა. XVIII
საუკუნის 80-იან წლებში კობიაშვილები ახლა ჩოლოყაშვილების
ერთ-ერთ განშტოებას, სალთხუცესებს დაუპირისპირდნენ, თუმ-
ცა ამაოდ, რადგან ქაიხოსრო სალთხუცესი უმდიდრესი ფეოდა-
ლი იყო და კობიაშვილებს არაფერს დაუთმოდა.

XVIII საუკუნის ბოლო პერიოდის პანკისის ხეობის ისტო-
რიული გეოგრაფიისა და სოციალური ურთიერთობების შესახებ
უნიკალურ ცნობებს გვანვდის 1785 წლის 19 იანვრით დათა-
რილებული სასამართლო განჩინება სალთხუცეს ქაიხოსროსა და
კობიაშვილების მამულის საქმეზე [97. 288].

მათ შორის დავა ატეხილა მამულების განაწილების, კერძოდ,
„საბალახეს“ ამოღების თაობაზე. „საბალახე“ იყო გადასახადი,
რომელსაც მიწათმფლობელები იღებდნენ თავიანთი საძოვრად
გათვალისწინებული მამულებიდან სხვის მიერ იქ დაყენებული
საქონლის, ცხვრის ან ღორის გამოკვების გამო. სახელმწიფო
მამულებში სამეფო კარი ნიშნავდა ე.წ. „მეზალახეებსაც“. „მეზა-
ლახეების“ მოვალეობა იყო, მაგალითად, მთისა და ბარის მი-
წებით სარგებლობისათვის თუშებისაგან სამეფო კარის მიერ
დანესებული გადასახადების აკრეფა [27. 107]. კერძო მამულებში
„საბალახე“ გადასახადის ოდენობას მინისმფლობელი, ადგი-
ლობრივი ფეოდალი აწესებდა.

როგორც სალთხუცეს ქაიხოსროსა და კობიაშვილების სა-
სამართლო განჩინებიდან ირკვევა, კობიაშვილებს თურმე მარი-
ლისში ქაიხოსრო სალთხუცის მიერ დაყენებული მელორეები-
სათვის ღორის „საბალახე“ გადასახადი გამოურთმევიათ, რად-
გან იმ მამულებს კობიაშვილები პანკისელთა კუთვნილებად მი-
იჩნევდნენ. ამის გამო დაზარალებულმა ქაიხოსრო სალთხუ-
ცესმა მეფესთან იჩივლა. ერეკლე მეორემ კახეთის მდივან-მო-
სამართლეებს მომჩივანი მხარეების მამულთა საზღვრების დად-
გენა დაავალა. სამართალდამცველები ქაიხოსრო სალთხუცის
თანხლებით ჯერ მატანში ასულან, იქიდან კი მარილისის მა-
მულები დაუვლიათ. ომან და ტეტია კობიაშვილებიც თან ხლე-
ბიათ.

თავდაპირველად სალთხუცესების ნაცხედარბაზალი უნახავთ, რომელსაც აღმოსავლეთიდან მდინარე კურტანაძეული ჩამოუდის. მიუხედავად იმისა, რომ იქ უკვე აღარავინ ცხოვრობდა, სასახლე და ციხე-დარბაზი ჯერ კიდევ კარგ მდგომარეობაში ყოფილა. იქვე მდგარა ქვიტკირის მარანი და საჯინიბო. მსაჯულები მდინარე კურტანაძეულის ვიწრო ხეობას აჰყოლიან. მარილისის მამულები არზაში დაწვრილებით არის აღწერილი: „აქედამ შეჰყვება ვიწრო ხეობა, აღმოსავლეთის მხრიდან ჰყვება სიგრძეზედ პანკისის მხარეს მალალი მთა, აგრევე დასავლეთის მხრიდან ასდევს მატნის ციხიდან მოკიდებული მალლამდის, რომ ამ მთებს მალლა თავი ერთად აქვს შეკრული. ამის საშუალ მარილისის მიწა-წყალი ძეს, რომელსაცა აქვს ჩრდილო ამ მთებს კალთები მარილისში შიგ ჩამოტანილი. ამ ქვემო სასახლეს ზემო ერთის საათის სავლელი არის. იქ ერთი მომალლო გორა არის. ამ გორაზედ ციხე ავლია, ერთი კარგად ნაგები საყდარი დგას ნახატი ციხეში და ამ ციხის გარშემო სოფელსა და ამ ციხეს ქაჩალაური სოფელი ქვიან“ [97. 287].

აქვე კობიაშვილებს განუცხადებიათ, რომ მარილისის მიწა-წყალი კახეთის მეფეებს ნახევარი ლაშარის ჯვრისთვის შეუწირავთ და ნახევარიც გრიგოლ ჩოლოყაშვილისთვის უბოძებიათო. რადგანაც ეს ხეობა გაუკაცრიელებული იყო, სახლთხუცების თაონობით, ვინც დასახლდებოდა ქაჩალაურში, გადასახადებისგან ხუთი წლით თავისუფლდებოდა.

ხეობაში ასულ სამართალდამცველებს მარილისის მამულების ძველი განაწილების მახსოვარნიც მოუძებნიათ. იობ მღვდლის ძმას, ნაცვალ იესე ჯუგაშვილს, მათთვის ასეთი ჩვენება მიუცია: პაპამისს ჯუგა ჯუგაშვილს, ბათურ ბათურიშვილსა და აზნაურ ონანა სუმბიაშვილს წმინდანთა ხატებითა და დროშებით მარილისის მამულები შემოუვლიათ და დაუფიცავთ, რომ ეს ადგილები ნამდვილად მარილისის კუთვნილება არისო. თავდაპირველად ისინი სატრედო გორაზე ასულან, იქიდან ქედდაქედ კუნახტისა და დედისფერულის თავზე გაუვლიათ, შემდეგ გაბმულს გადასულან, გაბმულიდან მთანმინდასა და საჭვრეთელზე ჩამოუვლიათ და ილის ქედის წყაროზე მოსულან. ამ საზღვრებში, მთებს შორის, მოქცეულია ნასოფლარი ქაჩალაურიც. სამივეს განუცხადებია, რომ მამული, რომელზედაც დაიფიცეს, ნახევარი მეფისა იყო, ნახევარი ჩოლოყაშვილებისა.

მარილის „საბალახე“ გადასახადის ნახევარიც, მათი მტკიცებით ოდითგანვე მეფეს ეკუთვნოდა.

ხანდაზმულმა გლეხმა პეტრე გარშაულაშვილმა მსაჯულებს მეტად საყურადღებო სიტყვა მოახსენა: „მე პანკისის შენობას მოვსწრებივარ, ალაზანს გაღმა და გამოღმა შენობა იყო“. ამრიგად, რადგან პეტრე თავის სიყმანვილეს იხსენებს, გამოდის, რომ XVIII საუკუნის 20–30-იან წლებში პანკისის ხეობა „გამშენებული“ ანუ დასახლებული ყოფილა. პეტრე იმასაც მოსწრებია, როდესაც ჩოლოყაშვილები: ოთარ, ქაიხოსრო, გუნა, შარმაზან და ფილიპე ხარჭაშნელი მარილისის სასახლეში ცხოვრობდნენ. პეტრე გარშაულაშვილის მტკიცებით, „საბალახე“ გადასახადს ქაჩალაურსა და ხევისჭალაში ჩოლოყაშვილები იღებდნენ. პანკისიდან მოდავე კი მათ არავინ ჰყოლიათ.

მარილისში მამულების საქმის გარჩევას ჯიშითის მოურავი ზაალი და ალამდარბაში ქაიხოსრო ესწრებოდნენ. სიმართლის დასადგენად ორივენი მამა იობ ჯუგაშვილთან გაუგზავნიათ, რადგან მღვდელს სიბერის გამო მსაჯულებთან მისვლა აღარ შეეძლო. დაკითხვას თურმე ზაქარია მღვდელიც ესწრებოდა. მამა იობს უთქვამს: აღნიშნული ტერიტორიები რომ მარილისის კუთვნილებაა, ჯუგაშვილმა, სუმბიაშვილმა, ბათურიშვილმა და ასათიშვილმა დაიფიცაო. მამა იობმა სხვა ძველი ამბებიც გაიხსენა.

ერთხელ ფილიპე ხარჭაშნელს შეუტყვია, რომ მარილისში, მათ კუთვნილ ადგილში, პანკისელთა ღორები შესულან. მას ჯერ თავისი ძმები მოუყვანია, შემდეგ სოფლელებიც შეუყრია და გაერთიანებული ძალით პანკისში სუხიაშვილებსა და მალრიბაშვილებს მისცვივნინან, საღორეში მათი ღორები დაუხოცავთ და ურმებით მარილისში გამოუგზავნიან, თვითონ კი სადილად ყოდალაშვილებს სწვევიან. ამის გამო კობიაშვილებს პრეტენზია არ გამოუთქვამთ.

ერთხელაც მუხრანბატონსა და არაგვის ერისთავს ჩოლოყაშვილებისთვის მარილისის მამულში ღორის დაყენების ნებართვა უთხოვიათ. სამაგიეროდ საიჯარე საფასურის, „საბალახე“, დროულად გადახდას ჰპირდებოდნენ. ბატონს საქმის მოგვარება იობ ჯუგაშვილისათვის დაუვალება; იობსაც ბატონის დავალება გულდასმით შეუსრულებია და მოიჯარეებისთვის „საბალახე“ გადასახადიც მას გამოურთმევია. ამის გამო მამა იობი მსა-

ჯულებს უთვლიდა: „ღმერთის წინაშე უძღურებით და მოხუცე-ბულობით წარმავალი ვარ და ამას ჭეშმარიტებით მოგახსენებთ. თუ პანკელთ იყო ეს მთა, მაშინ რატომ არ იდავეს ან საბალახე რად ამაღებინეს; დღევანდლამდის მოდავე არავინ გამიგონია და საბალახეც ჩვენ აგვილია“ [97. 291].

მეფის მიერ მარილისში გაგზავნილმა სამართალდამცველებმა ბახტრიონსაც მიაშურეს და პანკისის ძველი ამბების „მახსოვარნი და მოწამენი“ მოიკითხეს. მათ შორის პანკისში დაბადებული მგელა მაზიტაშვილი უნახავთ, რომელსაც ასეთი ჩვენება მიუცია: – რომელ მამულებზეც მარილელებმა დაიფიცეს, იმის აქეთ ჩოლოყაანთ არაფერი ესაქმებათ, და იქით კი პანკისელებსო. ამ გარემოებას არც კობიაშვილები უარყოფდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ბახტრიონში პანკისიდან ჩასახლებულებიც ცხოვრობდნენ, იქ მსაჯულებმა პანკისისა და მარილისის მამულთა მიჯნების „მცოდნე და მახსოვარი“ მგელა მაზიტაშვილს გარდა ველარავინ მონახეს [97. 291].

მეფის წარგზავნილები სადავო მამულების თაობაზე ძველი გუჯარების სანახავად ნიკოლოზ ალავერდელსაც ხლებიან. აღმოჩენილი გუჯარიც პანკელთა და მარილელთა მამულების მიჯნად იმავე ტერიტორიებს ასახელებს, რომელზეც მარილელებმა დაიფიცეს: „ეს გუჯარი ლევან მეფის შვილს ალექსანდრეს გაუახლებია და კვალად იმანყულისანსაც ალექსანდრესაგან ნაწერი დაძველებული გუჯარი ხელმეორედ გაუახლებია, რომ ეს გუჯარი ამ მიჯნებს აცხადებს: მარილისის სასახლე, ზემოთ საზაფხულედ წმიდის მარინის კარი, ქვემოთ ილის ქედის ეკლესია ომანის წყარომდის, ქვემოთ ფშამდის ზვარი, მარანი, მოედანი, საყარაულო ქვანი და სათევზე, ზემოთ მთა თუშთ ნასადგომრამდის“ [97. 292].

საქმის ყოველმხრივი შესწავლის შემდეგ მოსამართლეებმა დაადგინეს, რომ კობიაშვილების მიერ ნასოფლარ ქაჩალაურის გარშემო „პანკისის მამულობის მიზეზად“ მელორეებისთვის „საბალახედ“ ანუ გასამრჯელოდ გამორთმეული ღორები ქაიხოსრო სახლთხუცისთვის მიეცათ. სასამართლო განჩინებას ბეჭდითა და ხელმოწერით ამტკიცებდა მეფე ქართლისა, კახეთისა და სხვათა ერეკლე II და სრულიად საქართველოს დედოფალთ-დედოფალი, დადიანის ასული დარეჯანი.

სახლთხუცეს ქაიხოსროსა და კობიაშვილების მამულის საქმეზე სასამართლო განჩინების ტექსტი მრავალმხრივ არის საყურადღებო:

დოკუმენტში მითითებულია, რომ მარილელთა და პანკელთა შორის საზღვარი მდინარე კურტანაძეულისა და პანკისის ხეობის წყალგამყოფ ქედზე გადიოდა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში უკანა ფშავიდან და ზემო თიანეთის სოფლებიდან გადმოსახლებულმა ფშავლებმა მარილისისა და ქაჩალაურის ტერიტორიაზე სოფელი ხევისჭალა დააარსეს. როგორც ჩანს, პანკისი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში უკვე თითქმის დაცარიელებული იყო. ბახტრიონში პანკისიდან ჩამოსახლებული ოჯახებიც დასტურდება, თუმცა მათ შორის პანკისში ცხოვრების მომსწრე, როგორც ვნახეთ, მხოლოდ ერთი მოხუცილა მოიძებნა.

ტექსტიდან ირკვევა, რომ ხეობაში სრულყოფილი სამეურნეო ცხოვრების ტრადიცია ისპობოდა. პანკისელმა კობიაშვილებმა თავიანთი მამულების ზუსტი საზღვრების დადგენაც კი ვერ შეძლეს.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მინათმფლობელთა შორის პანკისის მამულების თაობაზე დავა გახშირდა.

ამ საყოველთაო არეულობის ეპოქაში მეურნეობის დარგებიდან პანკისის ხეობაში ყველაზე მეტად მეღორეობა განვითარდა.

პანკისში მეღორეობის გასავითარებლად შესანიშნავი ბუნებრივი პირობები არსებობდა. ტყეები მდიდარი იყო კაკლით, ვაშლით, რკოთი, წიფლითა და პანტით. ამიტომაც იქ ღორი გამოსაკვებად აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდანაც მოჰყავდათ.

1797 წელს ხაშმელ, პატარძეულელ და ნინონმინდელ გლეხებს პანკისის მთებში ღორი აერეკათ. მეფის მოხელე, პანკისელი აზნაური ლუარსაბ კობიაშვილი მეღორეებთან მისულა და, როგორც წესი, „საბალახე“ გადასახადი მოუთხოვია. გლეხებს გადასახადი არ მიუციათ. უფრო მეტიც, ჩხუბი აუტეხიათ და ლუარსაბ კობიაშვილი სასიკვდილოდ გაუმეტებიათ: ერთ-ერთ მეღორეს მისთვის თოფიც უსვრია, მაგრამ საბედნიეროდ დაუცდენია.

დამნაშავე მეღორეები შეიპყრეს და სამართალში მისცეს.

დანაშაულში ეჭვმიტანილმა ნინია შინჯიკაშვილმა, რომელსაც თოფის გასროლა ბრალდებოდა, განაცხადა: – მართალია, ლუარსაბ კობიაშვილს თოფი დავუმიზნე, მაგრამ არ მისროლიაო. ხოლო ნარიმანიშვილის მელორემ თოფი ესროლა და დააცდინაო.

ჩხუბში ექვსნი ყოფილან: ნარიმანიშვილის მელორე, ნინია ხეჭრელაშვილი, თევდორე ყვარელაშვილი, ნაცვლის მელორე, იმერელი გოგიტელა, ბლუ გოგიას შვილი – ზაქარია და ნინია შინჯიკაშვილი.

ამრიგად, დამტკიცდა, რომ მელორეებმა მეფის პანკისელ მოხელეს „საბალახე“ გადასახადი არ მისცეს, ჩხუბი აუტეხეს და თოფიც ესროლეს.

დამნაშავე მელორეებს სასჯელი ვახტანგ მეფის სამართლის წესების მიხედვით შეუფარდეს.

ლუარსაბ კობიაშვილი საშუალო აზნაურიც იყო და მეფის მოხელეც. საშუალო აზნაურის სისხლი ოთხმოცდათექვსმეტ თუმნად ფასობდა. რადგან მკვლელობის მცდელობისათვის ბოროტმოქმედს სისხლის ნახევარი ეკისრებოდა, თოფის მსროლელ მელორეს და ჩხუბში მონაწილე მის ხუთ ამხანაგს ლუარსაბისთვის ორმოცდარვა თუმანი უნდა გადაეხადათ, ოღონდ თოფის მსროლელი სხვებზე მეტად დაჯარიმდა.

პანკისის მთებში იმ დროს სხვა მელორეებიც ყოფილან, მაგრამ ჩხუბს არ შესწრებინან.

რადგან დანაშაული მეფის კუთვნილ ტერიტორიაზე მოხდა, მელორეებს კიდევ უფრო დიდი ჯარიმა დაედებოდათ, მაგრამ მოსამართლეებმა საქმე აღარ გაართულეს. სამაგიეროდ მეფისთვის მისართმევი „სამთო საბალახე“ გადასახადი დამნაშავეებს ერთიორად გაუზარდეს [98. 43–44].

პანკისის ხეობაში მეურნეობის დარგები მოიშალა და გაპარტახდა. ყმა გლეხების გარეშე დარჩენილი კობიაშვილებისა და ყოდალაშვილების მამული აღარ იხვნებოდა. ბოლოს ისინიც აიყარნენ და ოდესღაც თავმომწონე მინათმფლობელები თავს მეფის ნაწყალობევითლა ირჩენდნენ. უპატრონოდ დარჩენილ მათ სახლ-კარს კი ლეკების გარდა ახლომახლო სოფლების მცხოვრებლებიც ანადგურებდნენ.

1794 წელს მატნელები და ახმეტელები მღვდელ მათე ყოდალაშვილის გაპარტახებულ მამულში შეჭრილან და ქვევრები ამოუთხრიათ.

ბახტრიონელებს დაუშლიათ, მეზობელი სოფლელებისთვის უკადრისი საქციელიც დაუგმიათ და უთქვამთ:

– ნუ მიგაქვთ, მაგას პატრონი ჰყავსო.

ახმეტელებმა და მატნელებმა ბახტრიონელთა საყვედურს ყური არ ათხოვეს და ქვევრები მაინც წაიღეს.

მამა მათე ყოდალაშვილი თავისი არზით ერეკლე II-ს ემუდარებოდა: „– ამას გვედრებით, ერთი იასაული მიბოძოთ; თუ სიტყვა აქვსთ, თქვენ მოგახსენოთ. თუ არა, ჩემი მებოძოს“ [99. 315].

ერეკლე მეორემ საქმის მოგვარება იასაულ რევაზ ყარალაშვილს დაავალა, უბრძანა, მატნელებისა და ახმეტელების მიერ წაღებული ქვევრები კვლავ ყოდალაშვილისთვის დაებრუნებინა.

ყოდალაშვილების პრეტენზიებს ახმეტელები არაფრად აგდებდნენ, ისინი უკვე აღარავის ერიდებოდნენ, მიტოვებულ მამულებში იჭრებოდნენ, მშვიდობიანობის დროს ხნავდნენ და ნოყიერ, დასვენებულ მიწაზე უხვი მოსავალიც მოჰყავდათ. საიჯარე საფასურის გადახდას კი არც ფიქრობდნენ.

ახმეტელთა საქციელით აღშფოთებული კუნახტელი აზნაური რევაზ ყოდალაშვილი 1797 წლის გაზაფხულზე გიორგი ბატონიშვილს წერდა: „ამას მოვახსენებთ თქვენს უმაღლესობას. ობლის მონყალე ბრძანდებით, ერთი ობოლი თქვენის წყალობით გავიზარდე. ყოველი კაცი თავისი მამულით რჩება. ჩემი მამული პანკისს გახლავთ, კუნახატს; რაც რომ სახნავ-სათესი მაქვს, ის მამულები ახმეტელებს უხნავსთ“.

ახლა ამას გვედრები, ღმერთი გადღეგრძელებსთ, ვინც ამას იქით ჩემი მამული მოხნას, ღალა მომცეს, რომ მეც იმითი ვიცხოვრო. ერთი ობოლი კაცი გახლავარ. ერთის ოქმის წყალობას გვედრები ტუსისშვილს ზაალზედ რომ მებოძოს: ვინც ჩემი მამული მოხნას, ღალა იმან გამიმართოს და მამცეს, რომ არავინ გამალაპარაკოს. შარშანს წინაც დაეხნათ, არა მამცეს რა. ღმერთი გაგიმარჯვებს, კაის ბეჯითის ოქმის წყალობას გვედრები, რომ უბრალთ არავინ გამაცოდვილოს“ [99. 410].

არზა ყურადღებას იპყრობს მისი ავტორის კატეგორიული, მაგრამ თავმდაბალი და მოკრძალებული ტონით. ჩანს, რომ

რევამ ყოდალაშვილი უალრესად მორწმუნე და პატიოსანი აზნაური ყოფილა.

გიორგი ბატონიშვილმა ზაალ ტუსისშვილს უბრძანა, თუ ვინმე რევამ ყოდალაშვილის მამულებს მოხნავდა, მისთვის ღალა გამოერთმია და საიჯარე საფასური კუნახტელი აზნაურისთვის უკლებლივ ჩაებარებინა.

როგორც ირკვევა, სამეფო კარი პანკისელთა საჩივარს უყურადღებოდ არ ტოვებდა. მაგრამ მათი ცდა, სრული გაპარტახებისაგან გადაერჩინათ პანკისი, უშედეგო იყო.

პანკისში მიწები თანდათან დაყამირდა, ატყვედა და გაუდაბურდა.

XIX საუკუნიდან პანკისის ძირძველი მოსახლეობა დოკუმენტებში აღარ ხსენდება. იქ მაცხოვრებელი ხალხი ისტორიიდან გაქრა.

სამიათასწლოვანი უწყვეტი ისტორიული ცხოვრების მანძილზე, გვიან ბრინჯაოს ხნიდან **XIX** საუკუნემდე, პანკისის ხეობა თავისი ტრადიციებით, წეს-ჩვეულებებითა და ადათებით ჩამოყალიბდა როგორც თვითმყოფადი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი. ხეობის მოსახლეობის მეტყველება დაფუძნებული უნდა ყოფილიყო კახური დიალექტის პანკისურ კილოზე, რასაც ადასტურებს შუა საუკუნეებში პანკისელთა ხელით დაწერილი, ჩვენს დრომდე მოღწეული ზოგიერთი დოკუმენტი. პანკისის ხეობის მცხოვრებლები ქვეყნის ისტორიულ პროცესებში დიდ როლს ასრულებდნენ, რაზეც თვალნათლივ მეტყველებს ამ კუთხის მატერიალური კულტურის ძეგლთა განსაკუთრებული სიუხვე. სამწუხაროდ, ხეობის მოსახლეობის ზეპირსიტყვიერება მ ჩვენამდე ვერ მოაღწია, რადგან მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო ზეპირი ტექსტების ჩანერის ტრადიცია. ამ ხალხის სულიერ კულტურაზე ჩვენ შეგვიძლია ვისაუბროთ, აგრეთვე, მათ მიერ შექმნილი ტოპონიმებითა და დღემდე მოღწეული ქრისტიანულ ეკლესიათა ნაშთებით.

მიზრაციები პანკისის ხეობაში

ქართველი მთიელები პანკისის ხეობაში

XIX საუკუნეს პანკისი სრულიად დაცლილი და გაპარტახებული შეხვდა.

პანკისის ხეობის დემოგრაფიულ სიტუაციაზე განსაკუთრებით დიდი გავლენა მოახდინა კავკასიაში XIX საუკუნის პირველ ნახევარში განვითარებულმა სოციალ-პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა პროცესებმა.

პანკისის ხეობის მაშინდელი დემოგრაფიული ვითარების შესახებ თვალსაჩინო სურათს წარმოგვიდგენს რუსეთის ხელისუფლების მიერ ჩატარებული მოსახლეობის აღწერის ოქმები.

1801–1802 წლების „კახეთის ხალხის აღწერაში“ პანკისის ხეობის არც ერთი სოფელი არ არის დასახლებული. აღსანიშნავია, რომ აღმწერლები კნორინგისაგან საგანგებოდ იყვნენ გაფრთხილებულნი, რომ არაფერი გამორჩენოდათ: „უაღრესად ეცადეთ თითოეულ სოფელში მოსახლე კომლთა ანუ ოჯახთა რიცხვი მაინც შეიტყოთ: ცალკე ქართველთა, ცალკე სომეხთა, ცალკე თათართა, ცალკე ოსთა, ცალკე ებრაელთა და სხვა ეროვნებათა. უკეთუ სადმე საგნების ამოცნობაში რაიმე დაბრკოლება შეგხვდებათ, შეგიძლიათ ამისათვის მიმართოთ გარეშე პირთ“ [15. 120]. ამდენად, შეუძლებელია აღმწერლებს კომლთა რაოდენობა ან მთლიანი სოფლის მოსახლეობა გამორჩენოდათ. პანკისის ხეობაში რომ ვინმეს ეცხოვრა, მას აუცილებლად შეიტანდნენ აღწერის დავთარში. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ 1801–1802 წლების „კახეთის ხალხის აღწერის“ დოკუმენტებმა ჩვენამდე მხოლოდ ფრაგმენტების სახით მოაღწიეს.

1801–1802 წწ. მოსახლეობის აღწერის დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ პანკისის ხეობის მეზობელი სოფლები დასახლებული ყოფილა. მატანში 67 კომლს უცხოვრია, ბახტრიონში – 55-ს, ხოლო სოფელ ხორბალოში სულ 3 კომლია აღწერილი: ერთი – სამეფო აზნაური და ორიც ნაყიდი საბატონო გლეხი [15. 124]. მოსახლეობა ჩანს პანკისის ხეობის მეზობელ ფიჩხოვანში, არგოხსა და მალრანშიც.

XIX საუკუნის დამდეგს პანკისის ხეობაში მუდმივი მოსახლეობა არ არსებობდა. მოსახლეობისგან ხეობის დაცლამ, როგორც წესი, განაპირობა განვითარებული სამეურნეო დარგების მოშლა. მაგრამ ამ კუთხის ხელსაყრელი ბუნებრივ-ეკონომიკური პირობები თავისკენ იზიდავდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებლებს: თუშ მეცხვარეებს, კახელ მელორეებსა და ფშაველ მესაქონლეებს. როგორც ბ. გამყრელიძე აღნიშნავს, „პანკისის ხეობის ნაყოფიერ ადგილებზე ხელი არ ჰქონდათ ალებული ბახტრიონში გადასულ ამ კუთხის ყოფილ მკვიდრ მოსახლეობასაც“ [18. 42].

ბახტრიონში მცხოვრებ 55 კომლთაგან უმრავლესობა – სუხიაშვილი, მალრიბაშვილი, შოთიაშვილი, მაზიტაშვილი და სხვა გვარები, იქ პანკისიდან იყო გადასული. მათ წინაპრები XVIII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოსა თუ 40-იანი წლების დამდეგს, ე.წ. „შიშიანობის დროს“, თეიმურაზ მეფის საგანგებო განკარგულებით თუშეთის მოურავმა ზურაბ ჩოლოყაშვილმა ბახტრიონში ჩაასახლა [83. 5–15].

XIX საუკუნის დამდეგს ბახტრიონელებსა და თუშებს შორის სერიოზული დავა ატეხილა. 1805 წლის ივნისში 300 თუში მამაკაცი კავკასიონის მთებიდან ჩამოსულა. ისინი სოფელ ბახტრიონში შეჭრილან. ადგილობრივი მოსახლეობა დაურბევიათ. მათი საცხოვრებელი სახლები დაუნგრევიათ და ამის შემდეგ ისევ თუშეთში გადასულან [27. 350].

1806 წლის ნოემბერს ლიტვინოვი მთავარმართებელ გრ. გუდოვიჩს წერილობით მოახსენებდა იმ მიზეზებზე, რამაც ეს კონფლიქტი წარმოშვა. კერძოდ, თუშები ბახტრიონელებს მათი მიწების მითვისებაში ადანაშაულებდნენ [27. 350]. როგორც ჩანს, პანკისის მოსახლეობა ბახტრიონში დროებით ჩაუსახლებიათ და ისიც თუშების საზოგადოების ნებართვით [83. 5–15]. ეს გარემოება ბ. გამყრელიძეს აფიქრებინებს, რომ თუშები მანამდე

ბახტრიონის ტერიტორიაზეც ავრცელებდნენ თავიანთ უფლებებს [18. 35]. სადავო საკითხების განხილვა თელავის სამაზრო სასამართლოში 1806 წელს დაწყებულა და ალვნის მინდვრის იმ ნაწილს ეხებოდა, რომელსაც ბახტრიონელები სახნავად იყენებდნენ, ხოლო თუშები თავიანთ საკუთრებად აცხადებდნენ. დავა XIX საუკუნის 20–30-იან წლებშიც გრძელდებოდა. არსებობს 1829 წელს შედგენილი საბუთი, რომელიც თუშებსა და ბახტრიონელებს შორის ალვნის მიწებზე ატეხილ სადავო საკითხებს განიხილავს. მასში კვლავ მითითებულია, რომ ბახტრიონელები წინათ პანკისის ხეობაში მოსახლეობდნენ [83. 5–15].

მთავრობის წარმომადგენლები ფიქრობდნენ, რომ პანკისის ხეობა თავისი ბუნებრივი პირობებით დააკმაყოფილებდა ახალ-მოსახლეთა ყველა მოთხოვნილებებს. ამიტომ თუშებთან გამწვავებული ურთიერთობის გამო, 1834 წელს საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორთან ბახტრიონელებს პანკისში დაბრუნების საკითხი განუხილიათ [83. 176]. თუმცა ამას შედეგი არ მოჰყოლია, რადგან ხეობაში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსული ყაჩაღური რაზმები კვლავაც დათარეშობდნენ. 1845 წელს, მაშინ, როდესაც პანკისის ხეობა ჯერ კიდევ დაუსახლებელი იყო, აზნაური კობიაშვილები თავიანთი კუთვნილი 6 გლეხით ბახტრიონში განაგრძობდნენ ცხოვრებას [83. 201]. მათი პანკისში დაბრუნების შემთხვევაში, მცირერიცხოვანი მოსახლეობისთვის სპეციალური დამცავი რაზმის გამოყოფა გახდებოდა საჭირო, რაც იმ დროისათვის ვერ მოხერხდა.

თუ 1802 წელს ბახტრიონში 55 ოჯახი ცხოვრობდა, 1843 წლის კამერალური აღწერის მასალების მიხედვით იქ კომლთა რაოდენობა 22-მდე შემცირდა. ბახტრიონის მცხოვრებლებად კვლავაც სახელდებიან პანკისიდან გადმოსული ცნობილი გვარები: სუხიაშვილი, მალრიბაშვილი, იარაჯული, მაზიტაშვილი, შოთიაშვილი და სხვ. ისინი დადგენილ გადასახადს უხდიდნენ სახელმწიფოს. „აღწერაში“ ნაჩვენებია მათი ქონება და ყოველწლიური შემოსავალი [84. 11]. ბახტრიონში ცხოვრობდნენ ოდესლაც პანკისიდან გადმოსული აზნაური კობიაშვილებიც, რომლებიც დიდი ხანია პრეტენზიას აცხადებდნენ პანკისის მიწებზე.

1843 წელს კამერალური აღწერის მასალებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ბახტრიონში მოსახლეობა დიდ ოჯახებად ცხოვრობდა. მაგალითად, მამუკა სუხიაშვილის ოჯახში ერთიან-

დებოდა ექვსი ძმა თავიანთი შვილებითა და შვილიშვილებით. მათ ჰქონდათ 40 დღიური სახნავი ნაკვეთი, საიდანაც მოსდიოდათ 300 კოდი ხორბალი, 60 კოდი ქერი, 40 კოდი სიმინდი და 40 კოდი ლომი. გარდა ამისა, ოჯახის ქონებას შეადგენდა 2400 ძირი ვენახი, საიდანაც წურავდნენ 60 საპალნე ღვინოს. ჰყავდათ 40 ცხენი, 60 სული მსხვილფეხა საქონელი და 800 სული ცხვარი [84. 11].

ისტორიული დოკუმენტების ყოველმხრივი შესწავლის შემდეგ ბ. გამყრელიძე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „დიდ ოჯახებად ცხოვრების წესი და საკმაოდ განვითარებული მრავალდარგოვანი მეურნეობა ბახტრიონელებს პანკისის ხეობიდან ტრადიციით გადმოჰყვათ“ [18. 37].

კახეთის ბარის თუშ-ფშავ-ხევსურეთთან დამაკავშირებელი ერთ-ერთი უმთავრესი გზა პანკისის ხეობაზე გადიოდა. ქართველი მთიელები კარგად იცნობდნენ პანკისის ხეობის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოს, რომელიც სამეურნეო ცხოვრებისათვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. ამიტომაც ისინი მუდამ ეძებდნენ გზებს პანკისის ხეობაზე თავიანთი ეკონომიკური გავლენის დასამყარებლად. მთიელთა აქტიური მონაწილეობა 1660 წლის ბახტრიონის აჯანყებაში ამითაც იყო ნაკარნახევი. არსებული ვითარების გათვალისწინებით კახეთის მეფეებმა თუშებს ცხვრის საზამთრო-საზაფხულო საძოვრებზე გადასარეკად და დასასვენებლად პანკისის ხეობა სამუდამო მფლობელობაში დაუმტკიცეს [122. ფ. Hd. საბუთი №10063 „გ“]. პანკისის ხეობასთან მჭიდრო ეკონომიკური კავშირი ჰქონდათ ფშაველებსაც. ფშაველები პანკისის ხეობის ზემო წელზე, ხადორსა და სხვა სოფლებში უძველესი დროიდან მთაბარობდნენ: ზამთრობით ცხვარ-ძროხას აქ აბინავებდნენ, ზაფხულობით კი უკან, თავიანთ მთებში, ბრუნდებოდნენ. ქართველი მთიელები, კერძოდ, თუშები, ხევსურები და ფშაველები, ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებიდან სახლდებოდნენ პანკისის ხეობის სოფლებში, რაზეც წარმოდგენას გვიქმნის XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მოსახლეობის აღწერის დავთარი [124. 67-70]. აღნიშნულ საბუთში იმგვარი ზედწოდებებითა და ეპითეტებით არის ნახსენები პანკისში მოსახლე ზოგიერთი პირი, რომ მათ მთიელობაზე ეჭვს ვერ შევიტანთ. ჩემი აზრით, ისინი ძირითადად მესისხლეობისა და სხვა ყოფითი, სოციალური პროცესების გამო უნდა

ყოფილიყვნენ გადმოსახლებულნი ხეობაში. ამ შემთხვევაში საქმე გვექონდა „გაჟონვითი მიგრაციის“ ცალკეულ შემთხვევებთან.

პანკისის ხეობის მოსახლეობისგან დაცლის შემდეგ, განსაკუთრებით XVIII საუკუნის ბოლოდან, თუშებსა და ფშავლებს შორის დაიწყო ცხარე დავა პანკისის ხეობის ბარაქიანი მთიანი საძოვრების – ტბათანის, მინისხიდის, მასარისა და ქოჩადლის – ხელში ჩასაგდებად. როგორც ფშავლები, ასევე თუშები ირწმუნებოდნენ, რომ ტბათანა, მინისხიდი, მასარა და ქოჩადალა მათი საკუთრება იყო და იმ ადგილების მფლობელობის უფლება ქართველი მეფეებისგან ჰქონდათ დამტკიცებული. დავამ იმდენად სერიოზული ხასიათი მიიღო, რომ საქმეში გიორგი XII ჩაერია. ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობდა მტერთაგან გაუკაცრიელებული პანკისის ხეობის აღდგენას. გიორგი XII-მ 1798 წლის 22 დეკემბრის განკარგულებით წოვათის საზოგადოების თუშებს ტბათანაში დასახლების ნებართვა მისცა [27. 351–352]. ხოლო 1800 წლის 31 ივნისს ბატონიშვილ ბაგრატს დაავალა, რომ თუშებსა და ფშავლებს შორის წამოჭრილი სადავო საკითხები მათი წარმომადგენლების თანდასწრებით განეხილა. ბატონიშვილს მეფისგან უშუალო მითითებაც ჰქონდა მიღებული. კერძოდ, მეფე ავალებდა ბაგრატს, რომ ტბათანა და პანკისის ხეობა უეჭველად თუშებისთვის გადაეცა [77. 162–163]. თუმცა დაგეგმილი მოლაპარაკება ვერ შედგა. გიორგი XII-ის გარდაცვალებისა და ქართლ-კახეთში მეფობის გაუქმების გამო თუშებსა და ფშავლებს შორის კონფლიქტი იმ ხანად მოუგვარებელი დარჩა.

საბოლოოდ, აღნიშნული მიწების გამო დავა 1819 წლის სექტემბერში მედიატორების სასამართლომ განიხილა. სასამართლოს გადაწყვეტილებით, „პანკისი და ტბათანა თავისი საზღვრებით სამუდამო მფლობელობაში გადაეცა თუშებს, ხოლო მინისხიდი, ქოჩადალა და მასარა – ფშაველებს“ [77. 37-38]. მოსამართლეებს ამგვარი განაჩენის გამოტანის აუცილებლობა, ვფიქრობთ, ერთმა გარემოებამაც უკარნახა: კერძოდ, 1810 წლის ზაფხულში თუშეთში, წოვათის საზოგადოების სოფელ საგირთაში შემზარავი ტრაგედია დატრიალდა:

ერთ ღამეს მთიდან ისეთი ნიაღვარი მოვარდა, რომ, როგორც ივანე ბუქურაული აღნიშნავს, – „სახლი კი არა, ქვა აღარ

დაუნარჩუნებია ქვაზე” [16. 44]. მოულოდნელმა ნიაღვარმა სოფლის მოსახლეობის უმრავლესობა იმსხვერპლა.

ამის შემდეგ საგირთელებმა სულ მალე თავი მიანებეს წოვა-თას. მათ სხვა სოფლების – ეთელთის, ინდურთისა და წაროს – მცხოვრებლებიც მიჰყვნენ. წოვა თუშებმა ზამთრობით ბინა ალვანის ველზე დაიდეს, ხოლო საზაფხულო საცხოვრებლად ტბათანა აირჩიეს.

1840 წელს რუსეთის ხელისუფლებამ გენერალ გოლოვინის ბრძანებით პანკისის ხეობის საძოვარი და ცხვრის გადასარეკი ადგილები თუშებს დაუმტკიცა, ხოლო ტყე სახელმწიფოს საკუთრებაში უნდა დარჩენილიყო, რადგან კახელი მეღორეებისგან აკრეფილი გადასახადებით ის მნიშვნელოვან შემოსავალს იძლეოდა [83. 239–252].

თუშეთი პანკისის ხეობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, კავკასიონის მთავარი ქედის გადაღმა, მის ჩრდილოეთ კალთებზე მდებარეობს, ხოლო ფშავი პანკისის ხეობის ჩრდილო-დასავლეთით, კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთაზეა განთავსებული.

თუშეთი პანკისის ხეობას ალაზნისთავის გზით უკავშირდება. თუშეთიდან ჯვარბოსელ-ალისგორითა და ალაზნის სათავიდან ბილიკი გადმოდის საყორნის უღელტეხილზე და ნიფლოვინის ხევით ეშვება ტბათანაში. იქიდან კი ბირკიანში, ჯოყოლოსა და ბოლოს ალვანში.

XIX საუკუნის დამდეგიდან მთიელთა შეძლებულმა ნაწილმა, მდიდარმა მეცხვარეებმა კახეთის ბარში დაიწყეს გადასახლება. აღსანიშნავია, რომ ფშავში მეცხვარეობას ძირითადად უკანა-ფშავის თემის სოფლები მისდევდნენ. სწორედ უკანაფშავიდან მიგრირებულმა მოსახლეობამ დაიკავა პანკისის ხეობის აუთვისებელი მიწები.

ქისტები პანკისში ჩამოსახლებაშდე და მათი მიგრაციის მიზეზები

„ქისტნი, ლლიღენი და ძურძუკნი პირველ იყვენეს ენითა ქართულითა მომზრახნი და ქრისტიანენი“.

თეიმურაზ ბატონიშვილი

1846 წელს თავადმა ჯამბაკურ ორბელიანმა ლეკიანობის შესაჩერებლად კახეთის სხვადასხვა სოფელში მცხოვრები თავისი კუთვნილი 100 გლეხის პანკისში დასახლების სურვილი გამოთქვა და წერილობით შესაბამის ინსტანციებსაც მიმართა [74. 5]. მისი აზრით, გლეხების დაუსახლებელ პანკისში ჩასახლება სიმშვიდესა და განსაკუთრებულ სარგებლობას მოუტანდა მთელ კახეთს.

ჯამბაკურ ორბელიანის იდეას თიანეთის მაზრის უფროსმა თავადმა ლ. ჩოლოყაშვილმაც მხარი დაუჭირა. ის არწმუნებდა მეფისნაცვალ მიხეილ ვორონცოვს, რომ ეს გლეხები ლეკებს ჩაუკეტავდნენ კახეთში შემოსასვლელ ბილიკებს და ამ გზით რეგიონში სიმშვიდე დამყარდებოდა [74. 5]. ჯამბაკურ ორბელიანის წამოწყებას დაუპირისპირდნენ თუშები. მათ საჩივარი გაუგზავნეს ვორონცოვს და უმტკიცებდნენ, რომ პანკისის ხეობა იმთავითვე ჩვენი საკუთრებაა და ორბელიანს მასთან ხელი არ აქვსო [87. 5]. ვორონცოვმა თუშების საჩივარი განსახილველად მეფისნაცვლის კანცელარიას გადასცა. კანცელარიამ ჯამბაკურ ორბელიანის თხოვნა არ დააკმაყოფილა. მეფის რუსეთს პანკისის ხეობაში ქართველების დასახლება არ სურდა.

ქისტები, რომლებიც დაცარიელებულ პანკისს საცხოვრებლად ოფიციალური მონაცემებით 1848 წლიდან მოველინენ და სიცოცხლეჩამკვდარ ხეობაში სამეურნეო ცხოვრების აღორძინება ერთ-ერთმა პირველებმა დაიწყეს, ქართველებისთვის უცხონი არასოდეს ყოფილან.

კავკასიის მაღალმთიანეთში ქართველი მთიელების, კერძოდ, ხევსურებისა და თუშების მეზობლად უძველესი დროიდანვე მოსახლეობდნენ ვაინახი ტომები – ჩეჩნები და ინგუშები. თუმცა XVIII საუკუნემდე ეთნონიმები ჩეჩენი და ინგუში ცნობილი არ იყო. ქართველი მთიელები მათ ქისტების სახელწო-

დებით იცნობდნენ, ხოლო მდინარე ასას მიდამოებში, თარგიმის მახლობლად მცხოვრებ ვაინახებს ღილღველებსაც ეძახდნენ. აღსანიშნავია, რომ ქართველი მთიელები თავიანთ მეზობლად მოსახლე ჩეჩნებსა და ინგუშებს დღესაც ქისტებად მოიხსენიებენ. ჩეჩენტა თვითსახელწოდება კი არის ნოხჩუო, ხოლო ინგუშებისა – ლალლა. ისინი კავკასიის უძველეს ავტოქტონურ მოსახლეობას მიეკუთვნებიან.

ძველი ბერძნული, სომხური, ქართული და აღმოსავლური წყაროები მათ სხვადასხვა სახელწოდებით მოიხსენიებს: გარგარები, ქუსტები (ქისტები), ნახჩამატეანქები, ძურძუკები და სხვ. ეთნონიმი „ჩეჩენი“ რუსებმა სოფელ ჩეჩენის გავლენით გაავრცელეს. სოფელ ანგუშტის სახელწოდებიდან მომდინარეობს ეთნონიმი „ინგუშიც“.

ჩეჩნებსა და ინგუშებს, ფაქტობრივად, ერთი სალაპარაკო ენა აქვთ, რომელიც განეკუთვნება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ ჯგუფს. ჩეჩნური და ინგუშური მწერლობა, მათი სალიტერატურო ენები XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან ჩამოყალიბდა.

ძვ. წ. III საუკუნეში ქართველთა პირველმა მეფემ ფარნავაზმა ძურძუკი ქალი შეირთო ცოლად, ხოლო მისმა ვაჟმა საურმაგმა ძურძუკების დახმარებით შეძლო შინაური აშლილობის ჩახშობა და სამეფო ხელისუფლების განმტკიცება. ამის გამო მადლიერმა მეფემ ისინი „აჰყარა კავკასითურთ“ და დაასახლა „დიდოეთს და სუანეთს ეგრისამდე“ [92. 58].

ქართველებსა და ვაინახებს შორის პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობები განსაკუთრებით გაძლიერდა IX–XII საუკუნეებში, როდესაც საქართველოს გავლენით იქ ქრისტიანობა ვრცელდებოდა. ინგუშეთისა და ჩეჩნეთის მთიანეთში დღემდე მოაღწია ამ პერიოდის მატერიალური კულტურის ძეგლებმა ჯვრის გამოსახულებებითა და ასომთავრული ქართული წარწერებით, რომლებიც იმდროინდელ ქართველ სასულიერო მოღვაწეებსა და მეფეებზე მოგვითხრობენ. ინგუშეთში ასას ხეობის ქრისტიანული ძეგლები: თხაბაერდი, ალბიერდი, თარგიმი, მალარერდი და სხვები – თარიღდება IX–XII საუკუნეებით. თხაბაერდს გ. ანჩაბაძე ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ყველაზე მნიშვნელოვან ქრისტიანულ ძეგლად მოიხსენიებს [128. 205].

კულტურული ურთიერთობების შედეგად ჩეჩნეთ-ინგუშეთში ვრცელდებოდა ქართული ენა და ანბანი. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შუა საუკუნეებში ჩეჩნები და ინგუშები იყენებდნენ ქართულ დამწერლობას. 1944 წლამდე ინგუშებს ჰქონიათ ძველი ქართული სასულიერო წიგნები და მათი ფრაგმენტები [140. 189].

ვაინახებში ქრისტიანულ რელიგიასთან დაკავშირებული ტერმინები ქართული ენიდან არის შესული ან ქართულია.

ჩეჩენ-ინგუშთა დაქირავებული სამხედრო რაზმები ხშირად მონაწილეობდნენ საქართველოს თავდაცვით ომებში.

XVI საუკუნის ბოლოდან ვაინახებში თანდათან ისლამის გავრცელება დაიწყო, რომელიც XIX საუკუნის შუა წლებისათვის იქ საბოლოოდ გაბატონდა. თუმცა მთიან ჩეჩნეთში, კერძოდ, მაისტის, მითხოსა და ხილდიჰაროს საზოგადოებებში, რომელი თემებიდანაც მოხდა ვაინახთა მიგრაცია პანკისის ხეობაში, მოსახლეობა მაშინ გარეგნულად კი აღიარებდა ისლამს, მაგრამ ამავე დროს, ჯერ კიდევ მისდევდა ქრისტიანულ წეს-ადათებს. მაგალითად, ჩეჩნები ხევსურეთის საზღვრისპირა მითხოსა და მაისტის სოფლებიდან XX საუკუნის პირველ ნახევარში სალოცავად კვლავაც ძველებურად მიდიოდნენ ანატორის ჯვარში. სალოცავში ანთებდნენ სანთელს, სწირავდნენ ცხვარსა და კურატს, მიჰქონდათ სარიტუალო ბაჩაყურები, ერთგვარი ნამცხვრები, ქადის მსგავსი, რომლებსაც ქისტები აცხობდნენ სალოცავში წასაღებად. ჭრიდნენ ქადებსა და ა.შ. ხევსურები, ანატორის ჯვრის ყმები, დღესაც იხსენებენ: „– ქისტების მადებულ ბაჩაყურაივ ურჩევავ ანატორის ჯვარსავ. ქისტების მადებულებივ ჩვენ საკლავსავ ჯობავ, აისრ მიღებულეზ ჰყავავ ქისტებივ ანატორის ჯვარსავ“ [30. №29865]. ქისტებს თავიანთი ხუცესიც ჰყოლიათ, რომელიც ქისტურ ხალხურ საკულტო ტექსტთან შერწყმულ მაჰმადიანურ არაბულ ლოცვასაც ალავლენდა: „– ბისმილაჰი, რაჰმანი, ნაქორინ ნა წეიმ ბარა“ [51. 21] – გწყალობდეთ ანატორის ჯვარიო! „ნაქორინ ნა“ ქისტურად ანატორის ჯვარს ერქვა.

ა. ზისერმანი თავის წიგნში „ოცდახუთი წელი კავკასიაში“ მოგვითხრობს, თუ როგორ ცხოვრობდნენ ქისტები მთიან ჩეჩნეთში პანკისში ჩამოსახლებამდე სულ რაღაც ექვსი წლით ადრე [130. 170].

ა. ზისერმანი მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდის ქისტების რელიგიურ ყოფაზეც. ის აღნიშნავს, რომ შამილის მიურიდები ამაოდ ცდილობდნენ მათში ალაჰის რწმენის დანერგვას, რადგან მთიელი ჩეჩნები მაჰმადიანობის მიმართ ჯერ კიდევ ლოიალობას ინარჩუნებდნენ.

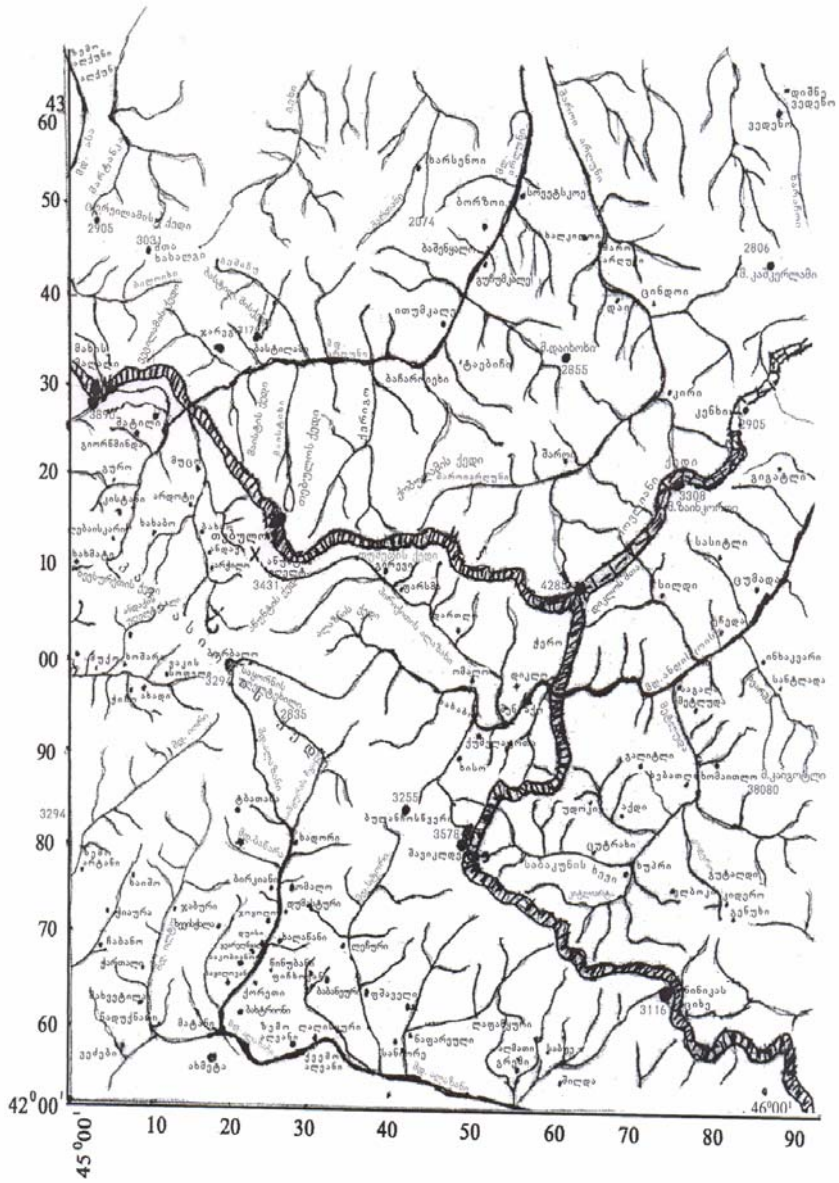
„ქისტები – წერს ა. ზისერმანი, – მართალია, ქრისტიანებს ურჯულოებს უწოდებენ, მაგრამ თაყვანს სცემენ წმინდა გიორგის. ისინი არ ჭამენ ღორის ხორცს, ჰყავთ რამდენიმე ცოლი. მთიელი ჩეჩნები არ ასრულებენ ნამაზს, არ აქვთ მეჩეთები და არ ჰყავთ მოლები“ [130. 198].

მთიან ჩეჩნეთში საზოგადოებრივი ცხოვრება ფშავ-ხევსურეთის „საყმოებისა“ და თემების მსგავსად იყო მოწყობილი. მთიან ჩეჩნეთში მოგვარეები კომპაქტურ უბნებად ცხოვრობდნენ. გვარები ერთიანდებოდნენ თუხუშებად, თუხუშთა გაერთიანება კი ქმნიდა ტომს. თითოეული საზოგადოება სრულიად დამოუკიდებელი იყო მეორისგან. მაისტში, აულ ფუალში ჩასულ ზისერმანს ჯოყოლა უყვებოდა, თუ როგორ იცავდნენ მაისტელები არც თუ ისე დიდი ხნის წინ შამილის იმამატისგან თავიანთი თემის დამოუკიდებლობას. მათ განდევნეს შამილის მიერ წარგზავნილი ჩეჩენი მიურიდები, რომლებმაც თურმე მათ სოფელს ალყა შემოარტყეს და სურდათ აგრეთვე მათში მუსულმანობის განმტკიცება [130. 199].

მაისტელების პანკისში გადმოსახლებამდე რამდენიმე წლით ადრე მათ სოფლებში – ფუალში, ფახილგოსა და ტუგაში – სტუმრად მყოფი ზისერმანი შეძრა იმ წყვილად ხეობაში გამეფებულმა სილატაკემ. ზისერმანის ცნობით, უკიდურესი გაჭირვებისა და სილატაკის გამო, მამაკაცები ძირითადად ყაჩაღობდნენ [130. 198].

ე. გუგუშვილიც 1886 წელს ჟურნალ „მწყემსში“ დაბეჭდილ წერილში ქისტების კახეთში გადმოსახლების მიზეზად უგზობასა და მცირემინიანობას ასახელებს: „მიზეზი ამ ქისტების გადმოსახლებისა ის ყოფილა, რომ სოფელი მაისტი მეტად უვარგის ადგილას მდებარეობს. მაგალითი არ არის, რომ პოლიციის მოხელეს გაეველოს იქ, – ცხენით სიარული ყოვლად შეუძლებელია და ქვეით კაცსაც დიდი სიფრთხილე მართებს. ამ სოფელში ხვნა-თესვა არ იციან და არც მოხერხდება“ [20. 5].

**არსავლეთ საქართველს, ცენტრისა და
დასავლეთის მხარის რელიეფი**

მაისტში სტუმრობიდან დიდი ხნის შემდეგ კავკასიიდან პეტერბურგში დაბრუნებული ზისერმანი თავის მოგონებებში წერდა: „საინტერესოა, ისინი ახლა რას აკეთებენ და როგორ ცხოვრობენ? რადგან მთლიანი კავკასიის დაპყრობისა და იქ ჩვენი ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ ისინი იძულებულნი გახდებოდნენ არსებობისათვის აუცილებლად სხვა სახსარი მოეძებნათ“ [130. 199]. ზისერმანი არ შემცდარა. მისი მაისტში სტუმრობიდან რამდენიმე წლის შემდეგ ქისტები პანკისის ხეობაში გადასახლდნენ.

მაღალმთიანეთის მწირ, მცირემიწიან ნატურალურ მეურნეობას თემის მხოლოდ გარკვეულ ნევრთა რაოდენობის გამოკვება შეეძლო, ჭარბი მოსახლეობა კი საცხოვრებლად, როგორც წესი, მუდამ ბარში მიდიოდა. რუსეთ-კავკასიის ომმა, რომელმაც მაისტელები და სხვა მთიელი ჩეჩნები კიდევ უფრო გაუსაძლის და საგანგაშო მდგომარეობაში ჩაყარა, დააჩქარა და გარდაუვალი გახადა მათი მამაპაპეული ადგილებიდან აყრა და კახეთში გადასახლება.

ლ. მარგოშვილი ქისტების პანკისის ხეობაში გადმოსახლების ერთ-ერთ მიზეზად, შამილის მიერ ჩეჩნეთის მაღალმთიანეთში ისლამის გასავრცელებლად გატარებულ მკაცრ ღონისძიებებს ასახელებს. მისი ცნობით, მთიან აულ შაროის მცხოვრებლები, რომლებსაც ისლამის მიღება არ სურდათ, შამილის ბრძანებით, კოშკში ჩაკეტეს და დაწვეს [131. 31]. მთიან ჩეჩნეთში გახშირებული ასეთი ვანდალური შემთხვევები ადგილობრივ მცხოვრებლებს სხვა უფრო მშვიდობიანი გარემოს საძებნელად უბიძგებდათ.

ვაინახთა საზოგადოებებიდან მრავალი ოჯახის გადასახლება სისხლის ალების წეს-ჩვეულებამაც განაპირობა. ისევე როგორც ქართველ მთიელებში, ქისტებშიც, მკვლელობის ჩამდენს დაზარალებულის ოჯახის წევრები და ნათესავები დევნიდნენ, ამის გამო შურისძიება ხშირად თაობებზე გადადიოდა. სისხლის ალების ნიადაგზე გადაკიდებულ ორ გვარს შორის მტრობა თემის თავკაცების ჩარევით ზოგჯერ შერიგებითაც მთავრდებოდა, რაც სავალდებულო რიტუალების აღსრულებითა და დაწესებული ჯარიმის გადახდით თუ მოხერხდებოდა. თუმცა ამის საშუალება უკიდურესი სილატაკის გამო მთიან ჩეჩნეთში მაშინ ნაკლებად ჰქონდათ. შურისძიების თავიდან ასაცილებლად

მკვლელის ოჯახი და გვარი იძულებული ხდებოდა საიმედო თავ-შესაფარი მოეძებნა. ხშირად ისინი თუშ-ფშავ-ხევსურეთის საყ-მოებში მიდიოდნენ და გარკვეული რიტუალების შესრულების შემდეგ ამ საზოგადოების წევრები ხდებოდნენ. ასეთ შემთხვე-ვაში მათი ადგილობრივ თემში ასიმილაცია გარდაუვალი იყო. სისხლის ალების ნიადაგზე გამონვეული მიგრაციის შემთხვევები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში უამრავი დასტურდება [51. 16–19].

პანკისის ხეობაში ქისტების გადმოსახლების ერთ-ერთი მი-ზეზი უკიდურესი გაჭირვების გამო კავკასიის მაღალმთიანეთში ფართოდ გავრცელებული მეკობრეობაც უნდა ყოფილიყო. მთის მწირ ნიადაგს ჭარბი მოსახლეობის გამოკვება არ შეეძლო. მა-ტერიალური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად მთიელი ტო-მები ერთმანეთს გამუდმებით თავს ესხმოდნენ. მართალია, ეს იყო ცალკეული ჯგუფური თავდასხმები, მაგრამ მოსახლეობას მშვიდობიანი ცხოვრების საშუალება არ ეძლეოდა. ისინი იძუ-ლებულნი იყვნენ მუდმივად საომარ სამზადისში ყოფილიყვნენ. უეცარი თავდასხმების შედეგად ნადგურდებოდა წლის სარჩო, იტაცებდნენ საქონელს, ადებდნენ ბეგარას, იხოცებოდა ხალხი.

ამ თემზე შექმნილია არაერთი ქართული ხალხური ბალადა, რომელშიც გადმოცემულია ქისტების თავდასხმები თუშ-ფშავ-ხევსურეთზე. ქართველი მთიელებიც ჯვრის დროშით გამუდ-მებით აწყობდნენ ლაშქრობებს მთიანი ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მო-საზღვრე თემებზე: მითხოში, ტერელოსა და მაისტში, აგრეთვე, ლილოში.

ქართულმა ზეპირსიტყვიერებამ შემოინახა არაერთი ან-დრეზი, რომელიც ფშავის, გოგოლაურთ თემის თავკაცის, გარა თურმანაულის მეთაურობით მაისტში მოწყობილი ლაშქრობების შესახებ მოგვითხრობს. ზ. კიკნაძის აზრით, „გარა თურმანაულმა როგორც ხევისბერმა და მეომარმა გატეხა მაისტი, ქისტების გაუტეხელი ციხე და გამორეკა უთვალავი ცხვარ-ძროხა ლა-შარის ჯვრისაკენ, რომ წესისამებრ ჯვრისთვის შეენირათ ნათა-ვარი და მერე გაენაწილებინათ ნადავლი“ [36. 181].

ერთ-ერთ ბალადაში ასახულია ფშავლების ლაშქრობა ტერე-ლოში. ფშაველებს გოგოლაურთ თემის ხევისბერი ბოიგარი მე-თაურობდა. ბალადის მთქმელი ფშავლების გამარჯვებას ლა-შარის ჯვარს მიაწერს:

„ალაღდა ფშავლის შვილები, რო ნაგუბარი წყალია,
წინ ბოიგარი გაუძღვა, ლალი მანძილა ჯარია,
თან გაჰყვა ლაშარის ჯვარი, ღმერთო, დასწერე ჯვარია.
ჩავიდენ ტერელოშია, ნასახელარნი ყმანია,
ქვა-ხიდს ჩამოდგა ლაშქარი, არ სწვდება წვიმის ცვარია,
დაგლიჯეს ქავის კარები, აქ შაგიყრავისთ ცხვარია.
იქით ცხვარს გამაუშვებენ, თან მააქე მთა და ბარია,
მოსდევენ ქისტის შვილები, ნარჩევნი მეომარნია,
აყრიან სეტყვასავითა, ტყვიას არ მააქე ძალია,
გორს იქით-აქეთ გადადის ტერელოვლების მკვდარია.
ნუ დაიკვებნით, ფშავლებო, გტანავთ ლაშარის ჯვარია,
გვერდს გიდგათ ლაშარელია, გიქრისთ ლემადის ქარია“ [69. 211].

ქართველი მთიელები ძირითადად ჯვრის დროშით აწყობდნენ სამხედრო რეიდებს მთიან ჩეჩნეთში. რაზმს ძირითადად თემის რელიგიური თავკაცი უძღვებოდა. საყმო დარწმუნებული იყო, რომ მითხობში, მაისტსა თუ ტერელოში მფარველი ჯვარხატის ნება-სურვილის შესასრულებლად ლაშქრობდნენ. საზოგადოების ეს განწყობილება კარგად ჩანს ერთ-ერთ ხალხურ ლექსში:

„გაიგო ლაშარის ჯვარმა,
ქისტეთს გაბვერდა ცხვარია,
გადაიკიდა მათრაჯი,
წელზე შაირტყა წმალია,
შაჰკაზმა თავის ლურჯაი,
ზედ თვითონ შაჯდა ჩქარია“ [100. 6].

ქისტები მთაში მონატრებულნი იყვნენ მშვიდობიან ცხოვრებას, უსაფრთხო გარემოს. ამრიგად, ქისტების სურვილმაც, მშვიდობიან და უსაფრთხო გარემოში ეცხოვრათ, განაპირობა მათი მიგრაცია პანკისის ხეობაში.

დუისის დაარსება

პანკისის ხეობაში პირველი ქისტური დიასპორის – დუისოფლის დამაარსებელი – დუი დიშნოელი, ზეპირსიტყვიერი მასალების მიხედვით, ჩენეთიდან მოსისხლეებს გამოირიდება.

დუის შესახებ გარკვეულ ცნობებს გვანვდის ს. ჩხენკელი, რომელსაც აკ. შანიძის მითითებით ქისტების პანკისში ჩამოსახლების შესახებ 1937 წელს თქმულება-გადმოცემები შეუკრებია. დუის შვილიშვილის შვილს – მაგაის მისთვის უამბნია: „პანკისის ხეობა მთლიანად ტყეებს წარმოადგენდა. პირველად აქ დასახლდა საჩენოდან, სოფელ დიშნიდან გამოსული ქისტი დუი ციცხაშაშვილი. დუი შამილის ნაიბი იყო. მან დატოვა საჩანრო იმის გამო, რომ მოკლული ჰყავდა რამდენიმე კაცი და სისხლის ალებისა ეშინოდა“ [119. 230].

დუის ვაჟის – იდას თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსისადმი გაგზავნილი წერილიდან ირკვევა, რომ დუი დიშნოელი პანკისის ხეობაში 1856 წელს გარდაცვლილა. ს. ჩხენკელის ცნობით, იდა სთხოვდა ოლქის უფროსს, დახმარებოდა მათ გაჭირვებულ ოჯახს, რადგან მამამისს, დუის, რომელიც წინა 1856 წელს გარდაცვლილა, მეფის წინაშე განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვოდა [119. 230–231]. დუი დაახლოებით 65 წლის გარდაცვლილა, რაც ს. ჩხენკელს დუის შვილიშვილ აბდულას მონაყოლიდან შეუტყვია. ხოლო პანკისში დასახლების დროს, როგორც ის აღნიშნავს, დუი 35 წლის ყოფილა [119. 231].

„თუ ეს სინამდვილეა, – წერს ს. ჩხენკელი, – მაშინ დუის დაბადება უნდა ვივარაუდოთ 1791 წელს, ხოლო მისი დასახლება პანკისში – 1826 წელს“ [119. 231].

მიუხედავად იმისა, რომ ს. ჩხენკელის მიერ მოპოვებული მასალა, რომელიც საუკუნის წინ მომხდარი მოვლენების ზეპირ ხსოვნას ემყარება, მეტად ღირებულია, მათზე დაყრდნობა მაინც განსაკუთრებულ სიფრთხილესა და სათუთ მიდგომას საჭიროებს. ზეპირგადმოცემებში დაუჯერებელ და ფანტასტიკურ ამბებს სშირად სინამდვილის პრეტენზია გააჩნია, ხოლო ნამდვილი ისტორიული მოვლენები კი მითიურ საბურველშია გახვეული. მთხრობელები ყოველთვის ცდილობენ თავიანთი გვარისა და წინაპრების უპირატესობა წარმოაჩინონ. ასეთია ხალხური ცნობიერება. აღსანიშნავია, რომ ზეპირსიტყვიერ ტექსტებში მომხდარი ამბებისა და

მოვლენების თანმიმდევრობა და ქრონოლოგია აღრეულია. ამიტომ ს. ჩხენკელი მხოლოდ ზეპირ მოგონებებზე დაყრდნობით დუის პანკისში გადმოსახლების თარიღად 1826 წლის მიჩნევის სიზუსტეში დარწმუნებული არ არის.

საეჭვოა, მხოლოდ ამ მასალით 1826 წელი პანკისში ქისტური დიასპორის აღმოცენების თარიღად ვირწმუნოთ. მით უფრო, რომ გადმოცემა არაფერს გვეუბნება იმ დროს ხეობაში დუისთან ერთად ვაინახთა სხვა ოჯახების ჩამოსახლების შესახებ, რაც სოფლის დაარსების საფუძველი უნდა გამხდარიყო.

1887 წელს გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნდა შ. გულისაშვილის წერილი „პანკისის ხეობა“. ავტორის აზრით, ქისტების პირველი ნაკადი პანკისის ხეობაში XIX საუკუნის 30-იან წლებში გადმოსახლებულა. ზ. გულისაშვილი წერს: „ამათ წინამძღოლ ნაიბ დუის ორმოცდაათი წელიწადი იქნება, რაც გადმოუსახლებია ისინი ქისტეთიდან“ [116]. ზ. გულისაშვილის წერილი ძირითადად ზეპირ მონათხრობს და სხვადასხვა გადმოცემებს ემყარება. მისი ცნობა, ქისტების პანკისის ხეობაში XIX საუკუნის 30-იან წლებში ჩამოსახლების შესახებ, არ არის სარწმუნო, რადგან 1843 წლის კამერალური აღწერის მასალების მიხედვით, პანკისის ხეობაში ჯერ კიდევ არავინ ცხოვრობდა.

პანკისის ხეობის იმდროინდელი დემოგრაფიული სიტუაციის გასაცნობად ყველაზე უტყუარ და ზუსტ წყაროს რუსეთის ხელისუფლების მიერ ჩატარებული კამერალური აღწერის მონაცემები და მათ მიერ შედგენილი სხვადასხვა საბუთები წარმოადგენს. საგულისხმოა, რომ მეფის მოხელეები, ბრძანების შესაბამისად, თითოეული სოფლის კომლთა რაოდენობასა და მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობას საგულდაგულოდ, განსაკუთრებული სიზუსტით აღწუსხავდნენ.

როგორც ითქვა, ოფიციალური მონაცემებით XIX საუკუნის 20–30-იან წლებში პანკისის ხეობა დაუსახლებელი იყო. 1843 წლის კამერალური აღწერის მასალები პანკისის ხეობის სოფლებს არ ახსენებს [85]. პანკისის ხეობა დაუსახლებელი ყოფილა 1846 წელსაც, რის გამოც ჯამბაკურ ორბელიანს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლეკიანობის შესაჩერებლად კახეთის სხვადასხვა სოფლებში მცხოვრები თავისი კუთვნილი ასი გლეხის პანკისში დასახლების სურვილი გამოუთქვამს და წერილობით შესაბამისი ორგანოებისთვისაც მიუმართავს, მაგრამ ამაოდ [83. 239–252].

თიანეთის მაზრის უფროსის თბილისის გუბერნატორისადმი გაგზავნილი პატაკიდან ვგებულობთ, რომ პანკისის ხეობაში 1848 წელს ოლქის ყოფილ უფროსს თავად ჩოლოყაშვილს მაისის საზოგადოებიდან გადმოსული ქისტების 32 ოჯახი დაუსახლება [83. 300]. საბუთი XIX საუკუნის 50-იან წლებში არის შედგენილი, საიდანაც ირკვევა, რომ ქისტები დასახლებულან მდინარე ალაზნის პირას, ფშავლების საზამთრო სამეურნეო ბაზებიდან ნახევარი ვერსის დაშორებით, კერძოდ, დღევანდელი დუისის ტერიტორიაზე.

ლ. მარგოშვილს მიაჩნია, რომ დუი ციცხაშაშვილი როცა თავდაპირველად მივიდა ხეობაში, ვაინახთა რამდენიმე ოჯახი იქ უკვე ცხოვრობდა [131. 49]. მისი აზრით, პანკისის ხეობაში, ქისტები საცხოვრებლად 1848 წელზე გაცილებით ადრე გამოჩნდნენ, თუმცა, როგორც ის ვარაუდობს, რადგან ქისტების თავდაპირველ დასახლებას ოფიციალური სტატუსი არ ჰქონოდა, მათთვის ყურადღება არავის მიუქცევია. ლ. მარგოშვილს მიაჩნია, რომ პანკისში ადრე ჩამოსახლებული ქისტები ადგილობრივი ხელისუფლების დაუდევრობის გამო ვერ მოხვდნენ კამერალური აღწერის ოქმებში [131. 47].

კამერალური აღწერის მასალებზე რომ აღარაფერი ვთქვათ, მ. მაჩაბელი თიანეთის მაზრის სახელმწიფო გლეხების ეკონომიკური ყოფის შესახებ 1887 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში წერდა: „ქისტები თიანეთის ქისტეთსა (*თიანეთის ქისტეთში – იგულისხმება მთიანი ჩეჩნეთის, კერძოდ, მითხოს საზოგადოების რამდენიმე სოფელი, რომელიც იმ დროს ადმინისტრაციული დაყოფით თიანეთის მაზრაში შედიოდა (ხ. მ.)* და პანკისის ხეობაში ცხოვრობენ, სადაც ისინი მეფისნაცვალ თავად ვორონცოვის დროს მაისის საზოგადოებიდან გადმოსახლდნენ და დააარსეს სამი სოფელი: ჯოყოლო, დუი (პანკისი) და ომალო“ [132. 328]. როგორც ცნობილია, მიხეილ ვორონცოვი კავკასიის მეფისნაცვლის თანამდებობაზე 1845–1855 წლებში მსახურობდა. ამდენად მ. მაჩაბლის ცნობით, ქისტები პანკისის ხეობაში 1845 წელზე ადრე არ დასახლებულან.

თვით დუისელი ქისტების მიერ 1886 წლის მარტში კავკასიის მხარის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლის სახელზე წარდგენილი თხოვნა-განცხადებიდანაც ირკვევა, რომ პანკისის ხეობაში მათი ჩამოსახლებიდან 40 წელი იყო გასული. დოკუმენტში

ვკითხულობთ: „1845 წლიდან, ე.ი. დალესტნიდან კახეთში ჩვენი გადასახლების დროიდან, როდესაც შეიქმნა ჩვენი, ქისტებით დასახლებული სოფელი დუისი, ჩვენი საზოგადოება ყოველთვის მშვიდობიანად და დაუბრკოლებლად სარგებლობდა თიანეთის მაზრის ხალაწნად წოდებული ადგილის ტყითა და სახნავ-სათესი მიწებით...“ [75]. განცხადება რუსულ ენაზეა შედგენილი და მას ხელს აწერენ დუისელი ქისტები: დონდი თუნაშვილი, მუსა ქავთარაშვილი და პინჩო ბახაშვილი. მუსა ქავთარაშვილი ინგუშეთის სოფელ ექაჟიედან იყო გადმოსული პანკისის ხეობაში. დღეს მისი შთამომავლები მრავლად ცხოვრობენ სოფ. დუისში. დუისელი ქისტების 1886 წელს წარდგენილ საჩივარში მითითებულია, რომ ქისტები პანკისის ხეობაში დალესტნიდან წამოსულან. დოკუმენტში გარკვევით წერია: „1845 წლიდან, ე. ი. დალესტნიდან კახეთში ჩვენი გადმოსახლების დროიდანო...“ ამ ფრაზამ ზ. შველიძეს შემდეგი დასკვნის გაკეთების საშუალება მისცა: „დასტურდება, რომ პანკისელი ქისტები აქ გადმოსახლებამდე დალესტნის ტერიტორიაზე ყოფილან დასახლებულნი“ [117]. ერთი შეხედვით ზ. შველიძის მოსაზრება სავსებით ლოგიკურია. მაგრამ პანკისის ხეობაში დამკვიდრებულ ქისტებს დალესტანში არასოდეს უცხოვრიათ. ისინი კახეთში ძირითადად ხევსურეთისა და თუშეთის მოსაზღვრე მთიანი ჩეჩნეთის თემებიდან გადმოსახლდნენ. გაუგებრობა ტერმინ „დალესტნის“ არასწორმა ინტერპრეტაციამ გამოიწვია. საქმე იმაშია, რომ ჩეჩნები თავიანთ სამშობლოს „დეელასტს“ უწოდებენ. ამრიგად, „დეელასტ“ არის ჩეჩნეთი და ეს ტერმინი მთავრობისადმი გაგზავნილ თხოვნა-განცხადებაში გამოიყენეს დუისელმა ქისტებმა თავდაპირველი სამშობლოს სახელწოდების აღსანიშნავად. ისინი „დალესტანში“ ჩეჩნეთს გულისხმობდნენ. რასაკვირველია, დუისის ქისტურ საზოგადოებაში 1886 წელს ჯერ კიდევ იქნებოდნენ 40 წლის წინ ქისტების პანკისში ჩამოსახლების თვითმხილველნი და მახსოვარნი. ამრიგად, როგორც აღნიშნულ დოკუმენტში მითითებული წელი, ისე მ. მაჩაბლის ცნობა, სრულიად შეესაბამება თიანეთის მაზრის უფროსის თბილისის გუბერნატორისადმი 1858 წელს გაგზავნილ პატაკში მოყვანილ თარიღს, რომლის მიხედვითაც ქისტების პირველი ნაკადის პანკისის ხეობაში ჩამოსახლება მოხდა 1848 წელს.

ე. გუგუშვილის ცნობითაც, ქისტები პანკისის ხეობაში XIX საუკუნის 40-იან წლებში დამკვიდრებულან. ე. გუგუშვილი 1886 წელს ჟურნალ „მწყემსში“ წერდა: „ამ საუკუნის დასაწყისს ეს ხეობა ეკუთვნოდა თუშებს, მაგრამ 40 წლის წინათ თიანეთის მაზრის გამგებლის ნებართვით გადმოსახლებულან მთიელი ქისტები – სოფელ მაისტიდგან“ [20. 5].

მართალია, პანკისის ხეობაში პირველი ქისტური დიასპორა 1848 წელს შეიქმნა, მაგრამ დუი მთიანი ჩეჩნეთიდან საქართველოში შეიძლება გაცილებით უფრო ადრე წამოსულიყო. გადმოცემის თანახმად, რომელიც ს. ჩხენკელს დუის შვილიშვილის შვილის მაგაი დუიშვილისაგან ჩანერია, მოსისხლეებს გამორიდებული დუი პირველად ერნოში მისულა, რომელიც არ მოსწონებია. აქედან ის ნაფარეულში წასულა, თუმცა ვერც იქ გაჩერებულა. ამის შემდეგ საცხოვრებლად პანკისის ხეობა აურჩევია. მის ირგვლივ, სადაც ახლა სოფელი დუისი მდებარეობს, დასახლებულან მთიანი ჩეჩნეთიდან გადმოსული სხვა ქისტებიც [119. 230].

როგორც გადმოცემებიდან ირკვევა, ახალი სამკვიდროს ძებნაში დუიმ გრძელი გზა გაიარა: მთიანი ჩეჩნეთი, ერნო, ნაფარეული და ბოლოს პანკისის ხეობა. ამ ვითარებაში, ბუნებრივია, საკმაოდ დიდი დრო გავიდოდა.

პანკისის ხეობაში ქისტების პირველი დასახლების აღმოცენების თარიღთან დაკავშირებით ზეპირგადმოცემები მრავალ ეჭვს წარმოშობენ.

დუი ციცხაშაშვილის პანკისში ჩამოსახლების მიზეზად თქმულება-გადმოცემები სისხლის ალების ადათს ასახელებენ. ზ. გულისაშვილის ცნობით, „ძველ სამშობლოში ესენი (დუისელები) მაისტელ თემად ყოფილან ცნობილნი, სხვა თემის ერთი კაცი შემოჰკვდომიათ და ეს თემი სისხლის ასაღებად მოჰხდომიათ. ორი მოსისხლე თემი ერთმანეთში ვერ მორიგებულა, მაისტელებს თორმეტი კაცი კიდევ სხვა მოუკლავთ და მძიმე სისხლის ვალი დასდებიათ უფრო ღონიერი თემისა... მაისტელებსაც მეტი ღონე აღარა ჰქონდათ, ან უნდა ეომნათ უფრო მძლავრ თემთან – ან არა და გამოსცლოდნენ. ამათ გამოცლა ირჩიეს, ჩუმად და საჩქაროდ დაანებეს თავიანთ სახლ-კარებს თავი და ჩამოვიდნენ პანკისის ხეობაში“ [116].

შესაძლოა, ეს ამბავი გარა თურმანაულის მიერ მაისტის გატეხის გამოძახილიც იყოს.

უნდა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ზეპირსიტიყვიერი ტექსტები, მიგრირებული გვარების გადასახლების მიზეზად თითქმის ყოველთვის სისხლის აღების ადათს მიიჩნევენ. ასეთივე სიტუაციას ვხვდებით პანკისელი ქისტების ზეპირ გადმოცემებში.

სტიფანე ჩხენკელი მაგაი დუიშვილის ნაამბობზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ „დუი შამილის ნაიბი ყოფილა“ [119. 230]. დაახლოებით იმავე აზრს ავითარებს შაქრო გულისაშვილი. იგი წერს: როდესაც ქისტები მთიანი ჩეჩნეთიდან წამოსულან, „თვითონ შამილსაც კი არ ეთმობოდა ამათი წინამძღოლი დუი“ [116].

ს. ჩხენკელი და შ. გულისაშვილი დუის ნაიბობას ძირითადად მის შთამომავალთა ზეპირი მოგონებების მიხედვით ამტკიცებენ. სინამდვილეში დუი ციცხაშაშვილი შამილის ნაიბი არასოდეს ყოფილა.

საქართველოში გადმოსახლებულ ვაინახთა ერთ-ერთი ჯგუფის წინამძღოლი და პანკისის ხეობაში პირველი ქისტური სოფლის დამაარსებელი დუი ციცხაშაშვილი გარდაცვალების შემდეგ, როგორც მოსალოდნელი იყო, შთამომავალთა და თანამემამულეთა მხრიდან განსაკუთრებული დიდებითა და პატივისცემით შეიმოსა. ზეპირგადმოცემებში მას მრავალი გმირობა და დამსახურება მიეწერება. თუმცა ოფიციალური დოკუმენტებით პანკისში გადმოსახლებული დუი მხოლოდ მამასახლისად იხსენიება.

შამილის ნაიბი სინამდვილეში ყოფილა არა დუი ციცხაშაშვილი, არამედ ძუმსოელი უმა დუევი. ე. ბორჩაშვილისა და ლ. მარგოშვილის აზრით, დუი ციცხაშვილს მისი შთამომავლები სწორედ უმა დუევის დამსახურებას უნდა მიაწერდნენ. ე. ბორჩაშვილი და მ. ალდამოვი უმა დუევს ჩეჩნების რუსეთის წინააღმდეგ 1860 წლის აჯანყების ხელმძღვანელად მიიჩნევენ, რომელიც აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ რუსებმა სმოლენსკში გადაასახლეს [13]. ლ. მარგოშვილის აზრით, „მამის გარდაცვალების შემდეგ დუის შვილმა იდამ გადაწყვიტა ესარგებლა სწორედ მისი დამსახურებით, რათა პენსიით უზრუნველყო თავისი ოჯახი“ [131. 49]. ე. ბორჩაშვილისა და მ. ალდამოვის ვარაუდით, „იდა თავისი მამის ნაიბად გამოცხადებით ხაზს უსვამდა მამიდან

მოყოლებულ უფლებას მისი გვარის ქისტ ხალხზე მმართველობისა და თავისი მამასახლისობის კანონიერებას, ხელახალი არჩევის უფლებას“ [13].

ამრიგად, პანკისის ხეობაში პირველ ქისტურ დასახლებას საფუძველი დუი ციცხაშაშვილმა ჩაუყარა.

ჩეჩნეთიდან წამოსვლის წინ დუის, ბუნებრივია, გარკვეული წარმოდგენა ექნებოდა საქართველოში მიმდინარე პროცესებზე. მშვიდობიანობა, რომელიც საქართველოში დამყარდა, დუის შედარებით მოსვენებული ცხოვრების ილუზიას შეუქმნიდა. სისხლის აღების ადათს გამორიდეებულ დუის იქ ნაცნობებიც უნდა ჰყოლოდა. XIX საუკუნის 20-იან წლებში, კამერალური აღწერის მონაცემებით, თუშ-ფშავ-ხევსურეთსა და თიანეთის სოფლებში საკმაოდ გვხვდება ცალკეული ქისტური ოჯახები. გარდა ამისა, კახეთში, პანკისის ხეობის სიახლოვეს, ალაზნის მარცხენა მხარეს, სოფელ ხორბალოში იმ დროს უკვე კომპაქტურად ცხოვრობდნენ ქისტები.

1821 წლის აღწერით პანკისის ხეობის მახლობლად, სოფელ ხორბალოში, ქისტების თვრამეტი ოჯახი ცხოვრობდა [76. 302]. ზ. გულისაშვილის ცნობა, თითქოს ისინი ერეკლე მეფეს ჩამოესახლებინოს, არ არის სარწმუნო [116]. ზ. გულისაშვილი, როგორც ჩანს, ძირითადად, ხორბალოსა და მის ახლომახლო მოსახლე გაქართველებული ვაინახების შთამომავალთა ზეპირგადმოცემებს ეყრდნობა. ზეპირსიტყვიერებაში კი ისტორიული ქრონოლოგია დარღვეულია. ესა თუ ის მოვლენა თქმულებებში ხშირად რომელიმე ცნობილი მეფის მმართველობის ხანას მიეწერება ხოლმე. ფოლკლორული ტრადიციის შესაბამისად, ცალკეული პირები ცდილობენ, თავიანთი გვარის ჩამოსახლების თარიღი უფრო წინ გადასწიონ, ვიდრე ეს რეალურად უნდა ყოფილიყო. 1801–1802 წწ. მოსახლეობის აღწერის დოკუმენტების მიხედვით, სოფელ ხორბალოში სულ სამ კომლს უცხოვრია: ერთ სამეფო აზნაურსა და ორ ნაყიდ საბატონო გლეხს [15. 124]. ამდენად, ხორბალოში ქისტები 1803 წელზე ადრე ვერ დასახლდებოდნენ.

ხორბალოს შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანჯდის იენის უნივერსიტეტის პროფესორი, ბოტანიკოსი კარლ ჰაინრიხ ემილ კოხი, რომელმაც 1843–1844 წლებში იმოგზაურა კახეთში: „ჩრდილოეთით ვაკე ალბანეთის ველით (*ალბანეთის ველი* –

იგულისხმება ალვანის ველი ხ. მ.) თავდებოდა, სადაც მთის ტოტი მდინარის ნაპირამდის აღწევდა. ამ მთაზე რამდენიმე ძველი ციხესიმაგრე და ღარიბი სოფელი ბახტრიონი მოჩანდა. მის უკან ტაფობი ადგილი იყო, რომელიც თითქმის ყოველი მხრიდან მაღალი მთებით იყო გარშემორტყმული და კარგ სანახაობას წარმოადგენდა. ალაზნის ერთ მხარეზე სოფელი ხორბალო მდებარეობდა, სადაც ქისტების (უძველესი კავკასიური ტომის) ოცი ოჯახი ცხოვრობდა“ [40. 251–252].

ამრიგად, ირკვევა, რომ კახეთში ქისტების პირველი კომპაქტური დასახლება ხორბალოში ყოფილა. თუმცა მოგვიანებით, როდესაც პანკისის ხეობაში ქისტური დიასპორა შეიქმნა, ხორბალოელების ნაწილი თავის თანამოძმეებთან იქ გადავიდა საცხოვრებლად, ზოგიც გაქართველდა და სხვადასხვა ადგილებში გადასახლდა.

შეუძლებელია, დუი ციცხაშაშვილს, რომელიც თითქოს 1826 წლის ახლო ხანებში უნდა გადმოსულიყო მაისტიდან საქართველოში, კახეთსა და მის მთიანეთში მცხოვრები ქისტების შესახებ არაფერი სცოდნოდა, სავარაუდოა, რომ დუი, როგორც უცხო მხარეში წამოსული, მარტოხელა, მათგან გარკვეულ დახმარებასაც მოელოდა.

გადმოცემების მიხედვით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დუის, სანამ პანკისში დამკვიდრდებოდა, სხვადასხვა ადგილას უცხოვრია, კერძოდ, ერნოსა და ნაფარეულში [119. 230]. ამ დროის მანძილზე დუის მთიანი ჩეჩნეთიდან ეკონომიკურად და პოლიტიკურად შევიწროებული ქისტების საქართველოში გადმოსახლება უნდა მოემზადებინა. დუი ენერგიული და ავტორიტეტული პიროვნება იქნებოდა. სხვაგვარად იგი ვერ მოახერხებდა თანამემამულეთა დაყოლიებას და საქართველოში მათ სამუდამო ჩამოსახლებას. მანამდე ის აუცილებლად გაეცნობოდა ქართულ გარემოსა და ყოფას, აგრეთვე, პანკისის ხეობას და ალბათ, ქართულ ენასაც შეისწავლიდა. 1848 წელს პანკისის ხეობაში მუდმივი მცხოვრებლებით დასახლებული სოფლის დაარსება ერთბაშად ვერ მოხერხდებოდა. ჩემი აზრით, სოფლის დაარსებამდე დუი დიშნელი საკმაოდ რთულ და ხანგრძლივ მოსამზადებელ სამუშაოებს ჩაატარებდა. ის საქართველოში უფრო ადრე უნდა გადმოსახლებულიყო. დუის მიერ პანკისის ხეობაში ქისტების პირველი დასახლების შექმნა შემდგომში გაუადვილებდა მთიანი

ჩეჩნეთიდან საქართველოში გადმოსახლების მოსურნე ქისტებს გადანყვეტილების მიღებაში. ბუნებრივია, შემდეგ წლებში პანკისში გადმოსულ სხვადასხვა თემის ქისტებს დუის მიერ გაკაფული გზა, მის მიერ „გაჭრილი ყამირი“ გაუადვილებდათ ადგილობრივ პირობებთან შეგუებას.

დუის ჩამომავლები დუიშვილებად დაენერნენ, მის მიერ პანკისში დაარსებულ სოფელს კი ქისტებმა დუისოფელი (*დუიფურთ*) ან უბრალოდ დუისი უწოდეს.

ქისტების ჩამოსახლება ჯოყოლა მაისტელის მეთაურობით

1854 წელს საქართველოში საცხოვრებლად მაისტიდან ქისტების მეორე ნაკადი გადმოვიდა. მათი წინამძღოლი ჯოყოლა დარქიზანაშვილი იყო. დუი ციცხაშაშვილისაგან განსხვავებით, ჯოყოლას შესახებ მის თანამედროვეთაგან უფრო მრავალფეროვანი ცნობები მოგვეპოვება.

1848 წლის ივლისში თიანეთის მაზრის სამოქალაქო საქმეების კანცელარიის უფროსი ა. ზისერმანი, რომელიც იმ ხანად ხევსურეთის სოფელ მუცოში იმყოფებოდა, ჯოყოლამ სტუმრად თავისთან, მაისტში მიიწვია. ჯოყოლა შუამავლის, მუცოში გადმოსახლებულ ქისტ ლაბუროს მეშვეობით არწმუნებდა ზისერმანს, რომ შეეძლო დანდობოდა მის ვაჟკაცურ სიტყვას, სტუმარმასპინძლობის წმინდა კანონს და იმ დროს, როცა ჩეჩნეთ-დაღესტანში რუსეთის წინააღმდეგ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლები მძვინვარებდა, უშიშრად სწევოდა მაისტში. ზისერმანი ჯოყოლას ყველაზე გაბედულ და პატივსაცემ მაისტელად მოიხსენიებს [130. 196].

ზისერმანს მაისტში მისვლამდე ჯოყოლა ორ ამხანაგთან ერთად გზაში მიეგება. ჯოყოლა მიესალმა საპატიო სტუმარს და მზადყოფნა განუცხადა თავისი მშობლიური კუთხის გასაცნობად. ზისერმანის ცნობით, ჯოყოლა მაშინ 30 წლის ტანადი მთიელი ყოფილა. მას ელვარე, თაფლისფერი თვალები და ჟღალი წვერი ჰქონია. გამოირჩეოდა ვაჟკაცური თვისებებითა და მოქნილობით [130. 198].

ჯოყოლამ ზისერმანს თავის მშობლიურ სოფელ ფუალში განსაკუთრებული მასპინძლობა გაუნია. სიღარიბის მიუხედავად, მის პატივსაცემად დაკლეს ცხვარი. ვახშმობის შემდეგ ჯოყოლამ ბალალაიკაზე დაუკრა, მღეროდა და ცეკვავდა. ერთი სიტყვით ცდილობდა, მისთვის, როგორც სტუმრისთვის, განუზომელი სიხარული მიენიჭებინა. უჩვეულოდ ლალი და გულთბილი მასპინძლობით აღფრთოვანებულმა ზისერმანმა ჯოყოლას ძმადგაფიცვა შესთავაზა, რაზეც ის სიამოვნებით დასთანხმდა. ზისერმანმა ჯოყოლას რევოლვერი და სამი ვერცხლის ფული აჩუქა, ხოლო ქისტების წინამძღოლმა დაძმობილებულ მეფის მოხელეს საუკეთესო ხანჯალი უსახსოვრა [130. 199].

ზისერმანმა მაისტმი ფუალის გარდა მოინახულა ფახილგო, ჯვარისსოფელი და ტუგა. იქ ყვალგან უკიდურესი სიღატაკე იგრძნობოდა. სოფლებში ზოგან იდგა ორსართულიანი საბრძოლო კოშკები, რომლის მეორე სართულზეც ადამიანები ცხოვრობდნენ, ხოლო პირველზე ინახავდნენ ძროხას, რამდენიმე ცხვარსა და თივის მარაგს.

სიღატაკითა და პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივ ნიადაგზე შამილის მიურიდების თავდასხმებით შენუხებული მაისტელები გამოსავალს ეძებდნენ. ჯოყოლას საუბრიდან ირკვევა, რომ მაისტი შამილს არ ემორჩილებოდა: ზისერმანს მასპინძელმა დანვრით უამბო, თუ როგორ იცავდნენ მაისტელები იმამატისგან თავიანთ დამოუკიდებლობას, თუ როგორ განდევნეს მიურიდები, რომლებმაც მათ სოფელს მაჰმადიანობის განსამტკიცებლად შამილის ბრძანებით ალყა შემოარტყეს [130. 199].

აღსანიშნავია, რომ იმ დროს მთიელი ჩეჩნების დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ არ იყო გამაჰმადიანებული და მეზობელ ხევსურებთან ერთად ისინი ჯვარ-ხატებს ლოცულობდნენ. დ. ხოჟაევის აზრით, მთიანი ჩეჩნეთის მოსახლეობა ეწინააღმდეგებოდა ჩეჩნეთ-დაღესტნის ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანებას. ჩეჩნეთის მთიანეთის ზოგიერთი საზოგადოება შამილის ხელისუფლებას რუსეთის კოლონიალური პოლიტიკის ტრაგიკულ ალტერნატივად აღიქვამდა. პიროვნული და საზოგადოებრივი დამოუკიდებლობა ყველაზე მეტად მთიელმა ჩეჩნებმა შეინარჩუნეს, ამიტომაც შამილი, რომელიც დესპოტურად მართავდა დაღესტანს, იძულებული ხდებოდა დათმობაზე წასულიყო და ნაკლებად შეხებოდა მათ წეს-ჩვეულებებს, ადგილობრივ მმართველობასა

და რწმენა-წარმოდგენებს. ჰაზავათი მთიელი ჩეჩნებისთვის იყო მხოლოდ მიზეზი თავიანთი ტომობრივი თვითმყოფადობის შესანარჩუნებლად [139. 130]. უფროსი თაობის ქისტების აზრით, ჯოყოლა უფრო ქრისტიანი იყო, ვიდრე მაჰმადიანი.

მაისტში ჩასულ ზისერმანს, როგორც ჩანს, შამილის პოლიტიკის მიმართ მთიელი ჩეჩნების განწყობილების შესწავლა ჰქონია მიზნად. თუმცა, მას წინასწარ ისიც უნდა სცოდნოდა, რომ ჯოყოლა ერთგვარი სიმპათიით იყო განწყობილი ქრისტიანობის მიმართ, გამწვავებული ურთიერთობა ჰქონდა შამილთან და რუსეთის ხელისუფლებასთან საერთო ენის გამოწვევასაც ცდილობდა. დ. ხოჭაევი ჯოყოლას იმდროინდელი ჩეჩნური საზოგადოებრიობის ბრწყინვალე წარმომადგენლად მიიჩნევს, რომელსაც არ სურდა დამორჩილებოდა არც რუსეთის მეფეს, არც თურქეთის სულთანს და არც იმამ შამილს [139. 132].

ჯოყოლა ზისერმანს საქართველოს შესახებაც ესაუბრა. ის უყვებოდა სტუმარს, თუ როგორ გადადიოდა მცირერიცხოვანი ჯგუფებით ალაზნის თავში სათარეშოდ, საიდანაც არაერთხელ წამოუყვანია ქართველი ტყვეები [130. 199]. აქედან ირკვევა, რომ ჯოყოლას კახეთი და მისი მთიანეთი შესწავლილი ჰქონდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის ვერ მოაწყობდა იქ წვრილ-წვრილ თავდასხმებს.

ივანე ბუქურაულის ცნობითაც, ჯოყოლა ყოფილა „კაცი მამაცი და ლაშქრობის მოყვარე“ [16. 32]. ივანე ბუქურაული თავის წერილში „ტბათანიდან წოვათამდინ“ მოგვითხრობს ჯოყოლას ხელმძღვანელობით ქისტების შემოსევების შესახებ: „ერთხელ დიდი ჯარით გადმოსულიყო ბორბალოს მთაზე ალაზნის თავში და ერთ გორაკზე დამდგარიყო ბაირალებით. ამის შემდეგ გორაკს დაერქო „ჯოყალის გორა“. ისე უცბად და მოულოდნელად შემოსევია ჯოყალა ალაზნისთავს, რომ თუშებს ვერც კი გაეგოთ დროზედ. სანამ აქა-იქ მთებიდან თუშები შეიკრიბებოდნენ, ჯოყალას მოექუჩებინა რამდენიმე ათასი ცხვარი და ნაროვანის მთაზე გადაერეკა ჩაჩანს. თუშებს ვერ მოესწროთ. ხელდახელ, ვინც იმ ჟამად ალაზნის თავში იმყოფებოდნენ, ისინი დაედევნენ, მოუჭრეს გზა, ჩასაფრებულებმა მოჰკლეს რამდენიმე ქისტი, მაგრამ მაინც ცხვრის დაყრევინება ვერ შეძლეს. გადიოდა დრო. ჯოყალა ხან ერთ ალაგას გამოჩნდებოდა, ხან მეორეში. სწრაფად და მოულოდნელად იტაცებდა ცხვარს“ [16. 32].

ჯოყოლას კახეთზე თავდასხმების შესახებ სტეფანე ჩხენკელს ზეპირი გადმოცემები ჩაუნერია ჯოყოლოელი ექო მუზიკაშვილისაგან. გადმოცემის მიხედვით, „როდესაც ჯოყოლა გაიზარდა, მოდიოდა საქართველოში, თავს ეცემოდა ხალხს, ართმევდა პირუტყვს და ზოგჯერ კიდეც ქურდობდა. ერთხელ საქართველოში ქურდობისას ჯოყოლას ასეთი შემთხვევა ჰქონია: ჯოყოლა და მისი ამხანაგები – ბულაგა, სელირა, სასგარგა, ჰაშა, ბედირგა, თიაშქა და სხვები მისულან ბანარის ძირში. აქ შეხვედრიათ ლეკები, რომალთაც ნაქურდალი ცხენები მიჰყავდათ. ამ ერთმანეთთან შეხვედრილ ქისტებსა და ლეკებს შორის გამართულა ბრძოლა. ბოლოს ლეკებს ცხენები დაუყრიათ და გაქცეულან. ჯოყოლა და მისი ამხანაგები ამის შემდეგ წასულან და წიფლოვანში გაჩერებულან. მოსულა მუხლამდის თოვლი. აქიდან ბორბალოს უღელტეხილით საჩაჩნოში გადასულან“ [119. 232].

ჯოყოლასთვის, ისევე როგორც მთიან ჩეჩნეთში მცხოვრები დანარჩენი ქისტებისთვის, საქართველოში გადმოსახლება მიმზიდველი უნდა ყოფილიყო. კახეთის ბარაქიანი მინა, ნოყიერი საძოვრები და მშვიდობიანი გარემო სამეურნეო დარგების განვითარებისთვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა, რაც მათ ნორმალურ ცხოვრებას უზრუნველყოფდა.

ივანე ბუქურაულის ცნობით, 1851 წელს ჯოყოლა რამდენიმე ქისტისა და ხევსურის თანხლებით ბორბალოს მთაზე მოსულა. იქიდან ალაზნისთავში თუშეთის მოურავ ივანე ცისკარიშვილთან საშუამავლოდ ხევსური მეგობრები გაუგზავნია. ივანე ცისკარიშვილს ჯოყოლასთან შერიგებაზე მზადყოფნა განუცხადებია. ის ქისტებს ამავდროულად მფარველობასა და მშვიდობიან თანაცხოვრებას ჰპირდებოდა.

გახარებული ჯოყოლა ქისტების თანხლებით ალაზნისთავში ჩამოსულა, სადაც თუშები ცისკარიშვილის თავკაცობით შეგროვილიყვნენ. თუშებს თავიანთი კავკასიელი მეზობლებისთვის მასპინძლობა გაუნევიათ: დაუგიათ ნაბდები, დაუკლავთ ცხვრები, ერთი სიტყვით, დიდი ნვეულება გაუმართავთ. სასმელად მხოლოდ არაყი ჰქონიათ. ივანე ცისკარიშვილს ჯოყოლასთვის არყით სავსე ვერცხლის თასი შეუთავაზებია. ჯოყოლას უთქვამს: – თუ ივანე ცისკარიშვილი ძმად გამეფიცება, მივიღებ მაგ სასმელს, თუ არა და უარს ვაცხადებ პურმარილზეო [16. 33].

დაძმობილების შემდეგ ჯოყოლას ივანე ცისკარიშვილისათვის მოსვლის მიზეზი განუცხადებია. მას რუსეთის ხელისუფლებასთან შერიგება სურდა. ცისკარიშვილმა ჯოყოლას სურვილი თიანეთის მაზრის მზრუნველ ლევან ჩოლოყაშვილს შეატყობინა. ჯოყოლას შემორიგებით დაინტერესებული ყოფილა ადგილობრივი ხელისუფლებაც. ჯოყოლა ქისტების თანხლებით თიანეთში თვითონ გამოცხადებულა. როგორც ჩანს, ჯოყოლა რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღებით ქისტების კახეთში გადმოსახლებისთვის მყარ ნიადაგს ამზადებდა.

1854 წლის 8 აგვისტოს ჯოყოლა მაისტელთა 36 ოჯახით დედანუღლიანად საზღვრისპირა სოფელ მუცოში გადმოსულა, სადაც მას თუმ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსი ლევან ჩოლოყაშვილი დახვედრია. 15 სექტემბერს მას კიდევ 18 ოჯახი გადმოუყვანია მაისტიდან. სულ 309 სული.

ე. ბორჩაშვილის აზრით, „ვეინახების გადმოსახლებით ადგილობრივ ხელისუფლებას სურდა წინასწარ უვნებელყო ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მთიანეთის მოსახლეობის შამილის მოძრაობისადმი მოსალოდნელი შეერთება; პანკისში ქისტების გადმოსახლებით კი თავიდან აეცილებინა დაღესტნელებისა და ვეინახების თავდასხმები საქართველოს ამ კუთხეში“ [14].

1856 წლის 13 თებერვალს თუმ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსი ლევან ჩოლოყაშვილი ხელისუფლების წარმომადგენლებს უდიდესი კმაყოფილებით მოახსენებდა საქართველოში ქისტების გადმოსახლების შესახებ. პატაკში ოლქის უფროსი ქისტების შემორიგებას საკუთარ დამსახურებას მიაწერდა: „1854 წელს მე შევეძელი გადმომებირებინა ქისტების ბელადი ჯოყოლა დარქიზანაშვილი, რომელიც მანამდე მნიშვნელოვან ზარალს აყენებდა ჩემდამი რწმუნებულ ოლქს და უფრო მეტად კი კახეთს; მან გადმოსახლა თავისი თანამომძე 54 ოჯახი ჩვენს საზღვრებში. 1854 წლის 8 აგვისტოს ის გამოცხადდა ჩემთან სასაზღვრო სოფელ მუცოში 36 ოჯახით, 15 სექტემბერს გადმოიყვანა კიდევ 18 ოჯახი. ქისტების ბელადი ჯოყოლა, რომელმაც წინა ხანებში ამდენი ზიანი მოგვაყენა, შამილის დაახლოებული პირებისაგან განაწყენებული, შეიქმნა ჩვენი დამცველი და მთელი თავისი შურისძიება და სისასტიკე წარმართა თავისი ყოფილი თანამოაზრეების წინააღმდეგ“ [78. 5-6].

მუცოდან ქისტები, როგორც დოკუმენტებიდან ირკვევა, თიანეთში ჩამოუყვანიათ.

1854 წლის 15 ოქტომბრის ბრძანებულებით ქისტებს თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის სახელმწიფო და საეკლესიო მიწებზე დასახლების უფლება ეძლეოდათ, მაგრამ დოკუმენტში მითითებული არ იყო, კონკრეტულად რომელ სოფლებში უნდა დამკვიდრებულიყვნენ ისინი [77. 1–5]. ამიტომ ქისტებისთვის საკარმიდამო მიწების გამოყოფის თაობაზე აღმასრულებელ ხელისუფლებაში ცხარე კამათი გაჩაღდა. დრო აღარ ითმენდა, ზამთარი ახლოვდებოდა, ხოლო ხალხი და მათი პირუტყვი საზამთრო საცხოვრებლის გარეშე იყო დარჩენილი.

თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსმა თბილისის სამხედრო გუბერნატორს წერილობით მიმართა, რომ მაისტის საზოგადოებიდან მოსული ქისტები თიანეთის მახლობლად, სოფელ ზენამხარში დაესახლებინათ, სადაც ცხოვრობდა საეკლესიო გლეხთა 13 ოჯახი, გვარად სისაურები და უფრო ადრე გადმოსახლებულ ქისტთა 7 ოჯახი [77. 1–5].

სოფელ ზენამხარში ქისტების ჩასახლების წინააღმდეგ გამოვიდა სახაზინო ქონების ექსპედიციის უფროსი. მისი აზრით, ზენამხარში ქისტები ადგილობრივ მოსახლეობას შეავიწროებდნენ და სამხედრო გუბერნატორს ურჩია, ქისტები თიანეთის მაზრის სხვადასხვა სოფლებში ჩაესახლებინათ [77. 1–5].

14 თებერვალს თავადი ჩოლოყაშვილი თბილისის სამხედრო გუბერნატორს გენერალ-ლეიტენანტ ანდრონიკოსს შემფოთებული წერდა, რომ სახაზინო ექსპედიცია ახლადგადმოსახლებული ქისტებისთვის მამულების გამოყოფას აჭიანურებდა. თავადი შიშობდა, რომ ქისტები ველარ მოასწრებდნენ მიწების საგაზაფხულო დამუშავებას, სახელმწიფო უზრუნველყოფაზე კი ისინი მხოლოდ პირველი მოსავლის მიღებამდე უნდა ყოფილიყვნენ [77. 12].

22 თებერვალს შედგენილი დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ ბოლოს და ბოლოს მთავრობა ქისტების 54 ოჯახისთვის ზენამხარში მიწების გასანაწილებლად მინათმომწყობ გ. ვიგურს გზავნიდა. მაგრამ მიწების განაწილება არც ამჯერად მოხერხდა. ქისტების წინამძღოლმა ჯოყოლამ ახლადგადმოსახლებულთათვის საცხოვრებლად პანკისის ხეობა მოითხოვა. მან იცოდა, რომ 1848 წლიდან იქ მაისტის საზოგადოებიდან წამოსული ქისტები ესახ-

ლენე, ამიტომ თავშესაფრის გარეშე დარჩენილმა ვაინახებმაც თანატომელთა გვერდით დამკვიდრება ირჩიეს [79. 14].

ქისტების წინამძღოლი ჯოყოლა კარგად იცნობდა პანკისის ხეობის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოს. რადგანაც იქ საცხოვრებლად ხელსაყრელი სამეურნეო პირობები არსებობდა, ქისტებისთვის პანკისში დასახლება უფრო მიმზიდველი უნდა ყოფილიყო.

თუმ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსმა პოლკოვნიკმა ლევან ჩოლოყაშვილმა ქისტების მოთხოვნას მხარი დაუჭირა. მინათმომწყობ გ. ვიგურის თანხლებით ის თვითონ ჩავიდა პანკისის ხეობაში და ქისტების 54 ოჯახისთვის გაანაწილა მიწები [82. 20].

1855 წლის 4 აპრილს პანკისის ხეობაში, იქ სადაც ამჟამად სოფელი ჯოყოლო მდებარეობს, თბილისის სამხედრო გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებლის ნებართვით ქისტების 54 ოჯახი დასახლდა [77. 25]. სოფელს სახელად დაარქვეს Второе мирное поселение кистов. Первый Мирный аул ერქვა დღევანდელ დუისს.

გენერალ გუბერნატორ მურავიოვის ბრძანებით, როგორც პირველი მშვიდობიანი აულის მცხოვრებნი, რომლებიც პანკისის ხეობაში 1848 წელს დამკვიდრდნენ, ისე 1854 წელს გადმოსახლებული ქისტების 54 ოჯახი, ყველა თავისუფლდებოდა ყველანაირი გადასახადისგან [77. 25]. ამის მიზეზი იყო მათი უსახსრობა და მატერიალური გაჭირვება. ქისტებს ჯერ არ ჰქონდათ შექმნილი და ჩამოყალიბებული თავიანთი მეურნეობა. ისინი ყოველგვარ საარსებო წყაროს იყვნენ მოკლებულნი. ამას ემატებოდა უცხო გარემოც, რომელიც მათზე თავდაპირველად მაინც ალბათ დამთრგუნველად იმოქმედებდა. ქისტებს საკვებითა და აუცილებელი ნივთებით სახელმწიფო ამარაგებდა. ყოველ სრულწლოვანს დაუნიშნეს ჯარისკაცის ულუფა, ხოლო არასრულწლოვანს – მისი ნახევარი [81. 30]. დაწესებული ნორმა მათ მოთხოვნილებას ოდნავადაც არ აკმაყოფილებდა.

ახალმოსახლებებს სახნავ-სათესი ფართობები აპრილის შუა რიცხვებში გამოუყვეს. მათ დაყამირებული მიწის მხოლოდ მცირე ფართობის დამუშავება მოასწრეს, ამიტომ პურეულის დათესვა დაუგვიანდათ, ხოლო ბოსტნეული კულტურების მოყვანა არ იცოდნენ. მთავრობამ ჩამოსახლებულებს 1 აგვისტომდე გა-

მოუყო სურსათი. 1 აგვისტოდან კი შეუნყვიტეს. ამას თან დაერთო მოუსავლიანი წელი და ახალმოსახლე ქისტები უბედურ დღეში ჩაცვივდნენ.

თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის ხელმძღვანელობა ადგილობრივ მთავრობას სთხოვდა, ქისტებისთვის კიდევ 3-5 თვით გამოეყოთ სურსათი, სანამ მოსავალს მიიღებდნენ. თხოვნა უშედეგოდ დარჩა. ახალმოსულებმა დახმარება ვერ მიიღეს. ქისტები იძულებულნი გამხდარან პურის შესაძენად უკანასკნელი მუშა საქონელიც გაეყიდათ [78. 5].

უკიდურესად გაჭირვებულმა ქისტებმა ხუთკაციანი დეპუტაცია, რომელთა შორის იყო ჯოყოლას მამა დარქიზანა, თბილისში გაგზავნეს. ისინი ზემდგომი ორგანოებიდან სასწრაფო და გადაუდებელ დახმარებას ითხოვდნენ, მაგრამ ამაოდ [78. 5].

ერთ-ერთი გადმოცემის მიხედვით, როცა ჯოყოლამ ქისტები საცხოვრებლად პანკისში გადმოსახლა, მას თავისი გულთმისანი ძაღლი არ გამოჰყოლია მაისტიდან. ერთხელაც ტუგიდან ქისტები ჩამოსულან პანკისში და ჯოყოლას თავისი ძაღლი მოუკითხავს. მაისტიდან ჩამოსულებს უთქვამთ:

– აბა როგორ იქნება, სულ ყმუის და საჭმელს პირს არ აკარებსო.

ჯოყოლას უფიქრია: – ჩემი ძაღლი არ წამოვიდა და მე აქ რაღა მინდაო, ამდგარა და წასულა მაისტში. „სტრაჟნიკებს“ გაჰპარვია.

ქისტების წინამძღოლ ჯოყოლა დარქიზანაშვილის პანკისის ხეობიდან წასვლა ახალმოსახლეთა მდგომარეობას კიდევ უფრო უნუგეშოს ხდიდა. ივანე ბუქურაულის ცნობით, „ჯოყოლა შეიპყრეს ჩეჩნეთში და როგორც მოლალატი მიჰგვარეს შამილის ვაჟს ყაზი-მაჰამას, რომელიც იმ დროს ჩეჩნეთს მართავდა. ყაზი-მაჰამას ბრძანებით ჯოყოლას თავი მოჰკვეთეს [16. 34].

სტეფანე ჩხენკელს ექო მუზიკაშვილისგან ჩაუნერია გადმოცემა, რომლის მიხედვით, „ქისტების გადმოსახლების შემდეგ ჯოყოლა კიდევ ეხმარებოდა შამილს და მოკლულ იქნა ომში სხვა ამხანაგებთან ერთად [119. 232]. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზეპირგადმოცემებში ესა თუ ის მომხდარი ამბავი, ხშირად რომელიმე ცნობილ ისტორიულ პიროვნებას უკავშირდება. პანკისელი ქისტების ცნობიერებაში გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ შამილს უკვე კავკასიის თავისუფლებისთვის ბრძოლის სიმ-

ბოლოდ მიიჩნევდნენ, ამიტომ აზრი ჯოყოლას შამილის მომხრედ დაღუპვის შესახებ მათთვის უფრო სარწმუნო და მისაღები უნდა გამხდარიყო. სინამდვილეში, როგორც ეს ე. ბორჩაშვილმა გამოიკვლია, ჯოყოლა ფშავის უბნის უფროსის ალიხანოვის დავალებით 15 მილიციონერის თანხლებით 1855 წლის 14 ივლისს საქართველოს საზღვრის დაცვის მიზნით შამილის ერთ-ერთი რაზმის წინააღმდეგ საბრძოლველად გაგზავნეს. შამილის რაზმი, რომელიც ჩეჩნეთში მცხოვრები ქისტებით იყო დაკომპლექტებული, ალაზნისთავში თუშებზე თავდასხმას და მათი ცხვარძროხის გარეკვას აპირებდა. მოწინააღმდეგეები ერთმანეთს ქაჩოს თავზე შეხვდნენ. ჯოყოლას მცირე ჯგუფი ხუთი საათის განმავლობაში 500 კაციან რაზმს უწევდა წინააღმდეგობას. შეტაკების დროს დაიღუპა მაისტის მამასახლისი და რაზმის უფროსი ჯოყოლა დარქიზანაშვილი, აგრეთვე მილიციელები: არდოტელი ხევსური ზვიად ლაგაზიშვილი, მათურელი ბახა მაჩურიშვილი და მაისტელი ბუგუ ბოძიშვილი. ჯოყოლა დასაფლავებულ იქნა მაისტში. ე. ბოჩორიშვილის აზრით, „ერთად დაღუპული ძმადნაფიცების ჯოყოლას და ზვიადის სახელები უწოდა ვაჟა-ფშაველამ „სტუმარ-მასპინძლის“ მთავარ გმირებს ჯოყოლას და ზვიადაურს“ [14].

ჯოყოლა დარქიზანაშვილი 1818 წელს დაბადებულია და 1855 წელს 37 წლის ასაკში დაღუპულა. შთამომავლობამ ჯოყოლას მიერ პანკისის ხეობაში დაარსებულ სოფელს მისი სახელი უწოდა.

ჯოყოლას უეცარმა დაღუპვამ პანკისის ხეობაში ახლადჩამოსახლებული, უმეტაა უროდ დარჩენილი ქისტები საგონებელში ჩაყარა. ქისტების ადაპტაცია ახალ საცხოვრებელ გარემოსთან გაძნელდა. ისინი ბარის კლიმატურ პირობებს ვერ ეგუებოდნენ და ხშირად ავადმყოფობდნენ. ქისტებს არ სურდათ ადგილობრივ მილიციაში სამსახური, რომელიც მათ კავკასიის მეფისნაცვალმა დააკისრათ [78. 77].

უკიდურესმა სილატაკემ და შიმშილმა, წინამძღოლის დაკარგვამ, ძალმომრეობამ და მთავრობისაგან უყურადღებო დამოკიდებულებამ, ქისტებს ძველი სამშობლოს მიმართ ნოსტალგია გაუღვივა. ბევრი ფიქრის შემდეგ მათ მაისტში დაბრუნება გადაწყვიტეს. შესაძლოა, ადგილობრივ ხელისუფლებაზე გულგატეხილთ შამილის მოძრაობასთან შეერთებაც ჰქონოდათ გან-

ზრახული. ქისტებმა რამდენიმე დღის საგზალი მოიმზადეს. დანიშნულ ღამეს ყველასგან ფარულად და უხმაუროდ 54-მა ოჯახმა დედანულიანად დატოვა პანკისი და გეზი ჩრდილოეთით, კავკასიონის მთებისკენ აიღო.

ქისტების გაქცევა 1855 წლის აგვისტოს ბოლო რიცხვებში ან სექტემბრის დამდეგს უნდა მომხდარიყო.

ხალხის ასეთი გადაადგილება მთავრობას არ გამოეპარებოდა, რადგან, როგორც ცნობილია, ქისტებზე მაშინ საგანგებო კონტროლი იყო დანესებული.

ოფიციალური მონაცემებით, თავიანთი სამშობლოსკენ დაძრული ქისტების წინააღმდეგ მთავრობას შეიარაღებული რაზმი გამოუყვანია. გაქცეულებს ქოჩადალაში შუადღისას დასწევინა. ქისტებს შეიარაღებული რაზმი რომ დაუნახავთ, უსაფრთხოების მიზნით ცოლ-შვილი ზემოთ, მთებისკენ გაუშვიათ, ხოლო ვისაც იარაღის ტარება შეეძლო, მთავრობის გამოგზავნილი ასეულისთვის წინააღმდეგობა გაუწევია. მთავრობის რაზმსა და ქისტებს შუადღიდან დაბინდებამდე უბრძოლიათ.

ივანე ბუქურაულის ცნობით, ქისტები პანკისის ხეობიდან ჯოყოლას სიცოცხლეშივე აყრილან და ისევ ჩეჩნეთში გადასულან. იგი წერს: „მოუსვენარი ქისტები აიყარნენ პანკისიდან და ჩეჩნეთში გადავიდნენ. თუშები დაედევნენ მათ უკან დასაბრუნებლად და დაენივნენ ნიფლოვნის ხევში. ქისტებმა თოფები დაუშინეს. შეტაკებაში მოიკლა ერთი თუში, გამოჩენილი ვაჟკაცი ელიზბარიძე, რომელსაც ვაჟკაცობით ვლადიმერის ორდენი ჰქონდა მიღებული და განათლება კი არა, ხელისმონერა არ იცოდა. თუშებმა ვერა გაანყეს-რა და ქისტები გადავიდნენ“ [16. 34].

ზეპირ გადმოცემებზე დაყრდნობით, ივანე ბუქურაული აცხადებს, თითქოს თუშები ჯოყოლას სიკვდილის შემდეგ გადასულიყვნენ ჩეჩნეთში და ხელახლა გადმოესახლებინოთ ქისტები: „თუშები მაინც არ ისვენებდნენ, – წერს ი. ბუქურაული, – გადავიდნენ მეორედ და ისევ გადმოიყვანეს ქისტები“ [16. 34].

როგორც ირკვევა, პანკისიდან გაქცეული ქისტების 54 კომლიდან უკან მხოლოდ 34 ოჯახი დაუბრუნებიათ. მთავრობას მათი ჩასახლება თიანეთის მაზრის სხვადასხვა სოფელში გადაუნყვეტია [81. 31]. მაგრამ მოსახლეობის თხოვნით ისინი კვლავ პანკისის ხეობაში, იმავე ადგილზე დაასახლეს.

ს. ჩხენკელის მიერ ჩანერილი გადმოცემების მიხედვითაც, ქისტები პანკისიდან ჯოყოლას სიკვდილის შემდეგ გაქცეულან და თუშებს უკან მაშინვე დაუბრუნებიათ: როდესაც ქისტებს ჯოყოლას სიკვდილი შეუტყვიათ, უთქვამთ: „ჩვენი ჯოყოლა მოკლეს, ჩვენი მხარის დამჭერი აღარავინ არის, სჯობს ისევ ჩვენს ქვეყანაში წავიდეთო. ამდგარან და წასულან. ნიფლოვანში მათ დასწევინ თუშები, რომელთაც უფიქრიათ: თუ ესენი თავის ქვეყანაში გაფუშვით, იქიდან კიდევ არ მოგვასვენებენო. გამართულა ბრძოლა. დაუბრუნებიათ ქისტები და ისევ დაუსახლებიათ ჯოყოლოში, სადაც ახლაც ცხოვრობენ“ [119. 232].

საარქივო მონაცემებით ცნობილია, რომ 1858 წელს აღნიშნული 54 ოჯახიდან, პანკისში ცხოვრობდა 33.

გაქცეული ქისტების პანკისის ხეობაში დაბრუნების შემდეგ მეფის მთავრობამ მათ მიმართ საგანგებო ზომები მიიღო. გენერალ-გუბერნატორმა მურავიოვმა განკარგულება გასცა, თუ ქისტები თავიანთ სამშობლოში გაქცევას კვლავ შეეცდებოდნენ, ისინი დაესაჯათ და ახალციხის ან ალექსანდროპოლის მაზრაში გადაესახლებინათ [77. 25].

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში მთიან ჩეჩნეთში მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფები თავიანთ მამულებს ტოვებდნენ და ბედნიერი ცხოვრების საძებნელად საქართველოში მოდიოდნენ. ამის გამო, როგორც პანკისის ხეობაში, ისე კახეთის მთიანეთსა და მთისწინეთის სხვა სოფლებშიც გაჩნდა ქისტური მოსახლეობა. ტერიტორიული სიახლოვის გამო ქისტების მიგრაცია თუშეთშიც შეინიშნებოდა. 1858 წელს პანკისში, სოფელ ომალოს ტერიტორიაზე ჩეჩნეთიდან თუშეთში ადრე გადმოსული 49 ოჯახის დასახლება სურდათ [83. 301]. რადგანაც ამ პერიოდში უკვე დანყებული იყო მთიელების ბარად ჩამოსახლების პროცესი, ხილდიჰაროს საზოგადოებიდან თუშეთში მიგრირებული ქისტებიც თუშებთან ერთად ალვანში დამკვიდრებულან. 1863 წელს შედგენილი ერთ-ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ XIX საუკუნის 50-იან წლებში ქისტების 75 ოჯახი უკვე კარგა ხნის გადმოსახლებული ყოფილა მთიანი ჩეჩნეთიდან, კერძოდ, ხილდიჰაროს საზოგადოებიდან. ისინი მართლმადიდებლურ ქრისტიანობაზე მონათლულან და ალვანში თუშებთან შეხიზნულან. 1859 წელს ალვნიდან ქისტების 37 ოჯახი პანკისის ხეობაში, დღევანდელი ომალოს ტერიტორიაზე დაუსახლებიათ, ხოლო

ალვანში დარჩენილი ქისტების 40 ოჯახი საცხოვრებლად გადასვლას იქ 1864 წლის გაზაფხულისთვის აპირებდა [83. 328].

იმავე პერიოდში დაიწყო თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის სოფლებში გაფანტული ქისტების პანკისში დამკვიდრების პროცესი, ისინი მთიანი ჩეჩნეთიდან კახეთში სხვადასხვა დროს იყვნენ მიგრირებულნი. როდესაც პანკისის ხეობაში გაჩნდა ქისტების კომპაქტური დასახლებები, მათაც იქ თანამოძმეების გვერდით ცხოვრება ამჯობინეს.

სოფელ ხორბალოში მცხოვრები ქისტებიც უმთავრესად პანკისის ხეობაში გადავიდნენ საცხოვრებლად. ხორბალოში დღემდე არის შემორჩენილი ქისტების სასაფლაო და წმინდა გიორგის ეკლესია, სადაც ისინი ლოცულობდნენ. ისე რომ, ზოგიერთმა გვარმა მთიანი ჩეჩნეთიდან წამოსვლის შემდეგ პანკისში დასახლებამდე საცხოვრებელი ადგილი რამდენჯერმე გამოიცვალა.

თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის სხვა სოფლებში დარჩენილი ქისტები, რომლებმაც პანკისში ცხოვრება არ ისურვეს, სულ მალე გაქართველდნენ. თუმცა ყოველ მათგანს დღემდე ახსოვს თავისი ქისტური წარმომავლობა.

პანკისის ხეობაში მოხდა ქისტების კონსოლიდაცია. რადგან ქისტები ხეობაში კომპაქტურად ცხოვრობდნენ, მათ დღემდე შეინარჩუნეს მშობლიური ენა, ადათები და ტრადიციები.

ცალკეული გვარების მიგრაციის ამსახველი ქისტური ზეპირი ტექსტები

ოფიციალური მონაცემების გარდა, ქისტების პანკისში ჩამოსახლების შესახებ საინტერესო ცნობები არის დაცული მათ ფოლკლორში. ქისტურად ამბავს, თქმულებას, გადმოცემას ჰქვია დიაცინარგ. ქისტები გატაცებით ყვებიან ძველ ამბებს, განსაკუთრებით თავიანთი წინაპრების შესახებ. ქისტურ ენაში მთქმელის, მთხრობელის აღმნიშვნელი ტერმინია დიაცარხუო. ამგვარი გადმოცემები, როგორც მითოლოგიური შინაარსის ზეპირი ტექსტები, ზ. კიკნაძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „შეიქმნა ტრადიციული საზოგადოების, გვარის, საერთო წარსულის ხსოვნის განსამტკიცებლად“ [36. 3]. ქისტების ამ ზეპირი მონათ-

ხრობის სიუჟეტში ზოგიერთი ეპიზოდი შეიძლება დაუჯერებელი მოგვეჩვენოს, მაგრამ ტრადიციულ საზოგადოებაში გაზრდილი მთხრობელისთვის იგი არის რეალურად მომხდარი ამბავი. ის ნამდვილია, რადგან რეალურ გეოგრაფიულ სივრცეში მომხდარ მოქმედებას ასახავს. მათთვის წინაპარი, რომლის საკუთარ სახელსაც ისინი არ ივინყებენ, და წინაპრების თავდაპირველი სამშობლოც – „დამოხკ“, რაც სიტყვა-სიტყვით მამების მიწას აღნიშნავს, საკრალურ კატეგორიადაა მიჩნეული. ამიტომაც ქისტები წინაპრების ისტორიას, როგორც რეალურად მომხდარ ამბავსა და სინმინდეს, განსაკუთრებული მგზნებარებით გადასცემენ მომავალ თაობებს.

პანკისელი ქისტების ზეპირგადმოცემებში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ჩეჩნეთის მაღალმთიანეთიდან საქართველოში მიგრაციის ამსახველ თქმულებებს. აღსანიშნავია, რომ იქ თითოეული გვარი დღემდე ინახავს ხსოვნას თავისი წინაპრის პანკისში გადმოსახლების შესახებ. ეს გადმოცემები ხშირად სრულქმნილი ტექსტებია, რომლებშიც განცხადებულია ტრადიციული თემის, გვაროვნული საზოგადოების ზეპირი ისტორია. მათი სიუჟეტი აგებულია ძირითადად ყოფით და საგმირო თავგადასავლებზე. ვაინახების მიგრაციის ამსახველ თქმულებებში აირეკლა ქისტი ხალხის ცნობიერება, წეს-ჩვეულებები, სოციალური მდგომარეობა და რელიგია. ამ თქმულებების მთავარი გმირი რეალურად არსებული პიროვნებაა, თუმცა ხალხურ გადმოცემებში იგი ხშირად გამითიურებულია და მითოლოგიური პერსონაჟის ფუნქციებიც კი მიენერება. მათში თავს იჩენს ამ ჟანრისთვის დამახასიათებელი ნიშნები: შეკუმშული ისტორიული პერიოდი, ნამდვილად მომხდარი მოვლენების თანმიმდევრობისა და ქრონოლოგიის აღრევა.

მიგრაციის ამსახველი თქმულებების მთავარი პერსონაჟი ტოვებს მამაპაპეულ სახლ-კარს. ქისტურ ზეპირ ტექსტებში სამკვიდროდან აყრის ყველაზე გავრცელებული მოტივია სისხლის აღების ადათი. თქმულების გმირი გაურბის მოსისხლეებს და კავკასიონის მთების მიუვალ ბილიკებზე, დევნილობაში, ის, როგორც პიროვნება, იცდება და იზრდება. ზოგიერთი გადმოცემის მიხედვით, მთიანი ჩეჩნეთიდან დევნილი ჯერ თუშეთში, ან ხორბალოში სახლდება. იქ, ახალ გარემოში, გადის ადაპტაციას; ხდება ჯვრის, რელიგიური საყმოს წევრი; ლებულობს რჯულს,

ნაცნობს, მაგრამ დავინწყებულ ქრისტიანობას; ეთაყვანება ჯვარ-ხატს. ის, როგორც ბედნიერების მაძიებელი რაინდი, ეზიარება ჭეშმარიტებას და ბოლოს აღმოაჩენს ახალ მინას, თავისი მოდგმის მშვიდობიან სამკვიდრებელს პანკისის ხეობაში. იქ ის საფუძველს უყრის ახალ საზოგადოებრივ ერთობას, ახალ გვარს, რომელიც მისი წინაპრის სახელისგან წარმოდგება.

ქისტების პანკისის ხეობაში მიგრაციის ამსახველი თითქმის ყველა გადმოცემის სიუჟეტს წარმოადგენს გზა. ეს არის გზა ხსნისა თავდაპირველი სამშობლოდან აღთქმულ ქვეყნამდე, გზა წარსულიდან მომავლისკენ. თითოეულ მათგანში განდიდებულია მითიური, მიგრანტი წინაპარი. თქმულებებში დაგმობილია კაცისკვლა, ძალადობა, სჭვივის ჰუმანიზმი და ადამიანების სიყვარული, ლტოლვა მშვიდობიანი ცხოვრებისკენ.

ზეპირ გადმოცემებში მკაფიოდ არის შემორჩენილი ხსოვნა თავდაპირველი სამკვიდროს შესახებ, საიდანაც ამა თუ იმ გვარის წინაპარი ნათელი და ბედნიერი მომავლის საძებნელად წამოსულა.

გადმოცემების მიხედვით, ქისტებს პანკისის ხეობაში გამოსახლებამდე მთიანი ჩეჩნეთის სხვადასხვა ადგილებში უცხოვრიათ. ესენია: მაისტი, დიშნი, მითხო, ხილდიპარო, ტერელო, დაი, ნაშხო, ექქი, გიეზხი, ჯაჩარო და, აგრეთვე, ლილლო.

გადმოცემების თანახმად, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, პანკისის ხეობის პირველი ქიტი მაცხოვრებელი ყოფილა სისხლის ალების ნიადაგზე დიშნიდან წამოსული დუი ციცხაშაშვილი. ესქი დუიშვილის გადმოცემით, დუის ოთხი ვაჟი ჰყოლია: იდა, ხაასეი, ამაი და ბიეჟეი. ამაისა და ბიეჟეის შთამომავლობა დუის პაპის, ხენგის, პატივსაცემად ხანგოშვილების გვარს ატარებს. იდას და ხაასეის მოდგმამ კი დუის პატივსაცემად გვარად დუიშვილი აირჩია.

ხანგოშვილ-დუიშვილების გვარში შედის აღდამოვების შტოც. ისინი დუის ერთ-ერთი ქალიშვილის შთამომავლები არიან. მათი წინაპარი დაენათესავა დუის და მის გვარს შეეკედლა. ისინი, ისევე როგორც დუიშვილები და ხანგოშვილები, ერთიანდებიან ერთ საზოგადოებაში. ამგვარად, ხანგოშვილები, დუიშვილები და აღდამოვები ერთი გვარის წარმომადგენლები არიან. ისინი მტკიცედ იცავენ ერთი გვარის პრინციპს.

ესქი დუიშვილის გადმოცემით, დუის კიდევ ორი ძმა ჰყოლია, რომლებიც ჩეჩნეთში დარჩენილან. ისინი დუის პანკისელ შთამომავლებთან ნათესაობას აგრძელებენ.

ზოგიერთი გადმოცემით, დუი ციცხაშაშვილთან ერთად პანკისში მოსულა ბალაკაშვილების წინაპარი ბაჯიკ ბაჯა. ის მაისტელი ყოფილა. მაისტელების პანკისში გადმოსახლების შესახებ ასეთი გადმოცემა მიაბზო 80 წლის დუისელმა უხუცესმა ვისერგი მუსას ძე ბალაკაშვილმა: „ჩვენი მოდგმა არის ნაშხონიდან. იქ ცხრა ძმას ერთად უცხოვრია. ისინი იყვნენ *თურთუქვინ კანთი* – ხმალნატარი ბიჭები. გაყრილა ცხრა ძმა. როგორც ვაინახები იტყვიან, კერიაზე დანთებული ცეცხლი გაუნანილებიათ, გაუყვიათ საქონელი, ტერიტორიები და ქონება. ჩეჩნეთის კუთხეებს ამ ძმების სახელები დარქმევია. მეცხრე ძმა, ყველაზე უმცროსი, სახელად მაისტი, ქონების გაყოფით უკმაყოფილო დარჩენილა და განაწყენებულს უფროსი ძმებისთვის უთქვამს: – მე თქვენი აღარაფერი მინდა, მე ავალ მაღალ მთებში, მაისტში, სადაც სალი კლდეები და ყინულიანი მწვერვალებია, სადაც მხოლოდ არწივი ბუდობს და მგელი დაძრწის. ჩემს შთამომავლობას კი, სხვა თუ ვერაფრით, ნადირის ხორცითა და ქონით მაინც შევინახავო. აი, იქ, მაისტში, უცხოვრიათ ჩვენს წინაპრებს. ერთხელაც ისინი ღალღებს ნაჰკიდებიან, არ დაუთმია არცერთს. მაისტელებს ღალღების ოთხი კაცი მოუკლავთ და ამის გამო პანკისში წამოსულან. აქ, დუისში, ჩვენი გვარისთვის ფუძე ბაჯიკ ბაჯას ჩაუყრია“.

ვისერგი ბალაკაშვილის გადმოცემით, დუის ბაჯიკ ბაჯასთვის უთქვამს: – შენ აღალმართალი, უცოდველი კაცი ხარ და ამ მიწაზე მომავალმა რომ კარგად იცხოვროს, შენ ჩაყარე სოფლის საძირკველი, პირველი ბარი შენ დაჰკაროო.

სხვა ვერსიით ბალაკაშვილის წინაპარს მაისტის სოფელ ნეჯალოში უცხოვრია. იქიდან XIX საუკუნის პირველ ნახევარში სოფელ ხორბალოში მოსულა. ხორბალოდან კი დუისში დასახლებულა.

ამჟამად პანკისის ხეობაში რიცხობრივად ყველაზე დიდი და გავრცელებული მარგოშვილების გვარია. ისინი ძირითადად დუისში ცხოვრობენ. ეს გვარი სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხს აერთიანებს და მასში ცალკეული შტოგვარები გამოიყოფა. ასე

მაგალითად, ბეხოანები, შაბურაანები, მოსეკაანები და ექვთიმეანები წარმოშობით მაისტელები არიან. მარგოშვილების გვარზე დაენერენ კილუანნი, რომლებიც მთიელი ჩეჩნები არიან. ახიად მარგოშვილის გადმოცემით, პანკისის ხეობაში ცოტა მოგვიანებით მიგრირებული გიესხოელები და ტიერჰუოელებიც (ტერელოელები) მარგოშვილების გვარში გაერთიანდნენ. მისივე ნაამბობით, გიესხოელი ქისტები ჯერ ჩეჩნეთის ბარში დასახლებულან, შემდეგ თიანეთში გადასულან საცხოვრებლად, იქიდან კი ბოლოს დუისში დამკვიდრებულან.

ბეხოანები, შაბურაანები, ელაგაანები, მოსეკაანები და ექვთიმეანები მაისტიდან ჯერ ხორბალოში ჩასახლებულან, ცოტა ხნის შემდეგ კი დუისში გადასულან საცხოვრებლად.

ქისტების საქართველოში ჩამოსახლების შესახებ შექმნილი თქმულება-გადმოცემები ერთი ტიპისაა, მაგრამ თითოეული მათგანის სიუჟეტში გვხვდება ისეთი მოტივებიც, რომლებიც პანკისის მიგრაციულ პროცესებზე არსებულ ცნობებს კიდევ უფრო ამდიდრებს და ამრავალფეროვნებს.

ისევე როგორც ქისტების მიგრაციასთან დაკავშირებული სხვა ზეპირი ტექსტები, მაისტიდან დუისში გადმოსახლებული გაურგაშვილების ფათერაკიანი თავგადასავალიც მრავალ კითხვას ნამოჭრის. ამ ჟანრისთვის დამახასიათებელი ჰეროიკული განწყობილება და მოქმედებათა სწრაფი განვითარება ისტორიის ბურუსში შეღწევის წყურვილს კიდევ უფრო ამძაფრებს:

გაურგაშვილების წინაპრებს ერთ ხანს თითქოს ჯარეგოშიც უცხოვრიათ. ჯარეგო მთიან ჩეჩნეთში, შატილის მახლობლად მდებარეობს. სოფლის სახელწოდება, რომელიც ჯვარიდან მომდინარეობს, ნათლად მიანიშნებს, რომ ქრისტიანული რელიგია ოდესღაც იქ მართლაც ჰკიებდა. მუსა გაურგაშვილის გადმოცემით, გაურგაშვილების წინაპრებს ჯარეგოში კაცი შემოკვდომიათ. ამის გამო სახლ-კარი დაზარალებულთათვის დაუთმიათ, თვითონ კი საცხოვრებლად ცუროში მოუკიდიათ ფეხი: ერთ-ერთ ქორწილში თოფის გასროლის შედეგად შემთხვევით მაყარი მოუკლავთ. სისხლის ალების შიშით კვლავ აყრილან და ახლა მაისტში, სოფელ ნეწალოში დამკვიდრებულან. თქმულების თანახმად, სწორედ ნეწალოში უნდა დაბადებულიყო გაურგაშვილების მითიური წინაპარი – გაურგი. გაურგის ვაჟს დექის, გადმოცემის მიხედვით, ერთხანს ემმაკიც ჰყოლია დაჭერილი,

რომელიც მათ ოჯახს ემსახურებოდა და ბარაქას მატებდა, თუმცა ბოლოს ეშმაკი გაქცევიათ. გაქცევის წინ კი მიუწყებ-ლებია: თქვენს გვარში ქუდოსანი ნურც დაბერდება!

წევალოდან გაურგის ერთ-ერთი შთამომავალი საქართვე-ლოში გადმოსულა და ხორბალოში დასახლებულა. მისი ძმა ღუზი კი წევალში დარჩენილა. ერთხელ ღუზი ხორბალოში თავის ძმებთან სტუმრად ჩასულა, როდესაც უკან ბრუნდებოდა, გზაზე ხევსურებს რაღაც მიზეზის გამო მოუკლავთ. საქართველოში მცხოვრებ გაურგაშვილებს ღუზის მოკვლის ცნობა გაზაფხულ-ზელა შეუტყვიათ. ღუზის მაისტში მცირეწლოვანი ვაჟი დარ-ჩენია, სახელად ტუნგი. წასულან ღუზის ახლობლები მაისტში. მისი ვაჟი კახეთში ჩამოუყვანიათ. როდესაც ტუნგი სრულ-წლოვანი გამხდარა, მამის მკვლელზე შურის საძიებლად ხევ-სურეთში წასულა. კიდევ მისულა იმ ხევსურის სახლთან, რომელსაც მისი მამა მოეკლა. მაგრამ შეცდომით ხევსურის ნაც-ვლად ეზოში მოსიარულე უდანაშაულო მითხოველი მწყემსი მოუკლავს. ტუნგი კვლავ საქართველოში წამოსულა. მითხოე-ლები კი შურისსაძიებლად ხევსურს მივარდნიან.

ბოლოს ღუზის მკვლელი ხევსური ტუნგისთან ჩამოსულა. ახლობლებს ტუნგისთვის უთქვამთ: – მამაშენის მკვლელია, მო-დი, სისხლი ავილოთ!

ტუნგის დაუშლია: – სტუმრის მოკვლა ვის გაუგიაო?

სტუმრისთვის მას ცხვარი დაუკლავს. გულთბილი მასპინ-ძლობა გაუწევია, საქისტოს მთამდე მიუცილებია და გამომ-შვიდობებისას უთქვამს: – ათი დღე საფრთხე არ გელის და მერე ვნახოთო.

ბოლოს, როგორც ამბობენ, ხევსურები და გაურგაშვილები მაინც შერიგებულან, მთის წეს-ადათების შესაბამისად ჩაუტა-რებიათ „ფჷჷე თოჷ“ და ტუნგისთვის კაცის თავში 60 ძროხა მი-უციათ.

ხორბალოში ცხოვრობდა ასევე მაისტიდან გადმოსახლე-ბული გაურგაშვილების მეორე შტო, რომელმაც სათავე დაუდო „დვანდე ნააყს“ ანუ დვანდეის შთამომავლობას.

დვანდეის შთამომავლების პანკისში დამკვიდრებას ზეპირი ტექსტი ქართველებთან მეგობრობას მიაწერს.

მუსა გაურგაშვილის გადმოცემით, ერთხელ ორ მატნელს, გვარად ხოხობაშვილსა და შათირიშვილს, ნადირობის დროს

ხორბალოში უპატრონოდ დატოვებული ორი პატარა ძმა უნახავთ. ხალხი შავ ჭირს გაუნყვეტია. თურმე მშვიერი ბალლი მკვდარი დედის ძუძუს ნოვდა, ამის შემყურე მისი ძმა კი გულსაკლავად ტიროდა. ეს ბავშვები გაურგაშვილები ყოფილან.

მონადირეებს ძმები მატანში წამოუყვანიათ. როგორც ამბობენ, იმ დროს, ხოხობაშვილის სახლში თურმე 12 აკვანი ირწეოდა. ხოხობაშვილი და შათირიშვილი ხორბალოდან წამოყვანილ ობოლ ძმებს, დვანდის და ბათაგას, საკუთარი შვილებით ზრდიდნენ.

მატნელებს საქონლისთვის ერთი საზამთრო ადგილი ჰქონიათ, სადაც, როგორც წესი, თივასაც ინახავდნენ. ერთხელ დვანდის და ბათაგას შემთხვევით იქ ცეცხლი გაუჩენიათ და ზამთრის მთელი მარაგი თივა დაუნვათ.

გამწარებული მატნელები ბავშვების სასტიკად დასჯას მოითხოვდნენ. შათირიშვილსა და ხოხობაშვილს პატარა ძმები თანასოფლელთა რისხვისაგან დაუცავთ და ბავშვების მიერ ხალხისთვის მიყენებული ზარალიც აუნაზღაურებიათ.

როდესაც ძმები გაზრდილან, ხოხობაშვილს და შათირიშვილს უკითხავთ: – სად გინდათ, დასახლდეთ? ჩვენთან, მატანში იცხოვრებთ თუ თქვენს ხალხთან ერთად პანკისის ხეობაში?

ბიჭებმა ქისტებთან, პანკისში ცხოვრება ამჯობინეს.

მატნელებს იმაზეც უფიქრიათ, დუისში დასახლებულ ძმებს თავი როგორ ერჩინათ. ამიტომ დუისში ასულან და ორკილომეტრიანი სანისქვილე არხის გაჭრა გადაუწყვეტიათ. არხის გაჭრაზე 60 კაცი დაუსაქმებიათ.

მთხრობელთა გადმოცემით, ხოხობაშვილი მთელს მატანში ყველაზე შემძლე და ჭკვიანი კაცი ყოფილა. მუშებისთვის მატნიდან დუისში ერთი ხარი და 60 საპალნე ლეინო აუტანია. ბოლოს გაუჭრიათ არხი და გაუკეთებიათ ნისქვილი. პანკისში პირველი ნისქვილი დვანდი და ბათაგა გაურგაშვილებისა ყოფილა. როგორც ამბობენ, სხვები ნისქვილის გასაკეთებლად ნებართვას გაურგაშვილებისგან იღებდნენ. ნისქვილიდან ძმებს კარგი შემოსავალი ჰქონიათ და გამდიდრებულან.

პანკისში დაქიშვილების სამი შტო ცხოვრობს. ისინი ხეობაში მთიანი ჩეჩნეთის სხვადასხვა კუთხიდან წამოსულან და, ამდენად, ერთმანეთის ბიძაშვილები არ არიან. გვარების უმრავლესობა, როგორც ცნობილია, საკუთარი სახელებისა და მეტ-

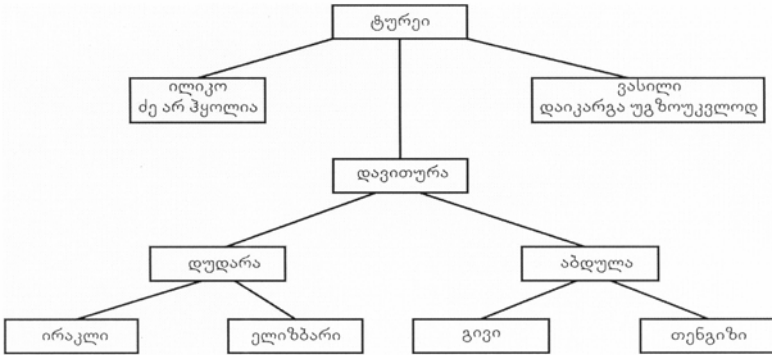
სახელებისგან წარმოიშვა. დაქა, ისევე როგორც დაადეი, ქისტებში მეტად გავრცელებული სახელი ყოფილა. დაქიშვილების სამივე შტოს წარმომადგენლებმა თავიანთ გვარს საფუძვლად საკუთარი სახელი დაქა დაუდეს.

დაქიშვილების ერთი შტო მაისტის სოფელ ტუგადან მომდინარეობს. საფიქრებელია, რომ ისინი ჯოყოლა დარქიზანაშვილთან ერთად გადმოსახლდნენ პანკისის ხეობაში. ამჟამად დაქიშვილების ამ შტოდან მხოლოდ სეიდა დაქიშვილის ოჯახია დარჩენილი. ისინი ჯოყოლოდან ბირკიანში გადავიდნენ საცხოვრებლად.

ომალში ცხოვრობს დაქიშვილების ორიოდე კომლი, ისინი წარმოშობით ხილდიჰაროელები არიან და ტუგელ დაქიშვილებს არ ენათესავენ.

ჯოყოლოში სახლობენ დაქიშვილების მესამე შტოს წარმომადგენლები. ისინი თავდაპირველად ბალაკაშვილები ყოფილან და მაისტში, სოფელ ნეწელხოში (ნეწალო) უცხოვრიათ. მათ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში მაისტი დაუტოვებიათ და საქართველოში, სოფელ ხორბალოში, დასახლებულან. როდესაც ბალაკაშვილები ხორბალოდან პანკისში გადმოსახლებულან, გვარში უთანხმოების გამო, ბალაკაშვილების ერთ-ერთ წარმომადგენელს გვარი გამოუცვლია, დაქიშვილად დაწერილა და იმ დროიდან მომდინარეობს დაქიშვილების მესამე შტო, რომელსაც ტურეის ჩამომავლებსაც ეძახიან. ისინი ჯოყოლოში შვიდ კომლამდე არიან. ჯოყოლოს დასავლეთით, სანისქვილე რუს გაღმა, ბალთაგორის მხარეს, ერთ ადგილს ახლაც „ტურეის ველები“ ჰქვია. როგორც ჩანს, იმ ტერიტორიას დაქიშვილების პაპა ტურეი ამუშავებდა.

როგორც ხამზათ ხერხიევმა მიაჩნა, ჯოყოლოში მცხოვრები მუთოშვილების წინაპარს, მუთივიეშს, მაისტის მალალმთიან სოფელ ტუგაში უცხოვრია. ზოგიერთი გადმოცემით, მუთოშვილები ჯოყოლასთან ერთად გადმოსულან პანკისში საცხოვრებლად. სხვა ვერსიით, მას შემდეგ, რაც ჯოყოლამ პანკისში საცხოვრისი შეუქმნა ქისტებს, ისინიც იქ, მათ გვერდით, დასახლებულან.

მუთოშვილები და აჭიშვილები ერთ გვარში ერთიანდებიან. უსუფ აჭიშვილის გადმოცემით, აჭიშვილები სისხლ-მესისხლეობის ნიადაგზე გადმოსულან ტუგადან ჯოყოლოში. აჭიშვილების განაყოფი გვარია მუზიკაშვილი. იმის გამო, რომ ჰაასეი აჭიშვილი ქაქუცა ჩოლოყაშვილის შეფიცულთა რაზმში იყო და ბოლშევიკებს ებრძოდა, მისმა ბიძაშვილმა, ექომ, გვარი შეიცვალა. ექო აჭიშვილი რაიკომში მუშაობდა. არსებობდა იმის საშიშროება, რომ მას საბჭოთა ორგანოები სამსახურიდან გაათავისუფლებდნენ. ამიტომ ექო თავისი პაპის, მუუძიკის, პატივსაცემად მუზიკაშვილის გვარზე დაენერა. მისი შთამომავლებიც დღეს მუზიკაშვილის გვარს ატარებენ. ამრიგად, ჯოყოლოში მცხოვრები მუთოშვილები, აჭიშვილები და მუზიკაშვილები ერთი გვარის ხალხია და ისინი მტკიცედ იცავენ ბიძაშვილობის წესადათს.

მუთოშვილების ნაწილი დარჩენილა მაისტში და ისინი იქ ხერხიევების გვარს ატარებდნენ. როგორც ხამზათ ხერხიევმა მიაჩნა, მათი ოჯახი მაისტიდან პანკისის ხეობაში XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს გადმოსულა საცხოვრებლად. ის ქის-

ტები, რომლებიც 30-იან წლებში ჩამოსახლდნენ პანკისში, მათ შორის ხერხივეებიც, 1944 წელს ჩეჩნებთან ერთად შუა აზიაში გადასახლეს. სამზათ ხერხივეი მაშინ 10 წლის ყოფილა. 1957 წელს, როცა გადასახლებიდან პანკისში დაბრუნდნენ, მათ თავიანთი სახლი ბირკიანში გაყიდული დახვედრიათ. ის სახლი, რომელიც ხერხივეებს გადასახლებამდე თუში მეგობრისგან ჰქონდათ ნაყიდი, მოგვიანებით სასამართლოს გადაწყვეტილებით დაიბრუნეს.

სოფელ ჯოყოლოში ცხოვრობს ბორძიკაშვილების რვა კომლი. როგორც სეიდა ბაფაის ძე ბორძიკაშვილმა მიაჩნო, მათი წინაპარი რალაც მიზეზის გამო ლილლოდან მაისტის სოფელ ფუალში გადასულა საცხოვრებლად. ხოლო ფუალიდან ბორძიკაშვილები ჯოყოლასთან ერთად გადმოსახლებულან პანკისში. სეიდა ბორძიკაშვილის ცნობით, მათ წინაპარს სახელად ერქვა ბორძ და გვარიც მისი სახელიდან მომდინარეობს.

სოფელ ჯოყოლოში ცხოვრობს ხოლაგაშვილების ოთხი კომლი. მათი წინაპარი ჯოყოლა მაისტელთან ერთად ჩამოსახლებლა ტუგადან პანკისში. მაგრამ, ისა ხოლაგაშვილის ცნობით, სოფელში ერთხელ შავი ჭირი გაჩენილა და მათი გვარიდან ბევრი დახოცილა.

ხოლაგაშვილები საკობიანოშიც ცხოვრობენ. ზოგიერთი გადმოცემით, საკობიანოში მცხოვრები ხოლაგაშვილების წინაპარს ტუგაში კაცი შემოკვდომია, წამოსულა და საკობიანოში დასახლებულა. მისი შთამომავლები ქრისტიანობასა და ფშაურ წეს-ადათებს მისდევენ. თუმცა ჯოყოლოელ და საკობიანოელ ხოლაგაშვილებს შორის, როგორც ისა ხოლაგაშვილმა მითხრა, ბიძაშვილობა დღემდე გრძელდება.

ხოლაგაშვილების გვარის განაყრები არიან ჯოყოლოელი თუშიშვილები. ამჟამად თუშიშვილების ორი კომლი ცხოვრობს სოფელ ჯოყოლოში. სარდალ აბასას ძე თუშიშვილის გადმოცემით, ხოლაგაშვილებისა და თუშიშვილების წინაპარს ერქვა ხეგი. ხეგის ჰყოლია ორი ვაჟი – ხოლაგა და თეჟში. ჯოყოლოელი თუშიშვილებიც უწინ ხოლაგაშვილების გვარში შედიოდნენ, მაგრამ ერთხელ ხოლაგაშვილები თუშიშვილების რომელიღაც წინაპარს რალაც ამბავზე თავდებად არ დაუდგნენ და ამის გამო გვარები გაყრილა.

როგორც სარდალ თუშიშვილმა მიამბო, მისი მამა, ალბასა, 1933 წელს გადმოსახლებულა მაისტიის სოფელ ტუგადან ჯოყოლოში. გადმოსახლების მიზეზად ისინი მთის აუტანელ, მძიმე საყოფაცხოვრებო პირობებს ასახელებენ. ალბასა ჯერ მარტო ჩამოსულა პანკისში და იქ სამი წელი დარჩენილა. „მამაჩემი მაისტში რომ ამოვიდა, – მიყვება სარდალ თუშიშვილი, – თორმეტი წლის ვიქნებოდი, კანფეტი და ტკბილეული ამოგვიტანა. ველარ ვიცანი, პანკისში გასუქებულა. გაოცებული ვუყურებდი. – ნადი, რას მიყურებ, ცხვარი გარეკეო! – დამძახა. გავიფიქრე: – რას მეჩხუბება ეს სტუმრად მოსული კაცი-მეთქი. მამაჩემი ყვებოდა, თუ როგორ ბედნიერად ცხოვრობდა ხალხი პანკისში.

ალბასა თავისი ცოლით, ორი ქალიშვილითა და ვაჟით ჯოყოლოში გადმოსახლდა. 1943 წელს ჩეჩნებმა თუშების ცხვრის ფარა გაიტაცეს და მის დასაბრუნებლად მთავრობამ სადღულა მარგომვილი და ალბასა თუშიშვილი ჩეჩნეთში მიავლინა. მათ ცხვარი დააბრუნეს, მაგრამ ალბასა თუშიშვილი ზამთარში დროებით ტუგაში დარჩენილა, რადგან იქ დედა ჰყავდა მისახედი. ერთი სიტყვით, ალბასა იმ ზამთარს მაისტიიდან აღარ წამოსულა. ამასობაში, 1944 წლის 23 თებერვალს, საბჭოთა მთავრობამ ჩეჩნები და ინგუშები შუა აზიაში გადაასახლა. ალბასაც ამ გადასახლებაში მოყოლილა. ბოლოს 1957 წელს დაბრუნებულია იქიდან ჯოყოლოში.

ფათერაკებითა და გმირული თავგადასავლებით არის აღვსილი ბორჩაშვილების გვარის ისტორია, რომლებიც პანკისის ხეობის სოფელ ჯოყოლოში სხვადასხვა წლებში ჩამოსახლებულან. მათ ხევსურეთში, კერძოდ, მუცოსა და ხონისჭალაშიც უცხოვრიათ, ამჟამად ისინი მრავლად არიან ჩეჩნეთსა და ინგუშეთშიც.

ბორჩაშვილები, თქმულებების მიხედვით, წარმოშობით ნაშხოელებად ითვლებიან. ზოგიერთი ვერსიით, ჩეჩნების ყველა ტომი ნაშხოიდან არის გამოსული. ხოლო ბორჩაშვილები ნაშხოელებად დარჩენილან. მათ წინაპრებს მთიან ჩეჩნეთში, ნაშხოის სოფელ ხაიბახში უცხოვრიათ. ხაიბახში ახლაც დგას მაჟის ციხე-სიმაგრე, საიდანაც, გადმოცემების თანახმად, ბორჩაშვილების წინაპრები გამოსულან. როდესაც ძმები იყრებიან, – ჩეჩნები ამბობენ, – ცეცხლი გაინანღესო.

ბორჩაშვილების წინაპრებს კერიაზე დანთებული ცეცხლი მაჟის ციხეში გაუყვიათ. მათ როგორღაც კაცი შემოკვდომიათ და სისხლის ალების ადათის გამო იქაურობას გამორიდებთან და თავშესაფარი ხილდიჰაროში უპოვიათ.

ხილდიჰაროში დიდხანს არ გაჩერებულან. ზოგიერთი გადმოცემის მიხედვით, ხილდიჰაროში სამ ძმას ბორჩას, გუნაშას და ჰოიდის ერთად უცხოვრიათ. სულ მალე ძმები იძულებული გამხდარან ახალი თავშესაფარი მოეძებნათ. ბორჩა თავისი შვილებით მაისტში გადასულა.

იმ დროს ერთ-ერთი მაისტელი თურმე ციხე-კოშკს იშენებდა. ზოგიერთი ვერსიით, ის დაქიშვილების წინაპარი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ, ჩემი აზრით, ბორჩა მაისტის სოფელ ნეჯალოში უნდა მოსულიყო. კოშკის მშენებლობის დროს ოსტატი მოულოდნელად ხარაჩოდან გადმოვარდნილა და უფსკრულში ჩაჩეხილა. სულთმობრძავ ოსტატს სიკვდილის წინ რამდენიმე სიტყვის თქმა მოუხსნვრია: – შიმშილისგან თვალთ დამიბნელდა და გადმოვვარდიო.

რადგანაც ოსტატი შიმშილის გამო გადმოვარდა, მისი დაღუპვისათვის მთელი პასუხისმგებლობა ციხე-კოშკის პატრონს დაეკისრა, რომელიც იმ დროისთვის საკმაოდ მდიდარი ყოფილა. მას ჰყოლია ცხენები, ბლომად საქონელი, სახნავ-სათესი მიწები, სათიბები და რამდენიმე წისქვილიც. დამნაშავეს პასუხი უნდა ეგო. მთიელებში კი მოქმედებდა კანონი: „სისხლი სისხლის წილ“, ან, როგორც ქისტები ამბობენ, „ჭირ ელეეჰ“, ფჯა თაჯ ბაეძე“ – შერიგების შემთხვევაში კაცის თავში 63 ძროხა უნდა გადაეხადათ, რაც ძნელად ხერხდებოდა.

იმ კაცს, რომლისთვისაც ციხე-კოშკს აშენებდნენ და დანაშაული ბრალდებოდა, მხოლოდ ერთი ვაჟი ჰყოლია. მამას უნდოდა, რომ თავისი ერთადერთი ვაჟისთვის სისხლის ალების ნიადაგზე სიკვდილის საფრთხე აეცილებინა. ამიტომ მან საკუთარი მიწები და საქონელი ბორჩას და მის შვილების დაუთმო, რომლებიც სანაცვლოდ ციხის პატრონის მიერ ჩადენილ დანაშაულზე აგებდნენ პასუხს, ანუ დაღუპულის სისხლი მათ უნდა ეზლოთ.

თავდაპირველად ბორჩას და მის შვილებს ბევრი უფიქრიათ, აელოთ თუ არა თავიანთ თავზე პასუხისმგებლობა; ბოლოს ამ ნაბიჯის გადადგმა გადაწყვიტეს: – თუ სანაცვლოდ ერთ კაცს

მოგვიკლავენ, სისხლი გასწორდება, დანარჩენები ცოცხლები დარჩებიან და მაისტში ცხოვრებას გააგრძელებენო.

ამგვარი გადაწყვეტილების მიღება მეტად სარისკო იყო, რადგან დაზარალებულებს შეიძლება ძალზე სწყენოდათ და ეფიქრათ: – ლაჩრები ხომ არ ვგონივართ, თითქოს ჩვენს გვარს სისხლის აღება არ შეუძლია და თავის თავზე მათ ნაცვლად პასუხისმგებლობას ბორჩანი ამიტომ იღებენო. ეს გარემოება მოსისხლეების მხრიდან შურისძიების წყურვილს კიდევ უფრო ამძაფრებდა.

ერთხელ ბორჩას უმცროსი ვაჟი სანადიროდ წასულა. ხეობის ერთ მხარეს თურმე ბორჩას შვილი ნადირობდა, მეორე მხარეს კი მოსისხლე, კოშკის მშენებლობისას დაღუპულის ვაჟი, რომელიც აგრეთვე მაისტელი ყოფილა. ისინი ერთმანეთს არ იცნობდნენ. ბორჩას ვაჟს ჯიხვი მოუკლავს და მეორე მონადირისთვის, როგორც ნადირობის წესი მოითხოვდა, ნანადირევი ძმურად გაუყვია.

ერთმანეთი გაუცვნიათ. – თურმე მოსისხლეები ყოფილან!

ბორჩას ვაჟისთვის მოსისხლეს უკითხავს:

– რატომ გვაყენებთ უხერხულ მდგომარეობაში, რატომ იტვირთეთ სხვის მაგივრად სისხლი? თქვენ რა, ლაჩრებად მიგაჩნივართ, რომ სისხლის აღებაც არ შეგვიძლია?

ბორჩას ვაჟს მოუხსნია ხმალ-ხანჯალი და თოფი, იარაღი ძირს დაუყრია და მისთვის უთქვამს:

– თქვენს გვარზე ცუდი წარმოდგენა არასოდეს გვექონია და გთხოვ, ასე ნუ ფიქრობ! ჩვენ ჯერ ხაიბახს, ხოლო შემდეგ ხილდიჰაროს გამოვერიდეთ. უმინაწყლოდ დარჩენილებმა, საარსებო პირობები რომ გვექონოდა, მძიმე პასუხისმგებლობა ვიტვირთეთ და გაბედული ნაბიჯი გადავდგით, რადგან, თუ ერთ კაცს მოგვიკლავდით, სისხლი გასწორდებოდა და დანარჩენები მაისტში ცხოვრებას მშვიდობიანად გააგრძელებდნენ. ახლა კი ჩემი სისხლი თქვენზე ალალი იყოსო!

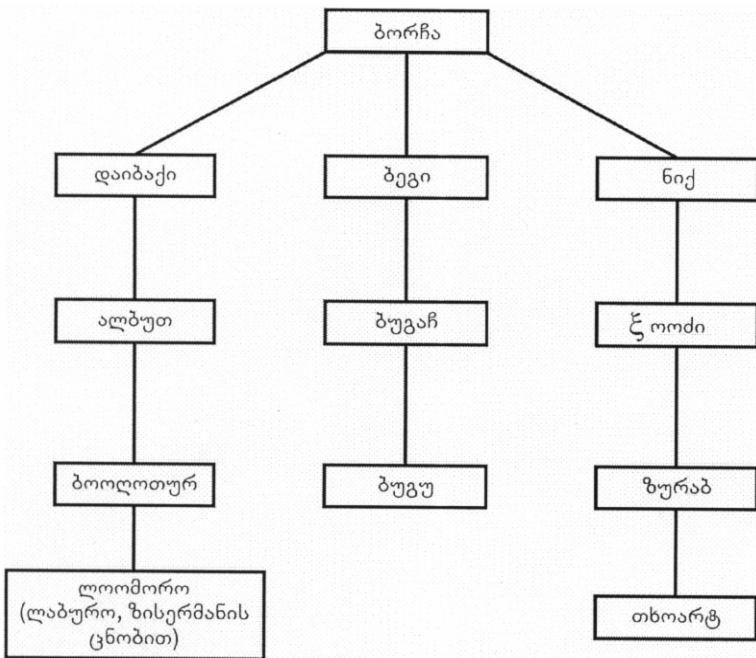
ნადირობისას გაცნობილ მოსისხლეს ბორჩას ვაჟის საქციელი ძალიან მოსწონებია და მეგობრულად უთქვამს:

– ჩვენი შეხვედრის შესახებ ნურავის ეტყვი. შესარიგებლად შუამავლები გამოგვიგზავნეთ და თან ის საქონელი გამოატანეთ, რაც კოშკის მეპატრონისგან მიგიღიათ. ოღონდ იმ საქონელში აუცილებლად ერიოს ის ერთი, ყველასგან გამორჩეული, თეთრი

ხარი და სისხლს გაპატიებთ. ეს საუბარი კი ჩვენ ორს შორის დარჩესო.

გახარებულ ბორჩას შესარიგებლად შუამავლები თავისი კუთვნილი საქონლით მიუგზავნია. მტრები შერიგებულან. მოსისხლეს მირთმეული საქონლიდან მხოლოდ ის ერთი, თეთრი ხარი ამოურჩევნია. დანარჩენი კი, რადგან ახალმოშენენი იყვნენ, ბორჩას ოჯახისთვის დაუბრუნებია.

ბორჩა მაისტში XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა დასახლებულიყო. ბორჩას შთამომავლობა მაისტში გამრავლებულა.

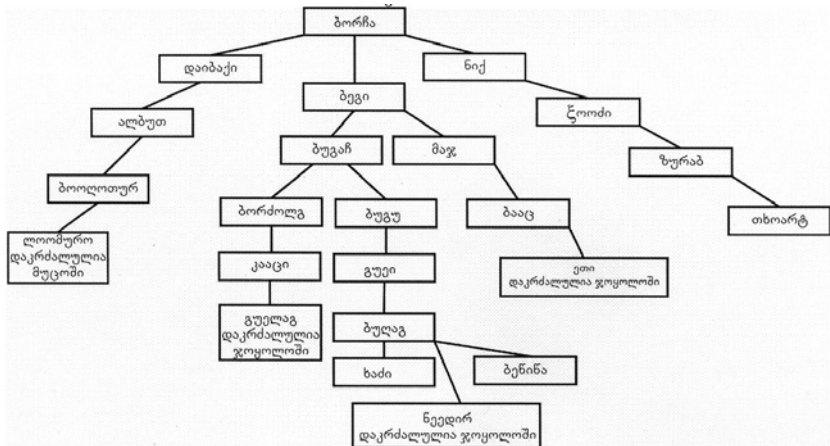
როგორც გადმოცემებიდან ირკვევა, ბორჩას სამი ვაჟი ჰყოლია: დაიბაქი, ბეგი და ნიქი. მათ შორის უმცროსი ყოფილა ნიქი. რადგან ბორჩას ჯალაბობას მაისტში დიდი მეურნეობა ჰქონდა, მათ ოჯახში მსახურებიც ჰყავდათ და, როგორც წესი,

შესაბამის გასამრჯელოსაც უხდიდნენ. მსახურებს შორის ყოფი-
ლა ხევსურის ლამაზი ქალი, რომელთანაც ნიქს სასიყვარულო
რომანი გაუბამს. ქალი დაორსულებულია და ამბავიც გახმა-
ურებულია. უმცროსი შვილის საქციელით ბორჩა განრისხებულია.
გაბრაზებულან ნიქის უფროსი ძმებიც – დაიბაქი და ბეგი.
ბოლოს უხუცესებმა ნიქის მამასა და ძმებს ურჩიეს, რომ წყენა
და აღშფოთება ჩაექროთ: – თუ გოგო ეყოლა, გაათხოვებთ და
წავაო, – უთქვამთ, – ხოლო თუ ბიჭი დაიბადება, თქვენი სისხლი
იქნება და გვარს გააგრძელებსო.

ქისტები უკანონოდ დაბადებულ შვილს „ბუეჯს“ ეძახიან.
ნიქს ხევსურის ქალისგან ვაჟი შეეძინა და სახელად ჰოოძი
დაარქვა, რაც ქისტურად ფრინველს ნიშნავს. ჰოოძის შთა-
მომავლობაც საკმაოდ გამრავლებულია და ისინი ამჟამად პან-
კისის ხეობაშიც ცხოვრობენ.

პანკისის ხეობაში გადმოსახლდა ბორჩას მეორე ვაჟის –
ბეგის მთელი შთამომავლობა:

ბეგის შვილიშვილთა შვილიშვილების საფლავები პანკისის
ხეობაშია. მაგალითად, ბეგის შვილიშვილის, სახელად ბუგუს
შვილიშვილის – ბულაგის ვაჟის – ნეედი ბორჩაშვილის საფლავი
დღემდე არის დაცული სოფელში მდებარე ჯოყოლოელთა ძველ
სასაფლაოზე. ბეგის მეორე შვილიშვილის – ბორძოლგის შვი-
ლიშვილი – გუელაგის საფლავიც უკვე ჯოყოლოში გვხვდება.
ასევე ბეგის შვილიშვილის – მაჯის შვილიშვილი – ეთიც სოფელ-
ში მდებარე ჯოყოლოელთა ძველ სასაფლაოზე განისვენებს. ეს
სასაფლაო სოფელ ჯოყოლოს შუაგულში მდებარეობს და მას
მცირე ფართობი უკავია. საფლავებზე ვერტიკალურად აღმარ-
თულია საკმაოდ განიერი, ერთ მეტრზე მაღალი სიბი ქვები. ერთ-
ერთ საფლავზე ჯვარიც იყო გამოსახული. როგორც ირკვევა, ეს
სასაფლაო XIX საუკუნის მეორე ნახევარს განეკუთვნება.

ცხოვრობდნენ თუ არა გუელაგის, ნეედირისა და ეთის მამები – კააცი, ბულაგა და ბააცი პანკისის ხეობაში, მასალების უქონლობის გამო არ ვიცით. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ბორჩა მაისტში XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დასახლდა, მაშინ გამოდის, რომ ნეედირი, რომლის საფლავიც უკვე ჯოყოლოშია და ბორჩას მეექვსე თაობას წარმოადგენს, პანკისის ხეობაში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა მოსულიყო. სულაც შესაძლებელია, გუელაგის, ნეედირისა და ეთის მამები 1854 წელს მაისტიდან ჯოყოლას მიერ პანკისში გადმოსახლებულ 54 ოჯახს შორის ყოფილიყვნენ.

განსაკუთრებით საყურადღებოა გადმოცემები ბორჩას ერთ-ერთი ვაჟის დაიბაქის შთამომავალთა შესახებ. მათი ისტორია მდიდარია ყოფითი და სარწმუნოებრივი მოტივებით, მოულოდნელი თავგადასავლებით.

დაიბაქის შვილიშვილს ბოლოთურს ჰყოლია ვაჟი ლომურო. ლომურო უიდენტან ერთად, რაღაც მიზეზის გამო, მაისტიდან ხევსურეთის სოფელ მუცოში გადასულა. ზოგიერთი ვერსიით, მაისტში საცხოვრებელი ადგილი არ ჰყოფნიდათ. სხვა წყაროს მიხედვით, ის მაისტიდან მოსისხლეებს გამორიდებია.

მუცოში, რომელსაც ქისტები მასკს ეძახიან, შეთეკაურებისა და დაიაურების მეზობლად დასახლებულა ლომურო. იქ, შეთეკაურებისა და დაიაურების კოშკების გვერდით, დღემდე არის

შემორჩენილი იმავე ტიპის, მაგრამ საკმაოდ დაზიანებული კომპი ბორჩაშვილებისა.

ხალხური ადათობრივი სამართალი, რომელიც თითქმის ერთნაირი ჰქონდათ ვაინახებსა და ქართველ მთიელებს, შესანიშნავად ანესრიგებდა სხვადასხვა ეთნიკური კუთვნილებისა და რელიგიური მრწამსის მქონე ადამიანთა მშვიდობიან თანაცხოვრებას. ლოომუროს ხევსურებთან მტკიცე მეგობრობა აკავშირებდა. ხევსურებმა ლოომუროს ქალი მიათხოვეს, საცხოვრებელი ადგილი, სათიბი და სახნავ-სათესი მიწაც გამოუყვეს. მუცოს დასავლეთით, ხონისჭალაში ერთ ადგილს დღესაც „ლოომუროს ყანებს“ ეძახიან.

უიდენი კი, რომელიც მუცოში ლოომუროსთან ერთად მოვიდა, ჩხუბი მოსვლია, თუ სხვა მიზეზით, ხევსურებს მოუკლავთ. ამის გამო, როგორც წესი, მისი მომკვლელი ხევსურები იქიდან აყრილან და მათი მიწები უიდენის ნათესავს, სოაიფ ბორჩაშვილს დარჩენია.

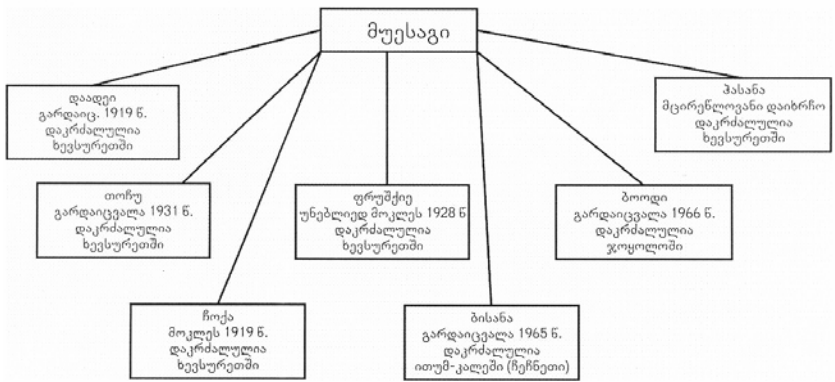
ლოომურო ბორჩას მეოთხე თაობად ითვლებოდა. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ბორჩა მაისტში XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დასახლდა, მაშინ ლოომურო მუცოში საცხოვრებლად XIX საუკუნის პირველ ნახევარში გადმოსულა. ლოომუროს კარგად იცნობდა თიანეთის მაზრის სამოქალაქო საქმეების კანცელარიის უფროსი ა. ზისერმანიც. ზისერმანი წერს: „მუცოში ცხოვრობდა რამდენიმე ქისტური ოჯახი, რომლებიც სისხლის მაძიებლებს გამოირიდებოდნენ. ერთ-ერთი მათგანი იყო ლაბურო“ [130. 196]. ლაბურო და ლოომურო ერთი და იგივე პიროვნებაა, რადგან ბორჩაშვილების გვარიდან ეს სახელი იმ დროს სხვას არავის ერქვა, ხოლო მუცოში ბორჩაშვილების გარდა ქისტების სხვა გვარს არ უცხოვრია.

ლოომურო თან ახლდა ზისერმანს ტფილისშიც. ზისერმანმა ლოომურო, როგორც სანდო პიროვნება, მაისტში ჯოყოლა დარქიზანაშვილთან გაგზავნა, რათა მისგან მიწვევის თანხმობა მიეღო. 1848 წლის 18 ივლისს კი ლოომურო ზისერმანს ჯოყოლასთან შესახვედრად გაჰყვა მაისტში [130. 196].

როგორც მეფის მოხელესთან დაახლოებული პიროვნება, ლოომურო საკმაოდ ავტორიტეტული და პირადი ღირსებებით გამორჩეული ადამიანი იქნებოდა. ის პოპულარული ყოფილა

ხევსურებშიც. იგი დაკრძალულია მალლა, მუცოში, ქისტები იმ ადგილს „ტადბერჩიეს“ უწოდებენ.

ლომუროს მუცოში ხევსური ქალისგან სამი ვაჟი შესძენია: შოროზურ, ბიექიე და ბოლოთურ. ბიექიეს ვაჟს ერქვა მუესაგი. მუესაგსაც, ისევე როგორც მის პაპას – ლომუროს და მამას – ბიექიეს, მუცოში უცხოვრია, თუმცა შემდეგ, რადგან მუცოს კომპები მიუვალ კლდეზე იდგა, ისინი თანდათანობით დასავლეთით – ხონისჭალისკენ გადასულან საცხოვრებლად. მუესაგს შვიდი ვაჟი და ერთი გოგო ჰყოლია. ქალიშვილი პანკისში ქავთარაშვილზე გაუთხოვებია. მუესაგს შვიდი ვაჟიდან ერთ-ერთი მცირეწლოვანი მუცოს წყალში დახრჩობია.

მუესაგს მითხოველი ცოლი ჰყოლია. იმ ქალის ძმები მეფის რუსეთის მთავრობას რალაცის გამო დაუსჯია და გაუციმბირებია. წლები წლებს მისდევდა და მათი დაბრუნების იმედი ყველას გადაეწურა. ერთხელ მუესაგის ცოლს მუცოში მძინარე მდინარისთვის მიუსწვრია. მთიელთა რწმენით, მდინარის წყალი ზოგჯერ წამიერად იძინებს. თუ დაძინებულ წყალს რამეს ჩაუთქვამ, აუცილებლად შესრულდება. მუესაგის ცოლს მძინარე მუცოს-წყალი რომ უნახავს, მუხლებზე დამხობილა და შეუთხოვია: ძმები დამიბრუნეო! უცბად იქაურობა ახმაურებულა, წყალი ამოძრავებულა და შეძინებულ ქალს დაუყვირია: – ვაიო! სწორედ იმ ადგილას, მდინარეში, ცოტა ხნის შემდეგ მცირეწლოვანი ვაჟი დახრჩობია. თუმცა მისი ძმები ყველასთვის მოულოდნელად ციმბირიდან დაბრუნებულან.

აღსანიშნავია, რომ ბორჩას შთამომავლები ქრისტიანულ რელიგიასთან შერწყმულ ხალხურ წეს-ადათებს მისდევდნენ. მეუსაგი პირველი ყოფილა, რომელსაც მაჰმადიანობა მიუღია. მეუსაგი, გადმოცემების მიხედვით, XIX საუკუნის 80-იან წლებში გამაჰმადიანებულა. როგორც მთხრობელები აღნიშნავენ, ის გარდაცვალებამდე 27 წლის მანძილზე ყოველ დღე მარხულობდა, იმ ერთი დღის გარდა, როცა მუსულმანები ბაირამობას ზეიმობენ.

ერთხელ მეუსაგის თხოვნით, მისი უმცროსი ვაჟი ბოოდი და მათი ნათესავი სოაიფა ბორჩაშვილი მუცოდან ჩეჩნეთში, კერძოდ, ვედნოში წასულან და იქიდან ვილაც წმინდა მოხუცი ხონისჭალაში სტუმრად წამოუყვანიათ, ალბათ ოჯახის დასალოცად. მუცოში რომ შემოსულან, წმინდა მოხუცს ერთი ხანდაზმული ხევსური დაუნახავს, რომელიც თავისი სახლის წინ იჯდა. ნათელმხილველი შეჩერებულა და ხევსურისთვის ყურება დაუწყია. ბოოდს და სოიფას გზა გაუგრძელებიათ. როცა მოხუცი წამოენიათ, უკითხავთ:

– რატომ უყურებდი, რატომ მიაქციე იმ ხევსურს განსაკუთრებული ყურადღებაო?

ნათელმხილველს უპასუხია:

– ის კაცი უეჭველად სამოთხეში მოხვდებაო.

ბოოდს და სოაიფას გაკვირვებულებს წამოუძახიათ:

– როგორ, ის ხომ ქრისტიანია?

მოხუცს უთქვამს:

– მერე რა, რომ ქრისტიანია! როცა სხვებს უჭირდათ, ეგ ურიგებდა მშივრებს საჭმელ-სასმელსო. ის ღმერთის მოწონებული კაცია და გარდაცვალების შემდეგ პირდაპირ სამოთხეში წავა. ასეთი გზა ნეტავ ჩვენც გვქონდესო!

ხონისჭალაში რომ მისულან, თურმე ბავშვები თამაშობდნენ. ბორჩაშვილების ერთ-ერთ გოგონაზე – ქააბიზე უთქვამს: – ამას ქრისტიანთან უწერია ცხოვრებაო.

მართლაც, მოგვიანებით ერთი ოსი ჩამოსულა ხონისჭალაში, ოფიცერი ყოფილა და იმას გაჰყოლია ქააბი ცოლად.

როგორც ცნობილია, კავკასიის მაღალმთიანეთში დუხჭირი ცხოვრების გამო სხვადასხვა თემები საქონლის გასატაცებლად ერთმანეთს თავს ესხმოდნენ. გამონაკლისი არც მიღმახევი ყოფილა. საქონლის სამწყემსად მთიელები მუდამ კბილებამდე შე-

იარაღებულები დადიოდნენ. თუმცა ხიფათის თავიდან აცილებას ყოველთვის ვერ ახერხებდნენ. ერთხელ მუესაგის ვაჟი ჩოქა თავის 12 წლის შვილ – ვისითასთან ერთად დაქუეხის ფერდობებზე ცხვარს აძოვებდა. მოულოდნელად თუშების რაზმი დასცემიათ. ჩოქა და მისი ვაჟი ვისითა მოუკლავთ, 1200 ცხვარი და 40-მდე ცხენი კი კახეთისკენ გამოურეკავთ. ჩოქას ერთი უზარმაზარი კავკასიური ნაგაზი ჰყოლია. ერთგული დარაჯი თურმე მეკობრეებს ცხვარს არ ანებებდა. ბოლოს გამტაცებლებს ისიც მოუკლავთ. ქისტური ადათით კი ძაღლის მომკვლელიც მკაცრად ისჯება და ეს დანაშაული თითქმის ადამიანის სისხლს უსწორდება.

ეს ამბავი 1919 წლის აგვისტოსში მომხდარა. მუესაგის დანარჩენი ვაჟები ძმისა და ძმისშვილის მოკვლამ საშინლად დამწუხრა. მათი მამიდა, ლოომუროს ქალიშვილი, თუშზე ყოფილა გათხოვილი. მუესაგის ვაჟებს განსაკუთრებით ის აღელვებდათ, რომ თუშებმა ნათესაობა დაივიწყეს და შემზარავი მკვლელობა ჩაიდინეს. უმცროსი ძმები სისხლის ასაღებად აღმსდგარან. უფროს ძმას მათთვის უთქვამს:

– ჩვენ ახლა მაგათ ვერ გამოვეყიდეებით, ჯერ მაგათთვის არ გვცალია, ჩვენს მკვდრებს უნდა მივხედოთ, დავმარხოთ და შურს მერე ვიძიებთო.

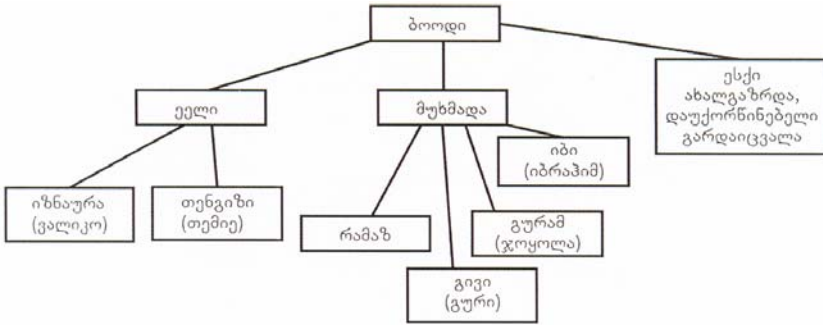
დახოცილები დაუკრძალავთ. იმავე წლის სექტემბერში მუესაგის ვაჟები და მათი ახლობლები, სულ რვა კაცი, კავკასიონზე გადმოსულა, დამნაშავეებს ჩასაფრებიან და 13 კაცი მოუკლავთ. როგორც იტყვიან, სისხლი აულიათ და ისევ უკან, მუცოში დაბრუნებულან.

XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან ადგილ-მამულის სიმცირისა და მეკობრეთა ხშირი თავდასხმების გამო ბორჩაშვილებმა მუცოდან პანკისში გადმოსახლება დაიწყეს.

მუცოს ქალა მეკობრე-მოთარეშე რაზმების გასასავლელ დერეფნად გადაიქცა, ამიტომაც მუცოში სიცოცხლე ჩაკვდა.

1926 წელს მუესაგის უმცროსმა ვაჟმა ბოოდიმ ხევსურეთი დატოვა და პანკისში გადმოსახლდა. მან მამული ბანარაზე იყიდა და იქ დაბინავდა, თუმცა რამდენიმე წლის შემდეგ ბანარა ნაკრძალად გადაკეთდა და ბოოდიც პანკისის ჩრდილოეთით, ტოლოშაში გადავიდა საცხოვრებლად. 1944 წელს საბჭოთა მთავრობის გადაწყვეტილებით, ტოლოშის მცხოვრებლებიც,

როგორც ნაკლებად კონტროლირებად ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა, ქვემოთ, ბარში გადმოსახლეს. 1944 წლიდან ბოოდი ჯოკოლოში დამკვიდრდა და იქ გარდაიცვალა. დღეს ჯოკოლოში მისი შთამომავლები განაგრძობენ ცხოვრებას.

მუესაგის მეორე ვაჟი ფრუშქიე 1927 წელს ცოლ-შვილით პანკისში გადმოსულა, თუმცა ცხვარ-ძროხა მუცოში ჰყოლია დატოვებული და ახლა მის ჩამოსარეკად ასულა, რომ იმ საქონლით პანკისში საცხოვრებელი სახლი ეყიდა. ფრუშქიე მუცოში უბედურმა შემთხვევამ იმსხვერპლა. თურმე წვერს იპარსავდა. მასთან მეგობარი ხევსური მისულა, ხელში რევოლვერი სჭერია.

– აი, რა ვიყიდე, ნახეო. – უთქვამს რევოლვერზე.

ფრუშქიე მოტრიალებულა, რევოლვერს მოულოდნელად მხრით შეხებია. იარაღი გავარდნილა და ფრუშქიე სასიკვდილოდ დაჭრილა. სანამ მოკვდებოდა, ანდერძის დატოვება მოუსწვრია, თავის ახლობლებს სთხოვდა, ხევსურზე სისხლი არ აეღოთ.

მუესაგის შვიდი ვაჟიდან ხუთი ხევსურეთშია დაკრძალული ერთი – ითუმყალეში და უმცროსი, ბოოდი, როგორც ვთქვით, – ჯოკოლოში.

მუცოში ხევსურები ერთ ადგილს „ენარს“ ეძახიან, უმეტესად იქ სახლობდნენ ბორჩაშვილები. ბორჩაშვილები ცხოვრობდნენ აგრეთვე მუცოდან ოდნავ მოშორებით, მის დასავლეთით, ხონისწყლის ხეობაში, სადაც შედარებით უკეთესი სამეურნეო პირობები იყო შექმნილი. მუცოშიც და ხონისჭალაშიც შემონახულია მაშინდელი ქისტური საფლავები. ისინი მარტივი

აგებულებისაა და ისევე როგორც ჯოყოლოში, სოფლის შუაგულში განთავსებულ XIX საუკუნის II ნახევრის დროინდელ საფლავებზე, იქაც მინაში ვერტიკალურად დასობილი, გრძელი, საკმაოდ ფართო ფიქალის ფილებია აღმართული.

ადგილობრივი ხევესურები და ბორჩაშვილები ხონეს ჯვარში რელიგიურ დღესასწაულებს ერთად ზეიმობდნენ. მე ვიცნობდი მუცოში დასახლებული პირველი ქისტის ლოომურო ბორჩაშვილის შთამომავალს, კერძოდ, ლოომუროს შვილიშვილის, სახელად ბათეის შვილიშვილს – დაადეი ფასქომას ძე ბორჩაშვილს. ის მუცოდან ჯოყოლოში 25 წლის ასაკში გადმოსახლებულა. 1995 წელს, როდესაც დაადეის შევხვდი, ის უკვე 80 წელს იყო მიტანებული.

– ჩვენთან, მთაში, რჯული არ განსხვავდებოდა, – მითხრა მოხუცმა, – ქრისტიანი და მაჰმადიანი არ განირჩეოდაო [51. 23].

დაადეი იყო ლოომუროს მეორე შვილის შოობურის შვილიშვილის ფასქომას ვაჟი: ლოომურო –>შოობურ –>ბათეი –>ფასქომ –> დაადეი. დაადეის შვილებიც პანკისის ხეობაში ცხოვრობენ.

რაც შეეხება ლოომუროს მესამე ვაჟის ბოლოთურის შთამომავლებს, ისინი, ისევე როგორც მუცოსა და ხონეში მცხოვრები დანარჩენი ბორჩაშვილები, 1951 წელს პანკისის ხეობაში გადმოსახლეს, რადგან, როგორც ცნობილია, 1944 წლის ამბების შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლება მთიელებს ველარ ენდობოდა. ბორჩაშვილები პანკისში ჩამოსახლებიდან ორიოდე წლის შემდეგ, კერძოდ, 1953 წელს, სისხლის აღების ნიადაგზე ჩეჩნეთში გადასახლდნენ. ბოლოთურის შთამომავლები ძირითადად მთიან ჩეჩნეთში, ითუმყალესა და შატოის რაიონებში დასახლდნენ. აღსანიშნავია ისიც, რომ იმავე პერიოდში, 1956 წლიდან ჩეჩნებმა და ინგუშებმა შუა აზიიდან სამშობლოში დაბრუნება დაიწყეს.

ბორჩაშვილების წინაპრის – ბორჩას ძმას გუნაშა რქმევია. როგორც ცნობილია, ბორჩაშვილების წინაპარს ხაიბახიდან მაისტში მოსვლამდე ერთ ხანს ხილდიჰაროში უცხოვრია. ამ ფაქტს გუნაშაშვილების ამბავიც ადასტურებს. მათი გადმოცემით, ხილდიჰაროში სამ ძმას – გუნაშას, ბორჩას და ჰოიძის ერთად უცხოვრიათ. ჰყოლიათ გასათხოვარი დაც. ერთხელ ძმები სათიბად ყოფილან წასულები. დას, რომელიც იმ დროს 17-

18 წლის იქნებოდა, ძმებისათვის სადილი წაუღია. გოგონა შინ რომ ბრუნდებოდა, ერთ ჩეჩენს მისთვის შეურაცხყოფა მიუყენებია. ძმებს სალამოთი სახლში ყველაფერი შეუტყვიათ. გაცეცხლებულ ბიჭებს იარაღი აუსხამთ და ის ჩეჩენი მოუკლავთ. ცხადია, ამას მოსისხლეები არ აპატიებდნენ. გუნაშა, ბორჩა და ჰოიდი ხილდიჰაროდან აყრილან და თავშესაფრის საძებნელად საქართველოსკენ წამოსულან. მთქმელის შენიშვნით, ჩეჩნეთში მუსულმანობა ფეხს ახლად იკიდებდა და ისინი ჯერ კიდევ ნაწილობრივ ქრისტიანობასაც მისდევდნენ.

ბორჩას თავისი და წამოუყვანია და ხევსურეთის სოფელ მუცოში დამკვიდრებულა. თუმცა სხვა ვერსიით, ბორჩა მაისტში დასახლებულა, ხოლო მუცოში მისი შვილიშვილის შვილი ლომურო გადავიდა საცხოვრებლად.

ჰოიდი ფშავში დასახლებულა. მთქმელებმა არ იციან, ჰოიდის შთამომავლობა ამჟამად რა გვარით იხსენიება. ნათესაური კავშირი მასთან სამუდამოდ დაუკარგავთ.

მესამე ძმას გუნაშას ბეჭებზე დიდი ნიშანი ჰქონია, მზესავით მომრგვალო ხალი და ამიტომაც დაურქმევიათ „გუნაშა“. როგორც ჩანს, გუნაშა ღვთისგან ნაწილიანი ყოფილა. ასეთებს განგება განსაკუთრებულ ხვედრს უმზადებს ხოლმე. გადმოცემების მიხედვით, ნაწილიანი ყოფილა ქართული ხალხური ბალადების ტრადიკული გმირი თორღვა ძაგანიც, რომელსაც „მარჯვნივ მზე წერებუღიყვა, მარცხნისკენ – მთვარის ნალევი“.

გუნაშა მთიანი ჩეჩნეთიდან ქომიტოს მთაზე გადმოსულა და თუშეთში, სოფელ ჭეშოს განაპირას დაბინავებულა. როგორც ჩანს, სოფელმა თავდაპირველად თავის წევრად არ მიიღო, მაგრამ მთის ადათით, უარის თქმაც არ შეიძლებოდა. სამი წლის განმავლობაში სოფლისდან მოშორებით, სიპი ქვებით აგებულ ქოხში უცხოვრია. იმ ადგილს თუშები დღესაც „კანთუას ნაბინავარს“ (კანთ – ქისტურად ბიჭი) ეძახიან. სამი წლის მანძილზე გუნაშა ხალხს ეხმარებოდა, საქონელს მწყემსავდა, შეუსწავლია ქართული ენაც. ამიტომ მთელი სოფლის ნებართვითა და მხარდაჭერით იგი ჯვეთხორის წმინდა გიორგის ყმა გამხდარა. გუნაშას ჯვეთხორის წმინდა გიორგისთვის შეუფიცავს: „ჩემი შვილები შვიდ შვილამდე შენი ყმები იქნებიანო“. ამის შემდეგ ის თემის სრულუფლებიან წევრად ითვლებოდა. სოფელი ჭეშო მდებარეობს პირიქითა ალაზნის მარცხენა ნაპირზე. სოფლის

თავზე არის ნასოფლარი, რომელსაც ჴევთხორი ჰქვია. როგორც ჩანს, გუნაშა ჴევთხორში მოსულა. სოფელ ჴემოს დასავლეთით აღმართულია ჴემოს მთა, რომლის ნვერზეც მდებარეობს ნმინდა გიორგის ხატი. გუნაშას ცოლად აბალოიძის ქალი უთხოვია.

ვ. ბარდაველიძის ცნობით, ჴევთხორი აბალოიძეების ყოფილი სოფელია [10. 42]. გუნაშა თურმე ბევრს შრომობდა და ცხოვრებაშიც დიდი იღბალი ჰქონია. მასზე ამბობენ, დავლათიანი კაცი იყო. აბალოიძის ქალთან გუნაშას სამი ვაჟი შესძენია: ივანე, თედო და ალექსი. ძმები რომ გაყრილან, სამას-სამასი მარტო ჴედილა შეხვედრიათ. გუნაშას რემაში საუკეთესო ცხენები ირეოდნენ და დოღში თურმე სულ პირველები მოდიოდნენ. მთქმელები დღემდე წარმოთქვამენ ხალხურ ლექსს, რომელიც ჴემოს კვირაცხოვლობაზე დოღში გამარჯვებულ გუნაშაიძის „თეთრონს“ ეხება:

„გუნაშაიძის „თეთრონ“,
მხედარიც გამოგეცვალა,
შენი შევარდნის მუხლებმა
უკან გასწირა სუყველა“.

გუნაშას შვილები – ივანე, თედო და ალექსი თუშებს გუნაშაიძეებად მოუნათლავთ. ისინი თუშებს ალვანში ჩამოსახლებისას თან გამოჰყოლიან. ალვნიდან კი თანატომელებთან, პანკისის ხეობის სოფელ ომალოში გადასულან და იქ დასახლებულან. სანამ ცოლებს შეირთავდნენ, გუნაშაშვილებად დაწერილან.

სოფელ ომალოში, რომელიც პანკისის ხეობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ალაზნის მარცხენა მხარეს მდებარეობს, ძირითადად ხილდიჰაროდან გადმოსახლებული ქისტები ცხოვრობენ. თუმცა იქ ეჭვიდან, ჯაჩაროდან, მითხოდან და მთიანი ჩეჩნეთის სხვა კუთხეებიდან მიგრირებული ცალკეული გვარების წარმომადგენლებიც დასახლდნენ. ამ გვარების მიგრაციის ისტორია იმითაც არის საინტერესო, რომ მთიანი ჩეჩნეთიდან წამოსვლის შემდეგ ისინი წლების მანძილზე ცხოვრობდნენ თუშეთსა და ალვანში, სადაც ქართულ გარემოში გადმოსახლებულმა ქისტებმა ერთგვარი ადაპტაცია გაიარეს. მას შემდეგ, რაც მათ ქართული ენა და წეს-ადაბეები შეითვისეს, ომალოში დამკვიდრდნენ.

ქისტი ფარეულიძეების წინაპარს, ბარძაგს, ხილდიჰაროში უცხოვრია. მას კაცი შემოკვდომია და თუშეთში გადმოსულა, რამდენიმე წლის განმავლობაში თუშებთან ერთად უცხოვრია და ბოლოს თუშ ფარეულიძეებს თავიანთ გვარში მიუღიათ.

სხვადასხვა მიზეზით თემიდან თემში გადასვლა და პიროვნების სხვა გვარის წევრად მიღება ხშირად ხდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის თემებსა და ვაინახურ თეიფებში. გვარში მიღებას რიტუალური ხასიათი ჰქონდა.

ამჟამად ფარეულიძეების ორი შტო არსებობს – თუში ფარეულიძეები და ბარძაგის შთამომავლები – ქისტი ფარეულიძეები. ქისტ და თუშ ფარეულიძეებს დღემდე ნათესაური ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან.

ომალოელი იმედაშვილები საქართველოში თავიანთ პირველ მიგრანტ წინაპრად ენდის ასახელებენ. გადმოცემების თანახმად, ენდის ხილდიჰაროს სოფელ პეიორში უცხოვრია. პეიორიდან მოსისხლეებს გამორიდებია და თუშეთში, გომენრის ხეობის სოფელ გოგრულთაში დამდგარა მწყემსად. იქ ენდის სამი ვაჟი შესძენია: ყელი, იმედა და ხვთისო. გოგრულთაში შავი ჭირი გაჩენილა და ისინი ადგილობრივ თუშებთან ერთად კახეთში, ზემო ალვანში, სანებასთან დასახლებულან. ეელის თუშის ქალი შეურთავს ცოლად და სოფელი ლალისყური აურჩევია საცხოვრებლად. ეელის შთამომავლები მის პატივსაცემად ახლაც ალიაიძეების გვარს ატარებენ. როგორც ამბობენ, იმედა თვითონ ენდის მოუყვანია ომალოში. ენდის მესამე ვაჟი, ხვთისო, უშვილძიროდ გარდაცვლილა.

გოგრულთაში მისულ ენდის ქრისტიანობა მიუღია და მისი შთამომავლები, იმედაშვილებიცა და ალიაიძეებიც, დღემდე თავყანს სცემენ გოგრულთის ხატს. ომალოში ამჟამად იმედაშვილების 9 კომლი ცხოვრობს.

იმედაშვილების გვარის განაყრები არიან ისახაშვილები. გადმოცემის თანახმად, ერთ კაცს, გვარად იმედაშვილს, მკვლელობა ბრალდებოდა. თავისი უდანაშაულობის დასამტკიცებლად, ხალხური ადათის მიხედვით, როგორც წესი, მას უნდა დაეფიცა, მაგრამ რალაც მიზეზის გამო დაფიცებაზე უარი განუცხადებია. ამიტომ გვარის უხუცესებს მკვლელობაში ეჭვმიტანილი გვარიდან მოუკვეთიათ. რადგან მოკვეთილის პაპას ისაყა ერქვა, ისახაშვილად დაწერილა. ამდენად, იმედაშვილები და ისახაშ-

ვილები გვარგანაყრები არიან და ნათესაობას დღემდე აგრძელებენ.

ომალოელი წუნაშვილებიც ხილდიჰაროდან არიან გადმოსულები პანკისში. შერიფ წუნაშვილის გადმოცემით, ხილდიჰაროში ყოფილა ციხე-სიმაგრე „ტიულ“, სადაც წუნაშვილების მითიურ წინაპარს, წიუხარგს, უცხოვრია. წიუხარგს ჰყოლია სამი ვაჟი: წუნა, საგამ და ვუავერგი. წუნა ხილდიჰაროდან მოსისხლე მტრებს გამორიდებია და ომალოში მოსულა. საგამის და ვუავერგის შთამომავლებთან კი კავშირი დაკარგულა. ამჟამად ომალოში წუნაშვილების 22 კომლი ცხოვრობს.

წუნაშვილები და ცუხურკაიძეები ერთი სახლის განაყრები ყოფილან. ცუხურკაიძეების გვარი, შერიფ წუნაშვილის გადმოცემით, წიუხარგიდან უნდა მომდინარეობდეს. ცუხურკაიძეები თუშებიც არიან. თუში ცუხურკაიძეების დიდი ნაწილი XX საუკუნის მეორე ნახევარში ბირკიანიდან ზემო ალვანში გადასახლდა.

ტოხოსაშვილების წინაპარს ცოსკარას ხილდიჰაროს სოფელ საქანში უცხოვრია. როცა ცოსკარა ომალოში მოსულა, იქ უკვე სახლობდნენ ქისტები. ცოსკარას ძმები და ბიძაშვილები ხილდიჰაროში დარჩენილან. ამჟამად ისინი გაცივეის გვარს ატარებენ. ცოსკარას სამი ვაჟი ჰყოლია: ჩილა, ხანე და მახამა. ჩილო ტოხოსაშვილის ცნობით, ცოსკარას წინაპარს ტოხოსა ერქვა და ამიტომ მისმა შთამომავლებმა გვარად ტოხოსაშვილი აირჩიეს.

ტოხოსაშვილები ძირითადად ომალოში ცხოვრობენ. მათი ნაწილი XX საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს, თუშების პანკისიდან ალვანში გადასახლების შემდეგ, ბირკიანში გადავიდა საცხოვრებლად. ამჟამად ომალოსა და ბირკიანში ტოხოსაშვილების 20-მდე კომლი ცხოვრობს.

წარმოშობით ხილდიჰაროელები არიან ომალოში მცხოვრები ფხაკალაშვილებიც. რაჟდენ ფხაკალაშვილის გადმოცემით, „ფჯაა“ ქისტურ ენაზე ჰქვია სოფელს, ხოლო „ფჯააკელ“ – სოფლის ბოლოს. მისი აზრით, ამ კომპოზიტიდან უნდა მომდინარეობდეს ფხაკალაშვილების გვარი და ქართულ ენაზე სოფლის ბოლოში მცხოვრებს აღნიშნავს. თუმცა უფრო სარწმუნოა, რომ ამ გვარის საფუძველი იყოს, როგორც წესი, ანთროპონიმი „ფხაკალ“. ფხაკალაშვილები ომალოში XX საუკუნის 30-იან წლებში დასახლდნენ და იქ ამჟამად 5 კომლი ფხაკალაშვილი ცხოვრობს.

პირველი მსოფლიო ომის წლებში ხილდიჰაროდან ომალოში გადმოსახლებულა ამაშაშვილების წინაპარი. გადმოსახლების მთავარი მიზეზი მთის მძიმე საყოფაცხოვრებო პირობები ყოფილა.

ომალოელი ალხანაშვილების წინაპარი ალხან ხილდიჰაროდან ჯერ თუშებთან ერთად ალვანში ჩასახლებულა, ალვანიდან კი ომალოში წასულა და საბოლოოდ იქ დამკვიდრებულა. ზოგიერთი ვერსიით, ალხანაშვილები თავდაპირველად პანკისის ხეობის ჩრდილოეთით, მის მთიან ნაწილში, სოფელ ჩხათანაში დასახლებულან და საქონელი მოუშენებიათ. იქ ახლაც არის მათი საცხოვრებელი ადგილები.

ამჟამად ომალოში ალხანაშვილების 40 კომლზე მეტი ცხოვრობს. მაგრამ ეს გვარი სხვადასხვა წარმოშობის ხალხს აერთიანებს. აღსანიშნავია, რომ ალხანაშვილები სიღნაღის რაიონის სოფელ ანაგაშიც ცხოვრობენ. ზოგიერთი ცნობით, ალხანაშვილების ერთ-ერთი შტო ანაგიდან არის მოსული ომალოში, სხვა ვერსიით, ისინი პანკისიდან გადასულან ქიზიყში.

ხილდიჰაროდან ციხესაშვილების პანკისში გადმოსახლებას გადმოცემა განგების ნებას მიაწერს. ციხესაშვილების წინაპრებს ხილდიჰაროს სოფელ ჭანგში მძიმე პირობებში უცხოვრიათ. ეს სოფელი მთის მიუვალ, კლდოვან ფერდობზე ყოფილა გაშენებული. ერთხელაც ციხესაშვილების წინაპარი თავის ცოლთან ერთად თურმე ჭვავს თესავდა. თან მცირეწლოვანი შვილი ჰყოლიათ. ბიჭი კლდეზე რომ არ გადავარდნილიყო, დაუბამთ. როცა თესვას მორჩენილან, ბავშვი ველარ უნახავთ. უძებნია ცოლქმარს შვილი, უძებნია და ვერსად უპოვნია. მათ უფიქრიათ, მგზავრებმა ხომ არ წაიყვანესო. მთელი ჩეჩნეთი მოუვლიათ. ბოლოს ამ ბავშვის მამასა და მის ძმებს – ციხეშას, თუნქუსა და ნასიპას – ძებნა-ძებნაში პანკისამდე მიუღწევიათ. მამინ პანკისის ხეობა ჯერ კიდევ ტყით ყოფილა დაფარული. ომალოდან ნაქერალისკენ მიმავალ ბილიკს აჰყოლიან და დაღამებიათ. საქოს წყაროზე ღამე გაუთენებიათ. ცეცხლი დაუწითიათ, უვახშმიათ და სანამ დაიძინებდნენ, სამივეს თავიანთი ჯოხები მიწაში ჩაურჭვიათ. გათენებისას, წასვლა რომ დაუპირებიათ, რას ხედავენ, ჯოხი განედლებულა და მასზე ჩიტის ბუდეებია გაკეთებული. ძმებს უთქვამთ: – ეს განგების ნიშანია, როგორც ჩანს, აქ უნდა მოვიწყოთ ბუდეები, აქ უნდა ვიცხოვროთო. მათ ხელი-

სუფლებისთვის დასახლების ნებართვა უთხოვიათ და ხილდი-ჰაროდან ომალოში გადმოსახლებულან. ალექსი ციხესაშვილის გადმოცემით, ციხეშა, თუნქუ და ნასიპა ერთი მამის შვილები ყოფილან. ციხეშას შთამომავლობა ციხესაშვილების გვარს ატარებს, თუნქუს მოდგმა – თურქოშვილების გვარს, ნასიპას შთამომავლები კი ნასიპაშვილებად დაენერნენ. ეს გვარები დღემდე აგრძელებენ ნათესაობას და მათ შორის ქორწინება დაუშვებელია. ამჟამად ისინი ომალოსა და ბირკიანში მოსახლეობენ.

სხვა ვერსიით ნასიპაშვილები არიან თუშები და ისინი თუშეთის სოფელ დართლოდან ჩამოსახლებულან ბირკიანში. ნასიპაშვილები ბირკიანში ყურის ნმინდა გიორგის ეკლესიაში ლოცულობენ და მისდევენ ქრისტიანულ ტრადიციებს.

ხალხური ზეპირი ტექსტებიდანაც ნათლად ჩანს, რომ სოფელი ომალო ძირითადად ხილდიჰაროელებით ყოფილა დასახლებული, ხოლო ჯოყოლო და დუისი მაისტელებით. ამიტომაც ომალოელთა მეტყველება, რომელიც უფრო ახლოს დგას ჩეჩნურ ენასთან, განსხვავდება ჯოყოლოური და დუისური კილოსაგან.

ხილდიჰაროდან მიგრირებული ქისტების გარდა ომალოში ცხოვრობენ ცალკეული გვარები, რომლებიც გადმოსახლდნენ მთიანი ჩეჩნეთის სხვადასხვა ადგილებიდან. ესენია: ტერელო, ექქი, ჯაჩარო და მითხო.

როგორც ომალოელმა ტასო ლაზარეს ასულმა გორნაკაშვილმა მიაშობ, გორნაკაშვილების წინაპრებს ტერელოში უცხოვრიათ, სოფელ გიეზახში. ტიერხუო ჩეჩნურ ენაზე ნიშნავს ტერელოელს. გორნაკაშვილები ტერელოელები არიან. სამი ძმა წამოსულა ტერელოდან: თათა, ტუნგო და ზურაბი. ისინი ჯერ თუშეთის ომალოში დაბინავებულან. შემდეგ, თუშების დიდი გადმოსახლების დროს, მათ გამოჰყოლიან და ზემო ალვანში დასახლებულან. ტუნგომ და მისმა შთამომავლებმა სამუდამო საცხოვრებლად ზემო ალვანი აირჩიეს. თათა და ზურაბი კი ალვნიდან ჯერ ყვარელწყალში ამოსულან; იქ გაუგიათ, რომ პანკისის ომალოში ქისტები ცხოვრობენ და სულ მალე მათ გვერდით დასახლებულან. თათასა და ზურაბის შთამომავლები გვარად გორნაკაშვილები არიან. ზემო ალვანში მცხოვრები ტუნგოს შთამომავლები კი, რომლებიც ქრისტიანობასა და ქართულ წესადათებს მისდევენ, ზოგი ტუნგოშვილის გვარს ატარებს, ზოგიც გორნაკაშვილად დაენერა. თათას, ტუნგოსა და ზურაბის შთა-

მომავლები დღემდე აგრძელებენ ერთმანეთთან ნათესაობას. ტასო გორნაკაშვილის გადმოცემით, თათა 1935 წელს გარდაცვლილა და ომალოს ძველ სასაფლაოზე განისვენებს.

პანკისის ხეობაში ეჭქიდან გადმოსახლებული ორი გვარი ცხოვრობს – ცათიაშვილები და ქუშანაშვილები. მათი გადმოსახლების მიზეზად ზეპირი გადმოცემები მთის მძიმე კლიმატურ პირობებს ასახელებენ. ერთხელაც, მკის დროს, ეჭქში თოვლი მოსულა და მთელი ჭირნახული, მოსავალი, თოვლის ქვეშ მოყოლილა. ამის შემდეგ ცათიაშვილების წინაპარს, სახელად ფულგას, და ქუშანაშვილების წინაპარს, ქუშაგს, ერთსა და იმავე დროს ეჭქი დაუტოვებიათ და თუშეთში გადმოსულან. იქ მათ რამდენიმე წელი უცხოვრიათ. ფულგას თუშეთში ვაჟი შესძენია და დაურქმევია ცათიიმ. მალე ფულგა თუშეთში გარდაცვლილა და იქ დაუკრძალავთ. მთიდან ბარში გადმოსახლების დროს ქუშაგი და ცათიიმ თუშებს ალვანში გამოჰყოლიან და იქ დასახლებულან.

93 წლის უნუზ ქუშანაშვილის გადმოცემით, თუშებთან მრავალწლიანი ცხოვრების შედეგად ქუშაგი და ცათიიმ თავიანთი ოჯახებით უკვე ქართულ წეს-ადათებს მისდევდნენ. ცათიიმს ალვანში ორი ვაჟი შესძენია: ხვიტი და თუნქუ. ცათიიმს ბარის სიცხე ვერ აუტანია, ციებ-ცხელება დამართნია და მალევე გარდაცვლილა. ის იქვე, ზემო ალვანში დაუკრძალავთ.

ცათიიმის მოულოდნელმა გარდაცვალებამ არა მარტო დაამწუხრა ეჭქიდან გადმოსახლებული ქისტები, არამედ შეაშფოთა კიდევ. მათ ალვანი დატოვეს და გეზი კვლავ თუშეთისკენ აიღეს.

უნუზ ქუშანაშვილის ცნობით, ცათიიმის ვაჟებს ხვიტის და თუნქუს, და ალბათ ქუშაგსაც, ლეჩორიდან ნაქერალზე გადასვლის დროს პანკისისკენ გადმოუხედავთ და ხორეჯოს ხეობა დაუნახავთ. მოსწონებიანთ ის ადგილი თავისი მთებითა და ტყე-ველებით. როგორც აჰმად ცათიაშვილმა მიაიმბო, „თუშეთისკენ მიმავლებს მეწინაათ ის ადგილი, იქ იყო მთაც, ველიც, ტყეც. უთქვამთ: – აქ ცხოვრება შეიძლება“.

ცათიაშვილებსა და ქუშანაშვილებს ხორეჯოში თავიანთი კუთვნილი საქონელი მოურეკავთ. როგორც მთაში იცინან, სიპი ქვით, მშრალი წყობით, კირის გარეშე სახლები აუშენებიათ, სიპი ქვებითვე დაუხურავთ და ცხოვრება დაუნყიათ. ხორეჯოში მესაქონლეობის განვითარებისთვის საუკეთესო ბუნებრივი პი-

რობები არსებობდა. ოჯახები ეკონომიკურად გაძლიერებულან. ცათიაშვილები და ქუშანაშვილები გამრავლებულან: თუნქუს ხორეჯოში ცხრა ვაჟი და ოთხი ქალიშვილი შესძენია, ხოლო ხვიტის – ოთხი ვაჟი და ოთხი ქალი.

უნუზ ქუშანაშვილის გადმოცემით, თუნქუ (ფულგა – აჰმად ცათიაშვილის ცნობით) იყო ცათიაშვილების, ხოლო ფუნჯა ქუშანაშვილების გვარის წინაპარი. ისინი ერთმანეთს არ ენათესავებოდნენ. მხოლოდ ერთი კუთხიდან, ექქიდან, იყვნენ პანკისში მოსულები.

ხორეჯოში ცათიაშვილები ამჟამად აღარ ცხოვრობენ. საბჭოთა ხელისუფლებამ ისინი, როგორც მთიელები, კოლმეურნეობების ჩამოყალიბების პერიოდში (ზოგიერთი ვერსიით მეორე მსოფლიო ომის წლებში) პანკისის ხეობის ბარის სოფლებში ჩამოასახლა. თუნქუს და ხვიტის შთამომავალთა უმრავლესობა ხორეჯოდან ხალანანში გადასახლდა, ზოგიც ქორთაბუდეში, ქორთაბუდიდან კი XX საუკუნის 50–60-იან წლებში ბირკიანსა და ძიბახევში დამკვიდრდნენ. ქუშანაშვილები კი ბირკიანში ჩამოსახლდნენ.

უნუზ ქუშანაშვილის ცნობით, ქუშანაშვილების გვარი, ისევე როგორც ქისტების უმრავლესობა, XX საუკუნის ბოლომდე ქრისტიანობას მისდევდა. ისინი ჯოყოლოს მარიამ ღვთისმშობლის ეკლესიაში ინათლებოდნენ, იწერდნენ ჯვარს, აგრეთვე სალოცავად მიდიოდნენ ბირკიანში, ყურის წმინდა გიორგის ხატში.

პანკისის ხეობაში ქუშანაშვილების მეორე შტო, მეორე ჩამომავლობაც ცხოვრობს. ექქიდან ხორეჯოში ჩამოსახლებულ ქუშანაშვილს თავისი ერთ-ერთი ქალიშვილი ჩეჩნეთში გაუთხოვებია. სიძე, რომელიც ხილდიჰაროელი ყოფილა, სოფელ ჩამლიდან, მალევე გარდაცვლილა. დარჩენია მცირეწლოვანი ვაჟი, სახელად ლერა. ქუშანაშვილებს ლერა დედასთან ერთად ჩეჩნეთიდან ხორეჯოში წამოუყვანიათ და ბავშვისთვის თავიანთი გვარი მიუციათ. ქუშანაშვილების მეორე შტოს ხილდიჰაროელმა ლერამ დაუდო სათავე. ლერას მხოლოდ ერთი ვაჟი ჰყოლია – გიორგი. გიორგი მის დედაშვილს, პანკისის ხეობის იმდროინდელ მამასახლისს – ლაბო გუმაშვილს ჯოყოლოში, თავის მეზობლად, დაუსახლებია. გიორგის 11 ვაჟი და 9 ქალი შესძენია. ქუშანაშვილები ამჟამად ძიბახევში, ბირკიანსა და ჯოყოლოშიც მოსახლეობენ.

სხვადასხვა კუთხიდან მოსულ, სხვადასხვა წარმოშობის ხალხს აერთიანებს დუისში ქავთარაშვილების გვარი. ისინი იქ 140 კომლამდე იქნებიან. ქავთარაშვილების ძირითადი შტო ინგუშეთის სოფელ ექაჟიდან წამოსულა და ისინი, როგორც მთიელები ამბობენ, ლილლური წარმოშობისანი არიან. მათი ჩამომავლები დუისში ამჟამად 50 კომლამდე ცხოვრობენ. რაც შეეხება დანარჩენ ქავთარაშვილებს, ისინი წარმოშობით სხვა გვარისანი არიან, მაგრამ დუისში მოსვლის შემდეგ განსაზღვრული წესისა და ადათის დაცვით ქავთარაშვილებს თავიანთ გვარში მიუღიათ.

სოფელი ექაჟი, საიდანაც ქავთარაშვილების წინაპარი პანკისში გადმოსახლებულა, ნაზრანის მახლობლად მდებარეობს. იქ სამ ძმას ქართოევეს უცხოვრიათ. ერთი ძმა, სახელად მუსა, პანკისის ხეობაში წამოსულა. ხოლო ორი ძმა კი ინგუშეთში დარჩენილა. მათი შთამომავლობა ინგუშეთში საკმაოდ გამრავლებულა. ამჟამად იქ ქართოევეების მთელი უბანია, სადაც მხოლოდ მათი გვარის ხალხი ცხოვრობს.

მუსა დუისში XIX საუკუნის II ნახევარში უნდა მოსულიყო. რადგან მუსამ მუდმივ საცხოვრებლად საქართველო აირჩია, თავისი გვარისთვის ქართული დაბოლოება მიუცია და ქავთარაშვილად დანერვილა.

1886 წლის მარტში აზნაურ კობიაშვილის ძალადობით შეწუხებულ მუსა ქავთარაშვილს, რუსულ ენაზე დანერვილი საჩივრით მიუმართავს კავკასიის მხარის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლისთვის, რომ დაუბრკოლებლად ესარგებლა ხალხანის მიწებით [75].

აღსანიშნავია ისიც, რომ თუ ინგუშეთში ქართოევეების გვარია, მთიან ჩეჩნეთში, მითხოს საზოგადოებაში იყო თეიფი, რომალსაც ერქვა ქორათხოი. „ქორათხოი“ ვაინახური გვარისა და თეიფის ქართულ სამყაროსთან აშკარა სიახლოვეზე მიუთითებს. შესაძლოა, ქართოევეების წინაპრები ოდესღაც საქართველოდან გადავიდნენ ჩეჩნეთ-ინგუშეთში.

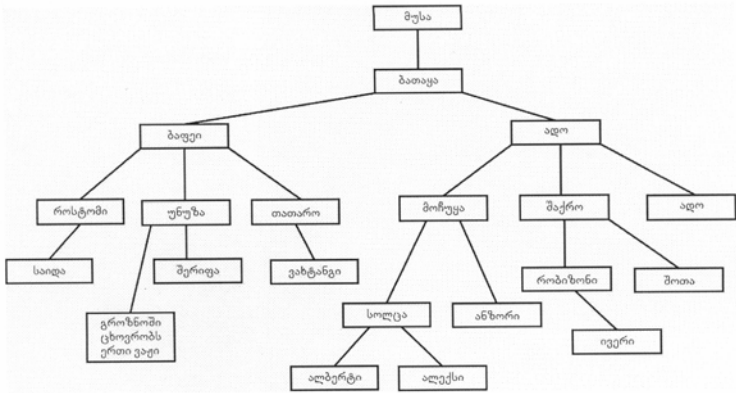
ყაზბეგში მცხოვრები ქავთარაშვილები კი, როგორც ამბობენ, ინგუში ქართოევეების ჩამომავლები არიან. ირკვევა, რომ საქართველოდან ჩეჩნეთ-ინგუშეთში და იქიდან საქართველოში ხალხთა მიგრაცია საუკუნეების მანძილზე განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა.

მუსას შვილს, ბათაყას, დუისში ორი ვაჟი შესძენია – ბაფეი და ადო. ბათაყა დიდძალი ქონების პატრონი ყოფილა. მას ჰყოლია ორი ათასი სული ცხვარი, უამრავი მსხვილფეხა პირუტყვი, ცხენი და სხვ.

ბათაყა ცალთვალა ყოფილა და მას „ბრუციან ბათაყას“ სახელით იცნობდნენ. ბათაყას თავისი ცხვრის გამოსაზამთრებლად ელდარში ოქროზე ვრცელი საძოვრები უყიდია. ნასყიდობის საბუთს მისი შთამომავლები დღემდე ინახავენ. სოლცა ქავთარაშვილის გადმოცემით, „ფულით გატენილ გუდას ბათაყა ბალიშად ხმარობდა“.

ბათაყა 107 წლის გარდაცვლილა. ის ხელგაშლილი და პურმარილიანი კაცი ყოფილა. დაჩაგრულ-დავრდომილები თურმე ძალიან ეცოდებოდა და მათ სურსათით, ცხვრითა და ფულით ხშირად ეხმარებოდა.

ამრიგად, ბათაყას შთამომავალი ქავთარაშვილები ღალღური წარმოშობის ქისტები არიან. თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ქავთარაშვილების გვარი სხვადასხვა კუთხიდან მოსულ, სხვადასხვა ჩამომავლობის ხალხს აერთიანებს. ასე მაგალითად, XX საუკუნის დამდეგს ზემო აღვნიშნე დუისში გადმოსულა თუგი ქავთარაძე, თან თავისი ვაჟი სახელად გიო და შვილიშვილი მათე წამოუყვანია. დუისში მათ ქავთარაშვილების გვარი მიუღიათ. თუგი წარმოშობით თუშეთის სოფელ ჭემოდან

ყოფილა. მას კიდევ ორი ძმა ჰყოლია. რამაზ მათეს ძე ქავთარაშვილის ცნობით, თუგის ერთი ძმა დარჩენილა ჭემოში, მეორე კი სტეფანწმინდაში წასულა და იქ დასახლებულა. თუგი 1882

წელს დაბადებულა. თუგის მეორე ძმის შთამომავლები ამჟამად ზემო ალვანში ცხოვრობენ.

ჯაჩაროდან პანკისის ხეობაში რამდენიმე გვარია გადმოსული. ღუზარაულები სისხლის აღების ადათის გამო ჯაჩაროდან მოსისხლეებს გამორიდებიან და თუშეთის სოფელ გირევში მოსულან. იქიდან ჯერ ზემო ალვანში დასახლებულან, მაგრამ ბარის სიცხე ვერ აუტანიათ და პანკისის ხეობა აურჩევიათ საცხოვრებლად. ღუზარაულების გვარიდან პირველი მირზა დასახლებულა ომალოში, ზოგიც ბირკიანში, თუშების მეზობლად, დაბინავებულა. ვახტანგ ჭუნაის ძე ღუზარაულის ცნობით, ღუზარაულთა ის ნაწილი, რომელიც ომალოში ცხოვრობს, ქისტურ წეს-ადათებს იცავს, ხოლო ბირკიანში ჩასახლებული ღუზარაულები ქართულ ტრადიციებს მისდევენ. ბირკიანელი ღუზარაულები XX საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს ზემო ალვანში გადასახლდნენ.

ჯაჩაროდან თუშეთში მოსვლის შემდეგ ღუზარაულები თავიანთ სტემენ ჰელოს ხატს. ამჟამად ღუზარაულებს ჰელოს ხატის ნიში გადმოტანილი აქვთ ზემო ალვანში. ქართველ და ქისტ ღუზარაულებს ერთმანეთთან ნათესაური კავშირი არ დაუკარგავთ.

კუმტანაშვილების წინაპარიც, ღუზარაულების მსგავსად, ჯაჩაროდან თუშეთის სოფელ გირევში გადასულა საცხოვრებლად. იქ თუშის ქალი შეურთავს ცოლად. მოგვიანებით ის პანკისის ომალოში დასახლებულა და გამრავლებულა. ამჟამად ომალოში 25 კომლი კუმტანაშვილი ცხოვრობს.

საქართველოსა და ჩეჩნეთის მთიანეთში მიმდინარე მიგრაციულ, ეთნიკურ და რელიგიურ პროცესებზე მეტად საყურადღებო ცნობებს გვანვდის ღანიშაშვილების გვარის ანდრეზი.

პანკისის ხეობაში, კერძოდ, ბირკიანსა და ომალოში, ამჟამად ღანიშაშვილების ორი შტო ცხოვრობს. მათ სხვადასხვა წარმოშობა აქვთ. ღანიშაშვილების უმრავლესობა პანკისის ხეობაში მთიანი ჩეჩნეთიდან, კერძოდ, ჯაჩაროდან გადმოსახლებულა. ჯაჩარო და ეჭქი მთიან ჩეჩნეთში ხილდიჰაროს მახლობლად მდებარეობს.

ღანიშაშვილების წინაპრებს, სანამ ჯაჩაროში დასახლდებოდნენ, ჯერ დაიში უცხოვრიათ. დაის ხეობაც მთიან ჩეჩნეთში მდებარეობს. არსენ ღანიშაშვილის გადმოცემით, მათი გვარის

ერთი კაცი ყოფილა ტანდაბალი, მეტად ავი და ბოროტი, სახელად ცჯასაგი. ცჯასაგს დაიში სხვა გვარის კაცი მოუკლავს. იმ დროს, – არსენ ლანიშაშვილის ცნობით, – თუ კაცს მოკლავდნენ, მკვლელის გვარი ტოვებდა მთელ ქონებას: კარმიდამოს, მამულს, ავლადიდებას, ბოლოს საცხოვრებელი ადგილიდან იყრებოდნენ და სამკვიდრებელს იცვლიდნენ. ისინი ჯაჩაროში გადასულან. ჯაჩაროშიც ცჯასაგს კაცი მოუკლავს. ლანიშაშვილების წინაპრები კვლავ აყრილან, მაგრამ ცჯასაგისთვის ჩადენილი დანაშაული აღარ უპატიებიათ და მისთვის თვითონვე გამოუტანიათ სასიკვდილო განაჩენი.

„ჯაჩაროდან პირველი მოუსაგი წამოსულა თუშეთში, – მიაბზო არსენ ლანიშაშვილმა, – რომელ სოფელში არ ვიცი. ცხვარში რო ვიყავი, ლანიშანთ ციხეაო, – ამბობდნენ. ჯვარბოსელი რო არი თუშეთში, სოფელი, იმის პირდაპირ დგას ნაციხრები, იქ არის“.

მოუსაგს თუშეთში ქრისტიანობა მიუღია, შეუთვისებია ქართული ენა და წეს-ადათები. იქიდან ლანიშაშვილების წინაპარი პანკისის ხეობის სოფელ ომალოში ჩამოსულა. მას ლანიშა რქმევია და ჯაჩაროდან წამოსული ლანიშაშვილების გვარიც მისი სახელისგან მომდინარეობს. მათ თიანელ და ილტოს ხეობაში მცხოვრებ ლანიშაშვილებთან ნათესაობა არ აკავშირებთ. არსენ ლანიშაშვილის ცნობით, ომალოში ერთად მოსულან ლანიშა და მისი ძმა გიკო. ამრიგად, ჯაჩაროდან ომალოში გადმოსულ ლანიშაშვილების შტოს მათ დაუდეს სათავე. ამჟამად მათი გვარის სულ რვა კომლი ცხოვრობს პანკისის ხეობაში: ხუთი ომალოში და სამი ბირკიანში. ბირკიანში ლანიშაშვილები XX საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს, თუშებისგან ამ სოფლის დაცლის შემდეგ გადავიდნენ საცხოვრებლად.

ლანიშაშვილები პანკისი ხეობაში ჩამოსახლების შემდეგ, ისევე როგორც ქისტების უმრავლესობა, ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს მისდევდნენ. არსენ ლანიშაშვილმა ჩემთან საუბარში აღნიშნა: – ადრე, ჩემს ახალგაზრდობაში, ომალოში 3-4 კაცი იყო მაჰმადიანი, დანარჩენები ხატში ლოცულობდნენო.

ლანიშაშვილების მეორე შტოს ერთ-ერთი წარმომადგენელი თიანეთიდან წამოსულა და პანკისის ომალოში დამკვიდრებულა. იქ დღეს მათი შთამომავლებიც განაგრძობენ ცხოვრებას. მათ წინაპარს თავდაპირველად მითხობი უცხოვრია.

პანკისის ხეობის გარდა ამ შტოს წარმომადგენელი ლანიშაშვილები ამჟამად მოსახლეობენ თიანეთის სოფლებში, ილტოს ხეობაში, ახმეტასა და სხვა ადგილებში.

ლეილა მარგოშვილის ცნობით, ლანიშაშვილების წინაპარი, ვინმე დაადა, მთიანი ჩეჩნეთიდან, კერძოდ მაისტიდან, სისხლმესისხლეობის გამო თავისი ოჯახით ფშავში წამოსულა და სოფელ უძილაურთაში დაბინავებულია [55. 45].

სხვა ვერსიით, ლანიშაშვილების წინაპარი, რომელსაც სამი მცირეწლოვანი ვაჟი ჰყოლია, მოთხოში მოუკლავთ, ალბათ სისხლის აღების ნიადაგზე. მტრები მის შთამომავლებსაც თურმე დანოკებით ემუქრებოდნენ, ამიტომ საბრალო დედას – დემის, თავისი ობლები – თაჩო, ომა და ლანიშა მითხოვდნენ ფშავის სოფელ უძილაურთაში წამოუყვანია. დედა კოპალის ხატს შევედრებია, რამდენადაც ქალს ხატთან მიახლოების უფლება ჰქონდა, იმ მანძილზე მისულა და ვაჟები თავისი ხელით კოპალას ხატისთვის შეუგორებია. თან უთქვამს: – დალოცვილო, გმირო კოპალაო, გადამირჩინე ბავშვები და შვილით შვილამდე შენი ყმები იქნებიანო. ლ. მარგოშვილის ცნობით, „ხატში გარევის დროს ბავშვებისთვის თმები შეუჭრიათ და იქვე ხატის გვერდით იფნის ხის ფულუროში ჩაუდვიათ. იმ დღიდან დაადას ჩამომავლობამ კოპალას ხატში დაიწყო სიარული. როცა თაჩო, ომანა და ლანიშა წამოზრდილან სოფელ უძილაურთადაც წამოსულან ჩაბანოში და ტყის ძირში დაბინავებულან, რის შემდეგაც ამ ადგილსაც ლანიშაანები უწოდეს. აქ დამკვიდრების შემდეგ ლანიშა წასულა მოთხოში, წამოუღია ერთი დიდი ქვა, შეულოცავს სამი ცხვრის სისხლით (სამი ძმის სახელზე) და ახლად აშენებულ სალოცავ „იარდას“ კედელში ჩაუტანებია. შემდგომ ეს სალოცავი დანგრეულა, მაგრამ მის ადგილზე თამარ ლანიშაშვილს თავად აუგია იმავე სახელწოდების ნიში“ [55. 45–46]. აღსანიშნავია, რომ ლანიშაანთ თამარი ხატის განთქმული მსახური ყოფილა. მასთან საკურთხებლად და რჩევის მისაღებად მთის ხეობებიდან აუარებელი ხალხი მიდიოდა.

სხვა ვერსიით, თაჩო და ომა რომ გაზრდილან, სხვადასხვა ადგილას წასულან საცხოვრებლად. მათი შთამომავლები რა გვარისანი არიან, ან სად დამკვიდრდნენ დღეისთვის უცნობია. უძილაურთაში დარჩენილა მესამე ძმა ლანიშა. მას სამი ვაჟი შესძენია. ერთი წასულა ხევსურეთში და ლანიშაურების გვარს

დაუდო საფუძველი. როგორც ამბობენ, მას გორშელმის ხეობაში, სოფელ ჯადუში უცხოვრია. ხევსური ღანიშაურების გვარმა XX საუკუნის 60-იან წლებამდე მოაღწია. XX საუკუნის 60-იან წლებში ფოლკლორისტ გიორგი ჯაფარიძეს ბარისახოს სკოლა-ინტერნატში მოსწავლე მარინა ღანიშაურისგან გამოცანები ჩაუწერია. როგორც ირკვევა, ის გოგონა ყოფილა ღანიშაურების ერთ-ერთი უკანასკნელი წარმომადგენელი, თუმცა ღანიშაურები ერთ დროს ძალიან შეძლებულად ცხოვრობდნენ, რაც მეტად ამპარტავნული ტონით არის გადმოცემული ხალხურ ლექსში:

„ხევსური ამბობს, ღანიშა:
– კაცი ვერ მჯობნის ბარისა,
ჩარგალში მაქვის მამული,
სამოცი უღელ ხარისა!“.

ღანიშას მეორე ვაჟი თუშეთში გადასულა და მისი შთამომავლები ღაზიაიძეებად დანერვიან. ხოლო ღანიშას მესამე ვაჟის მოდგმა უძილაურთადან ივრის ხეობაში გადასულა და გოჯიანების ახლოს სოფელი ღანიშაანები დაუარსებია. ერთ დროს იქ თურმე ღანიშაშვილების 45 კომლს უცხოვრია. მოგვიანებით ისინი თიანეთის სოფლებში, ახმეტაში, ილტოსა და პანკისის ხეობებში, თბილისსა და სხვა ადგილებში გაფანტულან.

ღანიშაშვილებს ძლიერ სწამდათ კოპალას სალოცავი. ილტოს ხეობის სოფელ ჭართალაში გადასულმა ღანიშაშვილებმა ივრის ხეობიდან კოპალას ნიში გადაიტანეს.

როგორც წესი, რელიგიურ დღესასწაულებზე თითოეულ გვარს ხატში თავ-თავისი კუთვნილი ადგილი აქვს მიჩენილი, სადაც სახატო სუფრა იშლება. ღანიშაშვილების ადგილი კოპალას ნიშთან ყველაზე ახლოს მდებარეობს, რაც მათ ხატისგან რჩეულობაზე მიუთითებს. ღანიშაშვილები ხატის მსახურები ყოფილან.

ტრადიციულად კოპალას ყმები თავიანთ სალოცავს ერთი და მეტი წლის კურატებს ცოცხლად სწირავდნენ, ამიტომ კოპალას ბლომად ჰყავდა კურატები. ჭართალაში კოპალას ნიშის სი-ახლოვეს დღემდე არის შემორჩენილი საბერო და საკურატე. ღა-

ნიშაშვილები კოპალას კურატებს უკლავდნენ. ალ. ოჩიაური წერს, რომ, ხალხის რწმენით, კოპალას თვითონ ჩაუბარებია ღანიშანებისთვის თავისი კურატები და ღანიშაშვილები ხატში დასტურ-ხევისბრობდნენ კიდეც [70. 125].

როგორც მთხრობელები აღნიშნავენ, თიანეთიდან პანკისის ხეობაში გადასულ ღანიშაშვილს ომალოელი ქისტი ქალი შეურთავს და იქ დამკვიდრებულა. მას მამა-პაპის სალოცავი არ დავინწყებია და კოპალას ნიში ომალოში გადაუტანია.

სხვადასხვა სოფლებში გაფანტულ ღანიშაშვილებს დღემდე ახსოვთ თავიანთი წარმომავლობა. ისინი ხშირად იკრიბებიან ივრის ხეობაში და კოპალას სადიდებლად საერთო რელიგიურ დღესასწაულს, იხინჭობას აღნიშნავენ.

მითხოდან გადმოსახლებული ქისტები პანკისის ხეობის თითქმის ყველა სოფელში ცხოვრობენ.

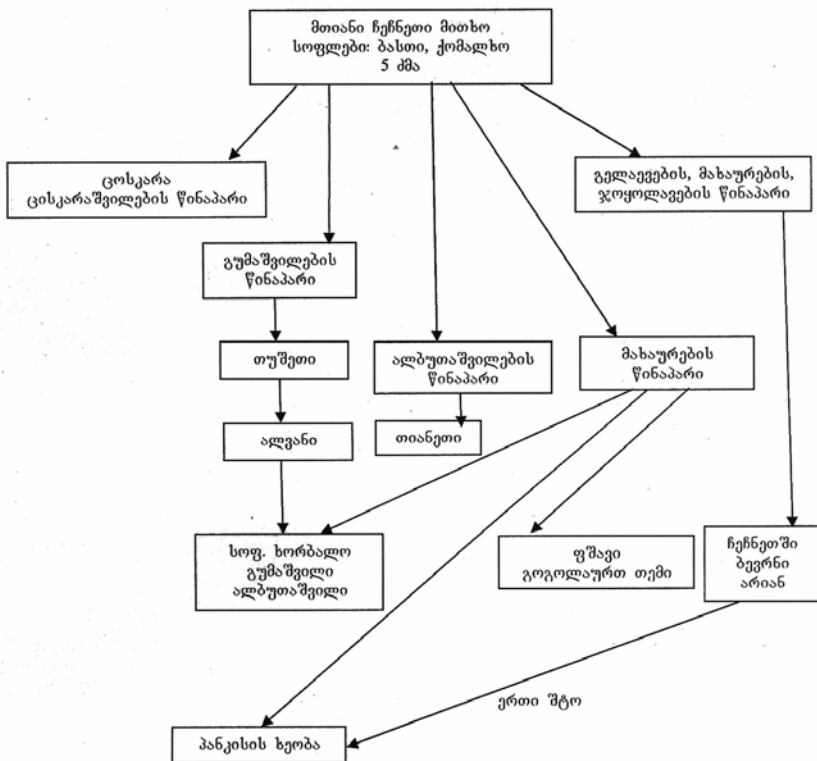
გუმაშვილები, ალბუთაშვილები, მახაურები და ცისკარაშვილები ერთი წარმოშობის ქისტები, ტომით მითხოელები არიან. ისინი, როგორც ამბობენ, ერთი დედ-მამისგან მოდიან და მათ წინაპრებს მითხოში, სოფელ ქომალხოსა და ბასთში უცხოვრიათ. ამიტომ გუმაშვილები, ალბუთაშვილები, მახაურები და ცისკარაშვილები წარმოშობით როგორც ბასთელებად, ასევე ქომალხოელებადაც ითვლებიან.

მითხო, რომელსაც ვაინახები მელხისტს ეძახიან, უშუალოდ ხევსურეთს, შატილის მხარეს ესაზღვრება.

გადმოცემების მიხედვით, გუმაშვილების, ალბუთაშვილების, მახაურებისა და ცისკარაშვილების წინარების პანკისის ხეობაში დამკვიდრება ერთბაშად არ მომხდარა.

ცისკარაშვილების წინაპარი, როგორც გადმოცემებიდან ირკვევა, მთიანი ჩეჩნეთიდან პირდაპირ პანკისის ხეობაში დასახლებულა. ზოგიერთი ვერსიით, ცისკარაშვილის წინაპარი ცოსკარა ბასთიდან მოსისხლე მტრებს გამორიდებია. ერთ-ერთი გადმოცემის თანახმად, ცოსკარა მამით ობოლი ყოფილა და ის

დედასა და უმცროს ძმასთან ერთად ცხოვრობდა ბასთში. მას ბასთში ჰქონია მამის დანატოვარი სახნავ-სათესი მიწები და სათიბები. ცოსკარა პატიოსნად შრომობდა, მისდევდა მიწათმოქმედებას, ძირითადად კი მესაქონლეობას. მაგრამ მტრები და მოშურნეები ობოლს მოსვენებას არ აძლევდნენ. ქეიხოს შთამომავლებმა მისი დაჩაგვრა მოინდომეს.

ერთ საღამოს ცოსკარამ თავის სათიბში ანთებული ცეცხლი დაინახა. თურმე ქეიხოს ვაჟებს, ორ ძმას, თავიანთი ცხვარი ცისკარას ადგილ-მამულში მიერეკათ. ცისკარა მისულა და უთხოვია, რომ ცხვარი სხვაგან გაერეკათ. მაგრამ ქეიხოს ვაჟებს ცოსკარასთვის დაცინვა დაუწყიათ. ცოსკარას დამცირება ვერ აუტანია და ჩხუბი ატეხილა. ამ ჩხუბში ცისკარას ორივე ძმა შემოაკვდა.

შექმნილი ვითარებიდან სხვა გამოსავალი არ იყო და ცოსკარას მითხო დაუტოვებია, ის ხილდიჰაროს მთებში გადასულა, ბოლოს თავშესაფარი მაისტის სოფელ ფუალში უპოვნია. ცოსკარას მოსისხლეებს შეუტყვიათ მისი ადგილსამყოფელის შესახებ. ცოსკარა იძულებული გამხდარა მაისტიც დაეტოვებინა. მას ტუგელები და ფუალელები დახმარებიან და საქართველოში, პანკისის ხეობაში გადმოუყვანიათ. შესაძლოა, ცოსკარა ჯოყოლას მეთაურობით პანკისში გადმოსახლებულ მაისტელებსაც გამოჰყვია. ცისკარაშვილების გვარი პანკისში გადმოსახლების დღიდან, ისევე როგორც ქისტების უმრავლესობა, ქრისტიანულ წესადათებს იცავდა, აღნიშნავდა ბალთაგორობას, კვირაცხოვლობას, ალავერდობასა და სხვა რელიგიურ დღესასწაულებს.

რაც შეეხება გუმაშვილების წინაპარს, ის მითხოდან ჯერ თუშეთში გადმოსულა. იქ მას ვაჟი შესძენია, სახელად ამაშა. ამაშა თუშეთიდან ალვანში ჩასულა, სადაც ის თუშ ქალზე დაქორწინებულა და ვაჟი ჰყოლიათ, დაურქმევიათ გუმა. გუმას ალვანში შეუტყვია, რომ ხორბალოში მისი ბიძაშვილები ცხოვრობდნენ, კერძოდ, ალბუთას შთამომავლები, რომლებიც მითხოდან ჯერ ფშავში დასახლებულან, შემდეგ თიანეთში და ბოლოს ხორბალოში. მამის გარდაცვალების შემდეგ გუმა წასულა ხორბალოში და თავის ნათესავ ალბუთაშვილს შეხვედრია. ბოლოს, იქ, მასთან ახლოს დასახლებულა. გუმას შესძენია ერთი ვაჟი ჰასანა. ჰასანას პირველი ცოლისგან ჰყოლია ორი ვაჟი: ხვიტი და ქაიხოსრო (ქასა), ხოლო მეორე ცოლისგან – ცუნკური. ხვიტის და ქაიხოსროს ბევრი ცხვარი ჰყოლიათ. ერთხელ ისინი თავიანთი ცხვრის ფარით პანკისის ხეობაში ასულან, ჯოყოლოს განაპირას დამდგარან და ცხვარს აძოვებდნენ. ჯოყოლოელები ხვიტის და ქაიხოსროს წინააღმდეგ აღმსდგარან: – ჩვენს კუთვნილ ტერიტორიაზე ცხვარს რატომ აძოვებთო!

ჯოყოლოში მცხოვრებ ცისკარაშვილებს შეუტყვიათ, რომ ხორბალოდან ამოსული ხვიტი და ქაიხოსრო, რომლებსაც ჯოყოლოელები დარეოდნენ და გაყრას უპირებდნენ, მათი ბიძაშვილები ყოფილან. ამიტომ ისინი თანასოფელთა რისხვისაგან დაუცავთ. ცისკარაშვილებმა მათ ხორბალოდან პანკისში გადმოსახლებაც ურჩიეს.

ხვიტი და ქაიხოსრო სოფელ ჯოყოლოს ბოლოში დასახლებულან. ამჟამად იქ გუმაშვილების უბანია. ქაიხოსრო 1892 წელს

გარდაცვლილა. ქაიხოსროს საფლავის ქვაზე ჯვარი იყო გამოსახული, რომელიც 1999 წელს ამოტეხეს. წარწერა კი კვლავაც იკითხება: „აქ განისვენებს ქაიხოსრო ჰასანას ძე გუმაშვილი. ნამკითხველო, შენდობა მაღირსე“.

ჰასანას მესამე ვაჟი – ცუნკური ხორბალოდან დუისში გადმოსულა, სადაც მის დედეულებს უცხოვრიათ. დუისელი გუმაშვილები ცუნკურის შთამომავლები არიან.

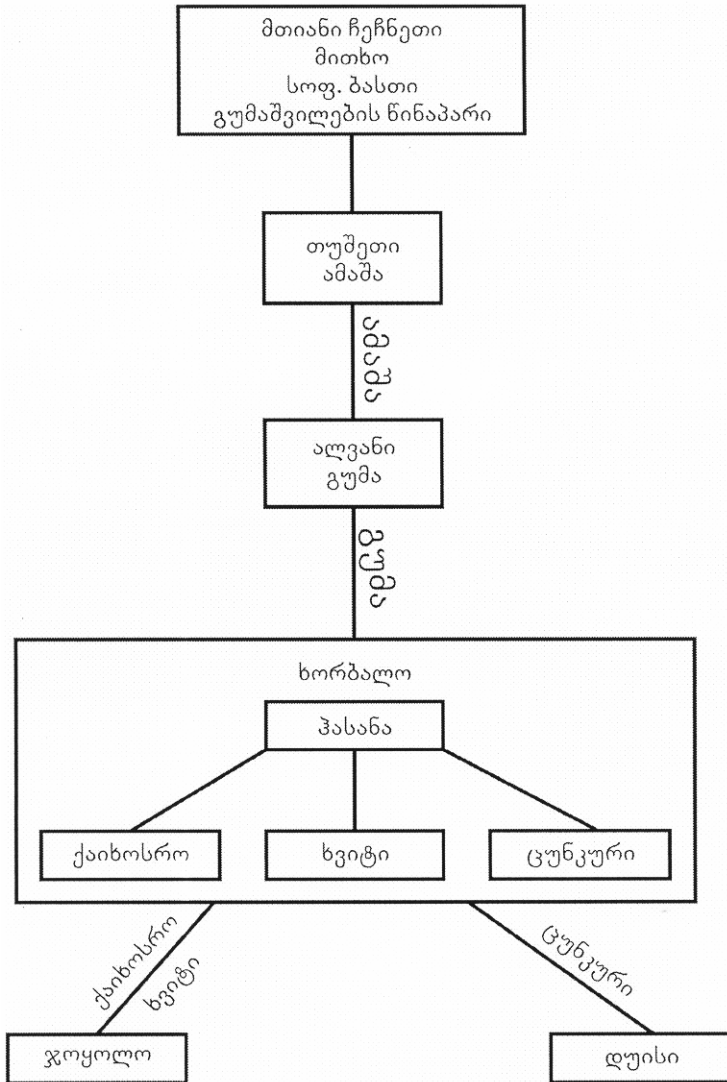
ალბუთას შთამომავლების ნაწილი ხორბალოდან პანკისის ხეობაში გადასახლდა, ნაწილიც კახეთის სხვა სოფლებში. დუისელი ნაციშვილები წარმოშობით ალბუთაშვილების შთამომავლები არიან. ისინი, როგორც აღვნიშნეთ, მათხოდან ჯერ ხორბალოში, ხოლო შემდეგ ხორბალოდან დუისში გადმოსახლებულან. რუთი ალბუთაშვილი დუისში ნაციშვილების გვარში მიუღიათ და ნაციშვილად დაწერილა. ის მაშინ ჯერ კიდევ ქრისტიანობას აღიარებდა. მისთვის ძოოძი ბორჩაშვილს ქალიშვილი მიუთხოვებია. ამის შემდეგ რუთი დუისის მეჩეთში მისულა, მაჰმადიანობა მიუღია და ამ რელიგიის ერთგული მიმდევარი გამხდარა.

როგორც ქისტები ამბობენ, ცისკარაშვილების, გუმაშვილებისა და ალბუთაშვილების განაყრები არიან მახაურები. მახაურების კერა თავდაპირველად მითხოს სოფელ ქომალხოში დანთებულა. იქ მათ ერთ დროს ბედნიერად უცხოვრიათ, მაგრამ რალაც მიზეზით კაცი შემოკვდომიათ. სისხლის აღების ადათის გამო ქომალხო დაუტოვებიათ და საცხოვრებლად მაისტის სოფელ ფუალში გადასულან. იქ ისინი ფუალის ხატს – „*ფუალ წივს*“ ეთაყვანნენ და განსაზღვრული წეს-ადათების შესრულების შემდეგ მაისტის საზოგადოების წევრები გახდნენ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მაისტი მიუვალ მთებსა და კლდეებშია მოქცეული, ამიტომ ცხოვრება იქ ძალიან ჭირდა. მახაურებმა ახალი საცხოვრებლის ძებნა დაიწყეს. ზოგიერთი ვერსიით, მახაურების ერთი ძმა ფუალდან საცხოვრებლად ხევში წასულა, მეორე – ფშავში და მესამე – პანკისის ხეობაში.

ხვთისო მახაურის ნაამბობის მიხედვით, შობა დილა ყოფილა, 7 იანვარი, როცა მუსა მახაური მუხლამდე თოვლში გოგოლაურთის თემის მფარველი სალოცავის – თავარმონამის კარზე ფეხშიშველა მისულა და ლოცვა-ვედრებით შეხვეწნია: – ოღონდ ჩემი გვარი გაამრავლე და ჩემი შთამომავლები ყოველ შობა დილას საკლავს დაგიკლავენ და სანთელს დაგინთებენო. თან ხატის კარზე დიდი ქვა დაუდგამს. იმ ქვას დღესაც მუსას ქვას ეძახიან და რელიგიური დღესასწაულის დროს მასზე სახატო სუფრას შლიან. იმ დროიდან მოყოლებული მუსა მახაურის შთამომავლები ფშავში გოგოლაურთ თემის ხატის ყმები არიან და დღემდე ერთგულად ასრულებენ წინაპრის დანადებს: ყოველ შობა დილას მახაურებს ხატში მორიგეობით მიჰყავთ შესანიშნავი მოზვერი, ცხვარი, ქადა-სანთელი, საერთო ძღვენი და თავარმონამეს შესთხოვენ მფარველობას, ყოველ შობა დილას ისინი თავარმონამის კარზე მუსა მახაურის დადებულ პირობას და მის განვლილ გზას იმეორებენ.

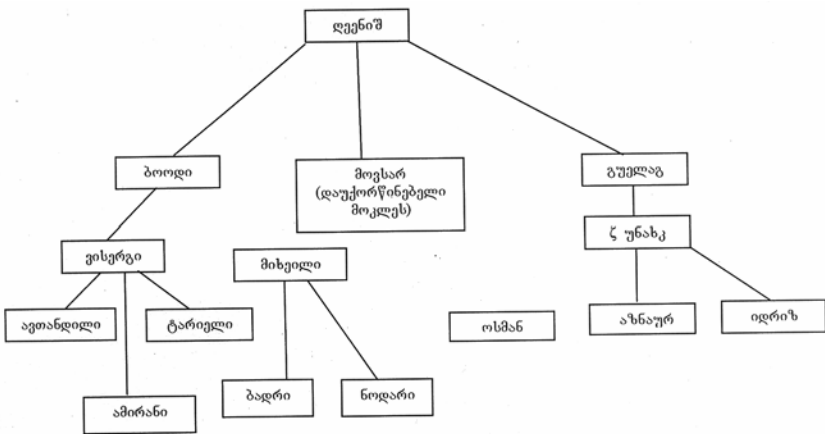

აღსანიშნავია, რომ ფშაველ მახაურებში არის მეორე შტოც. მათ ბერის ჩამომავლებს ეძახიან. როგორც ტრისტან მახაურმა მიაჩნო, ბერი მახაური კახეთიდან გოგოლაურთის თავარმონამეში შობა დილას თოვლში ფეხშიშველი მისულა და ხატს შევედრებია: – გვარი გამიმრავლე და ჩემი შთამომავლები ყოველ

შობა დილას შენს კარზე საღვთო ძღვნით მოვლენო. ისევე როგორც მუსას მოდგმა, ბერის შთამომავლებიც დღემდე ღრმარწმენით ასრულებენ სალოცავისთვის დადებულ პირობას.

მახაურების ორივე მოდგმა გოგოლაურთის თავარმონამის მფარველობის ქვეშ ცხოვრობს. ისინი დროთა მანძილზე გამრავლდნენ და ამჟამად ძირითადად ფშავის სოფელ გომენარში ცხოვრობენ, აგრეთვე გომბორში, ახმეტასა და ქვემო ქედში.

გადმოცემების მიხედვით, XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში ფუალიდან ლენიშ მახაური პანკისში გადმოსახლებულა და ჯოყოლოში დამკვიდრებულა. ლენიშ მახაურის შთამომავლები რატომღაც ცისკარაშვილების გვარზე დაწერილან, თუმცა ყოველმა მათგანმა კარგად იცის თავისი წარმომავლობა.

მახაურებს ფუალში თავიანთი ციხე-კოშკები ჰქონიათ. პანკისში გადმოსახლებულ ლენიშ მახაურის შთამომავლებს თავდაპირველ სამშობლოსთან კავშირი დღემდე არ გაუწყვეტიათ. ისინი თავიანთ მფარველ სალოცავად ფუალის ხატს – „ფუალ ნივ-ს“ აღიარებდნენ.

მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ ლენიშ მახაურს მეორე ცოლი მაისტიდან წამოუყვანია. უკვე ხანდაზმულს მასთან გოგონა შესძენია, სახელად ასიჰათი დაურქმევიათ. როდესაც ლენიში გარდაცვლილა, მისი ცოლი ქისტური ადათის მიხედვით

თავის სამშობლოში, მაისტში დაბრუნებულა, ხოლო ასიჰათი პანკისის ხეობაში იზრდებოდა. ბოოდის ვაჟი ვისერგი (დენენიშის შვილიშვილი) თავის მამიდა ასიჰათზე მხოლოდ ერთი წლით ყოფილა უფროსი. როდესაც ვისერგი 17 წლის გამხდარა, 1943 წლის შემოდგომაზე, ასიჰათი მაისტში დედის სანახავად წაუყვანია.

ვისერგის იმ ზამთარს ასიჰათი მაისტში დაუტოვებია, დედასთან, თვითონ კი კვლავ საქართველოში წამოსულა. თან დაუბარებია მათთვის, რომ გაზაფხულზე ჩავიდოდა და ასიჰათს პანკისში ჩამოიყვანდა.

როგორც ცნობილია, 1944 წლის 23 თებერვალს ჩეჩნები და ინგუშები საბჭოთა მთავრობის გადაწყვეტილებით შუა აზიის ტრამალებში გადაასახლეს. როდესაც გაზაფხულზე თოვლი დადნა, ვისერგი მაისტში გადასულა, მაგრამ ასიჰათი იქ აღარ დახვედრია, ისიც დეპორტირებულთა შორის მოხვედრილა და შუა აზიაში გადაესახლებინათ.

ვისერგი პანკისში შენუხებული წამოსულა.

მახაურებს ენათესავებიან ომალოში მცხოვრები მუხაურები. ფაქტობრივად ეს ერთი გვარია. მახაურების გვარში ვაჟს სახელად ხშირად არქმევდნენ მუხოს. შესაძლოა, აქედანაც გავრცელდა მუხაური. მახამა მუხაური XX საუკუნის I ნახევარში მთიანი ჩეჩნეთიდან პანკისის ომალოში გადმოსახლებულა და დღეს იქ მისი შთამომავლები ცხოვრობენ.

მახაურები მრავლად არიან ჩეჩნეთშიც.

წარმოშობით მითხოელები არიან შუა ხალაწანში მცხოვრები სვიაკაურები. მითხოდან XX საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს პანკისის ხეობაში გადმოსახლდა თავბოლთ სვიაკაური. დანარჩენი სვიაკაურები მითხოდან ბამუთში გადასახლდნენ. სვიაკაურები მრავლად არიან ჩეჩნეთში. თუმცა, მას შემდეგ, რაც რუსეთის სამხედრო ავიაციამ XX საუკუნის 90-იან წლებში მიწასთან გაასწორა ბამუთი, სვიაკაურები ინგუშეთში გადავიდნენ საცხოვრებლად.

თავბოლთ სვიაკაური მითხოდან მარტოდმარტო წამოსულა პანკისის ხეობაში. როგორც გადმოცემებიდან ირკვევა, მას ახლო ურთიერთობა ჰქონია მითხოს მეზობლად მცხოვრებ ქართველ მთიელებთან, კერძოდ, ხევსურებთან. თუმცა ზოგჯერ მეგობრულ ურთიერთობას მტრული დამოკიდებულება ცვლიდა.

ერთხელ, რა მიზეზით უცნობია, ერთ ხევსურს თავბოლთ სვიაკაურის ძმა მოუკლავს. იმ დროს თავბოლთი მცირეწლოვანი ყოფილა. როცა მოზრდილა, გაუგია მკვლელის ვინაობა, მისი ადგილსამყოფელი და, ადათის თანახმად, ძმის მკვლელის სისხლი აუღია. ამის შემდეგ თავბოლთ სვიაკაურს მითხრობი აღარ დაედგომებოდა; ხევსურებს დაუბრკოლებლად შეეძლოთ მითხრობი გადასვლა და თავბოლთის მოკვლა.

თავბოლთი თავშესაფრის საძებნელად პანკისის ხეობაში წამოსულა. მაშინ ის პანკისში არავის იცნობდა. ჯოყოლოში საღამო ხანს მოსულა. სოფლელებისთვის უკითხავს, ვისთან შეიძლება მეგობრობა და ოჯახში სტუმრად მისვლა.

შემდეგ თავბოლთმა გამოიკითხა პანკისის ამბები და აღმოჩნდა, რომ ხეობაში მის ნათესავებსაც უცხოვრიათ. ნათესავეების დახმარებით მან ცოლი შეირთო, შუა ხალანაში დასახლდა და გამრავლდა. სვიაკაურები საკმაოდ მრავლად არიან ჩეჩნეთში. მათი განაყოფი გვარი ჩეჩნეთში არის თათარაშვილი. სვიაკაურების ამ შტომ თავისი გვარის სახელწოდებად აირჩია ახლო წინაპრის – თათარას სახელი. აღსანიშნავია, რომ თათარა საკმაოდ გავრცელებული სახელია ჩეჩნებში. ამდენად, ზოგიერთი სვიაკაური თათარაშვილად დაეწერა. როგორც ამბობენ, იმ ჩეჩნებს, რომელთა გვარიც „შვილზე“ ბოლოვდებოდა, შუა აზიიდან უკან აბრუნებდნენ. ალბათ ამიტომაც აირჩია სვიაკაურების ნაწილმა გვარად თათარაშვილი. ისინი მითხოელი ჩეჩნები არიან და ჩვეულებრივ ბიძაშვილობენ ჩეჩნეთსა და პანკისში მცხოვრებ სვიაკაურებთან.

პანკისის ხეობაში ლეკური წარმოშობის ხალხიც ცხოვრობს, რომლებიც დიდი ხანია ასიმილირდნენ ქისტებში. ზოგიერთი გადმოცემით, ომალოელი ანდალაშვილების წინაპარს ანდალარქმევი. ის შამილის მოღვაწეობის პერიოდში სისხლის აღების ნიადაგზე დაღესტნიდან წამოსულა და თუშეთში დასახლებულა. იქ მას ცოლად თუშის ქალი შეურთავს. ანდალა თუშეთიდან ჯერ ხორბალოში ჩამოსულა, ხორბალოდან კი პანკისში გადასულა და სამუდამოდ ომალოში დამკვიდრებულა.

ქისტების პანკისის ხეობაში ჩამოსახლების შემდეგ მათ გვერდით თოთო-ოროლა ქართველიც დამკვიდრდა. ისინი იქ ქისტებზე დაქორწინდნენ, შეისწავლეს ქისტური ენა და მათი წეს-ადათები. ბ. გამყრელიძეს თავის ნაშრომში ომალოელ ყაბილ

ნინწალაშვილის ნაამბობი მოჰყავს, რომლის მიხედვით, ისინი წარმოშობით ქიზიყელები ყოფილან. ადრე მის მამას პანკისის ხეობაში ქიზიყიდან ღორის კოლტი გადმოჰყავდა, შემდეგ კი ყაბილი ომალოში ქისტის ოჯახს დაესიდა და ცხოვრება გარემოს შესაბამისად ახლებურად მოუწყვია [18. 42].

დუისში მატნელი სარქისაშვილი დასახლებულა, რომელიც შემდეგ დუიშვილების გვარში მიუღიათ და დუიშვილებად დაწერილან. კოტორაშვილები და მლებრიშვილები ჯოყოლოში ასევე მატნიდან გადმოსულან საცხოვრებლად, ხოლო გონაშვილები – ქიზიყიდან.

ჯოყოლოში მცხოვრები ცხადაძეების წინაპარს თიანეთის მაზრაში უმუშავია. ის იმერეთიდან, კერძოდ, თერჯოლიდან ყოფილა წამოსული. ჰყოლია ორი ვაჟი და ოთხი ქალიშვილი. ვაჟებს სასულიერო განათლება მიუღიათ და სემინარიის დამთავრების შემდეგ ერთი ჯოყოლოს ეკლესიაში გაუმწესებიათ მღვდლად, ხოლო მეორე – მატანში. ჯოყოლოს ეკლესიის მღვდელი ვასო ცხადაძე ახალგაზრდა გარდაცვლილა. ამჟამად ჯოყოლოში ცხადაძეების ოთხი კომლი ცხოვრობს. ისინი ვასო ცხადაძის შთამომავლები არიან.

დუისსა და ომალოში სახლობს ბექაურების რამდენიმე კომლი. მათი პაპა ალექსი ბექაური გუდამაყრიდან წამოსულა და ომალოში იმედაშვილებთან მწყემსად უმუშავია. შემდეგ მათი ქალი მოსწონებია, მოუტაცია და დროებით ისევ გუდამაყარში გადასულა საცხოვრებლად. ბოლოს მაინც პანკისში დაბრუნებულა და ომალოში დასახლებულა. ალექსი ბექაურს სამი ვაჟი შესძენია: შაქრო, ივანე და ვასილი. ივანესა და ვასილს ვაჟები არ ჰყოლია, ხოლო შაქროს, რომელიც საცხოვრებლად შირაქში გადასულა, 5 ვაჟი შესძენია. მათგან ერთი, რობერტი, დუისში დასახლდა, ხოლო მეორე – სოლიკო – ომალოში. ისინი ამჟამად იქ თავიანთი ოჯახებით განაგრძობენ ცხოვრებას.

სოფელ ომალოში ცხოვრობს აღდამიძეების სამი ოჯახი. ისინი წარმოშობით ქართველები არიან.

ოდესლაც ქისტურ სოფლებში დამკვიდრებული ქართველები ხანგრძლივი დროის მანძილზე მთლიანად შეესისხლხორცნენ ქისტურ გარემოს. ეს ორმხრივი პროცესი იყო: ქართულ სოფლებში ჩასახლებულ ვაინახთა შთამომავლები დიდი ხანია მშობ-

ლიურ ენად ქართულ ენას აღიარებენ და ქართულ წეს-ჩვეულებებს მისდევენ.

მიგრაციული პროცესები XX საუკუნეში თვით პანკისის ხეობის შიგნითაც მიმდინარეობდა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პანკისის მთიანი სოფლებიდან კოლექტივიზაციის წლებში მთავრობამ მოსახლეობა აყარა და პანკისის ხეობის ბარის ნაწილში ჩაასახლა.

XX საუკუნის 60-იან წლებში ბირკიანი თუშებისგან დაიცალა და იქ ალაზნის გაღმა მდებარე ომალოდან ქისტების მრავალი ოჯახი გადმოვიდა საცხოვრებლად. მათ თუშებისგან შეისყიდეს ბინები, კარ-მიდამო და იქ დასახლდნენ. იმ დროს ბირკიანისა და ომალოს შემაერთებული ხიდი ჯერ კიდევ არ იყო ალაზანზე გადებული. ომალოელები ძნელად უკავშირდებოდნენ რაიონულ ცენტრს, ბირკიანიდან კი უფრო მოსახერხებელი იყო ახმეტასა და თელავში წასვლა. ამიტომ მრავალმა ომალოელმა ბირკიანი აირჩია საცხოვრებლად.

მრავალფეროვანია პანკისის ხეობაში სხვადასხვა გვარების მიგრაციის ამსახველი თქმულება-გადმოცემები. ბევრი მნიშვნელოვანი ამბავი, რასაკვირველია, დაიკარგა და სამუდამოდ გაქრა ხალხის ხსოვნიდან. ნაწილმაც ფრაგმენტების სახით მოაღწია ჩვენამდე. მაგრამ იმ თქმულებებიდან, რაც ხალხის მეხსიერებამ შემოგვინახა, გარკვეული წარმოდგენა გვექმნება პანკისელი ქისტების სულიერ ფასეულობებზე, მათ რწმენა-წარმოდგენებსა და წეს-ჩვეულებებზე, აგრეთვე ვგებულობთ, თუ როგორ ეყრებოდა საფუძველი ქისტების ახალ საზოგადოებრივ ერთობას.

პანკისელმა ქისტებმა გვარები ქართული დაბოლოებებით მიიღეს. მათი გვარები რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, – შვილზე ბოლოვდება; სამი გვარი – ურზე მთავრდება: მახაური, ღუზარაული, სვიაკაური; სამი გვარი – ძე ბოლოსართით: ფარეულიძე, ცხადაძე, აღდამიძე; სამიც – რუსული დაბოლოებით – ვი: აღდამოვი, ეზიგოვი, ფაშაევი.

ლ. მარგოშვილის ცნობით, XIX საუკუნეში ჩამოსახლებული ქისტები პანკისის ხეობაში თავდაპირველად გვაროვნული პრინციპით დასახლდნენ [131. 56]. ერთ უბანში ცხოვრობდნენ გუმამვილები, მეორე უბანში – ბორჩაშვილები, მესამეში – ქავთარაშვილები და ა.შ. რადგან ქისტებს მთიან ჩეჩნეთში გვაროვნული

ტიპის დასახლებები ჰქონდათ, ამიტომ ახალ გარემოშიც მათ უბნების განაწილების ტრადიციული სტრუქტურა გადმოიღეს.

პანკისის ხეობაში სოფლების დაყოფა რელიგიური პრინციპითაც მოხდა. ომალოელი და ჯოყოლოელი ქისტები მეფის რუსეთის მმართველობის პერიოდში და ნაწილობრივ მერეც ქრისტიანულ წეს-ადათებს მისდევდნენ, ხოლო დუისელები მაჰმადიანურ რელიგიას აღიარებდნენ.

1999 წლის ოქტომბერში პანკისის ხეობას ჩეჩნეთიდან 10 ათასამდე დევნილი მოაწყდა, ძირითადად ქალები, ბავშვები და მოხუცები. რუსეთის ავიაციის მიერ განუწყვეტელი დაბომბვის პირობებში მათ გამოიარეს მთის ვიწრო ხეობები, შატილის მხარეს საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი გადმოლახეს და კავკასიონის უღელტეხილებით პანკისის ხეობას მოაშურეს.

დევნილთა დიდი ნაწილი რამდენიმე ხნის შემდეგ სხვადასხვა ქვეყნებში გადასახლდა. 2004 წლის მისში პანკისის ხეობაში 2000-მდე ჩეჩნეთიდან დევნილი იმყოფებოდა.

ქართველი მთიელების მიგრაცია პანკისის ხეობაში

XVI საუკუნეში ლევან კახთა მეფეს თუშებისა და ფშავლებისათვის პანკისის ხეობაში ცხვრისა და საქონლის გამოზამთრების, დაყენებისა და გატარების ნებართვა მიუცია. თუშებს ლევან მეფის საგანგებო სიგელიც კი ჰქონიათ. იმ დროიდან მოყოლებული ფშაველი მესაქონლეები შემოდგომობით ყოველწლიურად პანკისის ხეობაში გადმოდიოდნენ და საქონელს იქ აზამთრებდნენ. გაზაფხულზე კი მთელი თავისი ოჯახითა და საქონლით კვლავ უკანა ფშავში თავიანთ მუდმივ საცხოვრებელ ადგილს უბრუნდებოდნენ. ფშავლებს პანკისის ჩრდილოეთით, ხადორში, ქოჩადალაში, ლამაზურსა და ბანარაზე საქონლის გამოსაზამთრებელი ბაზები ჰქონდათ მონყობილი. ბ. გამყრელიძის ცნობით, „ფშავლებს საზამთრო ბინების მოსაწყობად ადგილები ეჭირათ პანკისის ხეობის ქვედა წელშიც, თითქმის მის შესასვლელ ნაწილში, ბახტრიონელების მიერ დაკავებული ადგილების მოსაზღვრედ. ამ ადგილებში ფშავლები ძველთაგანვე ჩამოდიოდნენ ყოველწლიურად და საქონელს აზამთრებდნენ. ბევრი მათგანი სეზონურად ოჯახებითაც კი ცხოვრობდა იქ, მაგრამ

სახელმწიფო მინაზე მათ სამინათმოქმედო სამუშაოების წარმოების უფლება არ ჰქონდათ, საამისოდ კერძო მფლობელებისგან უნდა დაექირავებინათ ადგილები“ [18. 41].

1860 წლის გაზაფხულიდან ფშავლებსაც დაუნციათ პანკისის ხეობაში ადგილების დამუშავება, რასაც ბახტრიონელების უკმაყოფილება გამოუწვევია. ბახტრიონელები თავს პანკისის უძველესი მოსახლეობის მემკვიდრეებად თვლიდნენ. როგორც ბ. გამყრელიძე აღნიშნავს, „თუმებს, ბახტრიონელებსა და ფშავლებს შორის მინაზე ატეხილი დავის გამო სათანადო სახელმწიფო ორგანოებს საჭიროდ მიუჩნევიათ თბილისის სამოქალაქო გუბერნიაში შეეტანათ წინადადება, რათა მათთვის დაენესებინათ მტკიცე საზღვრები“ [18. 41]. საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცულ ერთ-ერთ საბუთში აღნიშნულია, რომ „ფშავლებს მთაში ადგილების ნაკლებობის გამო არ შეეძლოთ ზამთრობით საქონლის გამოკვება. ამიტომ ქართველმა მეფეებმა მათ პანკისის ხეობაში გადასცეს სახელმწიფო მიწების ნაწილი. აქედან მოყოლებული 1861 წლამდე, ამ საბუთის შედგენამდე, ფშავლები შეუზღუდავად ცხოვრობდნენ მეფე გიორგის მიერ ბოძებულ ადგილებზე [83. 294].

თუმებს ზაფხულის ბოლოს მთიდან ცხვარი პანკისში ჩამოჰყავდათ. იქ, ბირკიანში, მათ ცხვრის გასაჩერებელი ბაზა ჰქონდათ, სადაც, ხანგრძლივი მგზავრობის შემდეგ, ცხვარს ასვენებდნენ, პარსავდნენ და ზამთრის საძოვრებზე – ალვანსა და კახეთის სხვა ადგილებში ერეკებოდნენ, ხოლო გაზაფხულზე იქიდან თუშეთის საზაფხულო იალალებზე აჰყავდათ.

რადგან XIX საუკუნემდე პანკისის ხეობას დაღესტნელი ფეოდალების მხრიდან ყოველდღიური თავდასხმის საფრთხე ემუქრებოდა, თუმებსა და ფშავლებს იქ მუდმივი საცხოვრებელი ადგილი არ ჰქონიათ და არც კომპაქტური დასახლება შეუქმნიათ. მას შემდეგ, რაც პანკისის ხეობაში ქისტური დიასპორა გაჩნდა და შამილის იმამატიც განადგურდა, ჩრდილოეთ კავკასიიდან მთიელების თავდასხმის საშიშროებამ იკლო. ამიტომაც XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან ფშავლებმა და თუმებმა პანკისის ხეობაში დამკვიდრება დაიწყეს.

კამერალური აღწერის მიხედვით ცნობილია, რომ 1860 წელს პანკისის ხეობაში გაჩნდა ფშავლების პირველი სოფელი ყვარელწყალი, სადაც ორ ოჯახს უცხოვრია, სულ – 6 კაცს და 7 ქალს.

[86. 1–24]. ამის შემდეგ მთიდან ჩამოსახლებული ფშავლების რიცხვი ყოველწლიურად იზრდებოდა.

სოფელი ყვარელწყალი ზღვის დონიდან 620 მეტრზე, ახმეტიდან 17 კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. მას აღმოსავლეთიდან ქისტების სოფელი დუისი ესაზღვრება. ყვარელწყალში ფშავლები ჯერ ქვემოთ, მდინარე ალაზნის მახლობლად დასახლებულან. ლევან ცხვირაშვილის გადმოცემით, ყვარელწყალში ერთ-ერთი პირველები ძმები, თათარა და პაპა ცხვირაშვილები მოსულან. იქ, დღევანდელი ყვარელწყალის სამხრეთ-დასავლეთით, მინდორში, მდინარე ალაზნის ახლოს, სამეთვალყურეო კოშკი ჰქონიათ. როგორც ამბობენ, აქედან მომდინარეობს ყვარელწყალის მეორე სახელწოდება – „კოშკები“. რადგან ალაზანმა ხშირად იცოდა ადიდება, მოსახლეობა თანდათან ზემოთ, დღევანდელ ყვარელწყალში, ასულა საცხოვრებლად.

პანკისის ხეობაში ფშაველთა მიგრაციის საკითხი საფუძვლიანად გამოიკვლია რ. თოფჩიშვილმა. დოკუმენტურ წყაროებზე დაყრდნობით ზუსტად მიუთითა, თუ ფშავის თემებიდან რომელი გვარები გადმოსახლდნენ, ახსნა მიგრაციის მიზეზები და გაარკვია მათი ჩამოსახლების თარიღები [29. 38–40].

ფშავლების ჩამოსახლების უმთავრესი მიზეზი მათი მცირემინიანობა იყო. ხოლო XVIII საუკუნეში ადგილობრივი მოსახლეობისგან პანკისის ხეობის დაცარიელება იქ ფშაველთა მიგრაციისათვის ხელშემწყობ პირობებს ქმნიდა.

1860 წელს ყვარელწყალში უკანაფშავიდან წელაურების ორი კომლი გადმოსახლებულა. 1862 წელს კი იქ ახადიდან და წითელაურთ თემიდან 8 გვარის ხალხი მოსულა საცხოვრებლად: კულალაშვილებისა და ჭოლიკიშვილების გვარიდან ორ-ორი კომლი და გულბათაშვილების, საღირაშვილების, თედოშვილების, ბურკვაშვილებისა და გამიაშვილების თითო კომლი.

უკანა ფშავიდან ყვარელწყალს 1863 წელს მანგიაშვილები და ქაჩლიშვილები შეემატნენ. 1867 წელს – როსტევანიშვილები და ჩეკურიშვილები, 1869 წელს – ტალაშვილები და გორელაშვილები, 1870 წელს კი – კარატიელი და ბუტულაშვილი.

რ. თოფჩიშვილის ცნობით, „უშუალოდ ფშავის გარდა, 1860–1870-იან წლებში ფშავლები ყვარელწყალში გადმოსახლებულან ერწო-თიანეთის სოფლებიდანაც: ვეძათხევიდან – ჩეკურიშვილი; ჭიოტაანთკარიდან – გულბათაშვილი, პაპიაშვილი, ხინვაშვილი;

არტნიდან – პაპიაშვილი, ზენამხრიდან – ამარზაშვილი“ [29. 38]. როგორც რ. თოფჩიშვილი აღნიშნავს „ზემოთ ჩამოთვლილ გვარებს გარდა XIX საუკუნის II ნახევარში ყვარელწყალში ჩამოსახლდა ციგროშვილი ნაკვალესავიდან, დადალაური – კორსავიდან, კვირიკაშვილი, ზურაბაული და ალბუთაშვილი – თიანეთიდან. ჯაბანიშვილი, აპრილაშვილი და ბუნაშვილი – უკანაფშავიდან, მოკვერაშვილი, გამრეკელაშვილი და ქურციკაშვილი – ახადიდან“ [29. 38].

ამავე პერიოდში, XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან პანკისის ხეობის ჩრდილოეთ მთაგორიან ნაწილში, კერძოდ ბანარაზე, ხადორსა და ძიბახევში, ფშავლების დროებით საზამთრო ბაზების ადგილზე მათი მუდმივი საცხოვრებელი დასახლებები გაჩნდა.

ხადორში ფშავის სოფელ ნაკვალესავიდან ჩამოსახლებულან ბაიდაურები. გოდერძაულთ თემის ფშავლები, გვარად ბურკვაშვილები და მაშვინაშვილები ხადორში ივრის ხეობის ზემო წელზე მდებარე სოფელ ყაფრიდან გადმოსულან. ხოლო ყაფარში მათი წინაპრები ახადიდან იყვნენ მოსულები. XIX საუკუნის 70-იან წლებში ყაფრიდან ხადორში გადმოსახლებულან ცხვირაშვილებიც. მურღვაშვილები კი ხევსურეთიდან, სოფელ არდოტიდან უნდა გადმოსულიყვნენ. ბაიდაურები ხადორში მოსულები იყვნენ ფშავის სოფელ ნაკვალესავიდან. იმავე პერიოდში ხადორში დამკვიდრებულან უკანაფშაველი ჩონთაშვილები, ბანიაშვილები და მამიაურები. საქართველოს გასაბჭოებამდე ხადორში 20 კომლს უცხოვრია.

ბანარაში სოფელ ყაფრიდან გადმოსახლებულან გოდერძაულთ თემის ფშავლები: ბურკაშვილები და მაშვინაშვილები. დაახლოებით ანალოგიური გზა განვლეს ლაგაზაურებმა. ისინი ახადიდან ჯერ ყაფარში გადმოსულან. ახადი წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთ ფერდობზე, არაგვის ხეობის აუზში მდებარეობს, ხოლო ყაფარი – ივრის ხეობის ზემო წელზე, მის სათავეში. ყაფრიდან ლაგაზაურები ბანარაში გადასახლებულან. ბანარაში დამკვიდრებულან გამიაშვილები.

ძიბახევში უკანაფშავიდან გადმოსულან ჯველაურები. მალე იქ უკანაფშავის სხვადასხვა თემებიდანაც გადმოსახლებულან. ლუბიანურები ძიბახევში ხაიშოდან გადმოსულან. ობოლა რქმე-ვია იმ კაცს, რომელიც ხაიშოდან ძიბახევში მოსულა. მას ტყე

გაუჯაგავს, ადგილი ბურჟენარისგან გაუთავისუფლება და სახლი აუშენებია. ლუბიანურები წონკოლაურებთან, ხადილაშვილებსა და მარწყვაშვილებთან ერთად ერთი თემის წევრები, მუქოს ღვთისმშობლის ხატის ყმები არიან.

1936 წლიდან, კოლექტივიზაციის პერიოდში, ძიბახევიდან მასიურად ჩამოასახლეს ბაყილოვანში ფშავლები. მათი სახლები კი ქისტებმა შეიძინეს.

ამდენად, XIX საუკუნის 60–70-იან წლებში პანკისის ხეობაში ფშავლების მიგრაციამ ფართო მასშტაბები მიიღო.

ბანარაზე, ხადორსა და ძიბახევი ფშავლების დასახლება არ იყო მრავალრიცხოვანი. ისინი ძირითადად, როგორც წესი, მესაქონლეობას მისდევდნენ, მოჰყავდათ აგრეთვე ხორბალი, ქერი და სიმინდი. ისინი თაყვანს სცემდნენ სპეროზის წმინდა გიორგის და სალოცავად სპეროზის მთის წვერზე ადიოდნენ. აღსანიშნავია, რომ იგი არ წარმოადგენდა ფშავლების მიერ გადმოტანილ ნიშს, არამედ ის პანკისის წინარე მოსახლეობის სალოცავად ითვლებოდა და მას სცემდნენ თაყვანს. ხადორში, ბანარასა და ძიბახევი ჩამოსახლებულმა ფშავლებმა პანკისელების რელიგიური ტრადიციები გააგრძელეს.

ფშავლებს ხადორში, ბანარასა და ძიბახევი კომპაქტურად დიდხანს არ უცხოვრიათ. საბჭოთა წყობილების დამყარების შემდეგ ფშავლები თანდათან პანკისის ხეობის ქვემო წელზე, ყვარელწყალში, საკობიანოსა და ბაყილოვანში გადმოსახლდნენ. იმის გამო, რომ XX საუკუნის 30-იან წლებში შეიქმნა ბანარის სახელმწიფო ნაკრძალი, იქ მცხოვრები გამიაშვილები, სოხურაშვილები, ბურკვაშვილები და მაშვინაშვილები საკობიანოში ჩამოსახლდნენ. საკობიანოში 1924 წელს ბანარიდან პირველი ლაგაზაური გადმოსახლებულა. საკობიანოს პირველი მოსახლე სწორედ ლაგაზაური ყოფილა.

საკობიანოში მცხოვრები უკანაფშაველი ჯველაურები ძიბახევიდან არიან გადმოსულები. ბაიდაურები და ცხვირაშვილები ხადორიდან. ივრის ხეობის ზემო წელის სოფელ ბაფხისხევიდან გადმოსახლებულან საკობიანოში გარაშვილები.

პანკისის ხეობის ფშავლებით დასახლებულ სოფლებში, კერძოდ, საკობიანოში, კუნახტასა და ყვარელწყალში ცხოვრობენ უკანაფშავიდან გადმოსული დავითაშვილები, ბიბინაშვილები, ბობლიაშვილები და სოხურაშვილები. მთხრობელთა გადმოცე-

მით, მათ საერთო წინაპარი ჰყოლიათ. როგორც საკობიანოელმა მინდია ბიბინაშვილმა (დაბად. 1963 წ.) მიაბზო, ისინი უკანაფშავის სოფელ ელიაგზაში მცხოვრებ დავით დავითაშვილისგან გამრავლებულან. დავით დავითაშვილს ჰყოლია მეუღლე, მაგრამ მათ თურმე შვილი არ უჩნდებოდათ. ერთხელაც ელიაგზაში ასულა ალვანელი წვერიაიძის ქვრივი, ქმრის სიკვდილის შემდეგ ალბათ სამუშაოს საძებნელად. დავით დავითაშვილის ცოლს მისთვის გამოუკითხავს ვინაობა და სადაურობა. ალვნელ ქვრივს მოუყვლია თავისი სიდუხჭირის შესახებ, უთქვამს, რომ ქმარი გარდაცვლია და არსებობისათვის სამუშაოს საძებნელად ელიაგზაში მოსულა. დავით დავითაშვილის ცოლს შესცოდებია ღარიბი, მარტოხელა ქალი და უთხოვია, – ჩემი ქმრის ცოლი გახდით. თან დაუმატებია: – ჩვენ შვილი არ გვყავს და იქნებ შვილიც გეყოლოთ, არ მინდა ჩემი ქმარი უშვილძიროდ წავიდეს ამქვეყნიდან, მეც ვეყოლები ჩემს ქმარს ცოლად და შენც იყავი იმისი ცოლიო.

მისულა სანყალი ქალი დავით დავითაშვილის ოჯახში, სადაც მისთვის თავშესაფარი მიუციათ და ლუკმაპური გაუჩენიათ. ერთი სიტყვით, იმ პაპა დავითს ალვანელი ქალისგან ვაჟი გასჩენია და თავისი სახელი დავითი დაურქმევია. ამგვარად დაბადებულა მეორე დავით დავითაშვილი, რომლისგანაც მოდიან ბიბინაშვილები, დავითაშვილები, ბობლიაშვილები და სოხურაშვილები. მინდია ბიბინაშვილის ცნობით, თითქოს ის ქალი ფენმძიმე მოსულიყოს ალვნიდან. ასე იყო თუ ისე, ზუსტად არავინ იცის, თუმცა წვერიაიძის ქვრივის ვაჟი დავით დავითაშვილი გაზრდილა, დაქორწინებულა და 4 შვილი ჰყოლია. მამის ტრადიცია არც მას მოუშლია და ერთი ვაჟისთვის დავითი დაურქმევია, მეორისთვის ბიბინა, მესამისთვის – ბობლია და მეოთხისთვის – სოხურა.

ძმები რომ გაზრდილან, უთქვამთ, გავიყაროთო. მართლაც, ისინი გაყრილან და ძმებს გვარებად თავიანთი სახელები აურჩევიათ. დავითისგან მოდიან დავითაშვილები, ბიბინასგან – ბიბინაშვილები, ბობლიასგან – ბობლიაშვილები, სოხურასგან – სოხურაშვილები. თუმცა, ალ. ოჩიაურის ცნობით, უკანაფშავში ბობლიაშვილი მოსულა თუშეთიდან. „ჩაღმა თუში გამოხიზნულა კაცის კვლის გამო და უკანაფშავის თემს შეხიზვნია. იმათაც ჯერ ისე მიუღლიათ როგორც ამანათი, მერე ხატს მისი ყმობა უთხოვია

და დაყმობია. გამხდარა თემის წევრი და ლებულობდა თემის ყველა საჭირობო საკითხებში მონაწილეობას. ბობლიაშვილები წყაროსთაულს ემსახურებოდნენ დასტურობით, ზღვნით და სანთლით. ისინი გარდა ხევისბრობისა, ყველა მოვალეობას ასრულებდნენ. ხევისბრობა კი მათ არ მოუდიოდათ. სოხურაშვილების გვარში კი თავხევისბრებიც იყვნენ“ [70. 293].

აღსანიშნავია, რომ ფშავეში გვარებს დაუბრკოლებლად იცვლიდნენ, რაც მათ მეზობელ ხევისურეთში იშვიათად ხდებოდა და ძალიან იცავდნენ ძველ გვარს. დავითის ჩამომავალი დავითაშვილები, ბიბინაშვილები, ბობლიაშვილები და სოხურაშვილები ერთი ხატის – წყაროსთაველის ყმები არიან და ამ გვარებს შორის ქორწინება დაუშვებელია. როგორც ერთი კერიიდან გამოსული გვარიშვილების წარმომადგენლები, ისინი ხელს უმართავენ, პატრონობენ ერთმანეთს და მტკიცედ აგრძელებენ დღესაც ბიძაშვილობას.

პანკისის ფშაურ სოფლებში ცხოვრობენ დავითაშვილების სხვა გვარის წარმომადგენლებიც. ისინი აონის ხატის ყმანი არიან და უკანაფშაველ დავითაშვილებს არ ენათესავენ. ბობლიაშვილების გვარშიც არიან სხვადასხვა შტოს წარმომადგენლები. არიან ფშაველი ბობლიაშვილები და თუში ბობლიაშვილები.

ბოლშევიკური რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლების მონინააღმდეგე ძალები – შეთქმულები და აჯანყებულები – პანკისის ხეობის ზემო წელის სოფლებს აფარებდნენ თავს, რომელიც მტრისთვის შედარებით მიუვალი იყო, ამიტომ მთავრობა ხალხს იქიდან იძულებით ასახლებდა. პანკისის ჩრდილოეთით, ალაზნის ზემო წელზე ფშაური სოფლების არსებობას გამანადგურებელი დარტყმა მიაყენა საკოლმეურნეო მოძრაობამ. მოსახლეობა ბარის სოფლებში ძალით ჩამოჰყავდათ და კოლმეურნეობებში აერთიანებდნენ.

ამრიგად, საკობიანოში, რომელიც ფაქტობრივად 1924 წელს შეიქმნა, ძირითადად გოდერძაულთ და უკანაფშაველთ თემების ფშაველები მოსახლეობენ, რომლებიც იქ XX საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოსა და 30-იანი წლებში ჩამოსახლდნენ, უმეტესად პანკისის ხეობის ზემო წელის სოფლებიდან, ბანარიდან, ხადორიდან და ძიბახევიდან. 1926 წლის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, ხადორში 55 ადამიანს უცხოვრია, ბანარაში – 41-ს,

ძიბახევში კი – 61-ს. შესაბამისად ხადორსა და ძიბახევში ყოფილა 18–18 კომლი, ხოლო ტოლოშაში 13 კომლი.

ფშავლები დასახლდნენ ხევისჭალაშიც. ხევისჭალა კურტანაძეულისწყლის ხეობაში მდებარეობს. კურტანაძეულისწყალი მატნის აღმოსავლეთით ალაზანს უერთდება და იქიდან იწყება პანკისის ხეობა. ხევისჭალის შემოგარენში დღემდე შემორჩა ფეოდალის ციხედარბაზის ნანგრევები, ეკლესიათა და სხვადასხვა ნაგებობათა ნაშთები. აღსანიშნავია, რომ მარილის მინაწყლის ნახევარი, ახლანდელი ხევისჭალის ტერიტორია, კახეთის მეფეებს ოდესღაც ლაშარის ჯვრისთვის შეუწირავთ [97. 287], ნანილიც მატანს შეუერთდა. ხევისჭალის დაცარიელების შემდეგ იმ მიწებს თანდათან ფშავლები ითვისებდნენ და XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იქ უკანა ფშავიდან და ივრის ხეობიდან გადმოსახლებული ფშავლები დამკვიდრდნენ. XIX საუკუნის 70-იან წლებში გოგოლაურთ თემის ფშავლები მგელიაშვილები ზემო თიანეთის სოფელ ლახატოდან ხევისჭალაში გადმოსახლებულან, ახადიდან კი პატარაშვილები. 1924 წლის შემდეგ ეს გვარები საკობიანოში გადავიდნენ. ასევე ხევისჭალიდან გადასულან საცხოვრებლად საკობიანოში გოდერძაულთ თემის ფშავლები, გვარად ხავაზურაშვილები. ხევისჭალაში კი ისინი მიგრირებულნი იყვნენ ივრის ხეობის ზემო წელის სოფლებიდან – ყაფრიდან და მგელათციხიდან. მოგვიანებით ჩოფიკაშვილების ერთი კომლი ზემო ხალანნიდან საკობიანოში გადასულა საცხოვრებლად.

პანკისის ხეობის სოფელ ზემო ხალანანში XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში თიანეთის სოფელ ალოტიდან გოდერძაულთ თემის ფშავლები გადმოსახლებულან. სოფელ ალტოში მათი წინაპრები XIX საუკუნის შუა წლებში ჩასახლებულან. რ. თოფჩიშვილი საცხებით სამართლიანად შენიშნავს, რომ მთის მოსახლეობა ბარში გადმოსახლებისას შუალედურ რგოლს, საფეხურს გადიოდა და ისინი ხშირად ჯერ მთისწინეთში სახლდებოდნენ, შემდეგ – ბარში [29. 38].

ზემო ხალანანში ალოტიდან მოსულან ჩოფიკაშვილები. ისინი ძირად მოხევეები არიან. ჩოფიკაშვილები სტიფანწმინდიდან სისხლის აღების ნიადაგზე ჯერ ხევსურეთში გადასახლებულან, იქიდან კი ალოტში. ზემო ხალანანში ალოტიდან მოსული ჩიტაშვილები ძირად ხევსურები არიან. მათ უწინ არდოტში უც-

ხოვრიათ [29. 38]. გოდერძაულთ თემის ფშავლებს პატარაშვილებსა და თილილაურებს ჯერ ივრის ხეობის ზემო წელის სოფელ მგელათციხეში უცხოვრიათ, შემდეგ ალოტში გადასულან, ალოტიდან კი ზემო ხალანანში.

ფშავლები დუისის დასავლეთით, დედისფერულშიც დასახლდნენ. დედისფერული შუა საუკუნეებში, როგორც ჩანს, საკმაოდ მოზრდილი სოფელი ყოფილა, რომელიც ორ უბნად ყოფილა გაყოფილი. ქვემო უბანში უნინ საფერავი ჰქონიათ გაშენებული. ამ ჯიშის გავლურებული ვაზის ნაშთები იქ დღემდე არის შემორჩენილი.

დედისფერულში ბალ-ვენახები და კაკლის კორომები შაჰ-აბასის შემოსევის დროს მტრებს გაუჩიხიათ, ხოლო მოსახლეობა ტყვედ წაუყვანიათ, რის შემდეგაც სოფელი გაუკაცრიელებულა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იქ ფშავლები დამკვიდრებულან, გოდერძაულთ თემის წევრები. გვარად ბურკვაშვილები და დედიაშვილები ივრის ხეობის ზემო წელიდან გადმოსახლებულან; ჯველაურები და გოგნელაშვილები – უკანაფშავიდან; ქემიკაშვილები, ჭიჩოელი ფშავლები, არტნიდან; ქორეულაშვილები – თიანეთის სოფელ კორსავიდან; დედისფერულში ივრის ხეობიდან გადმოსულან აგრეთვე ცხვირაშვილები და ალბუთაშვილები; ძირად ხევსური თორღვაშვილები არდოტიდან ჯერ ალოტში ჩამოსულან და შემდეგ იქიდან დედისფერულში დამკვიდრებულან.

ამრიგად, ყვარელწყლელი სალუქაურები, ზემო ხალანელი ჩიტაშვილები და დედისფერულში მცხოვრები თორღვაშვილები ხევსურეთის სოფელ არდოტიდან გადმოსახლებულან და, როგორც ამბობენ, ისინი ერთი მამის განაყრები ყოფილან. თორღვას, სალუქას და ჩიტას მამას არდოტში კაცი შემოკვდომია და სისხლის აღების ადათის გამო სოფელს გამორიდებია, შემდეგ თიანეთში მისულა და აონის ხატისთვის თავისი მოდგმა შეუხვეწებია: – გადამირჩინე და გამიმრავლეო. ერთ ხანს თიანეთის სოფელ ალოტში უცხოვრიათ. შემდეგ სალუქას შთამომავლები ყვარელწყალში დასახლებულან, ჩიტასი – ზემო ხალანანში, თორღვასი კი დედისფერულში. არდოტის ჯვრიდან მათ დედისფერულში სალოცავის ნიში გადმოუტანიათ, – ნაკურთხი სამი ბროლის ქვა და რელიგიურ დღესასწაულზე, რომელსაც დატიობას ეძახიან და ხალარჯობის მეორე შაბათს იმართება, თავი-

ანთ მოდემას ავედრებენ. დავით სალუქაურის გადმოცემით, ისინი იქ არდოტის წმინდა გიორგი – დედა ღვთისმშობლის სახელზე ლოცულობენ, უფრო ხშირად კი სალოცავ ნიშს არდოტის სომხოზ წმინდა გიორგის სახელით მოიხსენიებენ [30. №27921].

რ. თოფჩიშვილის ცნობით, ბაყილოვანში პირველად თიანეთის სოფელ ხაიშოდან გადმოსახლებულა წონკოლაურთ თემის ფშაველი, ვინმე იოსებ ლუბიანური [29. 39]. XX საუკუნის 40-იან წლებში ხადორიდან ბაყილოვანში უკანაფშაველი მურღვაშვილები და წინუაშვილები ჩამოსულან. XX საუკუნის 10-იან წლებში უკანაფშავიდან მოსულან წელაურები. თიანეთის სოფელ ჩეკურაანთგორიდან გადმოსახლებულან ახადელი ფშავლები გორელაშვილები და კულალაშვილები. ჭიჩოელი ტვირთაშვილები არტნიდან გადმოსულან. რ. თოფჩიშვილის ცნობით, XX საუკუნის 40-იან წლებში ივრის ხეობის ზემო წელის სოფელ ყვარიდან ბაყილოვანში ჩამოსახლებულან გაბიდოურთ თემის ფშავლები – ციხელაშვილები და კოჭლაშვილები [29. 39].

საკობიანოსა და ყვარელწყალს შორის ფშავლებმა, გვარად გოგოლაურებმა, თორღვაშვილებმა, გორელაშვილებმა, პატარაშვილებმა, ბობლიაშვილებმა, მოკვერაშვილებმა, ჯაბანიშვილებმა, გურასპაულებმა და გამიაშვილებმა სოფელი კუნახტა დააარსეს. მოგვიანებით მატნიდან ვალაშვილები გადასულან საცხოვრებლად.

კუნახტელები ივნისში ლომისობას ზეიმობენ. ფშავლები ქვემო კუნახტაში დასახლდნენ, სადაც ამჟამად 20 კომლია. ხოლო ზემო კუნახტაში ძირითადად ოსები მოსახლეობენ. 1989 წელს იქ 40 კომლს უცხოვრია. ამჟამად 15 კომლამდე იქნება.

როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ასევე ჩეჩნეთ-ინგუშეთშიც, ყოველი ჩამომავლობა მამებად არის დაყოფილი. თითოეული ჩამომავლობა თავის გვარს ატარებს. ხევსურები და ქისტები გვარს ტრადიციულად არ იცვლიდნენ, ძალიან იცავდნენ და ინარჩუნებდნენ თავიანთ ძველ გვარს, ხოლო ფშავში სხვადასხვა ჩამომავლობის თითოეული მამიშვილობა ხშირად ცალ-ცალკე გვარს ატარებს. ამან განაპირობა პანკისში ჩამოსახლებულ ფშავლებში გვარების სიმრავლე. ალ. ოჩიაური წერდა: „ფშავში ადვილად იციან გვარების გამოცვლა. მაგალითად, სოფელ უძილაურთაში ბიძაშვილთაშვილები ცალკე თავთავის გვარს ატარებენ – კოჭლიშვილს ერთები და მეორენი –

მადურაშვილს. ისე კი ერთიმეორეს თავის ჯვალაფთ ეძახიან“ [70. 292]. თუმცა სისხლის ალებისა და სხვა ადათობრივი წესების დარღვევის დროს ქისტებსა და ხევსურებშიც ხდებოდა გვარის გამოცვლა.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ საქართველოს სახელმწიფოებრივი დაქუცმაცებულობის, სრული ქაოსისა და ეკონომიკური კატასტროფის საფრთხე დაემუქრა. 90-იანი წლების მეორე ნახევრიდან, მას შემდეგ, რაც პანკისი კრიმინალური ბანდების სათარემო გახდა, ხეობის ფშაურ სოფლებში შობადობა განსაკუთრებულად დაეცა და მოსახლეობამ კლება დაიწყო. ასე მაგალითად, ყვარელწყალში თუ 1989 წელს 320 ფშაველი ცხოვრობდა, 2002 წელს მათი რიცხვი 242-მდე შემცირდა. საკობინოში მოსახლეობის რაოდენობა 689-დან 553-მდე დაეცა. დედისფერულში 1989 წელს 70 სული, 37 კაცი და 33 ქალი ცხოვრობდა, 2002 წელს კი იქ სულ 43 ადამიანიღა დარჩა, 24 კაცი და 19 ქალი. XX საუკუნის 90-იან წლებში ნაწილობრივ დაიცალა სოფელი ხევისჭალაც.

პანკისის ხეობის ფშაური სოფლები საუკუნეზე მეტი ხნის მანძილზე მონოეთნიკური იყო. XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან ზემო ხალანანსა და ყვარელწყალში ქისტებმა დაიწყეს ჩასახლება და ამჟამად იქ უკვე ეთნიკურად შერეული მოსახლეობაა.

თუმცა პანკისის ხეობაში ოდითგანვე ვრცელი ადგილები ეკუთვნოდათ. რადგან პანკისი თუშეთიდან საზამთრო საძოვრებზე მიმავალ დერეფანში მდებარეობდა, თუმცა საზამთრო სადგომი ჰქონიათ არა მხოლოდ ალვანის ველზე, არამედ მთისწინეთში, კერძოდ, პანკისის ხეობაში, ბირკიანის ველზე. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ბირკიანს თუშები იყენებდნენ ტბათანის იალალზე ალვანის ველიდან ცხვრის ასარეკად და ჩამოსარეკად. იქ ისინი ცხვარს ასვენებდნენ, პარსავდნენ და გასამგზავრებლად ამზადებდნენ. ბირკიანისა და ალვანის ველის სადგომები თუშების ყველა საზოგადოების ცხოვრებაში ისეთ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა, რომ მ. მაჩაბელის აზრით, ამ ბაზების გარეშე თუშური მეცხვარეობა ასეთ მაღალ დონეზე ვერ განვითარდებოდა [132. 418].

ბირკიანი მდებარეობს მდინარე ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, ჯოყოლოს ჩრდილოეთით, ზღვის დონიდან 800 მეტრ სიმაღლეზე, ახმეტიდან დაშორებულია 23 კილომეტრით.

მას შემდეგ რაც პანკისის ხეობაში მშვიდობა დამყარდა და იქ ქისტებისა და ფშავლების კომპაქტური დასახლებები გაჩნდა, თუშებმაც ბირკიანში დამკვიდრება დაიწყეს. XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან ბირკიანმა იერი შეიცვალა, თანდათან ცხვრის გასაჩერებელი ადგილის მნიშვნელობა დაკარგა და სოფელს დაემსგავსა. მ. მაჩაბლის ცნობით, XIX საუკუნის 80-იანი წლების შუახანებისთვის იქ უკვე ოცამდე კარმიდამო იყო, სადაც თუშების 30 კომლი ცხოვრობდა [132. 419]. მათი დიდი ნაწილი თავიანთი ოჯახებითა და ცხვრით ზაფხულობით თუშეთში გადადიოდა. მ. მაჩაბელი აღნიშნავდა, რომ ბევრად უკეთესი იქნებოდა, თუ შეჩერდებოდა პანკისში თუშების მიგრაცია და ბირკიანის ჯერ კიდევ დაუსახლებელ ადგილებს მხოლოდ ცხვრის გასაჩერებელ სადგომად გამოიყენებდნენ [132. 419]. მიუხედავად ამისა, თუშების ჩამოსახლება გრძელდებოდა და მალე ბირკიანი საკმაოდ მოზრდილ სოფლად გადაიქცა. ბირკიანში თუშების სხვადასხვა გვარი დასახლდა: ცუხურკაიძე, ფარეულიძე, აშაძე, ბათირაშვილი, დინგაშვილი, ქააძე, იუკურიძე, ნასიპაშვილი, იქაიძე, ხუტიძე, ბორძიკიძე და სხვა.

როგორც ცნობილია, თუშეთი ოთხ საზოგადოებად იყოფა: პირიქითი, გომენარი, ჩალმა და ნოვათა. ბირკიანში ძირითადად პირიქითის ხეობიდან, დართლოდან და სხვა სოფლებიდან ჩამოსახლებული თუშები ცხოვრობდნენ. იქ ესახლა აგრეთვე ნოვათუშების რამდენიმე კომლიც.

ბირკიანში თუშების ჩამოსახლების შემდეგ დამკვიდრებულან ქისტებიც. პირველად იქ პანკისის ხეობის ჩრდილოეთით, ალაზნის ზემო წელზე მდებარე სოფლებიდან, ხორეჯოდან და ჩხათანიდან, ცათიაშვილები და ქუშანაშვილები გადმოსულან საცხოვრებლად, რომლებსაც მანამდე მთიან ჩეჩნეთში, კერძოდ, ეჭქში უცხოვრიათ. ხორეჯოსა და ჩხათანაში ქისტების რამდენიმე ოჯახი ესახლა, ისინი ძირითადად მესაქონლეობასა და მონადირეობას მისდევდნენ. ხორეჯო და ჩხათანა განთავსებულია მდინარე ალაზნის ზემო ხეობაში, მის მარცხენა კალთაზე, მდინარე ხორეჯისწყლის მარჯვენა მხარეზე.

ბირკიანი და ომალო ერთმანეთის მოპირდაპირედ ალაზნის გაღმა-გამოღმა არის გაშენებული.

XX საუკუნის 50-იან წლებში ბირკიანში 50 კომლამდე ქართველსა და ქისტების ათ ოჯახს უცხოვრია. ადგილობრივი მცხოვ-

რებლების გადმოცემით, მათ ერთმანეთთან მეტად მეგობრული დამოკიდებულება ჰქონიათ. ისინი ერთად ენეოდნენ შრომის უღელს, ჭირსა და ლხინში თანადგომა სცოდნიათ. იქ მრავლად ყოფილა შერეული ოჯახები. XX საუკუნის 60-იან წლებში თუშები ბირკიანიდან ზემო ალვანში გადასახლდნენ. მათი კარმიდამოები კი ქისტებმა შეისყიდეს. ბირკიანიდან თუშთა გადასახლების ერთ-ერთი მიზეზი, როგორც ამბობენ, ისიც გახდა, რომ ზემო ალვნის საბჭოთა მეურნეობა ბირკიანის კოლმეურნეობაზე გაცილებით მდიდარი იყო, თანაც ზემო ალვანში გლეხებს შრომა დღეებს ფულით უნაზღაურებდნენ. ამრიგად მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესების იმედით ისინი ზემო ალვანში გადასახლდნენ, სადაც უკვე იყო თუშების კომპაქტური დასახლება. ამჟამად ბირკიანში თუშების რამდენიმე ოჯახილა ცხოვრობს: თუში ფარეულიძეების ორი კომლი, ცუხურკაიძეებისა და ბათირაშვილების თითო კომლი და აგრეთვე ნასიპაშვილების ერთი კომლი. ბათირაშვილები და ფარეულიძეები ახლა უკვე ქისტურ წეს-ადათებსა და მაჰმადიანურ რელიგიას მისდევენ. ბირკიანში მცხოვრები თუში ცუხურკაიძეები ბოლო დრომდე ქრისტიანულ რელიგიას აღიარებდნენ. ქრისტიანობა ბირკიანში თუშმა ნასიპაშვილებმა შეინარჩუნეს. ნასიპაშვილები ბირკიანში დართლოდან ჩამოსახლებულან. ბირკიანელ ქისტებს ზემო ალვანში გადასახლებულ თუშებთან დღემდე არ დაუკარგავთ მეგობრობა და მისვლა-მოსვლა.

თუშების წასვლის შემდეგ ბირკიანის მოსახლეობა კიდევ უფრო გაიზარდა, სხვა გვარებიც შეემატა და მათმა რაოდენობამ, 2002 წლის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, 900 სულს მიაღწია.

ოსების მიგრაცია პანკისის ხეობაში

1900–1903 წლებში ქისტებითა და ქართველი მთიელებით, კერძოდ, ფშავლებითა და თუშებით დასახლებულ პანკისის ხეობას ოსი ახალმოშენებიც შეემატნენ. ისინი იქ ძირითადად შიდა ქართლის მთიანეთიდან გადმოსახლდნენ.

რუსეთის მთავრობამ და სინოდმა ოსებს ნებართვა მისცა გადასულიყვნენ შიდა ქართლიდან და დასახლებულიყვნენ სახაზინო და საეკლესიო მიწებზე.

ბატონყმობის გაუქმებამ ახალი ბიძგი მისცა შიდა ქართლი-დან ოსების გადასახლებას აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში. XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან 1914 წლამდე შეიქმნა ოსების ძლიერი კომპაქტური დასახლებები ქართლსა და კახეთში [134. 146–147].

ოსების ნაწილი სახლდებოდა სახაზინო მიწებზე, ზოგი ადგილობრივი მემამულისაგან იჯარით იღებდა მიწას, ხოლო ზოგიც კერძო საკუთრებაში ყიდულობდა მიწის ნაკვეთებს. ოსმა გლეხებმა, რომლებმაც იჯარით აიღეს ან იყიდეს მემამულეებისგან ტყიანი ნაკვეთები, მოკლე ხანში იმ ადგილზე ბალვენახები გააშენეს [134. 146–147].

პანკისის ხეობაში ოსები პირველად 1900 წელს გამოჩნდნენ. დღევანდელი ჯავის მიდამოებში შუა საუკუნეებიდან დამკვიდრებული ოსები ცალკეულ გვარებად ცხოვრობდნენ. იქ, მთაში, მათ საკმაოდ განვითარებული ჰქონდათ მეცხოველეობა. სამაგიეროდ სახნავ-სათესი ფართობი არ ჰყოფნიდათ და საჭირო რაოდენობის მარცვლეული ვერ მოჰყავდათ. შოთა შავლოხოვის გადმოცემით, პანკისელ ოსებს დღემდე აქვთ შემორჩენილი ასეთი ჩვეულება: როდესაც ოს კაცს ხელებზე ბევრ წყალს ასხამენ, იძახის: „ხორ! ხორ! ხორ!“ სიტყვა „ხორ“ ოსურ ენაზე ჰქვია მარცვლეულს, რომლითაც მთის მოსახლეობა ვერ ძღებოდა. ხელებზე ჭარბად დასხმული წყლის დროს ნატრულობდნენ, მარცვლეულიც ამდენი იყოსო.

ამრიგად, მთის სოფლებში უმინობით შენუხებულმა ოსების ნაწილმა ნაყოფიერი სავარგულებისა და საცხოვრებელი ტერიტორიების ძებნა დაიწყო.

პანკისის ხეობაში, ალაზნის მარჯვენა მხარეს, ქისტებისა და ქართველების რამდენიმე სოფელი გაშენდა, ხოლო გაღმა, ალაზნის მარცხენა მხარეს, ხეობის ჩრდილოეთ ნაწილში, მხოლოდ ქისტების ერთადერთი სოფელი ომალო მდებარეობდა. დანარჩენ ტერიტორიაზე კი, რომელიც ბევრად უფრო ნაყოფიერი იყო, არავინ ცხოვრობდა. თუმცა, ქისტი ჩობანის ცნობით, ამ მიწების მესაკუთრენი იმ დროისათვის ქართველი დიდებულები ყოფილან.

ოსები ძირითადად ალაზნის მარცხენა მხარეს დასახლდნენ და რამდენიმე სოფელი ააღორძინეს: დუმასტური, ქვემო ხალანანი, წინუბანი და ქორეთი, ხოლო ოღნავ მოგვიანებით პან-

კისის ხეობის ქვემო წელზე, წინაუბნის პირდაპირ, ალაზნის მარჯვენა მხარეს – სოფელი კუნახტა.

პანკისის ხეობაში ოსები პირველად დღევანდელი დუმასტურის ტერიტორიაზე დასახლდნენ. დუმასტური მდინარე ალაზნის მარცხენა მხარეს, სოფელ ჯოყოლოს გაღმა მდებარეობს, ზღვის დონიდან 700 მეტრზე, ახმეტიდან 24 კილომეტრის დაშორებით.

დუმასტურში ჩამოსულ მიგრანტებს იქ დახვდათ გაველურებული ვაზი, ბარდეკალგადავლილი ნამოსახლარები, ნამარნალები და ნასაყდრალები, დუმასტურის განაპირას, მის დასავლეთით, მთის ფერდობის ძირში კი ფეოდალის რეზიდენციის ნანგრევები. ტერიტორია თითქმის სულ წიფლის ტყით ყოფილა დაფარული.

1900 წელს ლიახვის ხეობიდან დუმასტურში ჩასახლების თაობაზე მოსალაპარაკებლად 12 გვარის თითო წარმომადგენელი ჩამოვიდა: ცხოვრებოვი, ქასოევი, შავლოხოვი, გასიევი, ჯიოევი, ვანიევი, ქოზაევი, კაბისოვი, ყოჩიევი, ბათიევი, თედეევი და გერგაევი. მათი სოფლები ჯავის რაიონში იყო: გუფთა, მორგო, კასთავი, სხლები, ბილურთა და სხვ.

მ. ალბუთაშვილის ცნობით, ჯავის საზოგადოებიდან გადმოსახლებულ ოსებს ცისკაროვისგან 855 დესეტინა გაუტეხავი მთაქალა 20 წლით იჯარით აუღიათ [107]. ქისტი ჩობანი არ აკონკრეტებს, თუ რომელ ტერიტორიაზეა საუბარი, მაგრამ მთლიანი პუბლიკაციის შინაარსიდან ირკვევა, რომ ავტორი დუმასტურში ოსების მიგრაციას უნდა გულისხმობდეს.

საიჯარო ხელშეკრულების მიხედვით, ახალმოშენებს ძვირფასი ხის, მაგალითად, მუხა-კაკლის მასალის სხვაგან გაყიდვა არ შეეძლოთ. მემამულეს იჯარით გაცემული ტყითა და ოთხი დღის საუკეთესო სახნავი მიწით თავისუფალი სარგებლობის უფლება ჰქონდა. მოიჯარეები ვალდებულებას იღებდნენ, თუ მემამულე მოისურვებდა, იჯარით გაცემულ ტერიტორიაზე მისთვის სახლი აეშენებინათ. 26 კომლს, რომელიც იქ დასახლებას აპირებდა, მიწის მესაკუთრისათვის წელიწადში 90 თუმანი უნდა ეხადა [107]. ქისტი ჩობანი გაკვირვებული წერდა: „გვიკვირს, როგორ გადაიხდიან მოიჯარენი ყოველწლივით იმდენ ზღვა ფულს, თუ კი ტყითაც იმაზე მეტად ვერ ისარგებლებენ? ან იმოდენა როდის უნდა გაამინდვრონ, რომ მოჭარბებული მამული

მეზობლებზედ საღალოდ გასცენ და იქიდან მაინც წელი მო-
ნიმარონ?“ [107].

როგორც ჩანს, ოს ახალმოშენებს დუმასტურის ტერიტო-
რია საცხოვრებლად იმდენად მოსწონებიათ, რომ ასეთი მძიმე
საიჯარო ხელშეკრულების შესასრულებლად თანხმობა განუც-
ხადებიათ.

ოსები პანკისში ურმებით მოვიდნენ. ჯავის ხეობიდან წა-
მოიყვანეს ძროხები, თხები, ცოტა ცხვარი და გამწვევი ძალა. თან
წამოუღიათ საოჯახო ნივთები და სამუშაო იარაღები, ძირი-
თადად ცული, ბირდაბირი, თოხი, ნამგალი და სხვა წვრილმანი.

პირველ რიგში მათ ნიფლოვანი ვაკე გაჩეხეს და დაახ-
ლოებით 25 ჰექტარი მიწა სახნავად აქციეს. ნიფლის ძვირფასი
ხე-ტყე კი ცეცხლს მისცეს და ნაცრად აქციეს. მომდევნო წელს
აითვისეს პატარა უბე, სადაც ძველ დროში ხალხს უცხოვრია, და
აგრეთვე ურთანაულის უბე, რომელსაც ოსები ქომს ეძახიან,
სულ 10–12 ჰექტარი.

ლიახვის ხეობიდან გადმოსული 12 გვარის 26 თუ, ზოგიერთი
მონაცემით, 36 კომლისათვის სამოსახლოები წინასწარ შედგე-
ნილი გეგმის მიხედვით დღევანდელი დუმასტურის ტერიტო-
რიაზე, ალაზნის მარჯვენა მალალ ნაპირთან გამოუყვიათ და
გზის ორივე მხარეს სწორ მწკრივად დაუსახლებიათ. იქ თავდა-
პირველად ჯერ მამაკაცები მოსულან და ერთი წლის შემდეგ პან-
კისში ცოლ-შვილიც ჩამოუყვანიათ.

1903 წელს დუმასტურს კვლავ ეწვივნენ ჯავის ხეობიდან
ჩამოსახლების მსურველები: მაკოეების გვარიდან ორი კაცი,
ხოლო ხარებოვების, სანაკოეებისა და შავლოხოვების გვარიდან
თითო კაცი. მათ დუმასტურიდან 1,5 კილომეტრის დაშორებით
ტერიტორია გამოუყვეს და ეს ხუთი ოჯახი იქ დასახლდა. იმ
ადგილს პატარა დუმასტური დაერქვა, რომელსაც აგრეთვე ბა-
ნიზას ეძახდნენ. შ. შავლოხოვის აზრით, ეს ტერმინი გვარიდან
მომდინარეობს და იქ უწინ კახელებს უცხოვრიათ. როგორც
ჩანს, ისინი მევენახეობას მისდევდნენ, რადგან ირგვლივ მაჯის
სიმსხო ვაზი ყოფილა გაველურებული.

ქისტი ჩობანის ცნობით, ოსებმა ტყე-ჯაგისაგან გაკაფული
ადგილები მოხნეს, მათ სიმინდი და ხორბალი დათესეს და უხვი
მოსავალიც მიიღეს [107]. ისინი, როგორც მთიელები, მესაქონ-

ლეობას მისდევდნენ, მაგრამ პანკისში ჩამოსახლების დღიდან ხელი მიჰყვეს მიწათმოქმედებასაც.

ოსებმა დუმასტურში საცხოვრებლად ხის მიწურები გაიკეთეს. ბინის სიგრძე 8–10 მეტრი ყოფილა, სიგანე კი 6–7 მეტრი. მიწურს, როგორც წესი, ფანჯრები არ ჰქონდა. კარები ჩარჩოზე პრიმიტიულად ეკიდა, კარების სიმაღლე ისე იყო გათვალისწინებული, რომ ღორი არ გადამხტარიყო, ან 7–8 წლის ასაკამდე ბავშვი არ გადასულიყო.

ბინის შუაში ქვით მოპირკეთებული კერა იყო, სადაც შუა ცეცხლს ანთებდნენ, ხოლო მის თავზე გაკეთებული ჰქონდათ კვამლის გასასვლელი, ე.წ. ერდო. შუაში ეკიდა ჯაჭვი, რომელზედაც თუჯის ან სპილენძის ქვაბს ამაგრებდნენ და საკვებს ხარშავდნენ.

სანამ თონეებს შემოიღებდნენ, როგორც ამბობენ, 1926-1927 წლებამდე, პურს გახურებულ ნაცარში აცხობდნენ.

თავდაპირველად ახალჩამოსახლებულებს ეზოები შემოღობილი არ ჰქონიათ. დუმასტურელები არაყს ომალოსა და დუმასტურის გამყოფ ხევთან ხდიდნენ. იქ ყრიდნენ საარყე ხილს კასრებში, იქვე ორი კვირის განმავლობაში აფუებდნენ, იქვე, ღია ცის ქვეშ ტოვებდნენ არყის სახდელ სპილენძის ქვაბს, გეჯას და თურმე არც არავინ იპარავდა.

5–10 წლის განმავლობაში ოსები ეკონომიკურად ცოტა მომძლავრებულან და ხის ფიცრული ბინების მშენებლობა დაუწყიათ. ამისთვის მათ საგანგებოდ რაჭველი ხელოსნები მოუწვევიათ, რომელთა ოსტატობასაც კარგად იცნობდნენ კუდაროს ხეობიდან ჩამოსახლებული ოსები. დასავლეთ საქართველოდან პანკისის ხეობაში სახლების ასაშენებლად ქისტების მიერ მოწვეული იმერელი ხელოსნები ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 70-იან წლებში უნახავს გუსტავ რადეს [136. 320]. იმ დროს პანკისის ხეობაში სახლებს ხისგან აკეთებდნენ.

XX საუკუნის დამდეგისთვის, როცა ოსები პანკისის ხეობაში სახლდებოდნენ, ქართველები და ქისტები, როგორც უფრო ადრე მოსულები, ეკონომიურად გაცილებით შეძლებულად ცხოვრობდნენ. ზაქარია გულისაშვილი ჯერ კიდევ 1887 წელს გაზეთ „ივერიაში“ აღნიშნავდა, რომ „სახლები კრამიტებითა აქვთ ფშავლებს დახურული და შეძლებით გაცილებითა სჯობიან სხვა მოსახლეებს“ [116]. სოფელ დუისის შესახებ კი წერდა: „ეხლა იქ

მაისტელების კოხტა სოფელია, კრამიტით დახურული სუფთა ფიცრულებით“ [116].

წინუბანში ოსები 1902-1903 წლებში ჩამოსახლდნენ ჯავის მიდამოებიდან. წინუბანში ძირითადად შემდეგი გვარები მოვიდნენ: ქოჩიშვილები, ქელესაშვილები, წარიტოვები, ცხოვრებოვები, ხუგაშვილები, ქოზაშვილები, ბესთაევეები და სხვები.

წინუბანი მდებარეობს ალაზნის მარცხენა მხარეს. დუისის გაღმა, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ფიჩხოვნის მიმართულებით. ახმეტიდან დაშორებულია 16 კილომეტრით. წინუბანი ზღვის დონიდან 580 მეტრზე მდებარეობს. პანკისის ხეობის წინუბანი მოხსენებულია ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში. იქ მაშინ საზვერელ სალთხუცის ყმებს უცხოვრიათ, ძირითადად რამინაშვილებს, აგრეთვე ცენტერაძეს, ხატის მეზღვნეს – გვარად ქურციკიძეს, გიორგი მღვდელსა და სხვებს.

ჩამოსახლების დროს წინუბანში ოსებს დახვდათ გაუვალი ტყე და ბუჩქნარი. სანამ წყაროს წყლებს გაიყვანდნენ, ისევე როგორც პანკისის ხეობის სხვა სოფლებში, ისინიც სასამელად ალაზნის წყალს იყენებდნენ.

ქვემო ხალანანში ბითიევეები და ცხოვრებოვები წონის ხეობიდან ჩამოსახლდნენ. ხოლო ხუგაევეები, წინიევეები და ნარტყოევეები კუდაროდან. როგორც ჩანს, ის ტერიტორია მაშინ კობიაშვილებს ეკუთვნოდათ. ქისტე ჩობანი 1902 წელს გაზეთ „ივერიაში“ წერდა: „ყველა მამულებზედ კარგი და გლეხკაცისთვის ყველაფრით ხელსაყრელი კობიაშვილის მამულია. იგი მდებარეობს ზედ ალაზნის პირად, დუისოფლის პირდაპირ. სოფელსა და მამულს შუაზედ მხოლოდ მდინარე ჩამოუდის. მამული შეიცავს 252 დესეტინას, რომლის სამი ნაწილი, შეიძლება სულ მცირე ხანში მინდვრად აქციოს კაცმა. აქეთ-იქიდან საზღვრავს ორი ტყიანი პატარა გორა, სადაც თითო-ოროლა მსხვილი სახერხი ხე მოიპოვება, – დანარჩენი სულ ჭალა-ფერდობებია, ზოგი უკვე გამინდვრებულია და ზოგიც უბრალო ჯაგ-ფიჩხნარი, ტყით დაფარული, რომელიც სათქმელს შრომას არ მოსთხოვენ კაცს გასამინდვრებლად“ [107]. ქისტე ჩობანის ცნობით, 1899 წელს ამ ტერიტორიის ყიდვა დუისელ ქისტებს სდომებიათ. კობიაშვილთან 800 თუმნად კიდევ მორიგებულან და მისთვის 10 თუმანი, როგორც „ბე“ მიუციათ. მაგრამ დუისელებს თავი მი-

უნებებიან. ხანგრძლივი ყოყმანის შემდეგ უთქვამთ: – გზის მაჩვენებელი არავინ გვყავს, ვაი თუ ჩვენი საქმე კარგად ვერ წავიყვანოთ და ამხელა თანხაც დაგვეკარგოს“ [107].

კობიაშვილის მამული ბოლოს ტფილისელ სომეხს, გვარად კეპინოვს, უყიდა. „დარჩნენ ჩვენი ქისტები პირში ჩალაგამოვლებულები, – წერს ქისტის ჩობანი, – ახლა სომეხს შეევაჭრნენ, მაგრამ სომეხმა 800 კი არა 1000 მანეთი დაუფასა. ეხლა ბევრს იცემენ თავში, მაგრამ რალა გაენყობა. ეს ადგილიც ისევ ოსებმა სინჯეს და 12 ასი თუმანი შეაძლიეს. მაგრამ ახალმა პატრონმა 13 ას თუმნად დაუფასა“ [107]. როგორც ჩანს, ოსებმა ეს მამულები საკმაოდ ძვირად, მაგრამ მაინც შეისყიდეს.

1900 წლიდან პანკისის ხეობაში პეტრიაშვილისგან ანდრონიკაშვილის მიერ ნაყიდ მამულშიც ოსები დასახლებულან. ქისტის ჩობანის ცნობით, „ანდრონიკაშვილმაც თავის მამულში, რომელიც პეტრიაშვილებისგან გადაეცა, ეს მეორე წელია იჯარით გასცა გორის მაზრიდან გადმოსახლებულ ოსებზე 205 დესეტინა ტყიანი მთა-ბარი 24 წლით, წელიწადში 45 თუმნად. ოსებს ბატონისაგან ყოველგვარი უფლება მინიჭებული აქვთ. ამასთანავე მამული ადვილი გასაჩიხ-გასანმენდია. ჭალებში მსხვილი სახერხი ან ისე უბრალო გამოუსადეგარი ხე ბევრი არ არის, გარდა მალლა გორებისა, ასე რომ თითქმის სულ შიშველა, ნორჩი ტყეა. რაც უნდა მსხვილი ხე იყოს, ორად ან სამად გადაჭრილს, უღელი ხარი მაინც გაათრევს“ [107].

შუა ხალაწანში ჯერ ქოზაშვილები და გაბარაშვილები დასახლებულან, მაგრამ შემდეგ ის ტერიტორიები ქისტებს, გვარად ცათიაშვილებს დაუკავებიათ. ქოზაშვილები და გაბარაშვილები კი ოსიაურსა და ინგეთს შორის ნაკალოვარში გადასულან საცხოვრებლად.

ქორეთის დასახლება 1903 წელს დაწყებულა. ოსები ქორეთში ნელ-ნელა, 1903, 1904, 1905 და 1906 წლებში დამკვიდრებულან. ისინი ძირითადად ჯავისა და ქარელის რაიონის სოფლებიდან გადმოსახლებულან. ესენი ყოფილან ბაგაურები, თედეშვილები, ქოზაშვილები, გაბარაშვილები, ლოხიშვილები, ნარტყოშვილები, ყოჩიშვილები და სხვები. ქორეთში შუა ხალაწნიდან მოგვიანებით კაბისაშვილები გადმოსახლებულან, აგრეთვე ქოქოშვილებისა და ბაგაურების ნაწილი.

ქორეთი ალაზნის მარცხენა მხარეს, ზღვის დონიდან 580 მეტრზე მდებარეობს. ახმეტიდან დაშორებულია 12 კილომეტრით. ქორეთის მიდამოებში პანკისის ხეობა უკვე საგრძნობლად ფართოვდება.

ოსებს ჩამოსახლების პერიოდში იქ გაუვალი ძეძვნარი და უღრანი ტყე დახვედრიათ. ისინი თავდაპირველად დღევანდელი ქორეთის ქვედა მხარეს, ყაინაურის ხევის მარცხენა მხარეს დასახლებულან. წინათ იმ ხევში დიდი წყალი მოდიოდა, მაგრამ როცა ტყე-ჯაგი გაუკაფავთ, წყალს დაუკლია და ახლა ზაფხულობით შრება კიდეც. ირგვლივ ჭაობი ყოფილა, ამიტომ მოსახლეობას ხშირად მალარია უჩნდებოდა. ოსები ჩამოსვლის დღიდან მუხლჩაუხრელად შრომობდნენ. ძეძვისა და ბუჩქებისაგან გაათავისუფლეს ტერიტორიები და მიწვერებად აქციეს. ჭაობებში გაიყვანეს არხები და ამოაშრეს. ალაზნისკენ ქორეთის პირმზითი ნაწილი, ყაინაურის ხევის მარჯვენა მხარე, თუშების კუთვნილებაში რჩებოდა. იმ ადგილს ოსები ახლაც სათუშოს ეძახიან. კოლექტივიზაციის წლებში სოფლის თავკაცებმა რაიონის ხელმძღვანელებს სთხოვეს, რომ ბახტრიონის მხარეს ქორეთის კუთვნილი მიწის ფართობი აღვენელებისთვის გადაეცათ, ხოლო თუშების ტერიტორიები, ყაინაურის ხევის მარჯვენა მხარე – ქორეთელებისთვის. რადგან ტერიტორიების გაცვლა ორივე მხარისათვის ხელსაყრელი იყო, რაიონის ხელმძღვანელობამ ეს თხოვნა შეასრულა. ამიტომაც 1934–1935 წლებში ქორეთის მოსახლეობამ ყაინაურის ხევის მარჯვენა მხარეს დაიწყო გადმოსახლება. ამგვარად შეიქმნა ორი უბანი. ძველად, შუა საუკუნეებში, ის ადგილები მეტად მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. ქორეთელები როდესაც ხნავენ, მიწიდან ახლაც ქვევრებისა და სხვადასხვა ჭურჭლის ნამტვრევები ამოდის. ქორეთის ირგვლივ, მთის ფერდობებზე, მოჩანს ძველი ნამოსახლარები, სხვადასხვა სოფლებთან დამაკავშირებელი ისტორიული გზების ნაკვალები.

შ. შავლობოვის ცნობით, პანკისის ხეობაში ხუგაევები, ზასეშვილები, ნანიშვილები, ნარტყოშვილები, ყაჩმაზაშვილები, თამაზაშვილები და ზოგიერთი სხვა გვარები კუდაროს ხეობიდან გადმოსახლდნენ. რაც შეეხება ქვემო კუნახტის ოსებს, რომლებიც პანკისის ხეობის ქვემო წელზე, ალაზნის მარჯვენა მხა-

რეს დამკვიდრდნენ, შიდა ქართლის მთიანეთიდან გადმოსახლდნენ. მათი ნათესავები იქ ახლაც ცხოვრობენ.

მართალია, პანკისის ხეობაში ოსების კომპაქტური დასახლებები 1900-1903 წლებში შეიქმნა, მაგრამ ოსების ცალკეული ოჯახების ჩამოსახლება მომდევნო წლებშიც გრძელდებოდა.

ოსებმა ის ადგილები, სადაც დასახლდნენ, დაულალავი შრომით სულ მალე ბაღნარად აქციეს.

1991 წლიდან ოსების გარკვეულმა ნაწილმა პანკისის ხეობა დატოვა; უმეტესობა რუსეთის ფედერაციაში – ვლადიკავკაზსა და სხვა ქალაქებში გადასახლდა. მიგრაციული პროცესები ძირითადად საბჭოთა კავშირის დაშლამ განაპირობა. მას შემდეგ, რაც გაუქმდა კოლმეურნეობები და დაიკეტა ფაბრიკა-ქარხნები, მოსახლეობის დიდი ნაწილი უმუშევარი აღმოჩნდა. ამიტომ ვისაც სად უხერხდებოდა, ბედის საქებნელად იქ მიდიოდა. ასე მაგალითად, პანკისის ქისტური მოსახლეობა, უმთავრესად მამაკაცები, ჩეჩნეთსა და ინგუშეთში წავიდნენ სამუშაოდ. გაჭირვებისა და სიღატაკის შედეგად ემიგრირდა ქართული მოსახლეობის დიდი ნაწილიც.

ოსებს, როგორც ცნობილია, ქართველებთან უძველესი დროიდან ყველაზე მჭიდრო ნათესაურ-მეგობრული დამოკიდებულება ჰქონდა. მაგრამ მესამე ძალის ჩარევის შედეგად ეს კავშირები წყდებოდა და ამ ორ მოძმე ხალხს შორის ზოგჯერ ურთიერთობა უკიდურესად მძაფრდებოდა.

რუსეთის მიერ თავსმოხვეულმა პოლიტიკამ განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა პანკისელი ოსები და საერთოდ, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ფარგლებს გარეთ მცხოვრები 100 ათასი მშვიდობიანი ოსი მოქალაქე, რომლებსაც შესისხლხორცებული ჰქონდათ ქართული ენა, ქართული კულტურა და ქართული წეს-ადათები.

1992 წლიდან საქართველო მოიცვა კრიმინალური ბანდების თარეშმა, რომლებიც ერთნაირად ძარცვავდნენ როგორც ქართველებს, ასევე სხვა ეთნიკური წარმომავლობის ხალხებს. პანკისის ხეობიდან ოსებმა წასვლა დაიწყეს. 1992–1993 წლებში ოსების ნაწილი გადასახლდა პანკისის ხეობიდან, თუმცა თითქმის ყველას მუდმივი საცხოვრებელი კვლავ პანკისში ჰქონდა. განსაკუთრებით მძიმე და უსაშველო გახდა პანკისელი ოსების ყოფა 1999–2002 წლებში, როდესაც მთავრობის უმოქმედობის

გამო ხეობაში თავი მოიყარეს სხვადასხვა კუთხიდან მოსულმა კრიმინალებმა, საერთაშორისო ტერორისტებმა და „ბოვეიკებმა“. მშვიდობიანი მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯა ყოველდღიურ მოვლენად გადაიქცა. მოიშალა მეურნეობა. ეკონომიკური გაჭირვების გამო ოსების დიდი ნაწილი იძულებული გახდა დაეტოვებინა პანკისის ხეობა. ისინი გულისტკივილითა და ცრემლიანი თვალებით ემშვიდობებოდნენ წლების მანძილზე მოვლილ-ნაპატრონებ სახლ-კარს.

პანკისის ხეობიდან ოსები საქართველოში შექმნილი სოციალ-ეკონომიკური მიზეზების გამო წავიდნენ.

თუ როგორ შეიცვალა დემოგრაფიული სიტუაცია ბოლო 15 წლის მანძილზე პანკისელ ოსებში, ამის თვალსაჩინო სურათს წარმოგვიდგენს 1989 და 2002 წლების მოსახლეობის აღწერის მონაცემები:

პანკისი ხეობის ოსებით დასახლებული სოფლები	წელი	მოსახლეობის რაოდენობა	მათ შორის		ძირითადი ეროვნებები		
			კაცი	ქალი	ოსი	ჩეჩენი	ქისტი
დუმასტური	1989	304	147	157	304	-	-
დუმასტური	2002	231	116	115	127		67
ქვემო ხალანანი	1989	204	108	96	204	-	-
ქვემო ხალანანი	2002	122	66	56	26		92
ქორეთი	1989	348	180	168	348	-	-
ქორეთი	2002	125	59	66	115	-	
წინუბანი	1989	388	195	193	388	-	-
წინუბანი	2002	264	135	129	-	42	203

ქართველი მთიელების, ოსებისა და ქისტების, როგორც კავკასიის მაღალმთიანეთის მკვიდრი მოსახლეობის ცხოვრების სტილი, ეკონომიკური მდგომარეობა და სამეურნეო ტრადიციები ძალიან ჰგავდა ერთმანეთს. მათ პანკისის ხეობაში გადმოსახლებაზე მიწების სიმცირის გამო მძიმე ეკონომიკურ პი-

რობებში უხდებოდათ ცხოვრება და ამიტომ ვარგისი მიწის ახალ ნაკვეთებს ეძებდნენ.

პანკისის ხეობაში მთიელთა ჩამოსახლება სახელმწიფოს ინტერესებშიც შედიოდა, ამიტომ მთავრობა ხელს უწყობდა მიგრაციულ პროცესებს.

თქმულება-გადმოცემები პანკისის ხეობაში მთიელთა მიგრაციის ერთ-ერთ მიზეზად ხალხური სამართლის ნორმებს, კერძოდ მესისხლეობას ასახელებს.

ქისტები და ოსები პანკისის ხეობაში სრულიად განსხვავებულ გარემოში მოხვდნენ და ადგილობრივ პირობებთან ადაპტაცია უმტკივნეულოდ არ მომხდარა. მათი პანკისში დამკვიდრების პროცესი მძიმე და ხანგრძლივი იყო. ყველა ვერ უძლებდა ასეთ გამოცდას და ზოგი უკან ბრუნდებოდა.

მიუხედავად ამისა, XX საუკუნის დამდეგს პანკისის ხეობაში უკვე 23 სოფელი არსებობდა. ქისტებით დასახლებული იყო 6 სოფელი: დუისი, ჯოყოლო, ომალო, ხორაჯო, ჩხათანა და ქორთაბუდე. ოსებიც 6 სოფელში ცხოვრობდნენ: ქორეთში, ქვემო კუნახტაში, წინუბანში, დიდ დუმასტურში, პატარა დუმასტურსა და ქვემო ხალანანში. 200-მდე ქართველი სახლობდა ბირკიანში. გარდა ამისა კიდევ 9 სოფელი შექმნეს პანკისში ქართველმა მთიელებმა: ყვარელწყალი, ზემო კუნახტა, საკობიანო, ხევისჭალა, დედისფერული, ძიბახევი, ხადორი, ტოლოშა, ბანარა და ზემო ხალანანი. მოგვიანებით ქართველები დასახლდნენ ბაყილოვანშიც.

1926 წლის მონაცემებით პანკისის ხეობაში ცხოვრობდა 2000-მდე ქისტი, 1222 ოსი და 1362 ქართველი.

პანკისის ხეობის მუდმივი მოსახლეობა		
1926 წლის აღწერის მიხედვით		
სოფლის დასახელება	კომლთა რაოდენობა	სულთა რაოდენობა
ქორეთი	58	282
დუისი	305	1130
ყვარელწყალი	86	359
ზემო კუნახტა	15	54
საკობიანო	50	117
ქვემო კუნახტა	9	50
წინუბანი	70	353
დედისფერული	32	132
ხევისჭალა	48	161
ჩხათანა	6	21
ჯოყოლო	96	333
ხორაჯო	12	54
ბირკიანი	63	240
ხადორი	18	55
ომალო	80	329
ტოლოშა	13	41
დიდი დუმასტური	53	345
პატარა დუმასტური	5	33
ქვემო ხალანანი	23	159
ზემო ხალანანი	27	122
ძიბახევი	18	61
ქორთაბუდე	3	15

ბანახლებული ხეობა

სოფლების აღორძინება პანკისში

XIX საუკუნის შუა წლებში, როდესაც პანკისში ქისტები და ქართველი მთიელები დასახლდნენ, ხეობა გაუვალი ტყითა და ჯაგნარით იყო დაფარული.

ტყეებს შორის აქა-იქ პატარ-პატარა მდელოები მოჩანდა, სადაც თუშები მთიდან საზამთროდ ჩამორეკილ ცხვარს აძოვებდნენ.

აღსანიშნავია, რომ პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებულმა მთიელებმა თავიანთი ახალი საცხოვრისი ყველგან ძველი სოფლების მახლობლად განათავსეს. მძიმე იყო მათთვის უცხო გარემოსთან შეგუება, უძნელდებოდათ ახალი ცხოვრების დაწყება, განსაკუთრებით ვაინახებს. ქისტი ახალმოშენების პანკისის ხეობაში დამკვიდრებას უხუცესი ქისტი, 1874 წელს დაბადებული დავით გოგიას ძე მარგოშვილი, ამგვარად გადმოგვცემს: „ამ ადგილას იყო უღრანი ტყე და დავიწყეთ ცხოვრება. გავაკეთეთ მინაში სახლები. არ გვქონდა კრამიტი და ისე უბრალოდ გადავხურეთ. არ გვქონდა აგური, ამიტომ მინაშივე ამოვთხარეთ სახლები. მოგვქონდა ცეცხლი და ისე ვანთებდით. არა გვქონდა ბუხარი და ღუმელი. არ ვიცოდით, როგორ გვეცხოვრა. მერე დავიწყეთ სიმინდის მარგლით თესვა. მინაში დავარტყამდით მარგალს, შიგ თითო სიმინდის მარცვალს ვაგდებდით და ასე ვთესავდით. არ გვქონდა გუთანის და საერთოდ – არაფერი“ [30. №12997].

როგორც ცნობილია, მთიელები თავდაპირველ სამშობლოში ძირითადად მესაქონლეობას მისდევდნენ. პანკისის ხეობის ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო კი მინათმოქმედების საშუალებასაც იძლეოდა.

პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებულ მთიელებს სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა კულტურების მოყვანა-შესწავლაში მეზობლად, ახმეტის შემოგარენში მცხოვრები ქართველები დაეხ-

მარნენ. დავით მარგოშვილის გადმოცემით, „ქართველმა ხალხმა გაიგო, რომ ჩვენ აქეთ ვცხოვრობდით და ძალიან გვიჭირდა. ჩვენ ქართველ ხალხთან დავმეგობრდით. გადავიღეთ მათი წესები. დიდი მეგობრები ვიყავით და ვართ კიდევ“ [30. №12997].

ჩამოსახლების პირველ წლებში, როგორც ვხედავთ, ვაინახებმა მრავალი ტანჯვა-წამება იწვნის: შინაური საქონელი ბევრი არ ჰყავდათ. თავის გამოსაკვებად საჭირო გახდა დაყამირებული მიწის დამუშავება და მოსავლის მოყვანა. დიდი ხნის მანძილზე დაუმუშავებელი მიწა ტყესა და ბუჩქნარს დაეფარა.

ამრიგად, ჩამოსახლებულმა მთიელებმა პირველ რიგში ნასოფლარების სიახლოვეს ტყე და ბარდ-ეკალი გაკაფეს, ჯაგნარისაგან გათავისუფლებულ ტერიტორიას კი როგორც საცხოვრებლად, ისე სახნავ-სათესადაც იყენებდნენ. ამგვარად დამუშავებულ ფართობს მფლობელის სახელი ერქმეოდა. ასე გაჩნდა ახობი: ძეფთ ახო, ხოხორააფ ახო, გოგიაფ ახო, ქააფ ახო, ლააზარ ახო, ოსიფ ახო, ბეესარ ახო; ეზოები: ბეთიგ ქართ – ბეთიგის ეზო, მიხაკო ქართ – მიხაკოს ეზო; ნაკვეთები: იესი დააყ – იესის ნაკვეთი, იდე დააყ – იდის ნაკვეთი; ნაჯაგები: თულაფ ნაჯიგ – თულაფ ნაჯაგი (ნაკაფი); ყანები: ჩოოფან ჯააშ – ჩოოფანაფ ყანა, ხელილ ჯააშ – ხელილას ყანა, მიხოფ ჯააშ – მიხოს ყანა. ტყისგან გამოთავისუფლებულ ადგილებში ცხვრის დასაყენებელი ფარეხები და საქონლის გომურები ააშენეს; იმ ადგილის სახელწოდებები დღემდე შემორჩენილი: სოსიფ ფაარახაშ – სოსის ფარეხები, ძააძი გომურუო – ძააძის გომური და სხვ.

ფშავლებით დასახლებულ სოფელ ყვარელწყალშიც მრავალ ადგილს ახოს თავდაპირველი გამჭრელისა და მფლობელის სახელი აქვს შერჩენილი. ასეთებია: ჯლუთათ ახო, მიხეილთ ახო, სალუქაურთ ახო, ოქრუათ ახო, ქისტიანთ ახო, შამილთ ახო და სხვ. ანალოგიურ ვითარებას ვხვდებით ოსებით დასახლებული სოფლების შემოგარენშიც, სადაც ახობის სახელწოდებები კონკრეტული პიროვნებისადმი მათ კუთვნილებას გამოხატავს. მაგ., შაქროს ახო, ვაზნოს ახო, ლადის ახო, ფიდოს ახო და სხვა. პანკისის სოფლებში არ არის ოჯახი, რომელმაც თავისი წინაპრის მიერ ჩამოსახლების პირველ წლებში გაჭრილი ახო არ გვიჩვენოს. როგორც დავით მარგოშვილი ყვება, ახალმოსულებს მატანსა და ახლომახლო სოფლებში მცხოვრები კახელები და-

ეხმარნენ, მათგან შეუთვისებიათ მინის დამუშავებისა და ბოსტნეული კულტურების მოყვანის ტექნოლოგია.

რადგან მთიელებს ხეობა დაუსახლებელი დახვდათ, მათ ახოს გაჭრაც ყოველგვარი ნებართვის გარეშე, სტიქიურად შეეძლოთ. ამის შემდეგ დამუშავებული ნაკვეთი მათ პირად მფლობელობაში ექცეოდა. სხვადასხვა წყაროს ცნობით, ამგვარი ვითარება მხოლოდ პირველ ხანებში უნდა ყოფილიყო და ისიც მოსული მოსახლეობის სიმცირით თუ აიხსნება, თანაც ხვნათესვას მაშინ ყველა არ მისდევდა. მოგვიანებით, როცა პანკისის ხეობაში მინათმოქმედება მეურნეობის წამყვანი დარგი გახდა და მთიელთა მიგრაციამ მასიური ხასიათი მიიღო, სახელმწიფომ ახოების გაჭრა შეზღუდა და მინათმფლობელობაზე კონტროლი გაამკაცრა.

მოახალშენები პანკისის ხეობის სამეურნეო პირობების შესახებ თავდაპირველ სამშობლოში უმინობით შეწუხებულ მოძმეებსაც ატყობინებდნენ. პანკისის ნოყიერი მინის სვავი და ბარაქა მაღალმთიანეთში უგზობობითა და სიღარიბით შეწუხებულ ბევრ ოჯახს იზიდავდა. ხეობაში მოსახლეობის რაოდენობა თანდათან იზრდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ქართველ ხალხთან ქისტების კულტურულ-ეკონომიკურ ინტეგრაციაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქრისტიანულმა რელიგიამ. როგორც ცნობილია, ქართველი მთიელები, კერძოდ, ფშავლები ოდითგანვე მისდევდნენ ჯვარხატების რწმენას. ქისტების ნაწილი მთიანი ჩეჩნეთიდან გადმოსახლების პერიოდში თაყვანს სცემდა თავისი თემის მფარველ სალოცავებს. ისინი სინკრეტული რწმენა-წარმოდგენების მიმდევარნი იყვნენ, რაც ქრისტიანული და ქრისტიანობამდელი რწმენა წარმოდგენების ერთგვარ ნაზავს წარმოადგენდა. იყვნენ ისლამის მიმდევრებიც, თუმცა მათ შორის ვერ ნახავდით არაბული ენისა და ყურანის მცოდნე პირებს, შესაბამისად არ ჰყავდათ მოლებიც.

1866 წელს ჯოყოლოელი ქისტები ალზანში ქრისტიანულად მონათლნენ, ქალებს და კაცებს ქრისტიანული სახელები დაარქვეს და ქრისტიანული ადათები დაუნესეს. დუისელები თავიდანვე უფრო მაჰმადიანობას მისდევდნენ, თუმცა მათ შორისაც იყვნენ ქრისტიანული რელიგიისა და ადგილობრივი რწმენის მიმდევრები. ომალოელი ქისტებიც ჯოყოლოელთა მსგავსად

ქრისტიანობას აღიარებდნენ. XIX ს-ის 80-იან წლებში პანკისის ხეობის მოსახლეობა ჩამოსახლებული ქართველი მთიელებისა და ქისტების გამო კიდევ უფრო გაიზარდა. ქრისტიანული რელიგიის მიმდევართა რაოდენობის ზრდამ განაპირობა პანკისის ხეობაში ეკლესიის აშენების საჭიროება. 1887 წელს ჯოცოლოს შუაგულში აშენდა მარიამ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია. აღსანიშნავია, რომ ამ ეკლესიაში დაარსების დღიდან ღვთისმსახურებას თითქმის სულ ქისტური წარმოშობის მღვდლები ასრულებდნენ.

XIX საუკუნის 70–80-იან წლებში შეძლებითა და ეკონომიკური მდგომარეობით დაწინაურდნენ ფშავლები. ისინი, როგორც ჩანს, მეურნეობის სხვადასხვა დარგს მისდევდნენ, კერძოდ მესაქონლეობას, მეცხვარეობას, მეფუტკრეობას. მათ ჰყავდათ შინაური ფრინველიც. 1887 წელს ზ. გულისაშვილი პანკისელი ფშავლების შესახებ წერდა: „ნაოხარი მინდვრები სახნავად გადაუქცევიათ, ეზოები უზარმაზარი მუხის მესრებით შემოუზღუდავთ და ამ ვაკე კარ-მიდამოებზედ უდარდელად ძოვენ ამათი ცხენის ჯოგები და მშვენიერი ჭრელი ფურები. აგრეთვე ბლომად ჰყავთ ფშაველებს ცხვარიც... ბევრ ფშაველს ფუტკარიცა ჰყავს; ინდაურების ხრო ხომ გაგიკვირდება ყველას ეზოში. სახლები კრამიტითა აქვთ ფშაველებს დახურული და შეძლებითა გაცილებითა სჯობიან სხვა მოსახლეებს“ [116].

ადგილობრივ პირობებთან ადაპტაცია ყველაზე მეტად ქისტებს გაუჭირდათ. ფიზიკური შრომის მთელი სიმძიმე ქისტ ქალებს დააწვათ მხრებზე. მამაკაცთა უმრავლესობას, ისევე როგორც თავის სამშობლოში, აქაც მეკობრეობა და მონადირეობა იზიდავდა. პანკისელი ქისტების საქმიანობის შესახებ ზ. გულისაშვილი 1887 წელს წერდა: „პანკისში დღესაც ქისტი დედაკაცი ხნავს, თესავს, მკის, შეშა მოაქვს, თელავს და ყიდის ქუდებს, ნაბდებს, ქსოვს ქმრისთვის შალს; კაცი კი უსაქმოდ დაყიალობს, რადგან კანონით ხელი შეკრული აქვს, რომ იარაღით თულაობასა და ქურდობას მიჰყვეს“ [116].

მ. ალბუთაშვილიც არ უარყოფს, რომ ქისტი მამაკაცები პანკისში ჩამოსახლების პირველ ხანებში ფიზიკურ შრომას ერიდებოდნენ. ისინი მთელ დღეს სალაცხოზე ატარებდნენ. მოხუცები ყვებოდნენ ძველ თავგადასავლებს, ზოგს აქებდნენ, ზოგს დასცინოდნენ, თან სიმინდის ჩალაში გახვეულ თამბაქოს ეწე-

ოდნენ. იმ დროს ჯეილები ყურს უგდებდნენ და მათ ქცევა-ლაპარაკს ითვისებდნენ. მათე ალბუთაშვილი იხსენებს: „ეხლაც ბევრს ახსოვს აქაური მოძღვრის შენიშვნა, რომელმაც ნახა სალაცხოზე მსხდარი ქისტები და უთხრა: „ხო, შვილო, ისხედით და წიეთ პაპიროსები, კახეთში კალოები თქვენთვის ილენებაო“. ასე უბრალოდ ნათქვამი ბევრს გულში ჩარჩა“ [1. 128]. მ. ალბუთაშვილის გადმოცემით, ქისტებს მოძღვრის რჩევა მოენონათ და ფიზიკურ შრომას მიჰყვნენ.

პანკისის ხეობაში მიწების ნაწილი სახელმწიფოს და ნაწილიც თავადაზნაურთა საკუთრებაში იყო მოქცეული. როგორც სახელმწიფო, ასევე მემამულეებიც ექსპლუატაციას უწევდნენ ადგილობრივ გლეხებს. მაგალითად, ფშაველ მეცხვარეებს ტყის პირას ცხვრის გამოკვების საშუალებას არ აძლევდნენ და ამის გამო ისინი იძულებულნი ხდებოდნენ ზამთრობით ფარები შირაქში გაერეკათ. ამასთან დაკავშირებით ზ. გულისაშვილი წერდა: „ბლომდაა ჰყავთ ფშაველებს ცხვარიც, მაგრამ წელს „ლესნიჩს“ აღარ დაუყენებია და შირაქში გაურეკიათ. ამაზე ესენი ძალიან წუხდნენ; აქ უქარო ადგილია და ტყეების ქუდურში ძალიან საცხვრო ადგილია ზამთარში, მინდვრები ცოტაა, მაგრამ ნაოხრებში ხშირი მაყვალა გაბმული ბალახით სავსე, რო დასთოვლის, ცხვარი რბილად ძვრების შიგ და კარგად იკვებება“ [116].

კამერალური აღწერის დავთრების მიხედვით ირკვევა, რომ პანკისში ჩასახლებულ მთიელებს სახელმწიფო გლეხის სტატუსი ჰქონდათ მიკუთვნებული, თუმცა ტყითა და სახნავ-სათესი მიწებით სარგებლობის საკითხში ისინი მძიმე მდგომარეობაში ყოფილან ჩაყენებული. კავკასიაში სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლის კანცელარიის ფონდის საქმეებში აღმოჩნდა ერთი საინტერესო საბუთი, რომელშიც მითითებულია პანკისის ხეობაში ახალმოშენეთათვის მიწათსარგებლობის საკითხში მიცემული შეღავათისა და მათი მეურნეობის ხასიათზე, ადგილობრივ მემამულესთან უთანხმოება და ა.შ. [117].

დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ მემამულე კობიევს უკანონოდ მიუთვისებია დუისელი ქისტების სარგებლობაში მყოფი სახნავ-სათესი მიწები და ტყე, რომელიც ხალანის მიდამოებში მდებარეობდა. კობიევს მხრივ ძალადობისაგან დაცვის მიზნით დონდო თუნაშვილს, მუსა ქავთარაშვილსა და პინჩო ბახაშვილს რუსულ ენაზე დაწერილი საჩივრით მიუმართავთ კავკასიის მხა-

რის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლისათვის. თხოვნა-განცხადება 1886 წლის მარტით თარიღდება. დოკუმენტში დუისელი გლეხები აღნიშნავენ, რომ პანკისში ჩამოსახლების დღიდან ქისტები ყოველთვის მშვიდობიანად და დაუბრკოლებლად სარგებლობდნენ თიანეთის მაზრის ხალხნად ნოდებულის ადგილის ტყითა და სახნავ-სათესი მიწებით. მიუხედავად ამისა, 1885 წლის ნოემბერში აზნაური მიხეილ კობიევი წინ აღდგომია ქისტების საზოგადოების მიერ ამ ტყითა და მიწებით სარგებლობის უფლებას. ქისტი გლეხები სთხოვდნენ კავკასიის ხელისუფლებას, რომ სანამ მიწების საკითხის შესახებ სათანადო გადაწყვეტილებას გამოიტანდა თიანეთის სამაზრო სასამართლო, ადმინისტრაციულად ჩარეულიყო საქმეში და დროებით დაეცვა ისინი კობიევის მხრივ შევიწროებისაგან [75].

როგორც ცნობილია, კობიაშვილები შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული პანკისის ხეობაში ვრცელ მამულებსა და ყმებს ფლობდნენ. პანკისის დაცლისა და გაპარტახების შემდეგ ისინი თავიანთ მამულებს ველარ უვლიდნენ. მაგრამ როდესაც ხეობაში სიცოცხლე აღორძინდა და სამეურნეო საქმიანობისათვის შესაფერისი პირობები გაჩნდა, მათ თავიანთი მეურნეობის აღდგენა დაიწყეს. დუისელ გლეხებს კი ვერ წარმოედგინათ, თუ დაუმუშავებელ-დაყამირებულ და ჯაგნარად ქცეულ ხალხნის მიწას მათ ჩამოსახლებამდე სხვა პატრონი ეყოლებოდა. ამ ნიადაგზე წარმოიშვა კონფლიქტი ქისტ ახალმოშენებსა და აზნაურ მ. კობიაშვილს შორის. რადგან ხალხანში დუისელი გლეხების მიერ სახნავ-სათესად გაკაფული ახლები ძველთაგან კობიაშვილებს ეკუთვნოდათ, თიანეთის სამაზრო სასამართლომ ქისტ ახალმოშენებს უარი უთხრა თხოვნაზე. აქედან გამომდინარე, ზ. შველიძე ფიქრობს, რომ პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებული ქისტები ტყითა და სახნავ-სათესი მიწებით სარგებლობის საკითხში ხიზანი გლეხების მდგომარეობაში ყოფილან ჩაყენებული [117]. ხიზანი გლეხების სარგებლობაში მყოფი მიწის წართმევა მიწის მფლობელის სურვილზე იყო დამოკიდებული. მიწის საკითხში კანონი არ იცავდა ხიზნების ინტერესებს. პანკისელი ქისტები კი არ ყოფილან ხიზნები და ამა თუ იმ მემამულისადმი შეკედლებული გლეხები. მაგრამ მათ, როგორც სახელმწიფო გლეხებს, მხოლოდ სახელმწიფოს კუთვნილი მიწების დამუშავება შეეძლოთ. როდესაც ხალხნის მამულებს ძველი პატრონი გამო-

უჩნდა, დუისელ ქისტებს უარი ეთქვათ კერძომფლობელობაში არსებული ხალანის მიწებით სარგებლობაზე.

პანკისის ხეობაში მთიელების ჩამოსახლების შემდეგ, სულ მალე, კერძოდ 1864 წელს, გამოცხადდა საგლეხო რეფორმა. მიწა ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი გახდა. მაგრამ რადგან პანკისის ნაყოფიერი მიწები მემამულეთა კუთვნილება იყო, ახალმოშენებს უჭირდათ მისი შეძენა და უმინოდ დარჩენილი ოჯახები მატერიალურ გაჭირვებას განიცდიდნენ. საგლეხო რეფორმის შემდეგ ხეობაში მიწათსარგებლობის ფორმებიც თანდათან შეიცვალა. რადგან ტყე სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, ახოს ალების მსურველს სახელმწიფოს სასარგებლოდ გარკვეული თანხა უნდა გადაეხადა [18. 43–44]. მ. მაჩაბლის ცნობით, ახო ოჯახის საკომლომემკვიდრეობით სარგებლობაში რჩებოდა დროებით, 15 წლის განმავლობაში, სანამ ოჯახი მასზე დახარჯულ შრომას აინაზღაურებდა. ამის შემდეგ ახოც, სხვა ფართობებთან ერთად, სასოფლო ფონდებში გადადიოდა და პერიოდულ გადანაწილებაში ექცეოდა [132. 376]. მიწის განაწილების დროს მხედველობაში არ იღებდნენ ოჯახის სულად შემადგენლობას. 1905 წლიდან სახელმწიფო ხელისუფლებას მოსახლეობისთვის ახლების უსასყიდლო გაჯაგვის ნება დაურთავს. ამ კანონით ახო მიიჩნეოს ოჯახის ხელშეუხებელ საკუთრებად, ხოლო მიწების პერიოდულ გადანაწილებას საფუძვლად დაუდეს ოჯახის ქუდოსანთა რაოდენობა, რაც უკვე რამდენადმე ამსუბუქებდა მრავალსულიანი ოჯახის მდგომარეობას [31. 161]. პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებული მთიელები, როგორც ტრადიციით მესაქონლე ხალხი, თავდაპირველად ხვნა-თესვას ნაკლებად მისდევდა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც გუთანს ყველამ ხელი მოჰკიდა, აღმოჩნდა, რომ მიწების დიდი ნაწილი მემამულეებს ეკუთვნოდათ, ხოლო პანკისის ხეობაში ალაზნის მარჯვენა მხარეს მდებარე ტერიტორია ცხვრის გასატარებლად და დასაყენებლად თუშებს საკუთრებაში მთავრობისგან ჰქონდა დამტკიცებული. როგორც ზ. გულისაშვილი აღნიშნავს, პანკისის ხეობაში „მთავრობას ყველა თუშისთვის მიუზომნია ვეება ადგილი, სადაც მთაზე ავლისა და ჩამოვლის დროს ისინი საქონელს აყენებდნენ და აძოვებდნენ“ [116].

რადგან ქისტებს სახნავი მიწები საკმარისი არ ჰქონდათ, ამიტომ მათ თუშების კუთვნილ მამულებში დაიწყეს სიმინდის თესვა. განაწყენებული თუშები თავიანთ საქონელს სიმინდის

ყანებში ერეკებოდნენ და ქისტების მიერ მოვლილ ნაკვეთებს აოხრებდნენ. რუსული მმართველობა ზომებს არ ღებულობდა შექმნილი სიტუაციის მოსაგვარებლად. ისეთი შთაბეჭდილება რჩებოდა, თითქოს ხელისუფლება თუშებსა და ჩამოსახლებულ ქისტებს შორის განგებ ამწვავებდა ურთიერთობას.

არსებულ ვითარებაზე 1887 წელს ზ. გულისამვილი წერდა: „ბოლოს დროს ქისტებმაც მოჰკიდეს გუთანს ხელი და რადგან სახნავეები არა ჰქონდათ, თუშების მამულებს დაუნყეს სიმინდით თესვა. თუშებმა არ მოინონეს ეს და ყოველ წელს ერეკებოდნენ, მაგრამ ქისტები არ იშლიდნენ. წელს კი თურმე მთაშივე მოილაპარაკეს თუშებმა და მოსდეს საქონელი ქისტების სიმინდებს... სოფლეურად ხვენწა იწყეს, – ხალხიც არა დროს ქვის გულისა არაა – აჩუქეს წლეულობით მოსავალი“ [116].

ჯოყოლოს აღმოსავლეთით, ალაზნის პირას, 60 დესეტინამდე ფართობის მიწა მთავრობას თუშებისთვის ჰქონდა დამტკიცებული, სადაც მომთაბარეობის დროს თუშები ცხვარძროხას ასვენებდნენ [105]. ადგილობრივი სატყეო მეურნეობის უფროსმა ჯოყოლოს დასავლეთით განთავსებულ ფართობზე უმინობით შეწუხებულ ქისტებს რამდენიმე დღიური მიწის მოხვნის ნებართვა მისცა. თუშები იმ ნაკვეთებსაც თავიანთ საკუთრებად აცხადებდნენ. რადგან იქ ადრე უღრანი ტყე და გაუვალი ჭალა ყოფილა, ქისტები თვლიდნენ, რომ მიწის ეს ფართობი თუშებისთვის საჭირო აღარ იქნებოდა. ამიტომაც მას შემდეგ, რაც ადგილობრივი სატყეო მეურნეობის უფროსმა მათ მიწის დამუშავების ნებართვა მისცა, ჯოყოლოელებმა მიწები მოხნეს და ხორბალი დათესეს. მაგრამ ეს მიწები თუშებსა და ქისტებს შორის განუწყვეტელი დავის საგანი გახდა.

პანკისის ხეობაში სოფლის მეურნეობის განვითარებას მიწათსარგებლობისთვის თითოეულ კომლზე დანესებული მაღალი გადასახადებიც აფერხებდა.

ოჯახის ეკონომიკური შესაძლებლობა ძირითადად დამოკიდებული იყო სახნავი ნაკვეთების მოცულობასა და მუშა საქონლის რაოდენობაზე. გამწვევი ძალის უკმარისობის გამო ოჯახი ხშირად იძულებული ხდებოდა, მიწა დასამუშავებლად მიეცა მუშა საქონლით უზრუნველყოფილი ოჯახისთვის.

მთიან ჩეჩნეთში ქისტები მიწის სიმცირისა და არახელსაყრელი ბუნებრივი პირობების გამო მიწათმოქმედებას ნაკლებად

მისდევდნენ. რადგან ქისტებმა ბალჩეული კულტურის მოყვანა მეზობელი კახელებისგან ისწავლეს, ამიტომ ისინი ბოსტნეულს ქართული სახელწოდებებით იცნობენ. ამჟამად პანკისში მებაღეობა-მებოსტნეობა კარგად არის განვითარებული და ბოსტნეული კულტურის მოყვანით, ძირითადად, ქალები არიან დაკავებულინი. ლ. მარგოშვილის ცნობით, დიასახლისი, რომელსაც ბოსტნეულის ბალი მოუვლელი აქვს, მეზობლებში ავტორიტეტით არ სარგებლობს [131. 109].

შუა საუკუნეებში პანკისის ხეობაში ვრცელი ხეხილის ბაღები ყოფილა გაშენებული, რის შესახებაც ვახუშტი ბატონიშვილიც მიუთითებდა: „წეობა პანკისისა არს ვენახოვანი, ხილიანი – დაბალნი“ [3. 102]. აღსანიშნავია ისიც, რომ XIX საუკუნეში ჩასახლებულ მთიელებს პანკისში მხოლოდ გაველურებული ხეხილის ნარჩენებილა დახვდათ. მეფის რუსეთის მმართველობის პერიოდში პანკისის მოსახლეობა მეხილეობას არ მისდევდა, რადგან მათ მთაში ამის ტრადიცია არ ჰქონდათ. მეხილეობა პანკისის ხეობაში, ძირითადად, საბჭოთა წყობილების დამყარების შემდეგ განვითარდა. თუმცა ქალები ტყის ნაყოფსა და კენკრას ოდითგანვე ყოველწლიურად აგროვებდნენ. ისინი მოკრეფილ ხილს ახმობდნენ, ადულებდნენ და მისგან არაყს ხდიდნენ.

როგორც ცნობილია, პანკისის ხეობა მეტად მდიდარია ტყით: ნაბლით, მუხით, კაკლის კორომებით. ჩამოსახლებულმა მთიელებმა თავდაპირველად არ იცოდნენ ხე-ტყის დამუშავება და ხის ძვირფას ჯიშებს დაუდევრად ანადგურებდნენ. ამის გამო ქისტი ჩობანი სინანულით აღნიშნავდა: „სანამ ხალხი კაკლის ხის ღირსებას შეიტყობდა, არავინ დასდევდა და კაკლებს საკუჟრედ ჩალის ფასად ჰყიდნენ. ჩარჩები ბრიყვ ხალხს ამ სიტყვებით ატყუებდნენ: „კაცო! მე ერთი მუშტის ტოლა კუჟრი უნდა გამოვიხეხო და წავილო, დანარჩენი მორებად და შეშად, მთელი კაკლის ხე, თქვენ არა გრჩებათ?“ ჩემს პატარაობას სოფლელებს ერთი კაკლის კუჟრი, რომელიც რატო 80–100 ფუთი არ გამოვიდოდა, ჩარჩებმა 15 მანეთად გამოსტყუეს“ [113. 434].

მოგვიანებით, XX ს-ის დამდეგს, ხეობაში, ბირკიანის ახლოს, თავადმა რ. ჩოლოყაშვილმა ხის სახერხი საამქრო გახსნა და პანკისის ხეობიდან ხის მასალის გატანამ ფართო ხასიათი მიიღო. თუმცა, უგზოობა მაინც აფერხებდა საამქროს მუშაობას.

პანკისის ხეობაში საირიგაციო სისტემა შესანიშნავად იყო მოწყობილი. XIX საუკუნის 70-იან წლებში ბირკიანის, ჯოყოლოს, დუისისა და ყვარელწყლის მცხოვრებლებმა აღადგინეს უძველესი სარწყავი არხი, რომელიც, დ. მუსხელიშვილის აზრით, პანკისის ხეობაში შუა საუკუნეებიდან არსებობდა [133. 145]. მართლაც, ის ბუნებრივად წამოსულ პატარა მდინარეს უფრო ჰგავს, ვიდრე ხელოვნურად გაჭრილ არხს. არხი იწყება ბანარის ხეობის სი-ახლოვეს, ბირკიანის ზემოთ, მიუყვება ალაზნის მარჯვენა მხარეს, სოფელ ქორეთის პირდაპირ კი კვლავ ალაზანს უერთდება. ეს არხი ალაზნის მარჯვენა მხარეს განლაგებული სოფლების წისქვი-ლებსაც უზრუნველყოფს წყლით და გამოიყენება ბოსტნების სარ-წყავადაც. დუისელებსა და ჯოყოლოელებს თავიანთი ალაზნის-პირა მიწების მოსარწყავად გვალვების დროს პატარა არხების საშუალებითაც შემოჰყავთ წყალი ალაზნიდან.

შუა საუკუნეების პანკისის ხეობაში სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი ყველაზე განვითარებული დარგი მევენახეობა-მელ-ვინეობა იყო. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მის ადგილს მესაქონლეობა იკავებს.

თუშური მეცხვარეობის გავლენით პანკისის მოსახლეობამ მალე ცხვრის მოშენება დაიწყო. თუმეხმა, რომლებიც მომ-თაბარეობას მისდევენ, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში პან-კისში დასახლებაც დაიწყეს.

ნაქერალა-დიდგვერდის იალალი იყო თუშეთის ყველა სა-ზოგადოების სარგებლობაში და ის მდებარეობდა კახეთის სა-ზამთრო საძოვრებზე გამავალ დერეფანში. თუშებს ჰქონდათ საზამთრო სადგომი არა მხოლოდ ალვანის ველზე, რომელიც მათ კახეთის მეფემ უწყალობა, არამედ მთისწინა სადგურიც ბირკი-ანში, დაახლოებით 100 დესეტინა მიწა. ბირკიანს თუშები იყე-ნებდნენ ტბათანის იალალზე ალვანის ველიდან ცხვრის ასარეკად და ჩამოსარეკად. ბირკიანში ისინი ცხვარს ასვენებდნენ, კრე-ჭდნენ და ა.შ. მ. მაჩაბლის აზრით, ბირკიანისა და ალვანის ველის სადგური თუშების ყველა საზოგადოების ცხოვრებაში უმნიშვნე-ლოვანეს როლს თამაშობდა. მათ გარეშე თუშეთში მეცხვარეობა ამ დონეზე ვერ განვითარდებოდა [132. 418].

XIX საუკუნის 80-იანი წლებისთვის ბირკიანმა დაკარგა ცხვრის გასაჩერებელი სადგურის მნიშვნელობა და თანდათან სოფელს დაემსგავსა. მ. მაჩაბლის ცნობით, იმ დროისთვის ბირ-

კიანში უკვე იყო ოცამდე კარ-მიდამო, სადაც 30-მდე კომლი თუში ცხოვრობდა. მათი დიდი ნაწილი, ისევე როგორც ალვანის მცხოვრებლები, ზაფხულობით მთა-თუშეთში მიდიოდა.

ბირკიანში ძირითადად ღარიბი და ხელმოკლე თუშები დასახლებულან. ზ. გულისაშვილის ცნობით, „აქ ღატაკ თუშებს მოსახლეობა დაუწყვიათ და რადგან შეუა მანც უსასყიდლოდა აქეთ, ცხოვრობენ ვაი-ვაგლახით ცარიელა ქუმელზე. ღატაკი და უსაქონლო თუში მე ამის მეტად არ მინახავს, რადგან წოვა და ჩალმა თუშები ალვანის მინდორზე ცხოვრობენ მიდირად“ [116]. მ. მაჩაბლის აზრით, უკეთესი იქნებოდა, თუ ბირკიანში შეჩერდებოდა თუშების დასახლება და დარჩენილ დაუსახლებელ ადგილებს გამოიყენებდნენ მხოლოდ ცხვრის სადგომად [132. 415]. თუმცა ბირკიანში თუშების დასახლების პროცესი ამის შემდეგ კიდევ უფრო გაძლიერდა.

XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში პანკისის ხეობაში უკვე კარგად იყო განვითარებული მეცხვარეობა. გაჩნდა ისეთი ოჯახებიც, რომელთაც რამდენიმე ასეული ან ათასი სული ცხვარი ჰყავდათ და მათი ოჯახის ეკონომიკაც ძირითადად მეცხვარეობაზე იყო დამყარებული. პანკისელი ქისტები თავიანთ საქონელსა და ცხვარს ხეობის მაღლა მდებარე იალალებზე აძოვებდნენ, კერძოდ, ჩხათანაზე, ჭიქაურაზე, ფურთკალოზე, ორწვერსა და ნაქერალა-დიდგვერდის საძოვრებზე. მაგრამ მ. მაჩაბლის ცნობით, პანკისელებს ჩხუბი მოსდიოდათ თუშებთან, რომლებიც არ აღიარებდნენ მათ უფლებას ესარგებლათ ნაქერალა-დიდგვერდის საძოვრებით [132. 416]. მ. მაჩაბელი წერს: „თუშებმა თავის მხრივ მე მითხრეს, რომ პანკისელები საძოვრებზე ადიან ქურდულად და იმით სარგებლობენ, რის უფლებაც მათ, როგორც ჩამოსახლებულებს, არა აქვთ“ [132. 416]. თუშები პანკისელებისგან მაღალ გადასახადს მოითხოვდნენ. ამის გამო პანკისელი ფშავლები თავიანთ ცხვარს ზაფხულობით უკანა ფშავის მთებში მწყემსავდნენ, ხოლო ზამთრობით – მირაქში.

პანკისის ხეობაში მთიელებს მესაქონლეობის გასავითარებლად შესანიშნავი პირობები დახვდათ, განსაკუთრებით მის ჩრდილოეთ, მთიან ნაწილში. ბანარაში, ტოლოშაში, ხადორში, ჩხათანაში, ხორაჯოსა და ქორთაბუდეში მცხოვრები მთიელების ძირითადად საქმიანობას კვლავ მესაქონლეობა წარმოადგენდა.

ამ სოფლებს ხელსაყრელი პირობები ჰქონდათ იმ მხრივაც, რომ ისინი არ იხდიდნენ სახელმწიფო გადასახადებს. როგორც მ. მაჩაბელი წერს, ხორაჯოსა და ჩხათანის მოსახლეობა არასოდეს შეუყვანიათ კამერალურ აღწერილობაში და მათგან არასოდეს არ მოუთხოვიათ რაიმე სახის ბეგარა-გადასახადები [132. 333]. ქისტი ჩობანი აღნიშნავს, რომ ხორაჯოს მთა რთული რელიეფით ხასიათდებოდა, საიდანაც ზოგჯერ იჩეხებოდა საქონელი. ამ ნაკლის მიუხედავად, ხეობის მცხოვრებლები იმ ადგილებს – თუნქოს სათიბებს, გაბიდას გორს, ხორაჯოს, ჩხათანას, ჭიქაურას, ნაქერალასა და დიციანს – იყენებდნენ საბალახედ, სათიბად, ცხვრისა და ძროხის საძოვრებად. ქისტებს ხორაჯოსა და ნაქერალში ძირითადად ცხვარი აჰყავდათ, ხოლო ნაქერალასა და დიციანში – ძროხა [113. 106]. მეცხვარეები და მესაქონლეები საბალახე გადასახადს უხდიდნენ სათანადო სახელმწიფო უწყებებს. თუმცა ეს სოფლები XX საუკუნის 40–50-იან წლებში მოსახლეობისგან დაიცალა და მათი ტერიტორიები სათიბ-საძოვრებად იქნა გამოყენებული.

მ. მაჩაბლის ცნობით, უკვე XIX საუკუნის 80-იანი წლების დამდეგისათვის პანკისის ხეობაში თითოეულ კომლს საშუალოდ 23 სული ცხვარი ჰყავდა. იყო ოჯახები, რომელთა ფარები 1000 და მეტ სულ ცხვარს ითვლიდა [132. 460].

ქისტებში მდიდარი მეცხვარე ყოფილა ბათაყა ქავთარაშვილი. სოლცა ქავთარაშვილის გადმოცემით, რადგან ბათაყას ერთი თვალი დაზიანებული ჰქონდა, მას „ბრუციან ბათაყას“ ეძახდნენ. ბათაყა 2000 სული ცხვრისა და დიდძალი ქონების პატრონი ყოფილა. ფულით გატენილ გუდას ბათაყა ბალიშად ხმარობდაო. – ამბობდნენ მასზე. ცხვრის გამოსაზამთრებლად ბათაყას ოქროთი შეუსყიდია საძოვრები ელდარში. კომუნისტების მოსვლის შემდეგ ეს ადგილები ზემო აღვნის კოლმეურნეობისთვის გადაუციათ, სადაც მოგვიანებით ვენახებიც გაუშენებიათ.

პანკისის ხეობაში ძირითადად თუშურ ცხვარს აშენებდნენ, რადგან მას გრძელი და რბილი ბენვი აქვს და საქსოვაც საუკეთესო მასალად ითვლება. სწორედ თუშური ცხვრის მატყლისაგან ამზადებდნენ ქისტები ფეხზე ამოსაცმელ ჩითებს, აგრეთვე ქუდებს, ნაბდებსა და ხურჯინებს.

შუა საუკუნეებში ხეობაში განვითარებული ყოფილა მეღორეობა, რასაც პანკისის შესახებ ვახუშტის ცნობებიც ადას-

ტურებს: „პირუტყვენი მრავალ, გარნა ღორი უმრავლეს“ [3. 102]. პანკისის ხეობაში ჩამოსახლების შემდეგ ფშავლებმა ბანარასა და ხადორის შემოგარენში ღორის მოშენება დაიწყეს და იქ მალე მელორეობის ფერმებიც გაჩნდა, თუმცა ფშავლებს პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებამდე მაღალმთიანეთში ტრადიციით ღორის ხორცის ჭამა ეკრძალებოდათ. თვითმხილველთა გადმოცემით, მეორე მსოფლიო ომამდე და მის შემდეგაც პანკისში ქისტების გარკვეული ნაწილიც მისდევდა მელორეობას. ნაბლი, პანტა, მაჭალო, რკო და წიფელი, რომლითაც მდიდარია პანკისის ტყეები, მელორეობის განვითარებისთვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა.

დუისელი სოლცა მოჩუყას ძე ქავთარაშვილის ცნობით, ჯოყოლოში მეორე მსოფლიო ომის შემდეგაც ქრისტიანულ სარწმუნოებას მისდევდნენ, ღორების ფერმებს აშენებდნენ და ღორები სოფელშიც დაუდიოდათ. შემდეგ, როდესაც მაჰმადიანობამ მტკიცედ მოიკიდა ფეხი, მოლეები წინ აღუდგნენ თანასოფლელებს, აუკრძალეს ღორის მოშენება და, ბოლოს, საერთოდ მოასპობინეს. მაჰმადიანები თანასოფლელების ღორებს ტყვიებს ესროდნენ, მინდორში უხოცავდნენ. ამრიგად, მაჰმადიანური რელიგიის პროპაგანდის გამო XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან ქისტები მელორეობას აღარ მისდევენ.

პანკისის ხეობის სოფლებში სახლებს ყოველგვარი დაგეგმარების გარეშე, უწესრიგოდ აშენებდნენ. შესაბამისად ქუჩებიც იყო ვიწრო და მიხვეულ-მოხვეული. ხეობაზე გადიოდა მოუწესრიგებელი საურმე გზები.

ახლადჩამოსახლებულ მთიელებში ხშირი იყო სიკვდილიანობა, განსაკუთრებით ბავშვებში. არცთუ იშვიათად იფეთქებდა ხოლმე მოულოდნელი ეპიდემიები. ყივანახველამ მრავალი ბავშვის სიცოცხლე შეინირა. პანკისელებს ჰყავდათ ექიმი, მაგრამ საჭირო მედიკამენტებით ხეობა არ მარაგდებოდა. მოსახლეობას ხშირად სამედიცინო დახმარებას უწევდა ჯოყოლოს ღვთისმშობლის ეკლესიის მღვდელი მათე ალბუთაშვილი. ხეობის მოძღვარს მრავალი მძიმე ავადმყოფი გადაურჩენია. ასე მაგალითად, 1902 წელს ჯოყოლოელ ელდარ დაქიშვილის ქალს რევოლვერი გავარდნია და მძიმედ დაჭრილა. ადგილობრივ ექიმს ავადმყოფის მორჩენის იმედი გადაუწურია. ბოლოს ისევ მღვდელს, მამა მათე ალბუთაშვილს მოუკიდა მისთვის ხელი. თურმე მოძღვარს წყლუ-

ლისა და ჭრილობის რჩენა-ნამლობა ჩამომავლობით მოსდგამდა. მამა მათეს დაქიშვილების ქალი განუკურნავს, თუმცა ავადმყოფს ტყვია მუცელში დარჩენია [108].

ხალხს განსაკუთრებით ზამთრობით უჭირდა. იმ დროს არა თუ ადამიანების, ხშირად ხეობაში საქონლის საკვებიც კი არ იშოვებოდა. პანკისელები თივისა და ფუჩეჩის საყიდლად კახეთის სოფლებში მიდიოდნენ, სადაც ერთი ურემი ბზე 10 მანეთი, ხოლო ერთი კონა ფუჩეჩი 10 კაპიკი ღირდა, თივა კი ხშირად არც ჰყოფნიდათ საქონლის გამოსაკვებად [111].

პანკისის მოსახლეობას განსაკუთრებულ ზარალს აყენებდა ქურდობა-ყაჩაღობა. მოპარული საქონელი ქურდებს ჩეჩნეთში გადაჰყავდათ. 1902 წელს ამასთან დაკავშირებით ქისტი ჩობანი წერდა: „ისე უშიშრად და უსინდისოდ გადაუდით პირიქითს, რომ არავის ერიდებიან. თუ შეხვდნენ მგზავრს, კიდეც ტუქსავენ და ამ სიტყვებით აშინებენ: „ლორო, ახლოს არ მოხვიდე, თორემ მოგკლავთ“. ან კი ვის შეუძლია ხმა გასცეს, როდესაც ხედავენ ბერდანის თოფებით შეიარაღებულებს!“ [109].

1902 წლის 13 ოქტომბერს ერთი სოფლიდან 7 ცხენი მოუპარავთ, მეორე სოფლიდან – 7 ხარი. მარტო 1902 წელს ხუთი თვის განმავლობაში ქურდებს პანკისიდან ორმოცამდე ცხენი გადაუყვანიათ ჩეჩნეთში [109].

მათე ალბუთაშვილის ცნობით, 1904 წლის 26 აგვისტოს, დღისით – მზისით, ორ საათზე, მუნუხევეზ დროებით მცხოვრები ორი ფშაველის, ქურციკა გოგნელაშვილისა და სვიმონა ბეკურაულის მწყემს-საქონელს ოცამდე მეკობრე დასცემია.

ყაჩაღებს მწყემსებისთვის თოფები დაუშენიათ. შეშინებული მწყემსები ბინებისკენ გაქცეულან და ყაჩაღებს ორმოცამდე სული საქონელი, რვა მსუქანი ხარი და დანარჩენი მენველი ძროხა, მშვიდად გაურეკიათ. პატრონებს მალე შეუტყვიათ და დასდევნიბან. მაგრამ ორი კაცი ოც შეიარაღებულთან რას გახდებოდა, ამასობაში დაღამებულა და თავი მიუნებებიათ. „ორი მოზვერი, – წერს ქისტი ჩობანი, – რომლებიც სიმსუქნისგან გალექებულნი იყვნენ, ველარ ეტარებინათ, ისინილა მოიყვანეს“ [113].

როგორც ჩანს, ქურციკა გოგნელაშვილისა და სვიმონა ბეკურაულის საქონელი ყაჩაღებმა ჩეჩნეთში გადარეკეს.

მთიდან მომავალი თუშები ბილიკებზე ხშირად ხვდებოდნენ ყაჩაღ-მეკობრეებს, რომლებიც მოპარული საქონლითა და ცხენებით ჩეჩნეთისკენ მიემართებოდნენ. ქურდ-მეკობრეთა მძარცველური რეიდებისგან ყველაზე მეტად სწორედ თუში მეცხვარეები ზარალდებოდნენ. ქისტი ჩობანი 1902 წელს გაზეთ „ივერიაში“ წერდა: „ერთმა თუშმა, დაო ჯოჯიშვილმა, გვითხრა: ცხვარი რომ ჩამოდიოდა მთიდან, ტბათანაში (თუშების სააგარაკო მთაა) ერთ ქოხში დავმალე ქუმლიანი გუდა; ცხვარი რომ საძოვრად მივაბრუნ-მოვაბრუნე, ისევ ქოხისკენ გავნიე გუდისთვის, მაგრამ შორიდანვე შევნიშნე ქოხის გვერდით ატუზული ორი ყაჩაღი; დამინახეს თუ არა, მომაცხეს: „ახლო ნუ მოხვალ, შე ღორო, თორემ მოგკლავთ“. მე მშვიდად ჩემი გუდა მოვთხოვე, რომელიც იქიდან გადმომიგდეს. რომ გამოვსცილდი, ტყიდან ვუთვალთვალე. ქისტები გაუდგნენ გზას ნაპარავი საქონლით და მთის ბილიკზე რომ გამწკრივდნენ, ათამდე რჩეული ხარი დავთვალე. პირიქითისკენ შემხვდა კიდევ რამდენიმე გზობა, ზოგი საქონლისა და ზოგიც ცხენებისა“ [109].

ძარცვა-გლეჯის აღსაკვეთად ხელისუფლება ზომებს არ ღებულობდა, ამიტომ პანკისი ზოგჯერ პირადი ანგარიშსწორების სარბიელიც ხდებოდა, განსაკუთრებით თუშების მხრიდან, თუმცა ხეობაში სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობისა და რელიგიური აღმსარებლობის მქონე ხალხებს შორის ცალკეული ოჯახური კონფლიქტები ეროვნულ დაპირისპირებაში არასდროს გადაზრდილა.

ხელისუფლების მხრიდან უყურადღებობით აღშფოთებული ქისტი ჩობანი 1903 წლის თებერვალში წერდა: „სხვას რომ ყველას თავი დავანებოთ, მთელ ხეობას, სადაც ოთხასამდე კომლი მცხოვრებელია, ერთი დალაქიც არა ჰყავს, რომ კაცმა თავი ან წვერი მოიპარსოს. ქისტები ხანჯლებით პარსავენ ერთმანეთს თავებს“ [112].

XIX საუკუნის ბოლოსათვის პანკისის ხეობის სოფლებში უკვე აღარავინ ცხოვრობდა მიწურში და თითქმის ყველა ოჯახს თავისი ფიცრული სახლი ჰქონდა. მაგრამ ქურდობა-ყაჩაღობა ხეობაში სამეურნეო ცხოვრების განვითარებას ხელს უშლიდა. პანკისი მთავრობის მზრუნველობის მიღმა იყო დარჩენილი. მას ადგილობრივი მოსახლეობა მხოლოდ განსაკუთრებული შემთხვევების დროს ახსენდებოდა. ხელისუფლებისაგან განსხვა-

ვებით ქართული საზოგადოებრიობა დიდ ყურადღებას იჩენდა პანკისის ხეობისადმი. ქართველი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი ცდილობდნენ მოსახლეობაში გაეგრძელებინათ წერაკითხვა, განათლება, იღვწოდნენ ხეობის კულტურული აღორძინებისათვის.

პანკისის ხეობის მოსახლეობის კულტურულ ინტეგრაციაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ადგილობრივ ქისტ მოსახლეობაში ქრისტიანული სარწმუნოების აღდგენამ. ქრისტიანულ წეს-ადათებს იცავდნენ ხეობაში ჩამოსახლებული ქართველი მთიელებიც.

1892 წლის იანვარში კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოების სკოლათა ინსპექტორის, ეპისკოპოს ლეონიდეს თაოსნობით ჯოყოლოში გაიხსნა დაწყებითი სკოლა. სკოლის შენობა იყო ფიცრული. 1893 წლიდან ჯოყოლოს დაწყებით სკოლაში ასწავლიდა მღვდელი მათე ალბუთაშვილი.

1897 წელს ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოების სკოლათა ინსპექტორმა ეპისკოპოსმა კირიონმა იშუამდგომლა „საზოგადოების“ წინაშე, რომ პანკისში აეშენებინათ ქვიტკირის შენობა სკოლისათვის. ქრისტიანობის აღმდგენმა საზოგადოებამ სკოლის მშენებლობისთვის გამოყო 1400 მანეთი.

1897 წელს ჯოყოლოში აშენდა ქვიტკირის ხუთოთახიანი სასკოლო შენობა. ის კრამიტით იყო დახურული. სკოლა ახალ შენობაში საზეიმოდ გაიხსნა 1898 წლის ოქტომბერში.

პანკისის ხეობაში მოსახლეობის სწავლა-განათლებაზე მზრუნველობას იჩენდა კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოება, სკოლების ინსპექტორი არქიმანდრიტი ლეონიდი, ევტიხი მამინაიშვილი, ეპისკოპოსი კირიონი (1917 წლიდან საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II). სკოლაში ისწავლებოდა საღვთო რწული, ქართული და რუსული ენები, ანგარიში და სიმღერა-გალობა. სწავლება მიმდინარეობდა ოქტომბრიდან აპრილამდე. დანარჩენ თვეებში ბავშვები მშობლებს საოჯახო-სამეურნეო საქმეებში ეხმარებოდნენ და სკოლაში ვერ დადიოდნენ.

1894 წელს სოფელ ჯოყოლოს დაწყებით სკოლაში მასწავლებლად დაინიშნა ნიკო კურდღელაშვილი, რომელიც იქ მათე ალბუთაშვილთან ერთად ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას. მანამდე კი ნ. კურდღელაშვილი თანამშრომლობდა ილია ჭავ-

ჭავჭავაძის გაზეთ „ივერიაში“. ნ. კურდღელაშვილის მეგობრები იყვნენ ილია ჭავჭავაძე, ვაჟა-ფშაველა, ბაჩანა, იროდიონ ევდოშვილი, ივანე ბუქურაული და სხვები. თ. ბაინდურაშვილის ცნობით, „სწორედ ვაჟა-ფშაველა ყოფილა მისი პანკისში მასწავლებლად წამოსვლის ერთ-ერთი ინიციატორი და ხელის შემწყობი, რადგანაც ვაჟას დიდი ურთიერთობა ჰქონდა პანკისელ ფშაველებთან“ [8].

1895 წლის სექტემბერში ნ. კურდღელაშვილს ჯოყოლოს სკოლასთან გაუხსნია ბიბლიოთეკა. მან 1896 წლის 10 იანვარს გაზეთ „ივერიაში“ გამოაქვეყნა წერილი, რომელშიც მადლობას უხდის იაკობ გოგებაშვილს, წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას და პირადად ილია ჭავჭავაძეს პანკისის ხეობაზე მზრუნველობისა და ბიბლიოთეკის ლიტერატურით მომარაგების გამო: „ნება მიბოძეთ თქვენის გაზეთის საშუალებით გულითადი მადლობა გამოვუცხადო ღრმად პატივცემულ პედაგოგს იაკობ სვიმონის ძე გოგებაშვილს, რომელმაც ჩემ მიერ დაარსებულ ბიბლიოთეკას პანკისის სკოლისას შემოსწირა ყველა თავისი თხზულებანი და აგრეთვე სამის მანეთის სხვა ქართული წიგნები. მადლობას ვუხდი „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“, რომელმაც შემოსწირა ერთის თუმანის ქართული წიგნები. ბ-ნ კალანდაძეს, რომელმაც შემოსწირა ხუთის მანეთის ქართული წიგნები. ქართული წიგნის გამომცემლობა „ამხანაგობას“, რომელმაც შემოსწირა მოთხრობა „აივენგო“ და ბაჩანას ლექსები. აგრეთვე გულითადს მადლობას ვუძღვნი პატივცემულს რედაქტორს გაზ. „ივერიისას“, რომელმაც უფასოდ დაუთმო ზემოხსენებულს ბიბლიოთეკას თავისი გაზეთი“ [41].

1902 წელს ჯოყოლოს ბიბლიოთეკაში იყო 900-მდე რუსული და ქართული წიგნი, რომლებსაც დიდი ხალისით კითხულობდა წერა-კითხვის მცოდნე ხალხი. წიგნებს ცოდნის შესაფერისად აძლევდა მკითხველს მღვდელი მათე ალბუთაშვილი.

აღსანიშნავია, რომ დღევანდელი ახმეტის რაიონის ტერიტორიაზე ეს იყო პირველი ბიბლიოთეკა.

ჯოყოლოს სკოლაში 1902 წელს ორმოცამდე ვაჟი და ოთხი გოგონა სწავლობდა, სულ ქისტები, მაჰმადიანებიც და ქრისტიანებიც.

სკოლის დაარსების დღიდან მამა მათე მოსწავლეებს უსასყიდლოდ ასწავლიდა. ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოება

საგნების მასწავლებელს წელიწადში 360 მანეთს უხდიდა, ხოლო საღვთო რჯულის მასწავლებელს – 100 მანეთს.

მთის სკოლების ინსპექტორის ევტიხი მამინაიშვილის დავალებით 1902 წლის 26 მაისს ჯოყოლოს სკოლაში ბავშვების გამოსაცდელად ჩასულა დეკანოზი მ. მ. ხელაშვილი.

სოფლის მღვდლისა და სკოლის მასწავლებლის თხოვნით მშობლებმა თავიანთი შვილები მინდორში სამუშაოდ აღარ გაგზავნეს და მეორე დღეს მოსწავლეები სკოლაში შეიკრიბნენ. ქისტი ჩობანის ცნობით, „მიუხედავად იმისა, რომ შეგირდები თითქმის ერთი თვის სწავლას თავდანებებულნი იყვნენ და ზოგი გუთანზე, ზოგი ცხვარში, ძროხასა და სხვა ამისთანა საქმეზე იყო გართული, მაინც გამომცდელებს ყველა კითხვაზე შესაფერისად მიუგეს“ [106].

გამოცდის დამთავრების შემდეგ დეკანოზს რჩევა-დარიგება მიუცია ბავშვებისთვის. რადგან სკოლაში ახლად მისულ ბავშვებს ქართული არ ესმოდათ და მათ საღვთო რჯულის მასწავლებელი ქისტურ ენაზე უთარგმნიდა. დეკანოზმა შეგირდებს პატარა წიგნებიც დაურიგა.

როგორც ჩანს, მართლმადიდებლური ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების სკოლების ინსპექტორი პანკისის ხეობაში მცხოვრები ბავშვების სწავლა-აღზრდის მიმართ განსაკუთრებულ ყურადღებასა და მზრუნველობას იჩენდა.

1913 წელს სოფელ ყვარელწყალში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ინიციატივით აშენდა სკოლის შენობა, რომელსაც ჩრდილოეთის მხარეს ახლაც აქვს შემორჩენილი წარწერა ამშენებლის სახელისა და გვარის აღმნიშვნელი – „იოსებ ქისტიშვილი. 1913 წელი“. მას შემდეგ ყვარელწყალის სკოლა დღემდე ამ შენობაშია მოთავსებული. 1913 წელს ყვარელწყალში სკოლასთან დაარსდა ბიბლიოთეკაც. ამ სკოლაში მოღვაწეობდა პედაგოგი ნიკოლოზ როსტომაშვილი, რომელმაც თავისი დაუღალავი შრომით ადგილობრივ მოსახლეობაში დიდი ავტორიტეტი მოიხვეჭა.

ვაჟა-ფშაველა და ბაჩანა ხშირად ჩადიოდნენ პანკისის ხეობაში. ვაჟას ყვარელწყალში, გორელაშვილების ოჯახში, ბავშვიც მოუნათლავს. გადმოცემის თანახმად, იგი სიკვდილამდე ერთი წლით ადრეც ჩასულა ამ სოფელში. მ. ლანიშაშვილს ყვარელწყალელი 96 წლის მოხუც გიორგი (კუდული) ამირანაშვი-

ლისგან ვაჟა-ფშაველაზე ასეთი მოგონება ჩაუნერია: „სკოლაში შვიდი წლისა მივედი. მაშინ დუისშიც არ იყო სკოლა. ჩვენს სოფელში კი ახალგაზნირი იყო. თურმე ვაჟა შესთანხმებია თიანეთის მაზრის ხელმძღვანელობას და მათი ნებართვით გაუხსნია სკოლა. სკოლაში ხშირად ჩამოდიოდა ვაჟა. გამოცდების დროს მოჰყვებოდა შემოწმებელს. ჩვენს კლასს დაესწრო გამოცდაზე. ოცზე მეტნი ვიყავით. მე ვუპასუხე მასწავლებელს, უცებ ვაჟამ გამაჩერა და მითხრა: ლექსები თუ იციო. „მე ლექს ვილაპარაკე წიგნიდან“... ვაჟა ყველგან დადიოდა, სადაც ფშაველები ცხოვრობდნენ: ლაფანყურში, ილტოს ხეობაზე, შირაქში, პანკისში. ყველაზე ხშირად ყვარელწყალში მოდიოდა. ვაჟა ლექსობას ფშაველებისაგანა სწავლობდა, საცა გაიგონებდა, რო მოლექსეა, სიტყვის მომჭრელიო, იქ იყო [114. 182].

აღსანიშნავია, რომ ყვარელწყელთა ზეპირ გადმოცემებში, მათი სკოლის დაარსება, სოფლისთვის სახელის დარქმევა და სხვა მნიშვნელოვანი მოვლენები – ყველაფერი ვაჟა-ფშაველას სახელთანაა დაკავშირებული.

როგორც სხვადასხვა წყაროებიდან ირკვევა, ქართველმა საზოგადო მოღვაწეებმა და ინტელიგენციის წარმომადგენლებმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს პანკისის კულტურულ-ეკონომიკურ აღორძინებაში.

ამრიგად, პირველი მსოფლიო ომისა და ოქტომბრის შეიარაღებული გადატრიალების წინ პანკისი საქართველოს მნიშვნელოვანი ეკონომიკური რეგიონი გახდა. რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე იქ მეურნეობის მრავალი დარგი აღორძინდა.

1900–1913 წლებში ძველი ნასახლარების სიახლოვეს კიდევ აშენდა რამდენიმე ახალი სოფელი: დუმასტური, წინუბანი, ქორეთი, კუნახტა, ხალანანი და სხვა. ხეობის მოსახლეობამ 3000-ს მიაღწია. მათე ალბუთაშვილი ოსების, ქისტებისა და ქართველი მთიელების შესახებ აღნიშნავდა, რომ ეს ხალხები ერთმანეთისგან განირჩევიან მხოლოდ ენითა და რელიგიით, ხოლო კულტურითა და საქმიანობით ერთნი არიანო [1. 82].

პანკისის ხეობაში აღმშენებლობით საქმიანობას პირველმა მსოფლიო ომმა შეუშალა ხელი.

პირველ მსოფლიო ომში პანკისის ხეობაში მცხოვრები ქისტები, ოსები და ქართველებიც მონაწილეობდნენ. დღესაც იხსე-

ნებენ ქისტები თოი ფარეულიძეს, რომელმაც არნახული გმირობა გამოიჩინა ავსტრია-უნგრეთის ფრონტზე.

1918–1921 წლებში პანკისელმა ქისტებმა აქტიურად დაუჭირეს მხარი დამოუკიდებელ საქართველოს მთავრობას. პანკისის ხეობაში იდგა ეროვნული გვარდიის ერთ-ერთი ნაწილიც.

გადმოცემები ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის პანკისელ „შეფიცულთა“ შესახებ

1921 წელს ბოლშევიკურმა რუსეთმა საქართველო დაიპყრო. კომუნისტური რეჟიმის დამყარების პირველ წლებში საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოსვლებმა განსაკუთრებით ფართო და მასობრივი ხასიათი მიიღო.

საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლას წითელი რუსეთის წინააღმდეგ 1921–1925 წლებში ხელმძღვანელობდა თავადი, მეფის არმიის პოლკოვნიკი ქაიხოსრო (ქაქუცა) ჩოლოყაშვილი.

დოკუმენტური ცნობები ქაქუცა ჩოლოყაშვილის შესახებ ძირითადად ემიგრანტულმა ლიტერატურამ დაგვიტოვა. 1981 წელს სან-ფრანცისკოში დაიბეჭდა ალექსანდრე სულხანიშვილის „მოგონებები შეფიცულთა რაზმზე“. საფრანგეთში მცხოვრები ქართველი ემიგრანტის, ელიზბარ მაცაშვილის მემუარული ჟანრის თხზულება „ჩემი თავგადასავალი“ კი, რომელიც 1921–1924 წლებში საქართველოში მიმდინარე ტრაგიკულ მოვლენებს ეხება, დღემდე არ გამოქვეყნებულა.

1921 წლიდან მოყოლებული, მთელი 70 წლის მანძილზე, საქართველოში აკრძალული იყო ქაქუცას შესახებ ყოველგვარი საუბარი. მიუხედავად ამისა, ხალხის მახსოვრობამ დღემდე შემოინახა ქაქუცას ბოხოქარი და ტრაგიკული ცხოვრების შესახებ მნიშვნელოვანი გადმოცემები. ამ ზეპირ ტექსტებში ზოგი რამ შეიძლება გაზვიადებული მოგვეჩვენოს, მაგრამ თითოეულ მათგანს გააჩნია სინამდვილის პრეტენზია, რაც მთავარია, ქაქუცას შესახებ შექმნილ თქმულება-გადმოცემებს საფუძვლად უდევს ლეგენდარული გმირისადმი ხალხის ღრმა სიყვარული.

საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი ძალები ქაქუცა ჩოლოყაშვილის

მეთაურობით პანკისის ხეობაში შეიკრიბნენ და 1921 წლის ზაფხულში ჩამოაყალიბეს „შეფიცულთა რაზმი“. მათ პანკისის ხეობის ჩრდილოეთით, შუაგულ ტყეში, მოაწყვეს ბაზა და იქ რამდენიმე თვის განმავლობაში იმყოფებოდნენ. „შეფიცულებს“ შეკრების ბაზად პანკისის ხეობა შემთხვევით არ შეურჩევიათ. ქაქუცა მატნელი თავადი იყო, მატანი კი უშუალოდ პანკისის ემეზობლება. ქისტური სოფლები დიდ მხარდაჭერას უწევდნენ და ყველანაირად ეხმარებოდნენ აჯანყებულებს. როგორც ცნობილია, პანკისის ხეობაზე გადის ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელი ერთ-ერთი უმთავრესი გზა-ბილიკი. ქაქუცა ჩოლოყაშვილს სურდა, ამ გზით დაკავშირებოდა პირიქითა ხევსურეთს, იქიდან კი, ჩეჩნეთსა და ინგუშეთს. მას სურდა, რუსეთის წინააღმდეგ დაერაზმა კავკასიის სხვადასხვა ხალხები.

პანკისელმა ქისტებმა წითელი არმიის ნაწილების წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობა ჯერ კიდევ 1921 წელს მიიღეს, როდესაც ბოლშევიკები თელავისკენ მიიწვედნენ. ე. მაყაშვილის ცნობით, ბოლშევიკების ჯარის წინააღმდეგ საბრძოლველად „კახეთის ყველა კუთხიდან აწყდებოდნენ მოხალისეები. პანკისელი ქისტებიც დაძრულიყვნენ, „ალა ილახის“ ხმაზე თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი ჩამოსულიყვნენ საბრძოლველად“ [58. 28].

როდესაც ეროვნული გვარდია წითელი არმიის წინააღმდეგ ბრძოლაში დამარცხდა, ქისტებმა, ისევე როგორც სხვა ქართველმა მთიელებმა, იარაღის დაყრაზე უარი განაცხადეს და თავიანთი ცხენ-იარაღით სახლებისკენ გასწიეს. თუმცა იარაღის ტარების უფლება მაშინ მხოლოდ პარტიულებს ჰქონდათ.

ბოლშევიკების თვალში პანკისელი ქისტები ცუდი რეპუტაციით სარგებლობდნენ. მათ ყაჩაღებისა და მძარცველების სახელი ჰქონდათ და ხელისუფლებას წინააღმდეგობას უწევდნენ. თოფი მათთვის სავალდებულო ნივთს წარმოადგენდა და თექვსმეტი წლიდან სამოცდაათი წლის ასაკამდე ყველა დაატარებდა [58. 89].

პანკისის ბაზაზე „შეფიცულებს“ ნელ-ნელა ემატებოდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი ძალები.

ბოლშევიკები ყველა ეჭვმიტანილს აპატიმრებდნენ. პანკისში დასახლებული სომეხი მედუქნე კარაპეტა და მისი დახლიდარი ტიგრანაც დაეჭირათ. ე. მაყაშვილის ცნობით, შეფიცულებს მათ-

გან პაპიროსი და თუთუნი ეყიდათ და მათთან კავშირი ბრალ-
დებოდათ. დაპატიმრებული კარაპეტა თურმე ამბობდა: „ვას,
ამიშენდა ოჯახი! ვილა მოუვლის ჩემს დუქანს, ნაღდად ქისტები
გამიძარცვავენ უპატრონოდ დატოვებულს“ [58. 48].

შეფიცულებს დიდ დახმარებას უწევდნენ პანკისელი ფშავ-
ლებიც. ქაქუცა ჩოლოყაშვილის შეფიცულთა რაზმის წევრი
გახდა ახალგაზრდა ფშაველი პოეტი მიხა ხელაშვილი. ის ფშავის
სოფელ ახადში დაიბადა. იყო დიაკვანი. ბოლშევიკები დევნიდნენ
ეკლესიის მსახურებს. კომუნისტურმა ძალმომრეობამ მიხა ხე-
ლაშვილი პანკისში, ქაქუცა ჩოლოყაშვილთან მიიყვანა. მიხა ხე-
ლაშვილს პანკისელ ფშაველებში ნათესავებიც ჰყავდა, რომლებიც
სურსათ-სანოვაგით ეხმარებოდნენ შეფიცულებს. მიხა ხელაშ-
ვილმა ბევრი ლექსი სწორედ პანკისის ხეობაში, შეფიცულებთან
ყოფნის პერიოდში დაწერა.

ფშაველებისა და ქისტებისაგან განსხვავებული პოზიცია
დაიკავეს პანკისელმა ოსებმა. ისინი, თანამედროვეთა გადმო-
ცემით, თითქმის ერთსულოვნად საბჭოთა ხელისუფლებას
უჭერდნენ მხარს. ისევე როგორც ჩრდილოეთ ოსეთში, ჯავის
რაიონის სოფლებშიც ძლიერი იყო ბოლშევიკების პროპაგანდა.
წითელი პროპაგანდა პანკისელ ოსებშიც ვრცელდებოდა.

საქართველოს დამოუკიდებლობის მომხრე ქისტებისა და
ჩოლოყაშვილის „შეფიცულთა“ რაზმის წინააღმდეგ ბოლშევი-
კები ხშირად პანკისელ ოსებს იყენებდნენ. 1926 წელს პანკისის
ხეობაში მასწავლებლად მივლინებულ ელიზბარ მაყაშვილს საბ-
ჭოთა რეჟიმით უკმაყოფილო ლევან (კაც) ფარეულიძემ უთხრა:
„– კომუნისტს მთელ ქისტებში მარტო სამ კაცს ვიცნობ. ოსები
თითქმის ყველა პარტიულია, ყველა შეიარაღებულია. ყველა
მთავრობაშია“ [58. 93]. პრორუსულად განწყობილ ოსებს საქარ-
თველოს დამოუკიდებლობის მომხრე ძალები სძულდათ. პანკი-
სის ხეობაში დაბანაკებულ აჯანყებულებს და მათ მოკავშირეებს
ადგილობრივი, ცალკეული ოსები ხშირად აბეზღებდნენ „ჩე-
კაში“. „ჩეკისტები“ სასტიკად უსწორდებოდნენ მოწინააღმდეგე
ძალებს. ბოლშევიკებმა პანკისის ხეობის სულიერი მოძღვარი,
ქისტური წარმოშობის მღვდელი, მათე ალბუთაშვილიც და-
აპატიმრეს. ლეილა მარგოშვილს თავის წიგნში მოჰყავს მათე
ალბუთაშვილის ავტობიოგრაფიული ჩანაწერი: „ახლად შემო-
სულ ბოლშევიკებთან ჩემმა მრევლმა – ოსებმა – დამწამეს კონ-

ტრრევიოლუციონერობა. ოსებს ეჩივლათ რევიკომში. პანკისში რომ რუსი სალდათები გაუგებრობით ვილაც ჩეჩნელმა ქისტ-მოლამ დახოცა, ოსებმა ის მე დამაბრალეს. განცხადება მიეცათ, ხალხი ააჯანყაო, იმაზე დახოცეს რუსი სალდათებო და დამატუსაღეს“ [56. 158]. უდანაშაულო მათე ალბუთაშვილმა ექვსი თვე ორთაჭალის ციხეში გაატარა. ბოლშევიკების ამგვარი ქმედება მოსახლეობის წინააღმდეგობას კიდევ უფრო აძლიერებდა. შეფიცულთა რაზმი თანდათან იზრდებოდა.

ქაქუცა ჩოლოყაშვილმა 1922 წელს ალექსანდრე სულხანიშვილი რუსეთის წინააღმდეგ ჩეჩნების ასაჯანყებლად მითხოვსა და ჯარეგოში გაგზავნა. ალექსანდრე სულხანიშვილი ჯარეგოში დიდი პატივით მიიღეს, შემდეგ კი, საქართველოში წამოსასვლელად ალექსანდრე სულხანიშვილმა სთხოვა ჯარეგოელებს, რომ მისთვის მეგზურად პანკისიდან გადმოსული ქისტი მოეძებნათ. შემოდგომობით ჩეჩნეთში მუდამ გადადიოდნენ პანკისელი ქისტები. ალექსანდრე სულხანიშვილს სულ მალე მოუნახეს ქისტი მეგზურები. ერთი მათგანი მისი თანამებრძოლისა და ძმადნაფიცის, ომალოელი დათიკო ფარეულიძის ბიძაშვილი აღმოჩნდა [89. 51].

პანკისში ალექსანდრე სულხანიშვილი 1922 წლის სექტემბერში დაბრუნდა და მაშინვე შეხვდა თავის ძმადნაფიცს, დათიკო ფარეულიძეს, რომელსაც ჯერ კიდევ შეეძლო სოფელში ლეგალურად ცხოვრება.

1922 წლის ხევსურეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ ჩეჩისტები „შეფიცულებს“ სასტიკად დევნიდნენ, ხელისუფლებას ყოველ მაზრაში გამოეყვანილი ჰყავდა მდევარი. სექტემბერში ჩეჩნეთიდან დაბრუნებულმა ალ. სულხანიშვილმა დეკემბერში ძლივს შეატყობინა ქაქუცა ჩოლოყაშვილს თავისი ადგილსამყოფელი.

ალექსანდრე სულხანიშვილს ძალიან გაუძნელდა პანკისის ტყეებში სამი თვე მარტოდმარტო ხეტიალი. თუმცა ღამით თითო-ოროლა საათით ხშირად ჩადიოდა მეგობრებთან პანკისის სოფლებში და მერე კვლავ ტყეში ბრუნდებოდა, სადაც ერთი ღამაზი წაბლის ქვეშ იძინებდა ხოლმე.

1922 წლის ნოემბერში პანკისში ალ. სულხანიშვილთან მივიდა ხევსურეთის აჯანყების დროს დაჭრილი „შეფიცული“ შალიკო კანდელაკი. ახლა უკვე ორნი იყვნენ. მალე მათ შეუერთ-

თდათ ომალოელი ქისტი დათიკო ფარეულიძე, მას როგორც ახლადშემორიგებულს, კომუნისტები აღმაცერად უყურებდნენ და სახლშიც აღარ დაედგომებოდა. აღ. სულხანიშვილის ცნობით, „ის ოცდათხუთმეტი წლის მაგარი ვაჟკაცი იყო და ამასთანავე საუკეთესო მსროლელიც.“

სამწუხაროდ, სულ მალე დათიკო ავად გახდა. მაღალი სიცხე ჰქონდა. როგორც იყო, მოახერხეს და პანკისიდან ფერშალი ამოიყვანეს, რომლისგანაც გაიგეს, რომ მას მუცლის ტიფი სჭირდა. ამ ამბავმა „შეფიცულები“ ძლიერ შეაშფოთა. რანაირად უნდა მოეგლოთ ტყეში ავადმყოფისათვის, როდესაც მუხლებამდე თოვლი იდო და სიცივე ძვალ-რბილში ატანდა?

კლდის ძირში ერთი მაგარი, ვაკე ადგილი გამოძებნეს და ავადმყოფს იქ გაუშალეს ლოგინი, მაღლიდან კარვის პატარა ჩარდახი წამოახურეს და წინაც კარგი ცეცხლი დაუნთეს. საკვებს დათიკოს ძმა, ლანიშა, უზიდავდათ. ალექსანდრე სულხანიშვილი ავადმყოფს წითელ ლობიოს უხარშავდა, მერე მას მარილში წურავდა და ამ წვენს ასმევდა. საბედნიეროდ, სიცხემ ნელ-ნელა დაუკლო და ავადმყოფი გამოკეთდა. 21 დეკემბერს ქაქუცასგან გაგზავნილი კაცი მიუვიდათ. მას ალექსანდრე სულხანიშვილი, დათიკო ფარეულიძე და შალიკო კანდელაკი შეფიცულების ბინაზე უნდა მიეყვანა. დათიკო ცხენზე შესვეს, დანარჩენები წინ და უკან მიჰყვებოდნენ. ძალიან სახიფათო იყო ამ გზაზე სიარული, რადგან შეიძლება მილიციას წასწყომოდნენ, მაგრამ შეფიცულები ამისთვისაც მზად იყვნენ. ისინი მშვიდობით მივიდნენ ქაქუცას რაზმთან. მათ მატნის თავზე, მთაწმინდის ტყეებში დაედოთ ბინა [89. 59].

ხევსურეთის აჯანყების შემდეგ ქაქუცას იმედი ჰქონდა, ჩეჩნეთ-ინგუშეთი ჯარს მიაშველებდა და გაერთიანებული ძალით ბოლშევიკებს საქართველოდან განდევნიდნენ, მაგრამ იქიდან შემოუთვალეს: ადრეული ზაფხული რომ იყოს, ქუდზე კაცი გამოვიდოდა, ეხლა კი ისეთი დროა, ვერ გამოვალთო. პანკისელი „შეფიცულების“ აზრით, ამის შემდეგ ქაქუცამ გამარჯვების იმედი დაკარგა.

ქაქუცა ჩოლოყაშვილის შეფიცულთა რაზმიდან ყველაზე ხანდაზმული ჰაასეი (არსენა) აჭიშვილი გარდაიცვალა 1994 წელს. ის პანკისის ხეობაში, სოფელ ჯოყოლოში ცხოვრობდა. ჰაასეი შეფიცულებს ხევსურეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ,

1922 წლის შემოდგომაზე შეუერთდა, როდესაც ნითლებთან დამარცხებული ქაქუცა ჩოლოყაშვილი თავისი რაზმით პანკისის ხეობაში დაბრუნდა. მომდევნო ორი წლის მანძილზე, ქაქუცას საფრანგეთში წასვლამდე, ჰაასეი გვერდიდან არ მოშორებია შეფიცულებს.

ჰაასეის გადმოცემით, ერთ ღამეს შეფიცულები სოფელ ომალოს თავზე, ნაქერალის ტყეში, დაბანაკებულან. მგელი მისტანებით. შეფიცულებს იარაღი მოუმარჯვიათ სასროლად, მაგრამ ქაქუცას დაუშლია: – ცოდოა, ეგეც ჩვენსავით არის, მარტო კომუნისტები გაძარცვეთ და დახოცეთო [72].

ქაქუცას საფრანგეთში წასვლის შემდეგ ჰაასეის მასზე აღარაფერი სმენია, თუმცა ჰაასეი იგონებს: „ერთხელ ლოგინში ვინეჩი და ჩოლოყაშვილის ხმა შემომესმა, ის ამბობდა:

„დებო, იტირეთ, იტირეთ,
ცრემლი დაღვარეთ ჩემზედაო“.

გამოვიღვიძე და თურმე სიზმარი ყოფილა... ეეჰ, ვაიმე, ტილო დროო, მიდის და მიდის“ [72].

ქაქუცას საფრანგეთში წასვლის შემდეგ ჰაასეი საბჭოთა მთავრობამ შეირიგა, თუმცა საბჭოთა ორგანოებს მთელი 70 წლის მანძილზე არ შეუწყვეტიათ მის ოჯახზე თვალთვალი.

ქაქუცა ჩოლოყაშვილის რაზმში ერთ-ერთი შეფიცულთაგანი იყო ომალოელი ქისტის მამაშვილი, მეტსახელად ქოსა. ის სინამდვილეშიც ქოსა ყოფილა. ელიზბარ მაყაშვილი მას თავის მეგობრად იხსენიებს. ქოსა ძველი და თავის დროზე განთქმული აბრაგიც ყოფილა, ბევრი მხარე ჰქონია მოვლილი, ცოტ-ცოტა რუსულსაც ამტვრევდა. ბოლშევიკების შემოსვლის შემდეგ თხუთმეტამდე ქისტით ტყეში გაჭრილიყო და ქაქუცას რაზმს შეერთებოდა. შემდეგში დანარჩენებთან ერთად მთავრობას შერიგებოდა, მაგრამ დიდი სიფრთხილით იქცეოდა, რადგან ხელისუფლებას მაინცდამაინც არ ენდობოდა.

ქაქუცას რაზმში განსაკუთრებით მრავლად ომალოელი ქისტები ყოფილან. ელიზბარ მაყაშვილმა თავის მოგონებებში ფრაგმენტულად შემოგვინახა მათი სახელები: „ქოსა ომალოელი იყო. მის მეგობრებსაც ყველას სათითაოდ ვიცნობდი: დათიკო ფარეულიძე, ლანიშა, მიტო, ჩილა და სხვები. თითოეული მათგანის

თავზე მთელ დავიდარებას გადაეარა და რალაც სასწაულად გადარჩნოდა სიკვდილს. გრძელი გამოვა მათი ამბის მოყოლა. ყველა ისინი მთავრობასთან შერიგებულები იყვნენ, მაგრამ თავიანთ სოფელს იშვიათად სცილდებოდნენ და მუდამ მზად იყვნენ რაიმე სახიფათო დროს ტყეს შეჰფარებოდნენ“ [58. 100].

პანკისელი ოსების დიდი ნაწილი სულ სხვაგვარად უყურებდა საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს. მათი აზრით, ქაქუცა ჩოლოყაშვილის შეფიცულთა რაზმის წევრები, ყველანი, ბანდიტები და კონტრრევოლუციონერები იყვნენ.

ქაქუცა ჩოლოყაშვილის რაზმელებთან პანკისელი ოსების ურთიერთობის შესახებ 2003 წელს საყურადღებო ცნობები მომანოდა დუმასტურელმა უხუცესმა შოთა შავლობოვმა. მამამისი – ილიკო შავლობოვი მეოცე საუკუნის ოციან წლებში ჯერ თიანეთის, ხოლო შემდეგ ახმეტის სათემო პარტიული კომიტეტის პირველ მდივნად მუშაობდა. ილიკო შავლობოვს, როგორც იმ კუთხის პარტიულ თავკაცს, მთავრობისაგან თურმე პანკისელი „შეფიცულების“ ხელისუფლებასთან შერიგებაც დაევალა.

როგორც ჩანს, ილიკო შავლობოვი მეტად ავტორიტეტული პიროვნება ყოფილა კომუნისტებშიც და პანკისის მოსახლეობაშიც. ერთხელ ქოსა მახამას შოთა შავლობოვისთვის უთქვამს: თიანეთიდან პანკისში მიმავალი ილიკო რამდენჯერმე მიზანში მყავდა ამოღებული, უნდა მომეკლა, როგორც ბოლშევიკი, მაგრამ მისი გაკეთებული ბევრი სიკეთე და კაიკაცობა გამსხენებია, დაფიქრებულვარ და თოფისთვის სასხლეტი აღარ გამომიკრავსო.

ილიკო შავლობოვი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა დაპირისპირებული ძალების შერიგებაშიც. კერძოდ, მან ქოსა მახამას დაჯგუფების, შოთა შავლობოვის ცნობით, 37 ხოლო ელიზბარ მაცაშვილის მოგონებების მიხედვით, 15 კაცი ხელისუფლებასთან შეარიგა. როგორც შოთა შავლობოვმა მითხრა, 1922 წლის გაზაფხულზე ილიკომ გავლენიანი ქისტი უხუცესები მიუგზავნა „შეფიცულებს“. უხუცესებმა დაარწმუნეს ისინი, რომ ილიკო არ უღალატებდათ და შემორიგების შემთხვევაში ყველას თავის სახლში დააბრუნებდა. აჯანყებულები მოლაპარაკებაზე დათანხმდნენ. შეხვედრის ადგილად დათქვეს სოფელ ჯოყოლოს დასავლეთით – ჭობიოს ტყე. 1922 წლის 14 მარტს, დღის 12 საათზე, ჭობიოს ხატის მახლობლად, ასწლოვანი მუხების ქვეშ, თავი

მოიყარეს ქისტმა უხუცესებმა, იქ იყო ქოსა მახამაც. შოთა შავლოხოვის ცნობით, ქოსა მახამას თხილის ჯოხი მოუთხოვია. მას ჯოხის ერთი ბოლო მიწაზე დაუდია, მეორე ყურთან მიუტანია და უთქვამს: – ილიკოს ფეხის ხმა მესმის, ეხლა საკობიანოს ფშას გამოსცდაო“. მართლაც, 15 წუთის შემდეგ ილიკო შავლოხოვი თავისი ნაბლისფერი იორღა ცხენით ჯოყოლოს ბოლოსთან გამოჩენილა. ჭობიოსთან ქისტი უხუცესები დახვედრიან. ცხენი დუმასტურელ ახალგაზრდას, გიგი ცხოვრებოვს ჩამოურთმევია. ქისტებს ილიკო განზე გაუყვანიათ და ქოსა მახამასთან შეუხვედრებიათ. ქოსას მიუძახებია: – ლალატი არ იყოსო! ილიკოს დაუფიცავს, რომ არ უღალატებდათ და ქოსა მახამასთვის უთქვამს: – შენი ჯგუფის წევრები შემახვედრე, გავესაუბრები და ამის შემდეგ თუ არ შეურიგდებით ხელისუფლებას, თქვენი ნება იყოსო!

შოთა შავლოხოვი გადმოგვცემს: „მართლაც, ჭობიოში დაბანაკებული 37 კონტრევოლუციონერი ბანდიტი შეხვდა ილიკო შავლოხოვს. ისინი ადრევე იცნობდნენ ერთმანეთს. მოლაპარაკება ორ საათს გაგრძელდა. ილიკო შავლოხოვმა პირობები გააცნო, ესაუბრა მათ სოციალიზმისა და კომუნისტების პროგრამის შესახებ. ბოლოს შერიგებაზე შეთანხმებულან. ილიკომ შერიგების ფურცლები ყველას სათითაოდ დაურიგა და ბანდიტები სახლებში გაუშვა“.

აღსანიშნავია, რომ ეს შერიგება მთლად მტკიცე არ ყოფილა. შემორიგებულებს ჩეკისტები უთვალთვალდნენ და დამშვიდებული ცხოვრების საშუალებას არ აძლევდნენ. ერთი სიტყვით, ზოგიერთი მათგანი იძულებული გამხდარა ისევ ტყეში გასულიყო. მაგალითად, ომალოელი დათიკო ფარეულიძე კომუნისტებმა ჯერ თითქოს შემოირიგეს, მაგრამ რამდენიმე თვის შემდეგ ის კვლავ „შეფიცულთა“ რაზმს დაუბრუნდა, რადგან მას დევნიდნენ. ჰაასეი აჭიშვილის ცნობით, მოგვიანებით დათიკო ფარეულიძე გადაუსახლებიათ, საიდანაც ის ცოცხალი აღარ დაბრუნებულა.

ქაქუცა ჩოლოყაშვილის საქართველოდან წასვლის შესახებ კი ჰაასეი ასეთ ამბავს იხსენებს. ერთხელ ომალოს ტყეში დაბინავებულ ქაქუცასთან ერთი კაცი მისულა და უთქვამს: „დატოვე ომალო, თორემ სოფელს ააოხრებენო“ [72]. ქაქუცა თავისი შეფიცულთა რაზმით წასულა, თუმცა წასვლის წინ დუისში,

ერთ-ერთ ოჯახში, ქისტებს მისთვის დიდი გამოსამშვიდობებელი ნადიმი მოუწყვიათ. ამის შემდეგ ქაქუცამ შეფიცულებთან ერთად დატოვა საქართველო და საფრანგეთს შეაფარა თავი.

კომუნისტური რეჟიმის დამყარება და კოლექტივიზაცია პანკისის სეობაში

ბოლშევიკებმა საქართველოს ტირანიის მძიმე უღელი დაადგეს. ჩეკისტები განსაკუთრებული სისასტიკით ფეოდალური ოჯახის წევრებს ეპყრობოდნენ. ქართული ფეოდალური ელიტის ერთ-ერთი ბრწყინვალე წარმომადგენელი იყო ელიზბარ მაყაშვილი, რომელმაც თავის თავზე იწვინა XX საუკუნის 20-იან წლებში ბოლშევიკური რეჟიმის მთელი სისასტიკე. ჩეკისტებმა მამა და ძმა დაუხვრიტეს, ოჯახი დაუნგრისეს, თვითონ კი, სრულიად ახალგაზრდა, რამდენჯერმე სასწაულებრივად გადაურჩა დახვრეტას.

ელიზბარ მაყაშვილი 1905 წლის 26 მაისს დაიბადა სოფელ იყალთოში. მასზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა 1918 წლის 26 მაისს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებამ. 16 წლის ელიზბარმა საბრძოლო ნათლობა 1921 წელს ბოლშევიკების წინააღმდეგ ბრძოლაში მიიღო. 1922–1928 წლებში მონაწილეობდა წითელი ოკუპაციის წინააღმდეგ გამართულ პარტიზანულ ბრძოლებსა და არალეგალურ მუშაობაში.

ელიზბარ მაყაშვილმა ცხოვრების დიდი ნაწილი სამშობლოდან შორს, საფრანგეთში, ემიგრაციაში გაატარა. მან შემოგვინახა შესანიშნავი მოგონებები თავისი მძიმე, ფათერაკებით აღსავსე ცხოვრების შესახებ, რომელიც გადაჯაჭვული იყო იმდროინდელი საქართველოს ტანჯულ ყოფასთან [58].

ელიზბარი ქაქუცა ჩოლოყაშვილთან შეფიცული იყო, ოღონდ უშუალოდ მის რაზმში არ იბრძოდა. მისთვის და მისი ძმა ბიძინასთვის ქაქუცას უთქვამს: – „თქვენც რომ ტყეში წამოხვიდეთ, უზურგოდ რა მეშველებათ“. ასე რომ, ელიზბარს და მის ძმას სახიფათო საქმე დაევაღათ: მეკავშირობა და ტყეში გასულ შეფიცულთა მომარაგება სანოვაგითა და ტყვია-წამლით.

1925 წლისათვის ბოლშევიკებმა საბოლოოდ გატყვეს აჯანყებულთა შეიარაღებული წინააღმდეგობა: ზოგი დააპატიმრეს,

ზოგი დახვრიტეს, ზოგი გადაასახლეს, ზოგიც სამუდამოდ გადაიხვეწა უცხოეთში. დარჩენილებს კი საბჭოთა ძალოვანი ორგანოები უთვალთვალებდნენ და მათ ოჯახებს ავიწროებდნენ. კომუნისტები თავადაზნაურთა წარმომადგენლებს სამსახურსაც არ აძლევდნენ. მაგრამ რადგან დაბალ ფენებში წერა-კითხვის მცოდნე ძნელად მოიძებნებოდა, ამიტომ მათ სკოლებში მასწავლებლებად ამუშავებდნენ.

ელიზბარ მაცაშვილმაც გადანყვიტა მასწავლებლად ემუშავა. მან სთხოვა განათლების სამაზრო განყოფილების გამგეს, რომ რომელიმე სოფელში მასწავლებლად დაენიშნათ. მართლაც, ახლობლის დახმარებით 1925 წელს ის პანკისის ხეობის სოფელ ჯოყოლოში მიავლინეს.

საბჭოთა ხელისუფლების თვალში პანკისის ხეობა, როგორც მთავრობასთან დაპირისპირებული კუთხე, ცუდი რეპუტაციით სარგებლობდა. ელიზბარ მაცაშვილის შესახებ განათლების განყოფილების გამგეს აგდებულად უთქვამს: – „იმ ყაჩაღების ბუდეში მაინც არავის უნდა წასვლა და თუ სურს, იქ წავიდეს, ჩვენ სხვა ადგილი არა გვაქვსო“ [58. 89].

ელიზბარ მაცაშვილი სულ ერთი წელი მუშაობდა პანკისის ხეობაში მასწავლებლად. მისი მოგონებები წარმოადგენს ძვირფას წყაროს XX საუკუნის 20-იანი წლების პანკისის ხეობის გასაცნობად.

იმ დროს პანკისში დიდი არეულობა, ქაოსი და დაპირისპირება სუფევდა. ახმეტიდან ჯოყოლოში ფეხით მიმავალ ე. მაცაშვილს გზაში დასძინებოდა. „სიზმრებში ვიყავი, რომ ვილაცის ხელის შეხება ვიგრძენი და თვალეები გავახილე. – იგონებს ე. მაცაშვილი. – ჩემს წინ ვილაც შეიარაღებული კაცი იდგა. „ე, მეგობარო, აქ სად დაგძინებია? ადექი. იქნებ არ იცი, სადა ხარ, რა ქვეყანაში და რა დროში? აქ ვილაც მოგკლავს“ [58. 89].

ბოლშევიკური რუსეთის წინააღმდეგ მებრძოლ მაცაშვილების ოჯახს ქისტების დიდი ნაწილი კარგად იცნობდა და დიდ პატივს სცემდა მათ ვაჟკაცობას, გამბედაობას, სამშობლოსთვის თავგანწირვას. როდესაც ჯოყოლოს გზაზე შემთხვევით გაცნობილ ლევან (კაც) ფარეულიძეს ელიზბარ მაცაშვილმა თავისი ვინაობა გაუმხილა, ქისტმა შეიცხადა: – „აბა ბაბა! გიორგის შვილი ხარ? ღმერთის მადლმა, ვიცნობდი მამაშენს და შენს ძმას ბიძოს; აი დედასა, კარგია, რომ შენ მაინც ცოცხალი ხარ“ [58. 89].

ჯოყოლოში ელიზბარ მაცაშვილი პატარა ქისტებს დიდი სიყვარულით ასწავლიდა წერა-კითხვას, ქართულ ენას, მათემატიკას, სალამოობით კი მის სახლში ხშირად იკრიბებოდნენ ახალგაზრდა ქისტები. ელიზბარი მათ სხვადასხვა თხზულებებს უკითხავდა. ქისტებს განსაკუთრებით ყაზბეგის მოთხრობები მოსწონდათ.

ერთხელ თურმე ქისტები ბაირამობისთვის ემზადებოდნენ. ყველა დაწესებულებას კი ნაბრძანები ჰქონდა, რომ არავითარი რელიგიური დღესასწაული არ ეუქმათ და ყველგან გაეგრძელებინათ ჩვეულებრივი მუშაობა.

ბრძანება და დადგენილება ერთი იყო, შესრულება – მეორე. ელიზბარმა იცოდა, რომ იმ დღეს არც ერთი ბავშვი სკოლაში არ მივიდოდა, ამას მაინცდამაინც არ დარდობდა, არც დიდ პროპაგანდას ეწეოდა მის წინააღმდეგ.

ბაირამობის დღეს სკოლის ეზოში დიდი ნადიმი გამართულა. კარგა ქეიფში ყოფილან შესულები, რომ ეტლის ხმა და ეჟვნის წკრიალი გაუგიათ. ერთი სიტყვით, სამაზრო აღმასკომის და განათლების კომისარიატის წარმომადგენლები თავზე წამოსდგომიან. ელიზბარ მაცაშვილს ცოტა არ იყოს ელდა სცემია, მაგრამ ნასვამს იხტიბარი არ გაუტეხია, ფეხზე ამდგარა და ხელისუფლების წარმომადგენლებს მიჰგებებია. მათ ჯერ კარგად უქეიფიათ და მერე ერთს ელიზბარისათვის გაჯავრებით უთქვამს:

– თქვენ გახურებულ ქეიფში ხართ და სკოლას კი კლიტე ადევს.

– ბოდიშს ვიხდი, მაგრამ შეუძლებელი იყო დღეს მეცადინეობა – უპასუხია მაცაშვილს.

– საბჭოთა ხელისუფლებაში სიტყვა „შეუძლებელი“ დიდი ხანია მოისპო, – შეაწყვეტინეს მკვახედ. – ფრთხილად, მოქალაქე მაცაშვილო, თუ არ გინდათ, რომ თქვენს ქცევას ცუდი შედეგები მოჰყვეს. თქვენ საბჭოთა მოსამსახურედ და პროფესიული კავშირის წევრად ითვლებით, თქვენი წარსული ცოტა არ იყოს ბნელია. ეს არის პირველი პირადი გაფრთხილება, წერილობითაც მიიღებთ ოფიციალურად, და შემდეგისთვის ვნახავთ“ [58. 103].

ელიზბარ მაცაშვილი აღარ შეპასუხებია. მართლაც, მათი წასვლიდან სამი დღის შემდეგ მან მიიღო ოფიციალური გაფრთხილება.

ერთხელ მაზრიდან კომისია სწვევია, სკოლა დაუთვალ-
ერებიათ, ბავშვები გამოუკითხავთ და ძალიან კმაყოფილები
დარჩენილან. ახალი ბრძანება მოუტანიათ მისთვის, იქ უნდა
გაეხსნათ წერა-კითხვის უცოდინართა სალიკვიდაციო სკოლა,
სადაც ზრდასრული ქისტები შეისწავლიდნენ წერა-კითხვას. მაგ-
რამ ეს არც ისე ადვილი აღმოჩნდა, როგორც მათ ეგონათ. სა-
მუშაოს შემდეგ სახლში მისულ მამაკაცებს სკოლისთვის არ ეცა-
ლათ და ორი-სამი კაცი თუ ესწრებოდა გაკვეთილებს. მანდი-
ლოსნებზე კი ლაპარაკიც ზედმეტი იყო. როგორც ე. მაყაშვილი
აღნიშნავს, „მამაკაცებში გარევა და უცხო ადამიანებთან ლა-
პარაკი მათ ტრადიციაში არ ეწერათ და ვერავითარი ხელი-
სუფლება ამას ვერ აიძულებდათ“ [58. 101].

ე. მაყაშვილი თავის მოგონებებში ქისტების წეს-ჩვეულებ-
ებსაც აღგვიწერს. ქისტებმა მასზე ძლიერი შთაბეჭდილება მო-
ახდინეს. დიდი ხნის შემდეგ საფრანგეთში მყოფი ე. მაყაშვილი
თავის მოგონებებში წერდა: „ლაღად ცხოვრობდნენ ქისტები.
ბუნებას თავისუფლება შეეყვარებინა მათთვის... მიყვარდა ეს
ლალი ხალხი, მიყვარდა მათი ბუნებრივი სიამაყე და გულახ-
დილობა. ხშირი იყო ღამლამობით თოფის სროლა, ყიფინი და ძალ-
ლების ყეფა. ამას ჩვენ უკვე მივეჩვიეთ და ვიცოდით, რომ ალბათ
დანიშნულმა, რომელმაც ვერ შეძლო თავისი დანიშნულის შეს-
ყიდვა, ეს უკანასკნელი მოიტაცა“ [58. 97].

ელიზბარ მაყაშვილის მოგონებები პანკისის ხეობაზე არის
პირუთვნელი, მართალი და ღრმა ცოდნით დაწერილი ორი-
გინალური მემუარული ჟანრის თხზულება. მასში ავტორი გვე-
საუბრება ქისტების წეს-ჩვეულებებსა და მათი ცხოვრების ყა-
იდაზე. როგორც ელიზბარ მაყაშვილის მემუარებიდან და პირადი
წერილებიდან ირკვევა, ის კარგად იცნობდა ქისტების ბუნებას,
მათ ფსიქოლოგიას.

ელიზბარ მაყაშვილმა თავისი კეთილშობილებით, რაინდული
თვისებებით წარუშლელი შთაბეჭდილება დატოვა ქისტებზე.

საბჭოთა ხელისუფლებისგან დევნილი ახალგაზრდა თავადი
1928 წელს ემიგრაციაში წავიდა და მთელი ცხოვრება საფ-
რანგეთში გაატარა. სიცოცხლის ბოლომდე ის საფრანგეთიდან
წერილებს უგზავნიდა ნაცნობ ქისტებს. ელიზბარ მაყაშვილი
მისი თაობის ქისტებს სიკვდილამდე არ დავიწყებიათ და ხშირად
დიდი სიყვარულით იხსენებდნენ.

საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში აღმოჩნდა რამდენიმე საყურადღებო დოკუმენტი, საიდანაც ირკვევა, რომ XX საუკუნის 20-იან წლებში პანკისის ხეობაში საქართველოს დამოუკიდებლობის მომხრე ძალებსა და ადგილობრივ ბოლშევიკებს შორის უკიდურესად გამწვავდა ურთიერთობა. ქისტებსა და ოსებს შორის პოლიტიკურ ნიადაგზე წარმოშობილმა კონფლიქტმა თითქმის ეთნიკური დაპირისპირების სახე მიიღო.

თავდაპირველად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საბჭოთა ხელისუფლებას უმთავრესად ოსური მოსახლეობა უჭერდა მხარს. თ. ბაინდურაშვილის გადმოცემით, ოსების მოწინავე და გავლენიანი კომუნისტი დუმასტურელი ილიკო შავლოხოვი 1921 წელს პარტიულ კურსებზე მოსკოვშიც კი გაუგზავნიათ, სადაც მას საშუალება მისცემია მოესმინა ლენინისთვის [7].

1921 წელს, საქართველოს გასაბჭოებისთანავე, სოფელ დუმასტურში შექმნილა კომუნისტური პარტიის უჯრედი. მისი ერთ-ერთი წევრი ყოფილა ვინმე ვლადიმერ შავლოხოვი. 1925 წელს ვლადიმერ შავლოხოვს თელავის პარტიული კომიტეტისადმი განცხადებით მიუმართავს, საიდანაც ირკვევა, რომ 1924 წლის ერთ-ერთ ღამეს, როდესაც საბჭოთა ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ძალები პანკისში იყვნენ შეკრებილნი, დუმასტურში მისულა სამაზრო მილიცია და ბოლშევიკი თავკაცები. ჩეკისტებს დუმასტურელებისთვის უთქვამთ: – ჩვენ მოვედით ბანდიტების დასახოცად და თქვენ, როგორც პარტიული ამხანაგები, უნდა დაგვეხმაროთ. ოსები დახმარებიან. მათ შორის ყოფილა ვლადიმერ შავლოხოვიც. შეტაკება მომხდარა პანკისის ხეობაში საბჭოთა ხელისუფლების მომხრე და მოწინააღმდეგე ძალებს შორის. ვლადიმერ შავლოხოვი თავის განცხადებაში აღნიშნავს: „ამ ბრძოლაში მოვკალით ერთი ბანდიტი, ეროვნებით ქისტი. ამის შემდეგ ხმა გაავრცელეს, ვითომდა მე მოვკალი ის ყაჩაღი. როგორც ვიცით, ქისტების ადათ-წესია, სისხლს არავის შეარჩენენ, რადაც არ უნდა დაუჯდეს. ასე რომ, მას შემდეგ მე დამდევენ ქისტები და მოკვლას მიპირებენ. ამისათვის, გთხოვთ, შეხვიდეთ ჩემს მდგომარეობაში და ვიდრე არ გაუბედურებულა ჩემი ოჯახი, მომცენ ჩემი პირადი საქმეები, რომ წავიდე აქედან და სადმე შევაფარო თავი. იმედია, შემისრულებთ ამ თხოვნას და გამონახავთ რაიმე საშუალებას“ [88. 6].

ქისტებსა და ოსებს შორის დაპირისპირების აღმოსაფხვრელად ხელისუფლებას კომისია შეუქმნია. კომისიამ რა მუშაობა გასწია, უცნობია. 1926 წელს სიტუაციის გასარკვევად პანკისის ხეობაში თვით ფილიპე მახარაძე ჩასულა.

პანკისელი ოსები ჩიოდნენ: – მთავრობამ ქისტი ბანდიტები დახოცა. ქისტები კი ჩვენ გვაბრალევენ და იმ ბანდიტების სისხლს ჩვენგან იღებენ. თუ ამ საქმეში დანაშაული მიგვიძღვის, პასუხი მთავრობამ მოგვთხოვოს და არა ქისტებმაო [88. 11].

ოსები ქისტებისგან თავს დაჩაგრულად გრძნობდნენ და მთავრობისგან დამნაშავეთა დასჯას მოითხოვდნენ.

ვლადიმერ შავლოხოვის განცხადებიდან ისიც ირკვევა, რომ ყველაზე დიდი დაპირისპირება შეფიცულებსა და ბოლშევიკებს შორის 1924 წელს ყოფილა. ვლ. შავლოხოვი წერს: „1924 წელი იყო სრული არეულობისა და ბანდიტობის წელი. პანკისის ხეობა იმ დროს წარმოადგენდა ბანდიტების ბუდეს“ [88. 6].

ხელისუფლებამ მომჩივან ოსებს სიმშვიდისაკენ მოუწოდა და მათ ქისტებთან შერიგებაში შუამდგომლობას შეჰპირდა. ამის შემდეგ კომისიამ, რომელსაც ფილიპე მახარაძე თავმჯდომარეობდა, შეკრებილებს სთხოვა, შეენწყვიტათ მომხდარ უსიამოვნებაზე კამათი. ფილიპე მახარაძე იქიდან თბილისში წასულა და თან 15 ქისტი ბავშვი წაუყვანია მთიელთა საბავშვო სახლში სასწავლებლად.

პანკისში კონფლიქტი ამით არ ჩამცხრალა. 1927 წელს ოქტომბრის გადატრიალების ათი წლისთავისადმი მიძღვნილ ზეიმზე სოფელ ჯოყოლოში სიტყვით გამოსულა დუმასტურელი ოსი სოფრონ შავლოხოვი. მას უსაუბრია პანკისის ხეობის მძიმე პოლიტიკურ ვითარებაზე და მთავრობისგან მოუთხოვია უსაფრთხოების გარანტიები, დამნაშავეთა დასჯა და იმ ძალების დაპატიმრება, რომლებიც საბჭოთა წყობილებას ებრძოდნენ [88. 3]. რევოლუციის ათი წლისთავზე სიტყვით გამოსვლის გამო სოფრონ შავლოხოვს საბჭოთა ხელისუფლების მოწინააღმდეგეები დაემუქრნენ.

ზ. ქირიას აზრით, რადგან ეროვნებათშორის უსაფრთხოებას იმ პერიოდში საბჭოთა რეჟიმის ე.წ. ეროვნული პოლიტიკა განსაზღვრავდა, უმართავი მდგომარეობა ხშირად ეთნოკონფლიქტებითა და სისხლისღვრით მთავრდებოდა [104. 57].

ამრიგად, XX საუკუნის 20-იანი წლების ბოლომდე პანკისის ხეობაში სიტუაცია კვლავ უკიდურესად დაძაბული რჩებოდა. საბჭოთა რეჟიმს პანკისში ეროვნებათშორის ურთიერთობების მონესრიგება გაუძნელდა. მან მხოლოდ 20-იანი წლების ბოლოს შეძლო ხალხის შეიარაღებული წინააღმდეგობის გატეხა.

საბჭოთა ხელისუფლებამ ძალაუფლების ხელში აღებისთანავე სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადა რელიგიის მსახურთ. ბოლშევიკებისგან დევნილი ჯოყოლოს ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის მღვდელი, მამა მათე ალბუთაშვილი იძულებული გახდა პანკისის ხეობა დაეტოვებინა. ბოლშევიკებს ის ერთ ხანს ციხეშიც ჰყავდათ დაპატიმრებული.

1924 წელს დღევანდელი ახმეტის რაიონი, მათ შორის პანკისის ხეობა, თიანეთის მაზრისაგან გამოყვეს და თელავის რაიონს შეუერთეს. ამ ცვლილებასთან დაკავშირებით დუმასტურელი ილიკო შავლობოვი თიანეთიდან გადმოიყვანეს ახმეტაში სათემო პარტიული კომიტეტის პირველ მდივნად. 1926 წელს ოსებით დასახლებულ სოფლებში – დუმასტურში, ქორეთში, ფიჩხოვანსა და არგოხში ილიკო შავლობოვის ინიციატივით აშენდა დაწყებითი სკოლის შენობები, თითო სამ-სამ ოთახიანი. ილიკოს ვაჟის, შოთა შავლობოვის აზრით, იმის გამო, რომ ილიკომ, როგორც ეროვნებით ოსმა, სკოლები მხოლოდ ოსებით დასახლებულ სოფლებში ააშენა, მას 1927 წლის დეკემბერში კომუნისტური პარტიის თელავის რაიონულმა კომიტეტმა ნაციონალისტობა დასწამა და 1928 წლის იანვარში კომუნისტური პარტიის რიგებიდან გარიცხა, აგრეთვე, გაათავისუფლა დაკავებული თანამდებობიდან.

იმავე წელს გვიან შემოდგომაზე, როცა დუმასტურში მიწდვრის მოსავალი დააბინავეს, ილიკო შავლობოვი, მისი ძმა დიმიტრი და მათი ერთგული მეზობელი ოსები მამისონის უღელტეხილით ჩრდილოეთ ოსეთში გადავიდნენ და სადონის მალაროში დაინყეს მუშაობა. ილიკო შავლობოვი იქაც მალე დაწინაურდა. ერთი წლის მუშაობის შემდეგ ის მალაროს მუშათა პროფკავშირის თავმჯდომარედ აირჩიეს.

ილიკო შავლობოვი პანკისის ხეობაში 1933 წელს დაბრუნდა და მაშინვე დანიშნეს თელავის რაიალმასკომის ინსტრუქტორად.

შოთა შავლობოვის ცნობით, ერთხელ კომუნისტური პარტიის თელავის რაიკომის პირველ მდივანს, გვარად კარანაძეს,

ერთ-ერთ ნადიმზე ყოფნის დროს პარტიის რაიონული ბიუროს სხვა წევრების თანდასწრებით შეუთავაზებია ილიკო შავლობისთვის, რომ ოსი მოსახლეობა აეჯანყებინა საბჭოთა წყობილების წინააღმდეგ. ილიკოსთვის, როგორც მტკიცე კომუნისტისთვის, კარანაძის წინადადება მიუღებელი ყოფილა და, შოთა შავლობის გადმოცემით, ამის გამო სამსახურიც დაუტოვებია. კომუნისტური პარტიის თელავის რაიონული ბიუროს წევრებისთვის კი 1936 წელს ერთიანად მოუსვიათ ხელი და ყველანი დაუპატიმრებიათ, როგორც ტროცკისტები.

ამრიგად, XX საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს, მას შემდეგ, რაც საბჭოთა მთავრობამ სხვადასხვა საშუალებით შეძლო მონინააღმდეგე ძალების დამარცხება, ხელისუფლებამ პანკისის ხეობაში თავისი პროგრამის განხორციელება დაიწყო.

გაუქმდა მამასახლისობის ინსტიტუტი.

პანკისის ხეობის სოფლები გაერთიანდა ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოში. სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარეს კი გაცილებით დიდი უფლებები მიენიჭა.

1924 წელს დაარსდა სოფელი საკობიანო. იქ ფშავლები ძირითადად ტოლოშოდან, ბანარიდან და ხადორიდან გადმოსახლდნენ. ხადორში, ტოლოშასა და ბანარაში ფშავლები მეტად ღარიბულად ცხოვრობდნენ. ამ სოფლებთან დაკავშირება მხოლოდ ბილიკებით იყო შესაძლებელი. ისინი ყორეებით ანუ ქვის მშრალი წყობით აშენებულ მინისიატაკიან სახლებში ცხოვრობდნენ. სახლებს არ ჰქონდა ფანჯრები, თბებოდნენ შუაცეცხლით. ზოგიერთი სახლის კუთხეში მრგვლად მიშენებული იყო საკვამური. ზამთარში საქონელიც ბინაში შემოჰყავდათ.

1929 წლის შემოდგომიდან დაიწყო სასოფლო-სამეურნეო არტელების ჩამოყალიბება. თელავის მაზრიდან პანკისის ხეობაში მოვლინებული და ადგილზე მყოფი კომუნისტები მოსახლეობაში არტელების უპირატესობისა და მასში გაერთიანების აუცილებლობაზე სისტემატურ აგიტაციას ეწეოდნენ. მცირე საკარმოდამო ნაკვეთების გარდა, ხეობის სავარგულები მთლიანად არტელებში გააერთიანეს. გლეხებს ჩამოართვეს სანარმოო საშუალებები, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი: გუთნები, ფარცხები, ურმები და ყოველივე ამას თავი მოუყარეს კანტორის ეზოში. ისედაც გაჭირვებულ გლეხობას საქონელიც ჩამოართვეს. პირუტყვი მოსახლეთა შედარებით დიდ სადგომებში შერე-

კეს და იქ მიუჩინეს მომვლელები. თ. ბაინდურაშვილის ცნობით, „იმის გამო, რომ პარტიული ხელმძღვანელები თავისი შეხედულებების მიხედვით აერთიანებდნენ პირუტყვს არტელებში, ამიტომ თითქმის ყველა გლეხი კლავდა 1-2 სულ მსხვილფეხას ოჯახში ხორცად გამოყენებისათვის, ამის შედეგად რაიონში არსებული მსხვილფეხა პირუტყვის თითქმის 10–15% 1930 წლის 1 იანვრამდე დაიკლა. არტელში გაერთიანებული საქონლის დიდი ნაწილი კი მოუვლელობისა და საკვების ნაკლებობისგან 1930 წლის იანვარ-თებერვალში დაეცა. განსაკუთრებით დიდი ზარალი განიცადა ცხვარმა. ცხვრის სულადობა თითქმის განახევრდა“ [7. 50].

ხეობაში სასოფლო-სამეურნეო არტელების შესაქმნელად წინასწარ არ ჩატარებულა მოსამზადებელი სამუშაოები. არ არსებობდა არც პროგრამა და არც დებულება იმის შესახებ, თუ როგორ გაერთიანებულიყო მიწა და ინვენტარი არტელებში, როგორ აღერიცხათ პირუტყვი და მისთვის როგორ მოევლოთ. საბუღალტრო აღრიცხვა არ წარმოებდა. არავინ იცოდა, როგორ მოქცეულიყო. თ. ბაინდურაშვილის ცნობით, „სოფლის მეურნეობა კატასტროფის წინაშე იდგა. საგაზაფხულო თესვა ახლოვდებოდა. არავითარი სამზადისი არ მიმდინარეობდა. არ იყო თესვა. მუშა პირუტყვი მოუვლელობისაგან გახდა, ნაწილი დაიხოცა. თითქმის შეწყდა რძის წარმოება. არაფერი კეთდებოდა ცხვრის დოლის ჩასატარებლად“ [7. 51].

კოლექტივიზაციის პროცესი შედარებით წარმატებით დუმასტურში დაიწყო. 1930 წელს კოლექტივში 12 ოჯახი გაერთიანდა. ყველაზე უმინო და სანყალი გლეხები თავკაცებად დანიშნეს: გიგლექსი – ალექსი გიგას ძე ცხოვრებოვი კოლმეურნეობის თავმჯდომარე გახდა, მოანგარიშე კი სტეფანე ჯაბიევი.

1932 წელს დუმასტურის მთელი მოსახლეობა განევრიანდა კოლმეურნეობაში, გარდა ცნობილი ილოკო შავლოხოვის ოჯახისა. ილიკო შავლოხოვი იმ დროს უკვე კომუნისტური პარტიის რიგებიდან იყო გარიცხული და რაიონიდან წასული. ამიტომ ხელისუფლება მას ეჭვის თვალთ უყურებდა. ასეთ ოჯახებს, როგორც წესი, კოლმეურნეობაში არ ღებულობდნენ და მძიმე შრომით მონეულ მოსავალს ართმევდნენ, მათ ქონებას კონფისკაციას უკეთებდნენ.

საბჭოთა რეჟიმის თვით მგზნებარე თაყვანისმცემელმა, ილიკოს ვაჟმა, 80 წელს მიღწეულმა შოთა შავლოხოვმა 2003

ნელს მიამბო იმის შესახებ, თუ როგორ სასტიკად ილახებოდა კოლექტივიზაციის წლებში ადამიანის ელემენტარული უფლებები, თუ როგორ ავინრობდნენ ადგილობრივი კომუნისტები საბჭოთა ხელისუფლების ერთგულებაში ეჭვიმიტანილ ოჯახებს: „ძალიან კარგად მახსოვს, – ყვება შოთა შავლოხოვი, – 1932 წელს დედაჩემს დუმასტურის განაპირას, ნიფლოვანში, სამემოდგომო ხორბალი ეთესა, ხორბალი მომკილი იყო და სახლში გასალენად უნდა წამოგველო. ნავედით ურმით. ერთ მხარეზე ხარი მურემა გვება, მეორე მხარეზე – ფურკამეჩი მელანო. დედაჩემს თან გრძელი, უქარქაშო, უტარო ხანჯალი წამოელო. ძალიან მიკვირდა, რაში სჭირდებოდა ქალს იარაღი. ნიფლიანში ნამკალის დადებაზე დედაჩემს ვასო თედევევი და კუტუნა დაეხმარნენ, გამოყოლა კი ვერ გაბედეს. მათ იცოდნენ, რომ ხელმძღვანელობა ჩვენთვის ხორბლის ჩამორთმევას და კოლმეურნეობის კალოზე მის ჩამოცლას აპირებდა. სწორედ, ნიფლიანის ხევიდან რომ ამოვედით, იქ, სადაც ნასაკირალებია, დაგვხვდა კოლმეურნეობის თავკაცობა. თუ ხორბალს ჩამოგვართმევდნენ, ჩვენ ზამთარში შიმშილით დავიხოცებოდით. როგორც კი ურემი გაგვაჩერებინეს, დედაჩემმა ურმის ძნიდან ამოაძრო ხანჯალი და ოსურ ენაზე დაიმუქრა: „აბა, წინ დამიდგეს, ვინც კაი ბიჭია!“

კოლმეურნეობების ჩამოყალიბების პროცესში მრავალი უსამართლობა ხდებოდა. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ შეძლებული გლეხები. მათ ოჯახში აღარაფერს უტოვებდნენ, ყველაფერი სასოფლო-სამეურნეო არტელში მიჰქონდათ.

რადგანაც კოლექტივიზაცია დუმასტურში შედარებით წარმატებულად მიმდინარეობდა, რაიონულმა ხელმძღვანელობამ ორი დუმასტურელი კოლმეურნე, რუსული ენის მცოდნე ნიკალა შავლოხოვი და კობილა გერგაული, სტავროპოლის მხარეში მიაგვლინა. მათ იქ დუმასტურის კოლმეურნეობისთვის განსაკუთრებული ჯიშის 16 ძროხა და ერთი ბულა გამოატანეს, რომელიც ადგილობრივი მდიდარი გლეხებისთვის ჩამოერთმიათ. შოთა შავლოხოვი იგონებს: „ნამდვილად შესანიშნავი ჯიშის პირუტყვი ჩამოიყავანეს. მათ სანახავად თითქმის მთელი ხეობის მოსახლეობა მოდიოდა“.

მიუხედავად იმისა, რომ დუმასტურის კოლმეურნეობა მონინავედ ითვლებოდა, საერთო საკუთრებას გლეხები მაინც გულგრილად და უყურადღებოდ ეკიდებოდნენ. 1935 წლის 21

იანვარს თელავის რაიონული გაზეთი „კოლმეურნის ხმა“ წერდა: „დუმასტურის კოლმეურნეობის ხელმძღვანელმა ამხანაგებმა შემოდგომის ხვნა-თესვის შემდეგ სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი უპატრონოდ სადღაც მიყარ-მოყარეს და დღესაც არ იციან, სად აქვთ, ან რა ბედი ეწვია კოლმეურნეობის 13 გუთანს, 6 კავს, 6 კავის სახნისს, თოკებს, ტომრებს და სხვა“.

დუმასტურში კოლმეურნეობა 1935 წლიდან გაძლიერდა. მოსახლეობისთვის ჩამორთმეული საქონლის ხარჯზე კოლმეურნეობის მეცხოველეობის სულადობა საგრძნობლად გაიზარდა. მსხვილფეხა პირუტყვი 350 სულს შეადგენდა, მათ შორის ხარი და კამეჩი 90 სულს. აღსანიშნავია, რომ იმ პერიოდში უპირატესობა ენიჭებოდა გამწვევ ძალას. კომეურნეობას ასევე ჰყავდა 2200 სული ცხვარი და თხა, ცხენი – 18 სული.

1935 წელს დუმასტურის კოლმეურნეობა დაჯილდოვდა საქართველოს რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის სამინისტროს ქების სიგელით. მინიან ჩარჩოში ჩასმული დუმასტურელი კოლმეურნეების ქების სიგელი დიდხანს იყო გაკრული სოფლის კანტორის კედელზე.

დუმასტურელი ოსები ხალისით მუშაობდნენ საკოლმეურნეო მიწდვრებში. ყოველმა ბრიგადამ მორიგეობა დაანესა, თუ რომელ დღეს რომელი კოლმეურნის ოჯახი მოამზადებდა სადილს. სადილის მომზადებაშიც სოციალისტური შეჯიბრება გამოცხადდა. მოსავლის აღების პერიოდში კოლმეურნეობის თითოეული ბრიგადის სადილობა დღესასწაულს ჰგავდა.

XX საუკუნის 40–50-იან წლებამდე ხეობაში ძირითადი ტრანსპორტი იყო ურემი. ხეობიდან რაიონულ ცენტრში გადაადგილება უფრო მოსახერხებელი რომ ყოფილიყო, აკეთებდნენ ოთხთვლიან ე.წ. ფურგუნს, რომელშიც ცხენები იყო შებმული. პანკისის მოსახლეობა ამგვარი ოთხთვლიანი ფურგუნებით მიდიოდა ალავერდში, თეთრ გიორგში, აგრეთვე თელავში, საიდანაც მატარებლით თბილისში შეიძლებოდა გამგზავრება.

ხეობის მოსახლეობა სამგზავროდ იყენებდა აგრეთვე ორთვლიან ეტლს, რომელსაც პანკისელები ლილეინკას ეძახდნენ. ლილეინკა ფაიტონს ჰგავდა. **XX** საუკუნის 30-იან წლებში პანკისის ხეობაში მელილეინკე იყო მოჩუყა ადოს ძე ქავთარაშვილი. მოჩუყას ლილეინკით მგზავრები ხეობიდან ახმეტასა და თელავში გადაჰყავდა.

XX საუკუნის 30-იან წლებში მდინარე ილტოზე ააგეს ხიდი და რაიონულ ცენტრთან დაკავშირება უფრო გაადვილდა. იმავე პერიოდში ახმეტაში აუშენებიათ დიდი სახერხი ქარხანა. მოჩუყას ლილეინკაში ჩაუსხამს ხეობის უხუცესები, რომლებიც მატანს არ იყვნენ გაცილებულები და ისინი ახმეტაში გაუსეირნებია. მოხუცებს ხიდი და სახერხი ქარხანა უნახავთ. თურმე გაოცებულები უყურებდნენ, როგორ იხერხებოდა უზარმაზარი ხეები.

1942 წელს მოჩუყა მეორე მსოფლიო ომში გაიწვიეს. ის ქერჩში იბრძოდა და იქ უგზოუკვლოდ დაიკარგა.

კოლექტივიზაციამ განსაკუთრებით დააზარალა პანკისის ხეობის მთის სოფლები: ბანარა, ტოლომა, ხადორი და, აგრეთვე, ძიბახევი, სადაც ძირითადად ფშავლები ცხოვრობდნენ. რადგან კოლმეურნეობების შექმნა უგზოობის გამო იქ გარკვეულ სირთულეს ქმნიდა, საბჭოთა ხელისუფლების ადგილობრივი წარმომადგენლები ადგნენ და 1936 წელს ისინი საკობიანოსა და ბაყილოვანში ჩამოასახლეს.

დარო ჯველაურის გადმოცემით, კოლექტივიზაციის წლებში ხადორი მოსახლეობისგან თითქმის მთლიანად დაიცალა. თუმცა მათ მთასთან კავშირი არ გაუნწყვეტიათ. ზაფხულობით ისინი ხადორში ადიოდნენ, ზამთარს კი ბაყილოვანში ატარებდნენ. ხადორში ძირითადად ცხვარ-ძროხა აჰყავდათ. ბარში ჩამოსახლება მამდე ხადორელები მთაში კარტოფილის უხვ მოსავალს იღებდნენ. მათ იმდენი ლობიო მოჰყავდათ, რომ კალოზე ცხენებით ლენავდნენ. ხადორელთა უმრავლესობას 5-6 სული ხარი ჰყავდა. ხარებით ისინი მიწას ამუშავებდნენ. ხორბალი სიცივის გამო იქ შემოსვლას ვერ ასწრებდა, ამიტომ მის ნაცვლად ქერსა და სვილს თესავდნენ. ხადორლებს მოჰყავდათ, აგრეთვე ადრეულა ჯიშის წითელი სიმინდი, რომელიც მთის პირობებში უხვ მოსავალს იძლეოდა. ხადორში ძლიერ ყოფილა განვითარებული მეფუტკრეობაც. ბარში ჩამოსახლებამდე, მიხეილ ლუბიანურის გადმოცემით, ზოგიერთ ფშაველს რამდენიმე ათასი სული ცხვარიც კი ჰყოლია.

ქურსიკა ლუბიანურის ოჯახს, სანამ ბაყილოვანში გადმოსახლებდნენ, სხვა ფშაველებთან ერთად ძიბახევი უცხოვრია. XX საუკუნის 30-იან წლებში ძიბახევი ქისტების სამიოდე კომლიც ცხოვრობდა, რომლებიც ძირითადად ქართულ ადათებ-

სა და ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს მისდევდა. როგორც ფშავ-ლები ყვებიან, ისინი ქისტებთან ერთად შრომობდნენ, ხატობაზე ერთად დადიოდნენ, მეგობრულად ცხოვრობდნენ და მეზობლობდნენ. ხეთისო გამიხარდის ძე ჯველაურმა მიაჩნო: „ქისტები ძიბახეუში ჩვენს ენაზე ლაპარაკობდნენ, ძმურად ვიყავით ერთმანეთთან და სანამ არ გავიზარდე, არც კი ვიცოდი, თუ ისინი ქისტები იყვნენ“.

„ – ბარში ჩამოსახლების შემდეგ, – მიყვება ხადორში დაბადებული და გაზრდილი დარო ჯველაური, – ბევრი თივა აღარ გვჭირდებოდა, რადგან მთავრობამ პირუტყვის დიდი ნაწილი ჩამოგვართვა. ამიტომ ხადორზე ბალახს აღარ ვთიბავდით. კომუნისტებმა კოლმეურნეობების ჩამოყალიბების დროს გაგვატყავეს. კოლმეურნეობაში სულ 50 ხარი იყო, ორმოცდაათივე გლეხებს ჩამოართვეს. ვისაც ხარი არ ჰყავდა, აყიდვინეს და ის შეაყვანინეს კოლექტივში. საქონელი ორ ძროხასა და ათ ცხვარზე მეტი არ უნდა გვყოლოდა. ერბოს, ხორცსა და კვერცხს გვანერდნენ. ერთ ძროხაზე წელიწადში სამი კილო ერბო უნდა ჩაგვებარებინა მთავრობისთვის, აგრეთვე 40 კილოგრამი ხორცი, 60 კვერცხი. ობლიგაციების შესაძენად ყოველწლიურად 500 მანეთს გვახდევინებდნენ. თითოეულ სულ ძროხასა და ცხვარზე გადასახადს გვინებსებდნენ. გადასახადები იყო ყველაფერზე. ვინც ვერ გადაიხდიდა, მთავრობის წარმომადგენლებს მათი სახლებიდან ფარდაგები, საწოლები და სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო ნივთები ძალით გაჰქონდათ. ზოგჯერ ძროხებიც კი მიჰყავდათ“.

პანკისის ხეობის სოფლებში კოლექტივიზაციის პროცესი რთულად მიმდინარეობდა. დღევანდელი ახმეტის რიონის ტერიტორიაზე ყველაზე გვიან კოლმეურნეობები სწორედ იქ შეიქმნა, აგრეთვე, სოფელ მატანში. ხალხს არ უნდოდა თავისი პირუტყვისა და სახნავ-სათესი მიწების სასოფლო-სამეურნეო არტელში გაერთიანება. მაგრამ საბჭოთა ხელისუფლება თავისი მიზნების განსახორციელებლად ხალხის ნება-სურვილს არ ითვალისწინებდა. 1934 წლის შემოდგომიდან 1935 წლის გაზაფხულამდე პანკისის ხეობის სოფლებში, რომლებიც ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოში შედიოდნენ, საგაზაფხულო თესვის მოახლოებასთან დაკავშირებით და კომუნისტური ხელისუფლების დავალებით დაჩქარებული ტემპით რამდენიმე კოლმეურნეობა შე-

იქმნა. 1935 წლის შემოდგომისთვის ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოში, რომელსაც გიორგი ბაბუევი ხელმძღვანელობდა, უკვე 17 ახალი კოლმეურნეობა ჩამოყალიბდა. კოლმეურნეობებს კომუნისტი ბელადების სახელები და საბჭოთა იდეოლოგიასთან დაკავშირებული ტერმინები დაარქვეს. ასე მაგალითად, სოფელ ომალოში იყო ორი კოლმეურნეობა: „ახალი ომალო“ და „ბერიას სახელობის კოლმეურნეობა“, დედისფერულში – „კიროვის სახელობის“, საკობიანოში – „პირველი მაისის სახელობის“; „ბერიას სახელობის“ იყო აგრეთვე წინუბნისა და ქვემო ხალანის კოლმეურნეობები, დუმასტურის – „ოქტომბრის რევოლუციის სახელობის“, ბირკიანის კოლმეურნეობას ერქვა „გლეხის სინათლე“, დუისში ორი კოლმეურნეობა ჩამოყალიბდა: „წითელი პანკისი“ და „ვოროშილოვის სახელობის“. ორი კოლმეურნეობა იყო სოფელ ჯოყოლოშიც: კოსარევისა და შვერნიკის სახელობის კოლმეურნეობები. გამონაკლისი იყო ყვარელწყლის კოლმეურნეობა, რომელიც ვაჟა-ფშაველას სახელს ატარებდა.

ამრიგად, 1935 წლის შემოდგომისათვის პანკისის ხეობა, რომელიც ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოში შედიოდა, მთლიან კოლექტივიზაციაქმნილ საბჭოდ გადაიქცა.

პანკისის ხეობის კოლმეურნეობებში XX საუკუნის 30-იან წლებში ძირითადად მემინდვრეობა და მესაქონლეობა დაინერგა. ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოს საკოლმეურნეო ფართობზე XX საუკუნის 30-იან წლებში საერთოდ არ იყო ვენახები, არც საკოლმეურნეო ფართობზე და არც კერძო სექტორზე.

კოლმეურნეობების ჩამოყალიბებისთანავე სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადეს ე.წ. კულაკურ ელემენტებს. პანკისის ხეობაში ხალხი ღარიბად ცხოვრობდა, ამიტომ ხელისუფლებას გასაკულაკებელი ცოტა ეგულებოდა. ვისაც მოჯამაგირე ჰყავდა, აციმბირებდნენ ან შუა აზიაში ასახლებდნენ. დუისიდან დავით მარგოშვილი გააკულაკეს. მას ბევრი ცხვარი ჰყავდა, ცხვარი ჩამოართვეს და თვითონ კი ყაზახეთში გადაასახლეს.

ხვთისო გამიხარდის ძე ჯველაურის გადმოცემით, 30-იან წლებში ქვეყანაში ხშირი იყო გაკულაკების შემთხვევები, მაგრამ ხადორში სულ ღარიბები ცხოვრობდნენ, და, ამდენად, გასაკულაკებელიც არავინ იყო. მათ ოჯახში თურმე ერთი ობოლი, მამიაურების ბავშვი იზრდებოდა, შვიდი წელი უცხოვრია მათ

სახლში. მთავრობას ის ბიჭი მოჯამაგირედ ჩაუთვლია და ამიტომ გამიხარდი ჯველაურის ოჯახს გაკულაკებას უპირებდნენ.

პანკისის მოსახლეობას ინფორმაცია არ ჰქონდა ქვეყანაში მიმდინარე პროცესებზე. ხეობაში პრესა არ ვრცელდებოდა, ერთადერთ საინფორმაციო საშუალებას ქუჩაში დაყენებული ხმა-მალა მოლაპარაკე რადიო წარმოადგენდა. მთელ ხეობაში ორი რადიო დაემონტაჟებინათ, მაგრამ ორივე თვეების მანძილზე უმოქმედოდ იყო გაჩერებული.

დუმასტურის ოქტომბრის სახელობის კოლმეურნეობაში 1937 წლის შემოდგომაზე, მოსავლის განაწილების წინ, კოლმეურნეებს არ გააცნეს მათ მიერ გამომუშავებული შრომადღეების რაოდენობა, რასაც მოჰყვა მშრომელთა უკმაყოფილება. ადამ გასიევეს 88 შრომადღეზე დააკლეს პროდუქტები და ფული.

ერთი სიტყვით, ხალხი საკოლმეურნეო მინდვრებში ათენ-ალამებდა, ოფლს ღვრიდა და ხშირად იმ მიზეზულ გასამრჯელოსაც არ იღებდა. მშრომელებს ატყუებდნენ, აკლებდნენ შრომადღეებს, ართმევდნენ ნაოფლარს და წლიდან წლამდე მთელ ოჯახს ულუკმაპუროდ ტოვებდნენ.

დედისფერულის კიროვის სახელობის კოლმეურნეობაში 1935 წლის შემოდგომაზე, როგორც გაზეთი „კოლმეურნის ხმა“ (№95 (348)) იუწყება, მოსავლის განაწილების დროს, გლეხებს არ დაუჯამებიათ შრომადღეები. მათ არც ინსტრუქტორ-ბუღალტერს მოუცადაეს და არც რაიმინგანის უფროსს. თავიანთი მონეული სიმინდის განაწილება იქვე მინდორშივე დაიწყეს: – „ეს მე, ეგ შენ, ის მიხოს.“ ასე ისმოდა მინდორში საღამომდე. საღამოს კი დარჩენილი ცოტაოდენი სიმინდი კოლმეურნეობის ბელელში ჩაყარეს. როდესაც რაიონიდან პარტიული ხელმძღვანელები მივიდნენ და ჰკითხეს, ჩვენს დაუკითხავად, მოანგარიშის გარეშე, რატომ გაინაწილეთო, გლეხებმა მკვახედ უპასუხეს: – ჩვენ მოანგარიშე არ გვჭირდება, ჩვენს ნაშრომს ასეც კარგად ვინაწილებთო.

კოლმეურნეობებისთვის ზემოდან მიცემული გეგმები ხშირად არ სრულდებოდა. გლეხები გულგრილად ეპყრობოდნენ საკოლმეურნეო ქონებას. კოლმეურნეობის კუთვნილ მუშა პირუტყვს დროზე არ აძლევდნენ საკვებს, ნყალსა და მარილს. ხშირად კოლმეურნეობის საქონელი ღამე გარეთ, ღია ცის ქვეშ რჩებოდა, საქონელი ცივდებოდა და იხოცებოდა.

კოლმეურნეობებს კი ჰქონდათ სამუშაო ინვენტარის შესახებ ფარდულები, მაგრამ გუთნები და სხვა იარაღები აქა-იქ ეყარა, რის გამოც ინვენტარი წვიმისაგან იჟანგებოდა და ფუჭდებოდა. 1939 წელს საკობიანოს პირველი მაისის კოლმეურნეობაში, როდესაც ხალხი შიმშილობდა, დაუდევრობის შედეგად დაღუპა 400 კგ სიმინდი. იმავე კოლმეურნეობაში არტელის თავმჯდომარემ და საწყობის გამგემ შეცდომაში შეიყვანა მოანგარიშე. გაანანილეს მეტი პროდუქტი, ვიდრე სინამდვილეში ჰქონდათ. ამის შედეგად 11 კოლმეურნეს ერთი მარცვალი სიმინდიც კი არ მიუღია. ფონდების გამოყოფაზე კი თავი არავის შეუწუხებია.

წინუბნის ბერიას სახელობის კოლმეურნეობის გამგეობა უდარდელად მოეკიდა ხეხილის ნარგავის მოვლას. არც ნაკვეთები შემოღობეს და არც ნიადაგი გაუფხვიერეს. ხეხილის ნარგავს პირუტყვი ანადგურებდა. ერთ თვეში გახმა 60 ძირი. კოლმეურნეობის თავმჯდომარე კი რიხიანად აცხადებდა: „ხეხილის მოვლისათვის ჯერ არ მცალია, მაგას რომ ვუპატრონო, სხვა გეგმები ჩამომრჩება და გამლანძღავენო.“

არც ზემო კუნახტის ყანები იყო შემოღობილი. პირუტყვი ყანებში შედიოდა და მოსავალს ანადგურებდა. გლეხები პირად სარგებლობაში მყოფ ცხენებს ყანის ნაპირებში აბამდნენ. ცხენები ეშვებოდნენ და მოსავალს ანადგურებდნენ.

ქვემო ხალანის ლ. ბერიას სახელობის კოლმეურნეობის სასაქონლო ფერმაში 1938 წელს სულ 4 სული ძროხა ჰყავდათ. მაგრამ იმის გამო, რომ მათზე განსაკუთრებული მომვლელი მიმდგრებული არ იყო, ძროხის რძე იკარგებოდა. გარდა ამისა, არტელის ხელმძღვანელმა თვითნებურად დაკლა კოლმეურნეობის კუთვნილი ბოჩოლა.

კოლმეურნეობის საერთო კრებებს გლეხები აბუჩად იგდებდნენ და მას კოლმეურნეთა მხოლოდ 50% თუ ესწრებოდა. ოქმებში კი წერდნენ, კრებას ესწრება წევრთა უმრავლესობაო.

დეუსის კოლმეურნეობას „წითელ პანკისს“ 1938 წელს ჰქონდა 26 ურემი. მაგრამ უხეირო მოპყრობისა და მოუვლელობის გამო გაფუჭდა 18 ურემი, რომელიც უპატრონოდ მიაგდეს. კოლმეურნეობის სახსრებით აშენებული სამი სასიმინდე დაღუპა და ჩაიქცა.

პარტიული ხელმძღვანელობა, რომელიც რაიონში იყო მოკალათებული, არაფრად აგდებდა კოლმეურნეთა საქმიან წინადადებებს. მაგალითად, დუისელებმა მრავალჯერ მოითხოვეს კრამიტისა და კირის გამოწვის, აგრეთვე სხვა საწარმოთა აშენების ნებართვა. მაგრამ ამას ყურადღება არავინ მიაქცია.

დუმასტურში ხუთი წლის მანძილზე მუშაობდა მშვენივრად მოწყობილი საბავშვო ბაღი. 1936 წელს კი რატომღაც დახურეს. კოლმეურნეობის საერთო კრებამ რამდენჯერმე აღძრა შუამდგომლობა რაიმინგანის და განათლების განყოფილების წინაშე, მაგრამ ბაგა-ბაღში მუშაობა მაინც არ განახლდა.

სოფელ დუმასტურის კოლმეურნეობას ჰქონდა კრამიტის დამამზადებელი ქარხანა, რომელიც საკმაოდ დიდ შემოსავალს იძლეოდა. როგორც „კოლმეურნის ხმა“ (№82, (556)) გვამცნობს, მარტო 1936 წელს ქარხანაში დამზადდა 8950 ცალი კრამიტი, რამაც მნიშვნელოვნად გაზარდა კოლმეურნეთა შემოსავალი. მაგრამ მომდევნო 1937 წელს ის უპატრონოდ მიაგდეს და დაინგრა.

პანკისის ხეობის ირგვლივ უამრავი წყაროები მოჩუხჩუხებს, მოსახლეობას კი სასმელი წყალი ენატრებოდა. სოფელ საკობიანოს ზემო უბნის მოსახლეობამ მრავალჯერ მიმართა სასოფლო საბჭოს, რომ წყაროს გამოყვანაში დახმარებოდა. სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარე ელიოზ გუმაშვილი გულწრფელად დაჰპირდათ: – დაიწყეთ, ხელს შეგიწყობთ, დაგეხმარებითო. მაგრამ ამოდ. დაპირება დაპირებად დარჩა. რაიონიდან ცნობა მიიღეს, – ცემენტი არა გვაქვსო.

დუმასტურის სამხრეთ-აღმოსავლეთით საოცრად გემრიელი და ცივი წყაროს წყალი გადმოდიოდა, მაგრამ მის კეთილმოწყობაზე და მისასვლელი გზის შეკეთებაზე არავინ ზრუნავდა.

ხალხი წლიდან წლამდე საკოლმეურნეო მინდვრებში კაპიკების საფასურად ოფლს ღვრიდა, მოსავალი მოჰყავდა, სოფლების კეთილმოწყობაზე კი არავინ ზრუნავდა. მთავარი ამოცანა პარტიისგან დავალებული გეგმების შესრულება იყო. სოფლის გზები კი შესაკეთებელი რჩებოდა. გლეხებს მძიმე საყოფაცხოვრებო პირობებში უხდებოდათ მუშაობა.

სოფელ ჯოყოლოში გაიხსნა პურის საცხობი, რომელიც ემსახურებოდა როგორც ჯოყოლოს, ისე მახლობელი სოფლების

მცხოვრებლებს. იქ ცუდი ხარისხის პური ცხვებოდა, რაც ხალხის გულისწყრომას იწვევდა.

პანკისის ხეობაში ადგილობრივი კოლმეურნეების გარდა შრომით საქმიანობას საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან მოვლინებული სპეციალისტებიც ეწეოდნენ. ისინი მთავრობის განკარგულებით იყვნენ გამოგზავნილნი, რის გამოც თვეების მანძილზე წყდებოდნენ თავიანთ ოჯახებს და მხოლოდ კუთვნილი მცირე ხელფასით ირჩენდნენ თავს; სამაგიეროდ, პარტიულ დავალებებს ერთგულად და თავდადებით ასრულებდნენ. ჯოყოლოს აგროტექნიკოსი ვანო ჩხეტიანი 1935 წლის სექტემბერში აღმფოთებული იყო რაიონულ ხელმძღვანელობაზე, რომელიც კუთვნილ ხელფასს არ აძლევდა. გაზეთ „კოლმეურნის ხმაში“ (№86 (339)) ვკითხულობთ: „უკვე შესრულდა ხუთი თვე, რაც არ მიმიღია ხელფასი, – აცხადებდა ვანო ჩხეტიანი, – ვმუშაობ აგროტექნიკოსად ჯოყოლოს საბჭოში. მე ადგილობრივი მცხოვრები არა ვარ, ყველაფრის ყიდვა მიხდება ბაზარზე. ხელფასის თავის დროზე მოუცემლობა გავლენას ახდენს ჩემს ნორმალურ და ნაყოფიერ მუშაობაზე. გარდა ამისა, არ მიმიღია 1934 წლის ობლიგაციები. როდესაც ამის შესახებ მივმართავ რაიმიზგანს – ფინგანში მაგზავნიან, ფინგანიდან მიწვანში: ასე მანვალებენ იმ საქმეზე, რომელიც ყოველგვარი ბიუროკრატიული მოპყრობის გარეშე და დროზე შეიძლება მოგვარდეს.“

კოლმეურნეობებსა და კოოპერატივებში დასაქმებული მუშა-მოსამსახურეები აგდებით ეკიდებოდნენ ე.წ. საერთო-სახალხო საკუთრებას. ყველა ცდილობდა, რაც შეიძლება მეტი წაეგლიჯა „საერთო ქონებიდან“. ჯოყოლოს კოოპერაციის მუშაკებმა სახელმწიფო ქონების დატაცება ნელ-ნელა დაიწყეს. ჯერ იყო და თითქოს არასწორი აღრიცხვის გამო 431 მანეთის ქონება „მოტეხეს“. ჯოყოლოში იმ დროს მელორეობის ფერმები ჰქონდათ. კოოპერაციის მუშაკებმა გადამალეს ორი დიდი ღორი, ორი ბურვაკი და 12 ფრთა ქათამი. მაგალითად, ჯოყოლოს განყოფილებიდან ვინმე სამსონ შიუკაშვილზე გასცეს 10 სული ღორი, ნოქარ ყარალაშვილზე ერთი ღორი, ნიკო ებიტაშვილზე ერთი სული ღორი. „მებრძოლის“ ფსევდონიმით „კოლმეურნის ხმაში“ (№51) გამოქვეყნებულ წერილში, ავტორი დამნაშავეების სასტიკ დასჯას მოითხოვდა. ამგვარი პათოსი დამახასიათებელი იყო XX საუკუნის 30-იანი წლების წითელი პრესისთვის.

სამსახურის ხელმძღვანელები და პარტიული აქტივისტები გალატაკებულ მშრომელებს აიძულებდნენ, რომ ავია ლატარიის ბილეთები შეეძინათ. ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოში 1934 წლის იანვარში 550 მანეთის ღირებულების ავია ლატარიის ბილეთები დარიგდა. მისი გავრცელება მიმდინარეობდა კომუნისტური ლოზუნგით: „არც ერთი კომკავშირელი და უპარტიო ახალგაზრდა ლატბილეთის გარეშე“.

მასწავლებლებს კუთვნილ ხელფასს საკვები ულუფით უნაზღაურებდნენ. ხშირად, თვეების მანძილზე, კუთვნილ პროდუქტებსაც არ აძლევდნენ. 1934 წელს პანკისის ხეობის მასწავლებლებმა სექტემბრის და ოქტომბრის თვეების კუთვნილი ნორმები: პური, შაქარი, საპონი და სხვა ნივთები დეკემბერში მიიღეს, ხოლო ზოგიერთ მასწავლებელს მაისის შემდეგ საერთოდ არ ჰქონდა მიღებული გასამრჯელო. ასე გრძელდებოდა თვეებისა და წლების მანძილზე.

1933–1934 სასწავლო წელს პანკისის ხეობის სკოლები სრულიად მოუმიზადებლნი შეხვდნენ. ხელმძღვანელ ორგანოებს არ უფიქრიათ სწავლის დასაწყებად სასკოლო შენობები მოემზადებინათ და მოსწავლეებისთვის ნორმალური პირობები შეექმნათ. მთელ ხეობაში სწავლა რამდენიმე კვირის დაგვიანებით დაიწყო, ისიც სრულიად შეუფერებელ შენობებში. სწავლებისთვის გამოსადეგი იყო მხოლოდ სამი სოფლის სკოლის შენობა: დუმასტურის, ყვარელწყლის და ჯოყოლოსი. დანარჩენ სკოლებში მეცადინეობის ჩატარება თითქმის შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან ფანჯრებს მინები ჩამტვრეული ჰქონდა, ოთახებში კი ბნელოდა და ციოდა.

არც ერთი სკოლა არ იყო უზრუნველყოფილი ინვენტარით, სასწავლო ნივთებით, სასწავლო გეგმებით და სათბობი მასალით. სკოლების 50%-ს არ ჰქონდა სამუშაო პროგრამა და სასწავლო ცხრილები, არ გააჩნდათ სახელმძღვანელოები, ძალზე სუსტი იყო პედაგოგონალიც.

დუისისა და ხალანის მოსახლეობამ გადანყვიტა თავიანთი ბავშვებისთვის თვითონ აეშენებინათ სკოლები. დუისსა და ხალანაში სკოლების მშენებლობა 1932 წელს დაიწყო. ჯოყოლოს სასოფლო საბჭომ, რომელშიც მთელი ხეობის სოფლები შედიოდა, გამოყო კომისიები, რომლებიც დადიოდნენ ოჯახებში და

სრული ნებაყოფლობის საფუძველზე აგროვებდნენ თანხებს სკოლების მშენებლობისთვის.

1939 წელს დუისში გაიხსნა საშუალო სკოლა.

1939 წლის ივნისში კრემლში მოეწყო მასწავლებელთა მიღება და მათი დაჯილდოება. თელავის რაიონიდან გაიგზავნა ორი პედაგოგი, მათ შორის ბირკიანის დაწყებითი სკოლის მასწავლებელი ფიდო ლევანის ძე აბულაძე. ფ. აბულაძე დააჯილდოვეს მედლით „შრომითი მამაცობისათვის“.

გატარებული ღონისძიებები შედეგს არ იძლეოდა. ბავშვებს არ ჰქონდათ ცოდნის შეძენის ნორმალური პირობები. საკოლმეურნეო სამუშაოებზე 10–12 წლის ბავშვები გაჰყავდათ. მათი მუშაობა უნაყოფო იყო კოლმეურნეობისთვის, მოსწავლეები კი ცდებოდნენ მეცადინეობას.

XX საუკუნის 30-იანი წლების პანკისის ხეობისთვის დამახასიათებელი იყო კულტურისა და განათლების დაბალი დონე, მძიმე საყოფაცხოვრებო პირობები, სრული სიღატაკე; ამ ვითარებაში დაიწყო მეორე მსოფლიო ომი, რომელშიც 1941 წელს საბჭოთა კავშირიც ჩაება.

პანკისის ხეობა მეორე მსოფლიო ომისა და ჩეჩენ-ინგუშთა დეპორტაციის წლებში

„აქ ყველა სახლი ისე გამოსჩანს, როგორც არნივის დაცლილი ბუდე“.

გაბრიელ ჯაბუშანური

1941 წელს საბჭოთა კავშირი მეორე მსოფლიო ომში ჩაება. განსაკუთრებით აქტიური მონაწილეობა მიიღო ამ ომში ქართველმა ხალხმა.

მოსახლეობის 1939 წლის საკავშირო აღწერის მიხედვით, პანკისის ხეობის მოსახლეობა შეადგენდა 5707 სულს. იქიდან

3396 ცხოვრობდა დუისის სასოფლო საბჭოს სოფლებში, ხოლო 2311 ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოს სოფლებში.

ხეობიდან ომში გაიწვიეს 584 მამაკაცი, მათ შორის 450 კაცმა მონაწილეობა მიიღო საბრძოლო ოპერაციებში, იქიდან მხოლოდ 9-ს ჰქონდა ოფიცრის წოდება.

პანკისის ხეობა ადამიანური რესურსებით მეტად დაზარალდა. იქაც საყოველთაო მობილიზაცია გამოცხადდა, რაც შესაბამის სტატისტიკურ მონაცემებშიც აისახა.

დუისის სასოფლო საბჭოს სოფლები	მოსახლ. რაოდენ.	ომში გაიწვ.	ომიდან დაბრუნდა	დაიღუპა ან დაიკარგა
დუისი	1420	82	59	23
ქორეთი	341	49	29	20
წინუბანი	428	51	30	21
საკობიანო	381	64	42	22
კუნახტა	137	19	14	5
ყვარელწყალი	405	52	29	26
დედისფერული	122	9	6	3
სულ ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოს სოფლები	3396 მოსახლ. რაოდენ. 1939 წ.	322 ომში გაიწვ.	209 ომიდან დაბრუნდა	113 დაიღუპა ან დაიკარგა
ჯოყოლო	460	14	5	9
ბირკიანი	313	10	6	4
ომალო	482	20	12	8
დუმასტური	417	77	43	34
ქვემო ხალანანი	223	32	18	14
შუა ხალანანი	77	8	3	5
ზემო ხალანანი	147	11	6	5
სულ	2311	172	93	79

ქორეთელი ვლადიმერ ბაგაური ასე იგონებს მეორე მსოფლიო ომის წლებში თავის თანასოფლელთა შრომით საქმიანობას: „დაცარიელდა ჩვენი სოფელი მხიარული და დიდი ენერჯის

მქონე ახალგაზრდებისგან. ქორეთი დარჩა მოხუცებისა და ბავშვების ამარა. ისინი დიდი ენთუზიაზმით შეუდგნენ ყველა სახის სამუშაოს შესრულებას, დაულალავად შრომობდნენ ბიჭები და გოგონები. მიღებულ შემოსავალს ისინი დროულად აბინავებდნენ. დღევანდელ დღეს ამ გადასახედიდან რომ ვაკვირდებით მაშინდელ ყოფას, წარმოუდგენლად გვეჩვენება ასეთი კოლოსალური სამუშაოს შესრულება უმწეო მოხუცებისა და ბავშვების ხელით“.

პანკისის ხეობიდან ომში განვეული 584 კაციდან სხვადასხვა ორდენებითა და მედლებით დაჯილდოვდა 233 მეზრძოლი.

ომის პერიოდში ძლიერ შემცირდა სოფლის მეურნეობის პროდუქტების წარმოება. რაც კოლმეურნეობებში იქმნებოდა, მთლიანად სახელმწიფოს ბარდებოდა. მოსახლეობას მხოლოდ საკარმიდამოდან მიღებული შემოსავალი რჩებოდა. რადგან გლეხების პირად სარგებლობაში ე. წ. საკარმიდამო მამულს ძალზე მცირე ფართობი ეკავა, ხალხს იქ მონეული მოსავალი ზამთრამდეც არ ყოფნიდა.

განსაკუთრებული გმირობა გამოიჩინა მეორე მსოფლიო ომში პირველმა ქისტმა ოფიცერმა მაჟით ხანგოშვილმა და პირველმა ქისტმა მფრინავმა მახმად (მიხეილ) კოსტას ძე მარგოშვილმა.

დუისელი დათიკო (თათარა) დუიშვილი მეორე მსოფლიო ომში ფაშისტებთან ბრძოლაში ტყვედ ჩავარდა და იტალიის ტყვეთა ბანაკში აღმოჩნდა. სამშობლოში მას დარჩა მშობლები, მეუღლე, შვილი. მან ველარ შეძლო მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ საქართველოში დაბრუნდება. დათიკო დუიშვილმა ცხოვრების დარჩენილი წლები საფრანგეთში გაატარა და იქ გარდაიცვალა.

პანკისის ხეობიდან მეორე მსოფლიო ომში განვეული 584 კაციდან ბრძოლებში დაიღუპა ან უგზო-უკვლოდ დაიკარგა თითქმის ნახევარი – 254 კაცი.

რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ პანკისის მოსახლეობამ სოფელ დუისის დასავლეთით, დაბალ გორაზე, მემორიალი ააშენა, სადაც ისინი ყოველი წლის 9 მაისს მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულთა ხსოვნის აღსანიშნავად მართავდნენ სხვადასხვა ღონისძიებებს, დოღს, კონცერტსა და სპორტულ შეჯიბრებებს.

მეორე მსოფლიო ომის წლებში, კერძოდ, 1944 წლის 23 თებერვალს, ჩეჩენ და ინგუშ ხალხს თავს დაატყდა გაუგონარი ტრაგედია. იმ დროს, როცა ათასობით ჩეჩენი და ინგუში გერმანელი ფაშისტების წინააღმდეგ იბრძოდა, საბჭოთა მთავრობამ მთელ ვაინახ ხალხს ბრალი დასდო სამშობლოს ღალატში და ისინი საქონლისთვის განკუთვნილი ვაგონებით შუა აზიის ტრამალებში გადაასახლა.

1944 წლის მარტში საბჭოთა მთავრობას დაგეგმილი ჰქონდა აგრეთვე პანკისელი ქისტების შუა აზიაში გადასახლება. ორი თვის მანძილზე პანკისელი ქისტები სამკვიდროდან აყრის შემადრწუნებელი მოლოდინით ცხოვრობდნენ. თითოეულ ოჯახს მომზადებული ჰქონდა ქუმელი, საგზალი და სხვა საჭირო ნივთები შორეული მგზავრობისათვის. ისინი ყოველ ღამით ელოდებოდნენ სამხედრო რაზმების თავდასხმას და შუა აზიაში გადასახლებას. ორი თვის მანძილზე ხეობაში შიშმა და სიჩუმემ დაისადგურა.

ზოგიერთი ცნობით, პანკისელ ქისტებს დიდი დახმარება გაუწია სოფელ მატნის მაშინდელმა მოსახლეობამ. მათ დადებითად დაახასიათეს მეზობელი ვაინახები.

სხვა ვერსიით, თელავის რაიონულმა ხელმძღვანელობამ მთავრობის წინაშე პანკისელი ქისტების შრომითი მიღწევების შესახებ ვრცელი ანგარიში წარადგინა, რომ ისინი გეგმებს გადაჭარბებით ასრულებდნენ. ადგილობრივი ხელისუფლებაც, როგორც ჩანს, ცდილობდა უდანაშაულო ხალხის გადარჩენას. უთქვამთ, ქისტები ქართველები არიან, ჩვენთან ცხოვრობენ, ჩვენი გვარები აქვთ, ჩვენი ხალხია, არ გაასახლოთო.

ქართველი ხალხის ძალისხმევით ქისტები 1944 წელს, მართლაც, გადაურჩნენ დეპორტაციას. თუმცა ზოგიერთი პანკისელი ქისტი მაინც მოხვდა გადასახლებაში.

როგორც ცნობილია, პანკისელ ქისტებს ყოველთვის ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ ჩეჩნეთში. ის პანკისელი ქისტები, რომლებიც 1944 წლის 23 თებერვალს სტუმრად ან სამუშაოდ ჩეჩნეთში იმყოფებოდნენ, შუა აზიაში გადაასახლეს. ასეთ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ ალბას თუშიშვილი, ასიჰათ მახაური და სხვები.

დეპორტირებულთა შორის აღმოჩნდა სოფელ ჯოყოლოს ერთ-ერთი უხუცესი ვისერგი მუთოშვილი, რომელიც ჯერ მა-

ისტრიდან ჩამოუყვანიათ პანკისში, შემდეგ მთავრობის წარმომადგენლებს მოტყუებით თელავში დაუბარებიათ: – მამულებს მოგცემთ, უნდა დაგასახლოთო. ვისერგი ციხეში ჩაუსვამთ, იქიდან კი შუა აზიაში გადაუსახლებიათ.

შუა აზიაში გადასახლეს აგრეთვე XX საუკუნის 30-იან წლებში მთიანი ჩეჩნეთიდან პანკისის ხეობაში მიგრირებული ქისტებიც, ანუ ის ოჯახები, რომლებიც ახლადჩამოსახლებულნი იყვნენ საქართველოში.

ერთ-ერთი მათგანი იყო ხერხიევის ოჯახი. როგორც 1934 წელს დაბადებულმა ხამზათ ხერხის ძე ხერხიევმა მიაგებო, მისი მშობლები მაისტის სოფელ ტუგადან XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს გადმოსულან პანკისში და ბანარაში დასახლებულან. ტუგაში მათ სამსართულიან კოშკებში უცხოვრიათ. 1944 წლის გაზაფხულზე ხერხიევებთან ბანარაზე მისულან საბჭოთა ხელისუფლების წარმომადგენლები და უთქვამთ: – ადგილ-მამულებს მოგიზომავთო. ისინი მოტყუებით ჩაუყვანიათ თელავში და დაუპატიმრებიათ. მთავრობის წარმომადგენლებმა ხერხიევების ქონებას კონფისკაცია ჩაუტარეს, ყველაფერი ჩამოართვეს, მათი საქონელი კი კოლმეურნეობის ფერმაში შეერეკეს. ამის შემდეგ მთავრობამ ხერხიევის ოჯახი საქონლისთვის განკუთვნილი ვაგონით ყაზახეთში, ჯამბულის ოლქში გადასახლა, იქ, სადაც ჩეჩნები და ინგუშები ჰყავდათ დეპორტირებული. მაშინ ხამზათ ხერხიევი ათი წლის ყოფილა.

თუმცა იმ ვაინახებს, რომელთა გვარებსაც ჰქონდათ ქართული დაბოლოება „-შვილი“ ან „-ძე“, მალევე მისცეს სამშობლოში დაბრუნების ნებართვა. ჩეჩენი სვიაკაურების ერთ-ერთი შტოს, თათარაშვილების გვარის წარმომადგენლებმა ამ საშუალებით დააღწიეს თავი დეპორტაციას.

ჩეჩნებისა და ინგუშების შუა აზიაში გადასახლების შემდეგ თავისუფლებისმოყვარე ვაინახთა რამდენიმე ჯგუფმა თავი შეაფარა ჩეჩნეთ-ინგუშეთის, ფშავ-ხევსურეთისა და თუშეთის მიუვალ მთებს. ამბოხებულ ვაინახთა რაზმებს, რომლებსაც ხელისუფლება ოფიციალურად „ბანდიტურ დაჯგუფებებს“ უწოდებდა, თავ-თავისი წინამძღოლი ჰყავდა: იბი ალხასტი, აჰმად ხურბაროვი, ჰიდრის მაგომედოვი და სხვები. ისინი ხშირად შეიარაღებულ წინააღმდეგობას უწევდნენ КГБ-სა და საბჭოთა მილიციის რაზმებს.

ქართველი მთიელები ხელისუფლებისგან ფარულად ეხმარებოდნენ ამბოხებულ ვაინახებს. მოგვიანებით სწორედ ეს გახდა ხევსურების ბარში მასობრივი ჩამოსახლების ერთ-ერთი მიზეზი. მთავრობა მთის ხალხს უკვე აღარ ენდობოდა. დ. ხოჭავეის ცნობით, „ქართველმა მთიელებმა ფშავ-ხევსურეთის ჯვარ-ხატებში უდანაშაულოდ დასჯილი ჩეჩნებისა და ინგუშების სახელზე აღავლინეს ლოცვა-სავედრებელი. ქართველმა ხალხმა ხელისუფლებას არ მისცა საშუალება გადაესახლებინათ შუა აზიაში ჩეჩენი ქისტები, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიაზე ცხოვრობენ“. [138. 21].

ოფიციალური განცხადებით, დიდი ზარალი მიაყენა წითელი არმიის ნაწილებს ეგრეთ წოდებულმა „ჭიდრისის“ ბანდამ, რომლებიც ჩეჩნეთ-ინგუშეთიდან იყვნენ გადმოსულები და თავს ალაზნის ხეობაში აფარებდნენ. ისინი 1944 წლიდან 1953 წლამდე მოქმედებდნენ. მათი ძირითადი ნაწილი შეპყრობილი და დახოცილი იქნა, დანარჩენები კი შემოირიგა შინაგან საქმეთა სამინისტრომ 1953 წელს.

ამბოხებულ ჩეჩნებსა და ინგუშებს განსაკუთრებით თანაუგრძნობდნენ პანკისელი ქისტები. ამბოხებულებმა იცოდნენ პანკისელი ქისტების ამგვარი განწყობილების შესახებ და ალბათ ამ მიზეზით ხელისუფლებისგან დევნილმა იბი ალხასტის რაზმელებმა 1948 წელს პანკისის ხეობაში გამოზამთრება გადაწყვიტეს.

ქისტების მონათხრობის მიხედვით, ამბოხებულები ომალოს ჩრდილოეთით, მუნუხევეში დაბინავებულან. მუნუხევე გარეშე პირთათვის მოფარებულ ადგილს წარმოადგენს, გარდა ამისა, სოფელთან ახლოს მდებარეობს და ადვილი იქნებოდა იქიდან ამბოხებულთა სურსათ-სანოვაგით მომარაგება. მთავრობას უკვე ჰქონდა ინფორმაცია ხევსურეთის სოფელ ანდაქიდან კავკასიონის სამხრეთ ფერდობზე იბი ალხასტის რამდენიმეკაციანი რაზმის გადმოსვლის შესახებ. ამიტომ უშიშროების სამსახურმა ბირკიანში საგუშაგო მოაწყო.

პანკისელი ქისტები ჩეჩენი ამბოხებულებისადმი აშკარა მხარდაჭერას ვერ ბედავდნენ, რადგან მათ 1953 წლამდე, სტალინის გარდაცვალებამდე, მუდამდღე ჰქონდათ შუა აზიაში გადასახლების შიში.

ნადირობის დროს, ზამთარში, ვილაცას დათოვლილ ტყეში იბი ალხასტის რაზმის ადგილსამყოფელი უნახავს. როგორც ქისტები ამბობენ, იბი ალხასტის დაჯგუფების წევრები დაასმინეს. თუმცა ძალოვნებმა მათი შეპყრობა მაინც ვერ მოახერხეს. ერთგულმა ქისტებმა დროულად შეატყობინეს იბი ალხასტს, რომ ისინი გაცემულები იყვნენ და ცოტა ხანში მათზე თავდასხმა მზადდებოდა. უამინდობისა და დიდთოვლობის მიუხედავად, იბი ალხასტის რაზმმა სასწრაფოდ დატოვა მუნუხევი და ხევსურეთში გადასასვლელად გეზი კვლავ ჩრდილოეთისკენ აიღო. მათ იმდენად სწრაფად დატოვეს ბანაკი, რომ პროდუქტების წაღებაც ვერ მოახერხეს. როდესაც იქ მილიციელები მისულან, ხეებზე გასაშრობად ჩამოკიდებული აუარებელი ხორცი უნახავთ. როგორც ჩანს, დევნილი მებრძოლები საქონლის ხორცს ახმობდნენ, ყალს აკეთებდნენ და იმით იკვებებოდნენ. თვითმხილველთა ცნობით, მილიციელებს შვიდი ცხენით ჩამოუზიდავთ ის ხორცი სოფელში.

შუა ზამთარში, მძიმე კლიმატურ პირობებში, დიდთოვლობასა და უამინდობაში კავკასიონის ქედზე გადასვლა თითქმის შეუძლებელია. იბი ალხასტის რაზმმა ანდაქში გადასვლის მეტად სახიფათო გადაწყვეტილება მიიღო, მაგრამ მათ სხვა არჩევანი არ ჰქონდათ. მღევარი ფეხდაფეხ მისდევდათ. თოვლზე კი მკაფიოდ ჩანდა მათი ნაკვალები.

ირაკლი დაქიშვილის გადმოცემით, პანკისის ჩრდილოეთით, ქოჩადლის ხეობა ჩეკისტებით გაივსო. მათ დავალებული ჰქონდათ იბი ალხასტის რაზმის დაპატიმრება ან განადგურება. ვერავინ წარმოიდგენდა, თუ მაშინ, დიდთოვლობასა და უამინდობაში, ვინმე კავკასიონის ციცაბო მთაგრეხილს გადალახავდა. დევნილებს თოვლი მხრებამდე სწვდებოდათ. ისინი მოთმინებით გადადიოდნენ ზვავებსა და კლდოვან ფერდობებზე. ყველაზე გავრცელებული ცნობის თანახმად, თოვლში რომ არ ჩაფლობილიყვნენ და მათი ნაკვალები არ ენახათ, იბი ალხასტის რაზმელები თოვლზე ნაბდებს ყრიდნენ და ნაბდებზე გადადიოდნენ. მათ შეუძლებელი შეძლეს, თოვლში, ყინვასა და ქარში კავკასიონი გადალახეს, ანდაქშიც მშვიდობით ჩავიდნენ.

პანკისში თავმოყრილმა მილიციის ბრიგადებმა დევნილები ვერ გაანადგურეს. უფრო მეტიც, ბრძანების მიუხედავად, ისინი უამინდობის გამო კავკასიონზეც ვერ გადავიდნენ.

იმ ზამთარს ჩრდილოეთ კავკასიაში, კერძოდ, შატილსა და არჭილოში უშიშროების სამსახურის რამდენიმე ქვედანაყოფი ჩეჩენ ამბოხებულთა წინააღმდეგ რეიდებს აწყობდა. 1949 წლის იანვარში ახმეტიდან რადიოკავშირით შატილში სწორედ მათ ეცნობათ იბი ალხასტის რაზმის პანკისიდან ანდაქში გადასვლის შესახებ.

ანდაქის მთაზე, ზღვის დონიდან 2500 მეტრზე მაღლა, ხევსურების საზამთრო ბინები იყო მოწყობილი და იქ ადგილობრივი მცხოვრებლები თავიანთ საქონელს აზამთრებდნენ.

ანდაქელი ზვიადაურები და არდოტელი მურღუევეები კარგად იცნობდნენ იბი ალხასტის დაჯგუფების წევრებს. იბი ალხასტი თავის მეზობლებთან ერთად არაერთხელ ყოფილა სტუმრად ზვიადაურებისა და მურღუევეების ოჯახებში. ახლაც მათ უმასპინძლეს.

როცა იბი ალხასტი პანკისიდან ანდაქში გადასულა, ირაკლი გუმაშვილი მას შაბურა ზვიადაურის ოჯახში ვახშამზე შეხვედრია. იბი სიმშვიდეს ინარჩუნებდა და საერთოდ არ ლელავდა. არც მის რაზმელებს ეტყობოდათ მლეღვარება. თუმცა რა იცოდნენ, რომ უკიდურესად დამძიმებული სიტუაცია მათ სიცოცხლეს საბედისწერო მომავალთან, სიკვდილთან აახლოვებდა. ჯგუფის წევრებმა იქ, ზვიადაურების ოჯახში შეიტყვეს, რომ არდოტისწყლისა და ანდაქისწყლის ხეობებში, ყოველ 200 მეტრში, საბჭოთა ძალოვნებს საგუშაგოები ჰქონდათ მოწყობილი და მათზე ნადირობდნენ. იმ ღამეს იბი ალხასტი და ირაკლი გუმაშვილი მთის ადათ-წესებისა და რიტუალების დაცვით ძმად გაიფიცნენ.

შუალამით თოვა დაწყებულა. ეს საუკეთესო დრო იყო. თოვლი მათ ნაკვალევს ნაშლიდა. იბი ალხასტს გაცილებაზე ყველასთვის უარი უთქვამს და თავისი რაზმით ახალი თავშესაფრის საძებნელად წასულა.

როგორც ჩანს, ისინი ზვიადაურების სამთო სახლიდან მოშორებით, ერთ ნაბინავარში დამდგარან.

დილით მიდამო ახალ თოვლს დაეფარა. იქაურობას წითელ-რაზმელები მოედნენ. ჩხრეკდნენ ყველაფერს. არავითარი კვალი. მილიციელები უკან გამობრუნებას აპირებდნენ. ერთს ქვა უსვრია ძველი ქოხისთვის. იქიდან ვილაცას გამოუხედავს და ჩეკისტებს იბი ალხასტის რაზმელები უცვნიათ. გამართულა

ბრძოლა. საბჭოთა ძალოვნებმა იბი ალხასტის დაჯგუფების წევრები ყველანი ადგილზე გაანადგურეს.

იმავე დღეს ქისტების მასპინძელმა შაბურა არაბულმა თოფით თავი მოიკლა...

იბი ალხასტისა და მის რაზმელებს თავები დააჭრეს და მათი მოჭრილი თავები გროზნოში (სხვა ვერსიით თბილისში) თავიანთ უფროსებთან ჩაიტანეს.

იბი ალხასტის რაზმიდან მხოლოდ ერთი, მუსა ხუნარიკოვი გადარჩა ცოცხალი. ის წინა ღამით ხონეში ბორჩაშვილებთან ჩასულიყო სტუმრად.

როგორც ცნობილია, ქისტი ბორჩაშვილები ხევსურეთში, კერძოდ, ჯერ მუცოსა და შემდეგ ხონეში ცხოვრობდნენ. 1944 წელს ისინი დეპორტაციას გადაურჩნენ. მაგრამ მთავრობას საფუძვლიანი ეჭვი ჰქონდა, რომ ხონეში მცხოვრები ქისტები ჩეჩნეთისა და ხევსურეთის მთებში შეხიზნულ ამბოხებულებს დახმარებას უწევდნენ. 1951 წელს ბორჩაშვილები, სულ 46 კაცი, ხონედან ოჯახებით ერთიანად აყარეს და ჯერ შატილში, ბენიკური კომპის გომურში ჩაკეტეს და შემდეგ შორეულ გზას გაუყენეს ყველანი: ბისანა, ლამურო, სალამბეჯი, შამილი, მოსე, ჯარაფი და სხვები, რომლებიც ამავედროულად ქართველებს ენათესავებოდნენ. მაგ., ლამურო ბორჩაშვილი შატილელი ჭინჭარაულების დისწული იყო.

შატილელმა და მუცოელმა ხევსურებმა ძლიერ განიცადეს მეზობელი ბორჩაშვილების ხონედან აყრა. ჩვენამდე მოაღწია შატილელი ქალის მზექალა (ჩორეხ) აბაის ასულ ჭინჭარაულის გამოთქმულმა ტრადიციულმა ლექსმა, რომელშიც ავტორი ბალადისტის დამახასიათებელი ემოციური განწყობილებით გადმოგვცემს ანიოკებული ქისტების შეუპოვრობასა და საბრძოლო შემართებას:

„ეტყვიან ბურკულუასა: – ძმაო, გვიჭირე მხარია,
უნდა გავიდათ ველადა, ციხის გავტეხათ კარია,
მაუკლათ ლეიტერნატი, ზარიძეს დავსცნათ ცანია,
უნდა ჩავიდათ მითხოსა, დავლახოთ მთა და ბარია.“
ბისანამ, ბიჯითას მამამ, მთას შამაავლო თვალია:
„– სამუდმოდ გამოგესალმე, გუროვ, დაგწერა ჯვარია!“
გალმართეს სარუსეთოდა ბორჩაშვილების გვარია!“

ბისანას სიტყვები, „გუროვ, დაგწერა ჯვარია“, მიუთითებს როგორც ტექსტის ავტორის, ასევე ამ ლექს-ბალადის პერსონაჟთა – ბორჩაშვილების – ქრისტიანულ აღმსარებლობაზე. ცნობილია, რომ ხონეში მცხოვრები ბორჩაშვილები ჯვარ-ხატებს ემსახურებოდნენ და ჯერ კიდევ ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს მისდევდნენ.

ქართველი დედის, ჩორეხის, მიერ გამოთქმული ეს საკმაოდ ვრცელი გოდება თუ სევდიანი ამოძახილი დღემდე ზეპირად ახსოვთ ამ ამბის მომსწრე ქისტებს.

ამ ლექსის ფრაგმენტების ჩანერიდან მცირე ხნის შემდეგ (1.XII.1995 წ.) მივაკვლიე აღნიშნული ბალადის ავტორ-მთქმელს, შატილში მცხოვრებ 77 წლის მზექალა (ჩორეხ) აბაის ასულ ჭინჭარაულს, რომლისგანაც ჩავიწერე ლექსის სრული ვარიანტი.

ბალადის მიხედვით, ხევსური ქალი ამხნევეს უსამართლოდ დასჯილ მეზობელ ქისტებს და თავგანწირული ბრძოლისაკენ მოუწოდებს:

„...არ გასტყდათ, ბორჩაშვილებო, ერთ სხვას უჭირეთ მხარია,
თუ სად ვინ დასჩით ცოცხალი, აილით საომარია,
გეედით გრანიცაზედა, გალალეთ რუსის ჯარია!“

ეს ვრცელი ტექსტი ხევსურული ტრადიციული ლექსის მსგავსად ბოლოვდება. დასასრულს ავტორ-მთქმელი მზექალა (ჩორეხი) ჭინჭარაული გადმოგვცემს თავის სევდიან განწყობილებას, თანაგრძნობას უცხადებს ქისტებს და სალამბექ ბორჩაშვილისგან ჩონგურს ითხოვს ლექსის გამოთქმის საზღაურად:

„არც მე ვარ კარგი გულითა, ა მაგის მალექსარია,
მარჰედ ვარ შანუხებული, სუ ცრემლით ჩამამთვალაია,
სალექსოდ გამამიგზავნეთ, რაც ლექსის შასადარია,
სალამბექაის ჩანგურსა ხმა ედოს როგორც ზარია!“

როგორც მზექალამ მიაჩნო, ამ ლექსის გამოთქმის გამო მოგვიანებით სალამბექ ბორჩაშვილმა, მართლაც, აჩუქა მას თავისი ჩონგური. სალამბექი, რომელიც სხვა ქისტებთან ერთად გადაასახლეს ხონედან, მზექალას გადმოცემით, მისი პაპის შინშის, შატილელი როსტომ ჭინჭარაულის დისწული იყო.

იზნაურ ბორჩაშვილის ცნობით, მუცო-ხონეში მცხოვრები ბორჩაშვილები 1951 წელს ჯერ პანკისში ჩაასახლეს, შემდეგ ისინი იქიდან თანდათან ჩეჩნეთში გადასახლდნენ, ზოგიერთი ითუმ-ყალეს მახლობლად, ჯაჩაროი-ეჯქში დასახლდა, ზოგიც შატოიში. რადგან ბორჩაშვილები იქ კოლმეურნეობაში არ განვირიანდნენ, მთავრობამ 1967 წელს ისინი სუნჯის რაიონის სოფელ ნესტოროვკაში გადაასახლა, ზოგი სერნოვოდსკი და ზოგიც ურუს-მართანის რაიონში. ასე ეპყრობოდა საბჭოთა ხელისუფლება არა მარტო ცალკეულ ადამიანებს, არამედ მთელ საგვარეულოებსა და ხალხებს. ბორჩაშვილები ყველაზე მრავლად ნესტოროვკაში ცხოვრობენ. ჩეჩნეთ-ინგუშეთის გაყოფის შემდეგ ნესტოროვკა ინგუშეთის შემადგენლობაში აღმოჩნდა.

მეორე მსოფლიო ომმა და ჩეჩენ-ინგუში ხალხის შუა აზიაში დეპორტაციამ მკაფიოდ გვიჩვენა, თუ როგორ არის სხვადასხვა ადამიანებისა და მთელი ხალხების ბედი ერთმანეთზე გადაჭაჭვული. ამ ორმა ტრაგედიამ კიდევ უფრო დააახლოვა პანკისის ხეობაში მცხოვრები ქისტები ქართველებთან. მაღალი მოქალაქეობრივი შეგნებით, ჰუმანიზმის პრინციპების ერთგულებით, ტოლერანტობით შესაძლებელია არა მხოლოდ ცალკეული ადამიანების, არამედ მთელი ხალხების, მათი ტრადიციებისა და კულტურის გადარჩენა. ჩეჩნებისა და ინგუშების დეპორტაციის წლებში ქართველმა ხალხმა თანადგომისა და ერთგულების ნამდვილი მაგალითი უჩვენა ქართველ ვაინახებს – პანკისელ ქისტებს.

პანკისი ემიგრანტთა პირად წერილებში

მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ დასავლეთ ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებში დარჩენილი ქართველი ემიგრანტებისთვის სამშობლოს კარები სამუდამოდ დაიკეტა. ეს იყო უკვე ემიგრანტთა მეორე ტალღა საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ.

მეორე მსოფლიო ომის მონაწილე დუისელი დათიკო (თათარა) დუიშვილი სამუდამოდ საფრანგეთში დარჩა საცხოვრებლად. ის ბედისწერამ საფრანგეთში შეახვედრა პანკისზე უზომოდ შეყვარებულ ქართველ თავადს, ელიზბარ მაყაშვილს.

დათიკო დუიშვილმა ელიზბარს ბავშვობა და პანკისი გა-
ახსენა.

ელიზბარ მაყაშვილისა და დათიკო დუიშვილის ევროპაში
გატარებული წლებისა და პანკისელ ქისტებთან მათი შემდგომი
ურთიერთობის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდის ჩემ
მიერ პანკისის ხეობაში მოძიებული ზოგიერთი პირადი წერილი,
რომლებიც დათიკო დუიშვილსა და ელიზბარ მაყაშვილს საფ-
რანგეთიდან გამოუგზავნიათ ჯოყოლოში მცხოვრებ ვისერგი
მუთოშვილისთვის.

ვისერგი მუთოშვილი და ელიზბარ მაყაშვილი თანატოლები
იყვნენ. ისინი 1926 წელს ჯოყოლოში დამეგობრდნენ, როდესაც
ელიზბარი იქ მასწავლებლად მიავლინეს. ვისერგი ბინალას ძე
მუთოშვილი საბჭოთა პერიოდში დუისისა და ჯოყოლოს სა-
სოფლო საბჭოების თავმჯდომარედ მუშაობდა. თანამედროვე-
ები მას მეტად დადებით პიროვნებად ახასიათებენ, როგორც
სტუმართმოყვარე, გულისხმიერ ადამიანს. ვისერგი მეტად ხელ-
გაშლილი, მოქეიფე და კარგი მოსაუბრე ყოფილა. ის ძველებურ
მოდას მისდევდა, აპრეხილ უღვაშებს ატარებდა და მეგობრებიც
სიყვარულით „უღვაშას“ ეძახდნენ.

1926 წლის შემდეგ, მთელი ნახევარი საუკუნის მანძილზე,
ვისერგი მუთოშვილს ელიზბარ მაყაშვილის შესახებ არაფერი
სმენია. მათ შორის რკინის ფარდა იყო ჩამოშვებული. 1978 წელს
კი მან საფრანგეთში გადახვეწილ დათიკო (თათარა) დუიშვი-
ლისგან მოულოდნელი ამბავი შეიტყო. ის წერდა:

„ჩემო ვისერგი, შენ ალბათ გახსოვს ელიზბარ მაყაშვილი,
ძველად ჯოყოლოში მასწავლებლად მუშაობდა, ისიც აქ არის,
ჩემთან, ის ძველ ხალხს ყველას იცნობს, შენც კარგად ახსოვხარ,
მე მას ვუთხარი შენი წერილის მიღების შესახებ და ძალიან
გაუხარდა. დიდ მოკითხვას გითვლის“ (9. IV. 1978).

დათიკო, იგივე თათარა, დუიშვილი 1941 წელს მეორე
მსოფლიო ომში გაიწვიეს. ომში წასვლის წინ ის დაქორწინებულა
და ქალიშვილიც შესძენია, სახელად თამარი. მძიმე დღეები გა-
დაიტანა დათიკო დუიშვილმა: მრავალი ბრძოლა, სიკვდილის
პირისპირ ყურება, ტყვეობა; ომი დამთავრდა და ის, ევრო-
პისთვის სრულიად უცხო კაცი, იტალიაში მოხვედრილა. იმ დროს
იტალიაში საშინელი სიღატაკე და შიმშილი მძვინვარებდა.
დათიკო დუიშვილი რომის ქუჩებში დილიდან საღამომდე მშვიერი

დაეხეტებოდა. ბოლოს ის იძულებული გამხდარა დაეტოვებინა იტალია, მაგრამ მას არცერთი ქვეყანა არ ლებულობდა. ერთხელაც რომიდან ფეხით წასულა, ბევრი უხეტიალია და საფრანგეთში შეპარულა. ფრანგული ენის უცოდინარი, უცხო და უსაბუთო, პარიზში აღმოჩნდა. რადგანაც საბუთები არ ჰქონდა, საფრანგეთის პოლიციამ დააპატიმრა. მოუყვანიათ მისთვის თარჯიმანი და დათიკოსაც მოუყოლია თავისი თავგადასავალი. საფრანგეთის ხელისუფლება თანაგრძნობით მოპყრობია გაჭირვებაში ჩავარდნილ უცხოელს. მათ დათიკო დუიშვილი ქალაქ მონპელიეში „რენოს“ ავტომობილების ქარხანაში გაუგზავნიან, სადაც 40 ათასი მუშა მუშაობდა და უამრავ ავტომობილს უშვებდნენ. მონპელიეში დათიკო დაქორწინებულა. შეურთავს შესანიშნავი როსტოველი რუსი ემიგრანტი ექიმი ქალი ლუდა და ვაჟიც შესძენია.

„ხომ იცი ჩემი ამბავი, – წერდა დათიკო ვისერგის, – ძველად მოუსვენარი და მოჩხუბარი ვიყავი, პირველად აქაც გავაგრძელე ასეთი ქცევა. აქ ცხოვრობს ყველა რჯულის ხალხი, განსაკუთრებით ბევრია არაბი. ფრანგებს მაგათი ეშინიათ, მე კი მთელი არაბები დავიმორჩილე და მეძახიან არაბების კონსულს. ერთ არაბს საკვებად ჰქონდა: – დათიკომ ხელი ჩამომართვაო! ეხლა, ძმაო ვისერგი, ჩემო კეთილო, მომწერე წერილი, მოკითხვა ყველა ნათესავს და მთელი პანკისის ხეობის მოსახლეობას. შეიძლება ჯოყოლოში ბევრი არ მიცნობს, მაგრამ მაინც მოკითხვა ჯოყოლოს მცხოვრებლებს“ (9. IV. 78.)

მართალია, საფრანგეთში გადახვეწილ ემიგრანტებს მატერიალურად არ უჭირდათ და, პირიქით, გაცილებით უკეთესადაც კი ცხოვრობდნენ, ვიდრე მათი თანამოძმეები საქართველოში, მაგრამ მათ სამშობლოზე დარდი და ფიქრი არ განელებიათ. დათიკო დიუშვილი ერთ-ერთი წერილით ვისერგის ატყობინებს:

„შენ ვერ წარმოიდგენ, როგორ გვახარებს საქართველოდან წერილის მიღება, აქ 4-5 ქართველი ვართ, რომელიმე ჩვენთაგანი წერილს რომ მიიღებს, ერთმანეთს ვახარებთ ხოლმე და არის სმა. ვსვამთ ამ წერილის გამომგზავნის და მერე ყველა იქ მცხოვრებთა სადღეგრძელოს. ამ წერილს 4 დღის დაგვიანებით ვწერ, ვინაიდან ეს ოთხი დღე სულ გაბმული ქეიფი გვქონდა, აღდგომის დღესასწაულის აღსანიშნავად. ამიტომ ელიზბარიც არ მინახავს. დავურეკე ტელეფონით აღდგომის მისალოცად, მაგრამ თურმე

ნასულა თავის ქალიშვილთან აღდგომის დღესასწაულის აღსანიშნავად“.

დათიკო დუიშვილი იყო პანკისში „ბარის პირველი დამკვრელის“, დუი დიშნელის შვილიშვილის, ჩუფალის ვაჟი. დუის ვაჟს ერქვა იდა, იდას შვილი კი იყო ჩუფალი. ჩუფალს სამი ვაჟი ჰყავდა: შაბეი, დათიკო (თათარა) და მათე. საფრანგეთში მყოფ დათიკო დუიშვილს პანკისიდან მოსული წერილები უქარვებდა დარდსა და მწუხარებას. ხშირად წერილები ადრესატამდე ვერ აღწევდა. დათიკო დიდი ხნის მანძილზე ვერ ლებულობდა ქალიშვილის, ძმისა და ძმისშვილების წერილებს. ერთ-ერთ წერილში დათიკო ასე ოცნებობს: „ახ, ჩემო საყვარელო ვისერგი, ნეტავი ერთხელ კიდევ შეგვახვედრა და ის ძველი ანწლის არაყი ერთად დაგვაღვინა. არ ვიცი, შეიძლება მოვესწროთ ამასაც. მე გინდაც იმ წუთში მოგვკვდე, არაფერს ვინაღვლებდი... ხომ იცი სამშობლოს მიტოვება ასე ადვილი არ არის, მე ამდენი ხანია დავკარგე სამშობლო და ახლაც მისი სიყვარული ღვივის ჩემს გულში, ძალიან ძნელია სამშობლოს დავიწყება“ (19.XII.80 წ.).

ერთხელ დათიკო დუიშვილი მონპელიეში ჩასულ ქართული ხალხური ანსამბლის კონცერტს დასწრებია. ფოლკლორულმა გუნდმა უცხოეთში გადახვეწილს სამშობლო გაუცოცხლა. ამასთან დაკავშირებით დათიკო ვისერგის წერდა: „ამ ჩვენს ქალაქში იყო მომღერალ-მოცეკვავეთა გუნდი ქალაქ რუსთავიდან (ალბათ, ანსამბლი „რუსთავი“. ხ.მ.), ძალიან დიდი სპექტაკლი აჩვენეს. ფრანგები გადაირივნენ. ყველა იძახდა, ამისთანა კონცერტი არ გვინახავსო. კონცერტი რომ დამთავრდა, მათთან დავრჩი, დავლიეთ. ძალიან კარგი ბიჭები და გოგონები იყვნენ. მე მგონია, რამდენიმე წლით მომიმატეს სიცოცხლე“ (5. IV. 1982 წ.).

უცხოეთში გადახვეწილი ემიგრანტებისთვის საყვარელი სამშობლოს კარებს საბჭოური ბოქლომი ედო და მათთვის საქართველოს საზღვრები სამუდამოდ იყო ჩაკეტილი. სამშობლოს ნახვას მონატრებული დათიკო დუიშვილი მწუხარებით წერდა: „შეიძლება დრო მოვიდეს და მეც მეღირსოს პანკისის ხეობაში გავლა და თქვენთან ერთად დროის გატარება. ოღონდ ეგ მოხდებოდეს, ღმერთმა ეს ნატვრა ამისრულოს და მერე სიკვდილის აღარ მეშინია“ (8. VIII. 1978 წ.).

სამშობლოსგან სამუდამოდ დაშორებას, ახლობლების ავადმყოფობას, წერილის დაგვიანებას, საფრანგეთში მყოფი მეგობ-

რების გარდაცვალებას, ყველაფერს უკვე განსაკუთრებული სიმ-
ნარით განიცდიდა დათიკო დუიშვილი. ერთ-ერთ წერილში ის
ვისერგის მიმართავს: „ახ, ჩემო საყვარელო ძმაო ვისერგი, ძალიან
მწყინს, რომ შენ ჭრილობები გაქვს და ავადმყოფობ, რას იზამ,
გაივლის. თუმცა ჩვენ ახალგაზრდები აღარა ვართ. შენ ჩემზე უფ-
როსი ხარ. მე მომავალ 13 ოქტომბერს ვამთავრებ 68 წელს, მაგრამ
თავს ისე ვგრძნობ, როგორც 28 წლის კაცი... ჩემო ვისერგი, ვინც
თავის ქვეყანაში და თავისიანებში კვდება, ეს იმდენად მძიმე არ
არის, როგორც უცხო ქვეყანაში სიკვდილი. აქ რომ ჩამოვედი ერთი
ორმოცი ქართველი ვიყავით, ეხლა კი რვა კაცი დავრჩით. ამდენი
ხალხის დასაფლავებას დავესწარი“ (1. X. 1983 წ.).

დათიკო დუიშვილის წერილებიდან იმასაც ვგებულობთ, თუ
როგორ აუხდა მას პანკისელი მისანი ქალის საბედისწერო წი-
ნასწარმეტყველება. დათიკო ომში რომ გაუწვევიათ, თავზარ-
დაცემული დედამისი საქვეყნოდ განთქმული მკურნალის, ჯო-
ყოლოელ იოს მისან ცოლთან – ქაალებისთან მისულა და შვილის
მომავალზე უთხოვინია მისნობა. ვისერგისთან გაგზავნილ წე-
რილში ამ ამბავს დათიკოც იხსენებს: „განგებამ ასეთი ბედი მარ-
გუნა, ჩემო ვისერგი. შენ ხომ გახსოვს ჯოყოლოელი იოს ცოლი –
ქაალეი, ჩვენ ნათესავად გვეკუთვნოდა. ის მკითხაობდა. ომი რომ
დაიწყო, დედამ ჩემზე აკითხვინა. ქაალების დედაჩემისთვის
უთქვამს: დათიკო ამ ომში არ მოკვდება, მაგრამ შვიდ სახელ-
მნიფოს შემოივლისო. ეს დედაჩემმა რომ მითხრა, სიცილით ვუ-
პასუხე: – შენი ქაალეი სულელია-მეთქი. ის თურმე მართალი ყო-
ფილა. ქაალეი მხოლოდ იმაში შეცდა, რომ თქვა – შვიდ ქვეყანას
შემოივლისო. მე შვიდი კი არა, ჩემო ვისერგი, ჩვიდმეტი სახელ-
მნიფო შემოვიარე...“ (11.XI.1985 წ.).

დათიკო დუიშვილის წერილებიდან ირკვევა, რომ მას კარგად
სცოდნია ქართული ენა. მისი წერილები დაწერილია ლამაზად,
უშეცდომოდ, მდიდარი ქართული ლექსიკის გამოყენებით. დათიკო
ცდილობდა არ დაევიწყა თავისი მშობლიური ქისტური ენაც. ერთ-
ერთ წერილში ის ვისერგის მიმართავს: „მე ჯერ ქისტური არ დამ-
ვინწყებია, მიუხედავად იმისა, რომ მე უკვე 40 წელიწადზე მეტია
ქისტურად არავისთან მილაპარაკია. თუმცა როცა ვწევარ, ან
მარტო ვარ, ვვარჯიშობ ქისტურ ენაში, ვითომ ვინმეს ველაპა-
რაკები და ჩემს ნათქვამზე ქისტურად პასუხს თვითონ მე ვაძლევ.

ასე გავიდა 40 წელიწადზე მეტი. იქნებ ჩამოვიდე როგორმე, მინდა ქისტურად გესაუბროთ!“ (17.XI.1983 წ.).

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ვისერგიმ ნახევარი საუკუნის დუმილის შემდეგ დათიკო დუიშვილისგან შეიტყო ელიზბარ მაყაშვილის საფრანგეთში მოღვაწეობის შესახებ: „ელიზბარი მწერალი კაცია, – წერდა დათიკო ვისერგის, – ბევრი მოთხრობები აქვს დაწერილი, მათ შორის „ძმადშეფიცულნი“, რომელიც პანკისელი ქისტებისა და ქართველების მეგობრობას ასახავს. სწორედ ამ მოთხრობის მთავარი გმირია ვისერგი. მოთხრობაში გამოყვანილია ჯოყოლოს იმდროინდელი მოსახლეობა. ის ეხლა კიდევ ერთ თხზულებაზე მუშაობს, რომელიც ასევე ქისტებს ეხება. ფრანგებს უნდათ, ელიზბარ მაყაშვილის მოთხრობის მიხედვით, გადაიღონ ფილმი „ძმადშეფიცულნი“.

როგორც ჩანს, სიჭაბუკის წლებში პანკისელ შეფიცულებთან მეგობრობამ ელიზბარზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. შეფიცულთა თემას ელიზბარ მაყაშვილი სიცოცხლის ბოლომდე უტრიალებდა. როდესაც საფრანგეთში ქისტი ემიგრანტი დათიკო დუიშვილი გაიცნო, მაშინვე დაუმეგობრდა, პანკისელ ძველ ნაცნობებსაც მისი მეშვეობით დაუკავშირდა. ელიზბარის შესახებ დათიკო დუიშვილი საფრანგეთიდან ვისერგის წერდა: „ელიზბართან დავრჩები ერთი-ორი კვირა. ძალიან უნდა, რომ ცოტა ხანს მაინც მასთან ვიყო. ვისერგი, ის მოხარულია, რომ შენ დაგიკავშირდა. ალბათ, წარმოდგენაც არა გაქვს, ელიზბარს როგორ უყვარს ქისტები. თავისი ოცნებებით ის სულ ქისტებშია. მისი აზრით, ქისტებისთანა ვაჟკაცური და სტუმართმოყვარე ხალხი მსოფლიოში არ არსებობს. მას ძალიან უხარია, რომ ქისტებს კიდევ ახსოვთ ელიზბარი. ელიზბარი, მართლაც, ძალიან კარგი კაცია – ვაჟკაცი, ნამუსიანი. თუმცა ცოტა დამიბერდა: 26 მაისს შეუსრულდა 80 წელი. ცოტა ფეხები ღალატობს, სიარული უჭირს“ (12.VI.1985 წ.).

80 წლის ასაკს მიღწეული ელიზბარ მაყაშვილი თვითონაც ხალისითა და სიყვარულით უგზავნიდა ვისერგის საფრანგეთიდან წერილებს, რომლებშიც ის ქართველებისა და ქისტების მეგობრობაზე ესაუბრებოდა, იხსენებდა თავის პანკისელ მეგობრებს, ქისტ შეფიცულებს: დათიკო ფარეულიძეს, ლევან (კაც) ფარეულიძეს, ქოსა იმედაშვილს, ზაქრო ანდალაშვილს, ჰაასეი (არსენა) აჭიშვილსა და სხვებს. ერთ-ერთ წერილში ელიზბარი ვისერგის

წერდა: „არ დაივინყო, რომ პანკისის ხეობა იყო მთელი კახეთის წინამორბედი, მონინავე დამცველი. წოვა თუშებთან თქვენი ნათესაობა ურყევია. აიღე ენა, ქისტური და წოვა თუშური, ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს. ამბობენ, ვითომ მტრობა ჰქონდათ თუშებსა და ქისტებს. ეს ტყუილია. მათ შორის მტრობის ჩამოგდება რუსეთის იმპერიას სურდა, რომელიც მუდამ ცდილობდა ქართველი ტომების ერთმანეთზე გადაკიდებას. მე დიდი ხანია ვიცნობდი ქისტებს. სოფელ ახმეტაში ვარ გაზრდილი და ხშირი მიმოსვლა მქონდა პანკისში. ჩემო ვისერგი, გადაეცი მამაშვილური მოკითხვა ჩემს ყველაზე ნებიერ ზელიძხანს და ყველას, ვისაც ვიცნობ და მიცნობენ. მაჰამეტა (ქოსა) იმედაშვილის ვაჟსაც უთხარი, რომ მისი მამა ჩემი ძმადნაფიცია იყო. ჩემი ძმადნაფიცები იყვნენ აგრეთვე ომალოელი ლევანი (კაცი) და ჯოყოლოელი თიჩი. ძალიან მიხარია, რომ არ დაგვიწყებიათ თქვენი ყოფილი მასწავლებელი და თქვენი ერთგული მეგობარი ელიზბარი“ (17.X.1983 წ.).

ელიზბარ მაყაშვილის მოგონებები პანკისზე და დათიკო დუიშვილის საფრანგეთიდან გამოგზავნილი წერილები ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის პანკისის ხეობაში XX საუკუნეში მიმდინარე სოციალ-პოლიტიკურ პროცესებსა და ქართველ ხალხთან ქისტების კულტურულ-ეკონომიკურ ინტეგრაციასზე.

დათიკო დუიშვილის პირადი წერილებიდან მკაფიოდ ჩანს, რომ პანკისელმა ქისტებმა შეითვისეს ქართული კულტურა, ენა და წესჩვეულებები. ქართულ კულტურულ სივრცესთან ადაპტაციას პანკისელი ქისტებისთვის პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა.

პანკისის ხეობა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ (1945-1990 წწ.)

ჯერ კიდევ ომი დამთავრებული არ იყო, რომ 1945 წლის იანვარში მთავრობის მიერ მიღებულ იქნა დადგენილება თელავის რაიონიდან ახმეტის რაიონის ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად გამოყოფის შესახებ.

1945 წელს ახმეტაში დაიწყო ადმინისტრაციული შენობისა და კულტურის სახლის მშენებლობა, თელავიდან ელექტროხაზის

გამოყვანა. 1946 წლის ზაფხულის ბოლოს კომუნისტური პარტიის რაიონული კომიტეტიც და რაიონული საბჭოს აღმასკომიც უკვე ახალ შენობაში მოთავსდა. აენტო პირველი ელექტროსინათლეც.

1945 წლიდან დღემდე პანკისის ხეობის სოფლები ახმეტის რაიონში შედიან.

30-იან წლებში მთავრობამ პანკისის ხეობის მთიან სოფლებში კოლექტივიზაციის გატარება მხოლოდ ნაწილობრივ შეძლო. იქ ჯერ კიდევ ძლიერი იყო კერძო სექტორი. უგზოობის გამო საბჭოთა ხელისუფლებას უძნელდებოდა მთიანი სოფლების ადმინისტრირება. ის მთის მოსახლეობას ნაკლებად ენდობოდა. ამიტომ მთავრობამ მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ პანკისის მთიანი სოფლებიდან ხალხი პანკისის ხეობის ბარის სოფლებში ჩაასახლა. ამრიგად, პანკისის ხეობის მთიანი სოფლები, ტოლომა, ბანარა, ხადორი, ხორეჯო, ჩხათანა და ქორთაბუდე – XX საუკუნის 50-იან წლებში მოსახლეობისგან მთლიანად დაიცალა.

ომის შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლებამ დაიწყო ადგილობრივი კადრების ცვლა. ხეობაში ყველაზე მაღალი თანამდებობა იყო სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარეობა. 1945 წელს ჯოყოლოს სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარეობიდან გაათავისუფლეს ელიოზ ლაბოს ძე გუმაშვილი. ელიოზ გუმაშვილს განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღოდა პანკისის ხეობაში სოფლის მეურნეობის განვითარებასა და კოლექტივიზაციაში. პანკისის ხეობიდან პირველი უმაღლესი განათლება ფაქტობრივად მან მიიღო. ელიოზ გუმაშვილმა დაამთავრა სტალინის სახელობის უნივერსიტეტი ზოოვეტერინარის სპეციალობით და პანკისში დაბრუნდა. მისი მონაწილეობითა და უშუალო ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა რამდენიმე კოლმეურნეობა, მათ შორის ჯოყოლოს შევრნიკისა და კოსარევის სახელობის კოლმეურნეობები. 1936 წელს, 27 წლის ასაკში, ელიოზ გუმაშვილი დუისის სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარედ დაინიშნა. მან თავი გამოიჩინა როგორც კარგმა მეურნემ და ორგანიზატორმა. თავისი ქუეისა და მოხერხებულობის წყალობით ელიოზმა მშვიდობიანად შემოირიგა ის ძალები, რომლებიც ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოდიოდნენ. 1940 წელს მიწვეული იყო მოსკოვში სასოფლო-სამეურნეო მიღწევების გამოფენაზე. ამასობაში დაიწყო მეორე მსოფლიო ომი.

ელიოზ გუმაშვილმა ომის დროს ობლიგაციებში საკუთარი მონაგები, საკმაოდ სოლიდური თანხა – 150 ათასი მანეთი ჩარიცხა ომის ფონდში. ომის პერიოდში, წლების მანძილზე, მისი ხელმძღვანელობით პანკისის ხეობას გარდამავალი წითელი დროშა ეკავა. როცა 1944 წელს დაისვა პანკისელი ქისტების შუა აზიაში დეპორტაციის საკითხი, თელავის რაიონის ხელმძღვანელობამ აღძრა შუამდგომლობა ხელისუფლების წინაშე, რომ ქისტები არ გაესახლებინათ. ისინი ჩაბმულნი იყვნენ სოციალისტური შრომის ფერხულში, ელიოზ გუმაშვილის თავკაცობით გეგმებს გადაჭარბებით ასრულებდნენ, ქართულ ენაზე იღებდნენ განათლებას, ხელისუფლების მოთხოვნებს სრულად აკმაყოფილებდნენ. წინააღმდეგ შემთხვევაში საბჭოთა ხელისუფლება ქისტებს გადაასახლებდა. ერთი სიტყვით, ელიოზ გუმაშვილს დიდი წვლილი მიუძღვოდა პანკისის ხეობის გადარჩენა-განვითარებაში. 1944 წელს ის გადაიყვანეს ჯოჯოლოს სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარის პოსტზე. მაგრამ მთავრობა ქვეყნისათვის თავდადებულ მოღვაწეებს ამაგს ბოლომდე არ უფასებდა. საბჭოთა ხელისუფლება უმადურად მოეპყრო ელიოზ გუმაშვილსაც. 1945 წელს ის გაათავისუფლეს დაკავებული თანამდებობიდან.

ადგილობრივი ხელმძღვანელი კადრების სმირი ცვლა კიდევ უფრო მეტ დეზორგანიზაციას იწვევდა და აფერხებდა მეურნეობის განვითარებას.

მაგალითად, 1949 წელს დუისის კოლმეურნეობას სიმინდის მოსავალი 247 ჰექტარ ფართობზე უნდა მიეღო. 10 ოქტომბრისთვის აღებული ჰქონდათ მხოლოდ 60 ჰექტარზე. კოლმეურნეები ყანაში განგებ ტოვებდნენ მოსამტკრევე ტაროებს და სიმინდის ჩალის აღების დროს დარჩენილ ტაროებს თვითონ ითვისებდნენ.

კოლმეურნეები იმდენად ცოტა გასამრჯელოს იღებდნენ, რომ იძულებულნი ხდებოდნენ „საერთო ქონებიდან“ საკუთარი ნაოფლარი მოეპარათ.

1949 წელს საკობიანოს კოლმეურნეობამ ხორბლის მოსავლის გეგმა ნახევრადაც ვერ შეასრულა. დაუმუშავებელ ფართობზე მეტი მოსავლის მიღება შეუძლებელი იყო, რადგან იქ ჯერ კიდევ ხარ-კამეჩით ხნავდნენ მიწებს.

ქორეთის მოლოტოვის სახელობის კოლმეურნეობის მეფრინველეობის ფერმაში 1953 წელს 500 ფრთა ფრინველის ნაც-

ვლად ჰყავდათ 102 ფრთა. საინკუბატორო სადგურიდან გამოყვანილი 400 ფრთა წინილიდან ვერცერთი შეინარჩუნეს.

დუმასტურის ოქტომბრის რევოლუციის სახელობის კოლმეურნეობაში 1952 წელს ჰყავდათ 400 ფრთა ფრინველი. როგორც „კოლმეურნის ხმა“ (№7 (262) იუნყება, იმავე წელს გამოაჩეკინეს 364 ფრთა წინილა, 155 ფრთა იხვის და 286 ფრთა ინდაურის ჭუკი. დაუდევრობით შეინარჩუნეს მხოლოდ 78 ფრთა წინილა და ინდაურის სამი ჭუკი. აღნიშნული ფრინველების საკვებად კი გახარჯეს 8722 კილოგრამი მარცვალი. აღსანიშნავია, რომ პანკისის ხეობის კოლმეურნეობებს მეფრინველეობიდან შემოსავალი საერთოდ არ ჰქონდათ, დანახარჯები კი იყო.

როგორც წესი, ყველა კოლმეურნეობაში მშრომელებს ეკარგებოდათ შრომადღეები, რის მიხედვითაც ხდებოდა შრომის ანაზღაურება. იყო შემთხვევები, როცა კოლმეურნეთა 3-4 თვის გამომუშავებული შრომადღეები აღმრიცხველის მიერ არ იყო გადატანილი უწყისებსა და შრომის ნიგნაკებში. ამიტომ კოლმეურნეებმა ხშირად არ იცოდნენ რამდენი შრომადღე ჰქონდათ გამომუშავებული და რა გასამრჯელო ეკუთვნოდათ.

პანკისის ხეობის კოლმეურნეობებში მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი არ იყო უზრუნველყოფილი საჭირო რაოდენობის ბინებით. ამიტომ საქონელს კერძო ბინებში აზამთრებდნენ და ბინების მფლობელებს თვეში ორ სულზე სამ შრომადღეს უწერდნენ.

პანკისის ხეობის ყველა კოლმეურნეობას ჰქონდა ოთხი სახის ფერმა: მსხვილფეხა რქოსანის, ცხვრის, ღორისა და ქათმის. გარდა დუისის კოლმეურნეობებისა, ისინი მეღორეობას არ მისდევენ. სოფელ ჯოყოლოში მეღორეობის ფერმები XX საუკუნის 50-იან წლებამდე არსებობდა. შემდეგ, დუისელთა გავლენით, თანდათან ღორების მოშენება შეწყვიტეს.

1951 წელს ჯოყოლოს შვერნიკის სახელობის კოლმეურნეობის თავმჯდომარემ ფიდო აბულაძემ საერთო კრებისა და გამგეობის დადგენილების გარეშე უფასოდ გასცა ჯოყოლოს რვანლიანი სკოლის შენობისათვის 5300 ცალი აგური. ასევე გაჭირვებულ კოლმეურნეებზე გაასესხა 4000 ცალი აგური. თვითნებური გადაწყვეტილების მიღების გამო ღვანლმოსილი თავმჯდომარე ფიდო აბულაძე სამსახურიდან მოხსნეს. კომუნისტური პარტიის ახმეტის რაიკომის გაზეთ „გამარჯვებაში“ (№36. 291)

წერდნენ: „სასოფლო-სამეურნეო არტელის სტალინური წესდების დარღვევისათვის დამნაშავემ პასუხი უნდა აგოს“. როგორც ჩანს, ადგილობრივი ორგანიზაციების ხელმძღვანელებს დამოუკიდებლად გადაწვეტილებების მიღების გამო სამსახურიდან აძევებდნენ.

XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან პანკისის ხეობის კოლმეურნეობებმა დაიწყეს აუთვისებელი მიწების სახნავ-სათესად გამოყენება. საჭირო იყო ჯაგნარისაგან დაყამირებული მიწის განმენდა, რაც მეტად შრომატევად საქმეს წარმოადგენდა. მით უფრო, რომ მაშინ თითქმის ყველანაირი სამუშაო ხელით სრულდებოდა. მთელ ხეობას მხოლოდ ერთი-ორი ტრაქტორი ემსახურებოდა. 1951 წელს ყვარელწყლის ვაჟა-ფშაველას სახელობის კოლმეურნეობამ ათვისა 5 ჰექტარი ახალი მიწა, რომელზედაც სამემოდგომო კულტურები დაითესა. 50–60-იან წლებში პანკისის კოლმეურნეობები წმენდნენ ისეთ ადგილებს, რომელიც ჯაგითა და ბუჩქით იყო დაფარული და მას სახნავ-სათესად იყენებდნენ. ახალი მიწების ათვისებამ საგრძნობლად გაზარდა პანკისის ხეობის კოლმეურნეობების შემოსავალი. საუკუნეების მანძილზე დასვენებული მიწა უხვ მოსავალს იძლეოდა. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ახალი მიწების ათვისება ნელა მიმდინარეობდა. მაგალითად, 1952 წელს ომალოს ლ. ბერიას სახელობის კოლმეურნეობას გეგმის მიხედვით 10 ჰექტარი ახალი მიწა უნდა დაემუშავებინა, მაგრამ მათ ეს ვერ შეძლეს.

XX საუკუნის 50-იან წლებიდან პანკისის ხეობაში მეურნეობის წამყვანი დარგი კვლავ მეცხოველეობა იყო. მისგან მიღებული შემოსავალი სჭარბობდა ყველა სხვა დარგებიდან მიღებულ შემოსავალს. პანკისის კოლმეურნეობებს საქონელი ზაფხულში დიდგვერდის, ჭიქაურის მთებში ჰყავდათ, ხოლო ზამთარში შირაქის საზამთრო საძოვარზე. 50-იანი წლებიდან გაიზარდა მემინდვრეობის ხვედრითი წილიც.

როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების პანკისის ხეობაში მაღალ დონეზე იყო განვითარებული მევენახეობა-მელვინეობა. იქ ყველა ნასოფლარის სიახლოვეს დღესაც გვხვდება გაველურებული ვაზი, საწნახლები, მარნები და ქვევრები. მას შემდეგ, რაც პანკისი **XVIII** საუკუნის შუა წლებში მოსახლეობისგან დაიცალა, ხეობაში მევენახეობა-მელვინეობის ტრადიციაც დავინწყებას მიეცა.

XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან პანკისის კოლმეურნეობებმა გადაწყვიტეს ხეობაში მევენახეობის აღორძინება. ვაზის გაშენება, მისი მოვლა-პატრონობა მთიელი ხალხისათვის არცთუ ისე ადვილი იყო.

1951–52 წლებში საკობიანოს კოლმეურნეობამ ვაზი ჩაყარა. 1953 წელს მათ ვენახში წარმატებით ჩაატარეს საგაზაფხულო სამუშაოები, რიგთაშორის ხვნა, ძირების გამობარვა, მსხმოიარე 5 ჰექტარი ვაზი გადაიყვანეს შპალერზე, ჩქარი ტემპით შეიტანეს ორგანული და მინერალური სასუქები; ახალი ვაზისთვის მოამზადეს 13000 ჭიგო. ამასთან სრულ წესრიგში ჰქონდათ შაბიამნის შესასხურებელი აპარატები, ვაზის მაკრატლები და სხვა ინვენტარი.

ვაზის გაშენება უფრო გაძნელდა ქისტებით დასახლებულ სოფლებში. დუისის კოლმეურნეობამ 1952 წელს სამი ჰექტარი ვენახი გააშენა. თავდაპირველად ვაზის გაშენების იდეამ დიდი კმაყოფილება გამოიწვია ქისტებში და კოლმეურნეობებიც დიდი მონდომებით მუშაობდნენ. მაგრამ ერთი წლის შემდეგ კოლმეურნეობის გამგეობამ რატომღაც აზრი შეიცვალა, ზედმეტად მიიჩნია ვენახის საჭიროება და ახლადგაშენებული ვენახი უპატრონოდ მიატოვა. იქ თავისუფლად დადიოდა პირუტყვი, რომელიც ვაზს უმონყალოდ ანადგურებდა.

ხელისუფლებამ დაინახა, რომ ვაზის კულტურის განვითარებისათვის პანკისის ხეობაში შესანიშნავი ბუნებრივი პირობები არსებობდა. გარდა ამისა, მევენახეობა დიდ მოგებასა და შემოსავალს აძლევდა კოლმეურნეობებს. ამიტომ 50-იანი წლების ბოლოსა და 60-იანი წლების დასაწყისში პანკისის ხეობაში დაიწყო ვაზის გაშენება.

1965 წელს მსხმოიარე ვენახებს დუისის კოლმეურნეობაში 21 ჰექტარი ფართობი ეკავა, ხოლო ჯოყოლოში 2 ჰექტარი. მსხმოიარე ვენახები გაპიროვნებული იყო მევენახეებზე და მოვლითაც კარგად უვლიდნენ. გაზეთ „ბახტრიონის“ (№3 (1633) ცნობით, დუისის კოლმეურნეობაში გაპიროვნებულ ვაზს ყველაზე კარგად უვლიდა მხცოვანი კოლმეურნე დუბაი მარგოშვილი.

დუისსა და ჯოყოლოში გაშენებულ ვენახებს ნაკლიც ჰქონდა. ისინი ვენახებს დაუფესვიანებელი რქით აშენებდნენ, რის გამოც ურწყავ ადგილზე ვაზი ხშირად ხმებოდა.

ვენახის ფართობის გადიდების მიზნით, დუმასტურის კოლმეურნეობამ 4 ჰექტარზე ახალი ვენახი გააშენა. ვენახის გასაშენებლად მათ გამოიყენეს ნამყენი რქა, რაც ვაზის გამძლეობას ერთიორად ზრდიდა.

1966 წელს საკობიანოს კოლმეურნეობის ვენახებს 66 ჰექტარი ფართობი ეკავა. მათ შორის მსხმოიარე იყო 35 ჰექტარი. 1965 წელს კიდევ 10 ჰექტარზე გააშენეს ვაზი. იმ წელს კოლმეურნეობებმა ყურძნის დაბალი მოსავალი მიიღეს, იმის ნახევარი, რასაც ელოდებოდნენ. ყურძნის დაბალი მოსავალი გამოწვეული იყო ცუდი კლიმატური პირობებით, კერძოდ სეტყვით, რაც ხშირად აზარალებდა ხოლმე მევენახეებს.

1966 წლის 31 მაისს გაზეთ „ბახტრიონში“ (№63) კორესპონდენტი წერდა: „უკანასკნელ ხანს დუისელმა კოლმეურნეობმა გულით შეიყვარეს ვაზი. კოლმეურნეობის 42 ჰექტარი ვენახიდან ყოველი ჰექტარი საუკეთესოდაა მოვლილი. ვენახის მოვლაში აქტიურობს №5 ბრიგადა, რომელსაც კომუნისტი ვ. ბალაკაშვილი ხელმძღვანელობს. ბრიგადაში 50-მდე მუშახელია გაერთიანებული. ბრიგადა იოლად ძლევს ვენახის ყველა სამუშაოებს“.

მევენახეობა პანკისის ყველა სოფელში წარმატებით არ ვითარდებოდა. გაზეთ „ბახტრიონის“ (№82) ცნობით, 1966 წელს ხალანის კოლმეურნეობის ზოგიერთ ბრიგადაში ვენახების ნაწილი არ მუშავდებოდა. წესების დარღვევით ჩატარდა მწვანე ოპერაციები. ვენახების უმეტესობა ან შპალერის გარეშე იყო დატოვებული, ან ერთი-ორი წვერი მავთულის ანაბარა, რის გამოც ვაზი მიწაზე ერთხმებოდა. ეს იმ დროს, როცა კოლმეურნეობის საწყობში ჰქონდათ 530 კილოგრამი მავთული. ვენახების დიდი ნაწილი იყო მეჩხერი, მის შესავსებად კი ზომებს არ იღებდნენ. მოუვლელობის შედეგად ხალანის ვენახები მასიურად დაავადდა ჭრაქით.

60-იანი წლებიდან პანკისის ხეობის კოლმეურნეობებს გარკვეული წარმატებები ჰქონდათ მემინდვრეობის დარგში. 60-იანი წლების ბოლოს სოფელ ქორეთის სიმინდის ყანებს 170 ჰექტარი ფართობი ეკავა. ქორეთელები სიმინდის უხვი მოსავლის მიღების ოსტატებად ითვლებოდნენ და ამიტომაც მათ ხშირად ფულად პრემიებსაც აძლევდნენ. სიმინდს, როგორც წესი, ორჯერ თოხავდნენ, თოხვის წინ კი მინერალური სასუქები შეჰქონდათ. მიუხედავად იმისა, რომ ქორეთელებს სიმინდი მეტ-

წილად გორებსა და ფერდობებზე ეთესათ, ისინი მაინც უხვ მოსავალს იღებდნენ.

60-იანი წლებიდან პანკისის ხეობის კოლმეურნეობებში ხელით შრომა ნაწილობრივ შეცვალა ტექნიკამ. იქ უკვე მიწას უმეტესად ტრაქტორებით ხნავდნენ, ხოლო თავთავიანი კულტურების გარკვეულ ფართობს კომბაინით იღებდნენ.

თუმცა XX ს-ის 60-იან წლებში პანკისის კოლმეურნეობებში თავთავიან კულტურებს 100–150 ჰექტარ ფართობზე ყოველწლიურად ჯერ კიდევ ხელით მკიდნენ.

60-იან წლებში პანკისის ზოგიერთი სოფლის კოლმეურნეობამ დაიწყო მზესუმზირის მოყვანა. გაზეთ „ბახტრიონის“ (№36) ცნობით, 1965 წლის სექტემბერში დუმასტურის კოლმეურნეობამ 7,5 ჰექტრიდან მიიღო 68,5 ცენტნერი მზესუმზირის მოსავალი.

მეცხვარეობა რომ შემოსავლიანი დარგია, კარგად იცოდა პანკისის მოსახლეობამ. 60-იანი წლებიდან გაიზარდა ცხვრის სულადობა, შემცირდა პირუტყვის დაცემა.

დუისის კოლმეურნეობას 1965 წელს გეგმით გათვალისწინებული 2500 ცხვრის ნაცვლად 2800 სულამდე ცხვარი ჰყავდა. მეცხვარეობის ბრიგადებს შორის გამოირჩეოდა ს. მარგოშვილის ბრიგადა. ბრიგადამ კარგად გაართვა თავი ცხვრის გამოზამთრებასა და მიღებული ნამატის შენარჩუნებას. 500 დედაცხვირიდან, მიუხედავად ცუდი ამინდებისა, ბრიგადამ მიიღო და უკლებლივ შეინარჩუნა 400 ბატკანი. ბრიგადის მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ისიც, რომ 1965 წელს ადგილი არ ჰქონია პირუტყვის დაცემის არცერთ შემთხვევას.

პანკისის ხეობის ზოგიერთ კოლმეურნეობაში კარგად იყო განვითარებული მელორეობაც. მაგალითად, 1965 წელს ხალანის სასოფლო-სამეურნეო არტელმა სახელმწიფოს მიჰყიდა 10 ცენტნერი ღორის ხორცი.

60-იანი წლების დამდეგს ელექტროენერგია შევიდა პანკისის თითქმის ყველა სოფელში. ოდნავ მოგვიანებით ომალოში, ბირკიანსა და ძიბახევშიც. თითქმის ყველა სოფელში იყო დაწყებითი, რვანწიანი ან საშუალო სკოლები. ჯოყოლოში ფუნქციონირებდა საავადმყოფო. 1965 წელს ომალოში დაიწყო სკოლისა და კლუბის მშენებლობა. დუისის კლუბში კეთილმოწყობის მიზ-

ნით დაიდგა 200 ცალი გრეხილი სკამი. სოფელ დუისში აშენდა სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების შესანახი ფარდული.

წარმატებების მიუხედავად იყო სერიოზული ხარვეზებიც. მოსახლეობა გაცილებით მეტს შრომობდა, ვიდრე უნაზღაურებდნენ, ანუ ნაშრომის ანაზღაურება მათ მიერ განეულ შრომას არ შეესაბამებოდა. სოფლების კეთილმოსაწყობად ბევრი არაფერი კეთდებოდა.

60-იან წლებში დუმასტურისა და ომალოს მოსახლეობა გაერთიანებული იყო ერთ კოლმეურნეობაში. ორივე სოფელში ცხოვრობდა 300-მდე ოჯახი. ხალხი თავდადებით შრომობდა, მაგრამ მათი სოფლების კეთილმოსწყობაზე ნაკლებად ზრუნავდნენ. არც დუმასტურში და არც ომალოში არ იყო მაღაზია. ამ სოფლის მცხოვრებლებს პირველი მოთხოვნის საგნების შესაძენად სხვა სოფლის მაღაზიებში უხდებოდათ წასვლა.

როდესაც ჯოყოლოს საავადმყოფოს დასათვალიერებლად რაიონის ჯანდაცვის განყოფილების მუშაკები მივიდნენ, აღმოჩნდა, რომ საავადმყოფოს მენიუში 21 დასახელების პროდუქტი იყო აღნიშნული. მაგრამ ყველი, კარაქი, ხორცი, რძე და კვერცხი არ ჰქონდათ. საავადმყოფოში საჭმელს ხორცის კონსერვებით აკეთებდნენ, ისიც პანკისში, სადაც ხორცის შოვნა არც თუ ისე ძნელია.

სამზარეულო მეტად პატარა იყო, კედლები ჩაშავებული, რომელზედაც სახურავიდან ჩამოსული წვიმის კვალი ემჩნეოდა.

თუმცა, გაზეთ „ბახტრიონის“ (№32) ცნობით, სისუფთავე საავადმყოფოში იდეალური იყო და ავადმყოფები მეტად ემადლიერებოდნენ ექიმს – ლამარა ბორჩაშვილს.

1957 წელს ქორეთელმა კოლმეურნეებმა საკუთარი სახსრებით გაიყვანეს რადიოქსელი, რომელიც 1963 წელს სინათლის ხაზის გაყვანასთან დაკავშირებით თურმე მოუშლიათ. სოფელმა რომ ელექტრომუქი მიიღო, ძალიან კარგია, მაგრამ რადიოკვანძის აღდგენაზე აღარავინ ფიქრობდა.

1964 წლის შემოდგომაზე საკობიანოში თიანეთის მე-3 საგზაო-საექსპლოატაციო კანტორამ ააშენა კაპიტალური ხიდი, რომელიც რამდენიმე თვეში დაინგრა. მის მშენებლობაზე უამრავი ცემენტი გაიხარჯა. ბურჯები ამოუყვანიათ და შიგ რკინის არმატურა არ ჩაუტანებიათ. უარმატურო, უხარისხოდ ნაგები ხიდიც დაშლილა და დანგრეულა.

XX საუკუნის 60-იან წლებში პანკისის ხეობაში მნიშვნელოვნად ამაღლდა განათლების დონე.

წლების განმავლობაში თავდადებით ემსახურა ახალგაზრდა თაობის აღზრდის დიდ და საპატიო საქმეს იუსუფ მარგოშვილი. XX საუკუნის 30-იან წლებში მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო დუისის საშუალო სკოლის მშენებლობაში. განათლების დარგში ხანგრძლივი და უმნიშვნელო მუშაობისთვის 1949 წლის 2 მარტს საბჭოთა კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმმა დააჯილდოვა მედლით „შრომითი მამაცობისთვის“. 1961 წელს ჩეჩნეთ-ინგუშეთის გამომცემლობამ გამოსცა იუსუფ მარგოშვილის თარგმანების კრებული სახელწოდებით „რჩეული“. წიგნში შესულია ალ. ყაზბეგის „მამის მკვლეელი“, „ციცია“ და „ელისო“. 1972 წელს უსუფ ადოს ძე მარგოშვილს საქართველოს სსრ დამსახურებული მასწავლებლის საპატიო წოდება მიენიჭა. ამჟამად დუისის საშუალო სკოლა იუსუფ მარგოშვილის სახელს ატარებს.

დუისის საშუალო სკოლაში ერთად სწავლობდნენ ქისტების, ოსების, აგრეთვე, თუშებისა და ფშავლების ბავშვები. მათ შორის მეგობრობას ადრეული ასაკიდან ეყრებოდა საფუძველი.

დუისელ ქისტს, სოფელში შესანიშნავ მევენახედ ცნობილ დუბაი მარგოშვილსა და მის მეუღლეს, ძუდაშას, მხოლოდ ხელის მოწერა ეხერხებოდათ... ოჯახში კი ექვსი შვილი გაზარდეს უმაღლესი განათლებით. იმათგან ოთხი ქალიშვილი დუისის საშუალო სკოლაში ასწავლიდა: ოლია – სკოლის დირექტორი, ქიმის სპეციალისტი, ძარეი – ქართულ ენასა და ლიტერატურას ასწავლიდა, თინა – ისტორიას, ისმი – დაწყებითი კლასის პედაგოგი იყო. მათმა ძმამ, ვისერგიმ, სამედიცინო ინსტიტუტი დაამთავრა.

პანკისის ხეობაში XX საუკუნის 60-იან წლებში ერთიორად გაიზარდა იმ პირთა რიცხვი, რომლებსაც უმაღლესი განათლება ჰქონდა მიღებული. ბევრი მათგანი ახმეტის რაიონში სხვადასხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობებზე მუშაობდა. მათ შორის იყო დუისელი გიორგი (ჟორა) მაჩალიკაშვილი.

გ. მაჩალიკაშვილმა 1952 წელს დაამთავრა ზოოვეტერინარული ინსტიტუტი და მუშაობა სიღნაღში, თუშური ცხვრის სახელმწიფო ჯიშსაშენის უფროს სპეციალისტად დაიწყო. შემდეგ იგი ამავე დაწესებულების დირექტორი გახდა. სხვადასხვა დროს მუშაობდა პარტიის ახმეტის რაიკომის სასოფლო-სამე-

ურნეო განყოფილების გამგედ და ალენის მანქანა-ტრაქტორთა სადგურის მთავარ ზოოტექნიკოსად. 1959 წლიდან ის ახმეტაში „კარაქმრენვს“ ჩაუდგა სათავეში. გიორგი მაჩალიკაშვილის ხელმძღვანელობით „კარაქმრენვი“ წლების მანძილზე გეგმებს გადაჭარბებით ასრულებდა. 1965 წელს „კარაქმრენვმა“ ზეგემით კიდევ 20 ტონაზე მეტი ქარხნული ყველი, სულგუნი და კარაქი გამოუშვა.

1965 წელს დაიწყო ზემო ალაზნის სარწყავი სისტემის მშენებლობა. ზემო ალაზნის სარწყავი სისტემა წყალს მიიღებდა მდინარე ალაზნიდან სოფელ დუისთან, რის გამოც განზრახული იყო ამ ზონაში კაშხლის აგება სათანადო წყალმიღები ნაგებობებით. აქედან მაგისტრალური არხი მოუვლიდა სოფელ მატანს, გადაკვეთდა მდინარე ილტოს, გაივლიდა ახმეტას და თელავ-გურჯაანის მიმართულებით წავიდოდა.

სწორედ ამ პერიოდში შეიქმნა სიმლერა, რომლის ავტორიც ახმეტის სიმლერის გუნდის მონაწილე ა. ექვთიმიშვილი იყო:

„შენ, ალაზანო, სად მიხვალ,
შენს ჭკვაზე აღარ გატარებ,
პანკისის თავში ჩაგკეტავთ,
მატანზე გადმოგატარებ“.

1966 წლიდან ზემო ალაზნის სარწყავი არხის მშენებლობა პრაქტიკულად დაიწყო. პროექტის ღირებულება 84 მილიონ მანეთს აჭარბებდა.

სოფელ დუისის ბოლოს, მდინარე ალაზანზე, 1974 წელს აშენდა წყალმიღები ნაგებობების კვანძი. აქედან იწყება მაგისტრალური არხი. კვანძის დანიშნულებაა რკინის ფარდებით შეაგუბოს მდინარე და წყალი გადაიყვანოს მაგისტრალურ არხში.

მაგისტრალური არხი თავდაპირველად მიემართება აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, დუისიდან საკობიანო-მატნისაკენ, მდინარე ილტოს გადაკვეთამდე და ამის შემდეგ მიმართულებას იღებს აღმოსავლეთით. ახმეტას კვეთს და თითქმის ცივგომბორის ქედის პარალელურად მიემართება გურჯაანის რაიონის ფაფრის ხევამდე. არხის სიგრძე 78 კილომეტრია [7. 181].

სარწყავი სისტემის მთავარი და გამანაწილებელი არხები მოაპირკეთეს ბეტონით, რამაც დიდად შეამცირა წყლის დანა-

კარგები. მშენებლობის დროს ააგეს მრავალი სახის რთული ჰიდროტექნიკური ნაგებობა, გაიყვანეს, აგრეთვე, წყალშემკრებები და საკოლექტორო-სადრენაჟო ქსელი.

მაგისტრალური არხის მშენებლობაზე პანკისის ხეობიდან მრავალი ადამიანი დასაქმდა, რამაც მნიშვნელოვნად გაზარდა მათი შემოსავალი. საერთოდ, XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან ერთიორად ამაღლდა პანკისის ხეობის მოსახლეობის მატერიალური ცხოვრების დონე.

1968 წელს პანკისის ხეობის სხვადასხვა კოლმეურნეობების ბაზაზე შეიქმნა პანკისის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობა. ამ დროიდან მევენახეობა ერთ-ერთი წამყვანი დარგი გახდა პანკისის ხეობაში, რამაც მნიშვნელოვანი მოგება მისცა, როგორც სახელმწიფოს, ისე ხალხს. მანამდე მშრომელებს გასამრჯელოს ნატურით უხდიდნენ, ახლა უკვე ისინი ფულად ანაზღაურებას იღებდნენ. რეფორმის შემდეგ წვრილ-წვრილი კოლმეურნეობები გაერთიანდა ერთ მსხვილ მეურნეობაში და უფრო ეფექტური გახდა მისი მართვაც. თუმცა ამბობენ, რომ კოლმეურნეობებიდან უფრო მეტ შემოსავალს ღებულობდნენ მშრომელები. იყვნენ ისეთებიც, რომლებსაც კოლმეურნეობები უფრო მოსწონდათ [56. 213].

საბჭოთა მეურნეობის ჩამოყალიბების შემდეგ სოფელ ქორეთში 120 ჰექტარ ფართობზე გააშენეს ვაზი, 10 ჰექტარზე ხეხილი, 2 ჰექტარ ფართობზე ფურცელი, დანარჩენ ფართობზე კი ითესებოდა სიმინდი, ხორბალი, ქერი, ლობიო და ბოსტნეული.

სოფელში აშენდა ახალი საწყობ-საშრობი. ქორეთის ზვრებში ყოველწლიურად იკრიფებოდა მინიმუმ 600 ტონა ყურძენი, 80-100 ტონა ხილი, 80-90 ტონა საზამთრო, 200 ტონა სიმინდი, ამდენივე რაოდენობის ხორბალი და ა.შ. სოფლის ბოლოს აშენდა მელორეობის ფერმა, სადაც ხან 600, ხან კი 800 სული ჯიშისანი ლორი იზრდებოდა და ბარდებოდა სახელმწიფოს. სოფელში დუმასტურის წყალსადენიდან გამოიყვანეს სასმელი წყალი. ისე რომ, ქორეთის თითქმის ყველა ოჯახში სასმელი წყლის ცალკე წერტილი დააყენეს. სოფელში აშენდა მაღაზია, ფუნქციონირებდა საბავშვო ბაღი. მდინარე ალაზანზე გაიდო 145 მეტრი სიგრძის კაპიტალური ხიდი, რომელიც ქალაქსაც კი დაამშვენებდა, გაამაგრეს მდინარე ალაზნის ნაპირები, რამაც ერთგვარად გაალამაზა ქორეთი, გარემონტდა შიდა გზები, ხევებზე

გაკეთდა ხიდები და კოლექტორები; სოფელში ფუნქციონირებდა საკუთარი სახსრებით გაკეთებული ორთვლიანი წისქვილი, რომლის ქვებიც ყარაბალიდან მოიტანეს. მოსახლეობის სახსრებით ჩადგეს სახერხი ქარხანა.

პანკისის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობის ხელმძღვანელობა დაკომპლექტდა უმაღლესი სასოფლო-სამეურნეო განათლების მქონე პირებით. ერთ-ერთი მათგანი იყო დუისელი სოლცა მოჩუყას ძე ქავთარაშვილი. მან 1957 წელს დაამთავრა სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტის ეკონომიკა-ორგანიზაციის ფაკულტეტი, ეკონომისტის სპეციალობით. მუშაობა დაიწყო ახმეტაში, „საქსოფლტექნიკში“ ეკონომისტად. 1975 წლიდან საბჭოთა მეურნეობების დაშლამდე მუშაობდა პანკისის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობაში მომარაგების უფროსად. მისი მეუღლე, ასმათ შავხალას ასული მარგოშვილი კი მუშაობდა ამავე მეურნეობის უფროს ბუღალტრად.

ხეობაში გაიზარდა უმაღლესი განათლების მიღების მსურველთა რიცხვი. ახალგაზრდობის დიდი ნაწილი სწავლას საქართველოს უმაღლეს სასწავლებლებში აგრძელებდა, ნაწილიც ჩეჩნეთ-ინგუშეთსა და რუსეთის სხვადასხვა ინსტიტუტებში. ბოლო ათწლეულებში განსაკუთრებით ამაღლდა განათლების დონე პანკისელ ქისტებში. პანკისის ხეობიდან აღიზარდა რამდენიმე მეცნიერებათა დოქტორი: ლეილა მარგოშვილი, ელდარ ბორჩაშვილი, როსტომ ფარეულიძე, ლაბაზ გუმაშვილი.

XX საუკუნის 60–70-იანი წლებიდან პანკისის ხეობამ საგრძნობლად შეიცვალა იერი. აშენდა კაპიტალური ორსართულიანი სახლები, რომლებსაც დიდი აივნები ამშვენებს. პანკისში ძირითადად იმავე ტიპის სახლები შენდებოდა, როგორც დამახასიათებელი იყო კახეთის სხვა სოფლების არქიტექტურისთვის. ქისტურ სოფლებში სახლის წინ, ეზოში, დამატებით აშენებდნენ კეთილმოწყობილ სათავსოს, სადაც სურსათ-სანოვაგეს ინახავენ, საჭმელს ამზადებენ და მთელი დღის განმავლობაში ფუსფუსებენ. ხეობაში უკვე მრავალ ოჯახს გაუჩნდა ძვირფასი ავეჯისა და ავტომობილის შეძენის საშუალება. თითქმის ყველა ეზოს აქვს ქვიტკირის ღობე და რკინის ჭიშკარი. ეზოებს ვაზის ხეივანი ამშვენებთ. ეზოებში გაშენებულია აგრეთვე ყვავილნარი. ქისტები სასმელ წყალს ძირითადად ეზოში გამართული ჭიდან იღებენ. ეზოს გვერდით ყველა ოჯახს აქვს ბოსტანი, სა-

დაც ყოველდღიური მოხმარების ბოსტნეული მოჰყავთ. ქისტების კარ-მიდამოები ყურადღებას იქცევს იდეალური სისუფთავით, რაც ქისტი ქალების განსაკუთრებულ შრომისმოყვარეობასა და გემოვნებაზე მიუთითებს.

სოფლის გზებზე დაიგო ასფალტი, ხოლო ორღობეები ქვიშით მოასწორეს. აშენდა კეთილმონყობილი ადმინისტრაციული შენობები, კულტურის სახლები, სპორტული მოედნები, მაღაზიები, ამბულატორიები, საავადმყოფო, უნივერსალი და სხვა.

XX საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოსათვის ადგილობრივი მოსახლეობის დაულალავი შრომის შედეგად პანკისის ხეობა საქართველოს ერთ-ერთ ულამაზეს და მოვლილ-ნაპატრონებ კუთხედ გადაიქცა. იქ სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობისა და რელიგიური მიმდინარეობის წარმომადგენლებს შორის ეთნიკურ და რელიგიურ ნიადაგზე არ მომხდარა არცერთი უსიამოვნო ფაქტი. ქისტები, ოსები და ქართველები ცხოვრობდნენ მეგობრულად. ისინი ერთად სწავლობდნენ, ერთად შრომობდნენ და, როგორც თვითონ ამბობენ, ჭირი და ლხინიც განუყოფელი ჰქონდათ. პანკისის ხეობა სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობისა და რელიგიური მრწამსის მქონე საზოგადოებათა მეგობრული თანაცხოვრების შთამბეჭდავ ნიმუშს წარმოადგენდა.

პანკისის ხეობა პოსტსაბჭოურ პერიოდში

გასული საუკუნის 80-იან წლებში საქართველოში იფეთქა ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ საბჭოთა კავშირიდან გამოყოფის მოთხოვნით. საბჭოთა ჯარების მიერ 1989 წლის 9 აპრილის ღამეს თბილისში მშვიდობიანი მომიტინგეების დახოცვამ კიდევ უფრო გაამწვავა ვითარება და ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებელი სახელმწიფოს აღდგენის მოთხოვნით შეუქცევადი გახადა.

ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასა და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენას რუსეთის ნაქეზებით აფხაზებისა და ოსების ნაწილი მტრულად შეხვდა. სამწუხაროდ, რუსეთმა შეძლო აფხაზეთსა და ცხინვალის რეგიონში კონფლიქტის ესკალაცია.

პანკისელმა ქისტებმა, ისევე როგორც 1918–1921 წლებში, ახლაც აქტიურად დაუჭირეს მხარი საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენას. პანკისის ხეობიდან ეროვნულ მოძრაობაში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს მათე ციხესაშვილმა, ჟორა მაჩალიკაშვილმა, ომარ ხანგოშვილმა, რამაზ გუმაშვილმა და სხვებმა. პანკისელმა ქისტებმა შეინარჩუნეს ქართველი ხალხის ერთგულება და საქართველოს სიყვარული. უფრო მეტიც, ზოგიერთმა მათგანმა მონაწილეობაც მიიღო საქართველოს ერთიანობისთვის გამართულ ბრძოლებში, რომელიც ფაქტობრივად წარმოადგენდა რუსეთ-საქართველოს ომს.

უფრო მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ საქართველოს რესპუბლიკაში მცხოვრები ოსები.

ხანგრძლივი დროის მანძილზე ოსები შეეზარდნენ და შეესისხლხორცნენ ქართულ გარემოს. ისინი ქართულ წეს-ადაბლებს მისდევდნენ და მეორე მშობლიურ ენად ქართულს აღიარებდნენ. საქართველოს ყველა კუთხეში იყო და ახლაც მრავლად არის ქართულ-ოსური შერეული ოჯახები. სანამ რუსეთი ჩაერეოდა ქართულ-ოსურ ურთიერთობებში, ამ ხალხებს შორის არ მომხდარა არცერთი უსიამოვნო ფაქტი. მაგრამ სწორედ მაშინ, როგორც კი საქართველო რუსეთისგან დამოუკიდებლად არსებობას დააპირებდა, რუსეთის ხელისუფლება თავისი პოლიტიკური მიზნებისთვის იყენებდა ცხინვალის რეგიონში მოქმედ სეპარატისტულ ძალებს.

ზოგიერთი პანკისელი ოსი ხშირად აღშფოთებით იგონებს 1991–1992 წლებს და საყვედურს გამოთქვამს, რომ იმ დროს მათ სოფლებს პანკისში თითქოს საგანგებოდ არ მიენოდებოდა გამომცხვარი პური, ხელისუფლების დავალებით იქ არ შეჰქონდათ ფქვილი. პანკისის ხეობის ოსურ სოფლებში, სადაც სულ ქართული სკოლები იყო (ქორეთსა და წინუბანში რვანლიანი, დუმასტურში საშუალო სკოლა), მასწავლებლებს თითქოს არ აძლევდნენ კუთვნილ ხელფასს. მათი აზრით, მსგავსი ღონისძიებები შეგნებულად ტარდებოდა, რათა ოსები აყრილიყვნენ საქართველოს ტერიტორიიდან და ვლადიკავკაზში წასულიყვნენ.

რუსეთისგან თავსმოხვეული ქართულ-ოსური კონფლიქტის ფონზე მცირე უსიამოვნებაც კი, როგორც საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, ასევე პანკისის ხეობაში მცხოვრებ ოსებშიც, დიდი ეჭვისა და აღშფოთების მიზეზი ხდებოდა.

გავიხსენოთ, განა ასეთივე უბედურება არ დაატყდა საქართველოს მთელ მოსახლეობას? თუნდაც მათ მეზობლად მცხოვრებ ქისტებსა და ქართველ მთიელებს. აღარსად ენთებოდა ელექტროსინათლე, არ იყო გაზი, არ ცხვებოდა პური. დაცარიელდა ბაზრები და მალაზიები, დაიკეტა ფაბრიკა-ქარხნები, ინტელიგენცია არ იღებდა ხელფასს. ქვეყანა ქაოსმა და ძარცვა-გლეჯამ მოიცვა. ერთადერთი კანონი იყო ტყვია. სამართალი იარაღის უღარუნითა და ტყვიების ზუზუნის თანხლებით ირჩეოდა.

სწორედ ამ მიზეზით და ეკონომიკური გაჭირვების გამო საქართველო დატოვა ასიათასობით მშრომელმა ადამიანმა და ბედის საძებნელად სხვადასხვა ქვეყნებს შეაფარა თავი.

პანკისის ხეობაში მოსახლეობა ძირითადად დასაქმებული იყო მევენახეობის მეურნეობაში, რომელიც საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ გაუქმდა და გაპარტახდა. გაიძარცვა და დაინგრა ადგილობრივი ფერმები, სადაც მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო დასაქმებული. რაიონის ფაბრიკა-ქარხნები გაჩერდა, რაიონულმა სანარმოებმა და ორგანიზაციებმა მუშაობა შეწყვიტეს, მოიშალა ინფრასტრუქტურა. ამდენად, პანკისის ხეობაში ხალხი უმუშევარი დარჩა. მოსახლეობის დიდ ნაწილს საკუთარი მეურნეობის აღსადგენად საჭირო თანხებიც არ აღმოაჩნდა.

სულ მალე პანკისის ხეობა დატოვა ქისტებისა და ოსების ნაწილმა. ქისტი მამაკაცები ჩეჩნეთ-ინგუშეთში სეზონურად მუშაობდნენ, ძირითადად მშენებლობაზე და იქ გამოიმუშავებული ხელფასით არჩენდნენ თავიანთ ოჯახებს პანკისში. ქისტებმა მეზობელ მატანსა და პანკისის ხეობის სოფლებში უმუშევრად დარჩენილ ქართველებსაც გაუმართეს ხელი და ბევრი მათგანი ჩეჩნეთ-ინგუშეთში დაასაქმეს.

პანკისელი ოსები კი, ძირითადად ახალგაზრდები, უკეთესი ცხოვრების მოსაწყობად ვლადიკავკაზში გადავიდნენ.

1995 წელს პანკისის ხეობის ოსურ სოფლებში: დუმასტურში, ქვემო ხალანანში, წინუბანში, ქორეთსა და ზემო კუნახტაში – ჩვეულებრივ ცხოვრობდნენ ოსები. მართალია, მრავალი პანკისელი ოსი ვლადიკავკაზში იყო გადასული, მაგრამ მუდმივი საცხოვრებელი ბინა მათ ჯერ კიდევ პანკისში ჰქონდათ. 1998 წლამდე მიგრაციის მიზეზით პანკისის ოსურ სოფლებში სახლები

მასობრივად არ გაყიდულა, თუმცა მდგომარეობა იქ მაინც უნუგეშო იყო.

ზოგიერთ ოსურ სოფელში დაიხურა სკოლაც. მაგალითად, სოფელ ქორეთში დადუმდა რვანლიანი სკოლა. სტადიონი, საიდანაც მოსწავლეთა აღტაცებული ყიყინი ისმოდა, დღეს ღორების, ხბორებისა და ცხვრების საძოვრადაა გადაქცეული. ხანძარმა შთანთქა 200 ადგილიანი ქორეთის კლუბის შენობა, რომელიც განყოფილი იყო უმაღლესი ხარისხის ინვენტარით, მასთან ერთად დაინვა სოფლის ბიბლიოთეკა, სადაც 7000 ცალი წიგნი, ძირითადად მხატვრული ლიტერატურა ინახებოდა. დალპა და მწყობრიდან გამოვიდა საექთნო პუნქტი თავისი ინვენტარით. კერძო პირებზე გაიყიდა საბავშვო ბაღის შენობა, წისქვილი და სახერხი ქარხანა. სოფლის მაღაზია მიჰყიდეს გერმანელ მღვდლებს, რომლებმაც იქ ახალი სამოციქულო კათოლიკური ეკლესია გახსნეს; განადგურდა რადიოქსელი; ნაწილ-ნაწილ დაგლიჯეს და ბოძებიანად გაყიდეს ავტომობილური ტელეფონის ხაზი, დალპა ელექტროქსელის ბოძები, მწყობრიდან გამოვიდა მაღალი ძაბვის ხაზი, რის გამოც თითქმის ათ წელზე მეტ ხანს სინათლე არ ჰქონდა სოფელ ქორეთს.

დაახლოებით იგივე პროცესები მიმდინარეობდა პანკისის ხეობის ქისტურ სოფლებში. სამუშაოს შოვნის მიზნით ჩეჩნეთ-ინგუშეთში ქისტების დროებითმა მიგრაციამ საყოველთაო ხასიათი მიიღო. მაგრამ 1994 წლის ნოემბერში რუსეთსა და ჩეჩნეთს შორის დაწყებულმა ომმა პანკისელი ქისტების ცხოვრება არსებითად შეცვალა.

1995–1996 წლებში ჩეჩნეთმა პრეზიდენტ ჯოჰარ დუდაევის მეთაურობით რუსეთთან ომში გარკვეულ წარმატებებს მიაღწია. 1996 წლის აპრილში, მართალია, რუსეთმა შეძლო პრეზიდენტ ჯოჰარ დუდაევის ფიზიკური ლიკვიდაცია, მაგრამ 1997 წლიდან ჩეჩნეთი ფაქტობრივად რუსეთისგან დამოუკიდებელ ქვეყნად მოიაზრებოდა. რუსეთმა ჩეჩნეთიდან გაიყვანა ყველა სამხედრო შენაერთი.

ჩეჩნეთში მიმდინარე სისხლისმღვრელ ბრძოლებს განსაკუთრებით მწვავედ განიცდიდნენ პანკისელი ქისტები. ამ ომში მონაწილეობას იღებდნენ პანკისელი ქისტებიც. რუსეთ-ჩეჩნეთის ომის ქარცეცხლი თითოეული პანკისელი ქისტის ოჯახში იგრძნობოდა. ჩეჩნეთის მიერ პირველ ომში მოპოვებულმა გა-

მარჯვებამ ეიფორიაში ჩააგდო როგორც ჩეჩნები, ასევე პანკისელი ქისტები. დროებით მიღწეულმა წარმატებებმა თავბრუ დაახვია, სიფხიზლე დააკარგვინა თავისუფლებისმადიებელ ვანახებს.

1997 წლის იანვარში საყოველთაო არჩევნების გზით ჩეჩნეთის პრეზიდენტი გახდა ასლან მასხადოვი, რომელიც იმავე წლის ზაფხულში საქართველოსა და პანკისის ხეობას ესტუმრა.

ჩეჩნეთში თითქოს დადგა ნანატრი მშვიდობა, მაგრამ 1997 წლიდან ჩეჩნეთში განსაკუთრებით გაძლიერდა ისლამის რადიკალური მიმდინარეობა ვაჰაბიზმი. ის ახლო აღმოსავლეთის არაბული ქვეყნებიდან რუსეთ-ჩეჩნეთის ომში მონაწილე მუსლიმთა საბრძოლო ბრიგადებმა შემოიტანეს. ვაჰაბისტებს სურდათ ჩეჩნეთის გამოცხადება ისლამურ რესპუბლიკად და ქვეყნის შარიათის კანონებით მართვა, რასაც ნაწილობრივ მიაღწიეს კიდეც. ჩეჩნეთი შუა საუკუნეებს დაუბრუნდა. ვაჰაბიზმი ჩეჩნეთში იმდენად გაძლიერდა, რომ პრეზიდენტი ასლან მასხადოვი 1998 წელს იძულებული გახდა, ანგარიში გაენია მათი მოთხოვნებისთვის. მართალია, ჩეჩნეთი თითქმის სამი წლის მანძილზე რუსეთისგან დამოუკიდებელი იყო, მაგრამ ის სახელმწიფოდ მაინც ვერ ჩამოყალიბდა. 1997–1999 წლებში ჩეჩნეთი საყოველთაო არეულობამ და ქაოსმა წაღეკა, რაც რუსეთის ფაქტორითაც იყო გამოწვეული. უკანონობამ, ქაოსმა და არეულობამ საქართველოს იმდროინდელი ხელისუფლების უუნარობითა და წაყრუებით ჩეჩნეთიდან პანკისში გადმოინაცვლა. იმ დროისათვის პანკისის ხეობაში უკვე დიდძალი საბრძოლო იარაღი და ნარკოტიკი დაგროვდა. ხეობაში დაიწყო ადამიანებითა და ნარკოტიკებით ვაჭრობა. ექსპერტები ამ ყველაფერს პანკისში მოქმედ მსხვილ ისლამისტურ-ვაჰაბისტურ დაჯგუფებებს და ამ დაჯგუფებებთან მიტმასნილ კრიმინალებს მიანერდნენ.

თუ 1998 წელს პანკისის ხეობაში თითოოროლა ვაჰაბისტი იყო, 1999 წლის ზაფხულში ის უკვე ორგანიზებულ დაჯგუფებას წარმოადგენდა. თავდაპირველად ვაჰაბიზმი დუისსა და ბირკიანში გავრცელდა, შემდეგ ის პანკისის ხეობის ყველა ქისტურ სოფელში გაბატონდა. განსაკუთრებით პოპულარული გახდა ეს მიმდინარეობა ახალგაზრდებში.

იმ ქვეყნებში, სადაც მკვეთრად იცვლება საზოგადოებრივი ფორმაცია, ხალხი ეძებს სხვა ალტერნატივას. ვაინახებში ეს ალტერნატივა ისლამური ფუნდამენტალიზმი აღმოჩნდა.

კავკასიელი ვაჰაბისტები ძირითადად აღიარებენ დოგმებს, რომლებიც ასახულია ყურანში, როგორც ალაჰის სიტყვასა და, აგრეთვე, მუჰამედის გამონათქვამებში. ვაჰაბისტები მკვეთრად ილაშქრებენ ჩრდილოკავკასიელ მუსულმანებში დამკვიდრებული წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ. ვაჰაბისტები განსაკუთრებით უარყოფითად არიან განწყობილნი კავკასიურ წეს-ჩვეულებებთან შერწყმული ტრადიციული სუფიზმის მიმართ, აგრეთვე მთიელ მაჰმადიანებში გავრცელებულ წმინდანთა თაყვანისცემის კულტთან. შეიხთა თაყვანისცემას, წმინდა შეიხთა საფლავების მონახულებას და მრავალ სხვა ელემენტს ვაჰაბისტები კერპთაყვანისცემლობად მიიჩნევენ. ვაჰაბისტები ურწმუნოებაში დებენ ბრალს ყველა იმ მუსულმანს, რომლებიც არ იზიარებენ მათ შეხედულებებს.

ვაჰაბიზმის იდეოლოგიები ჭეშმარიტ მუსულმანებს რწმენისთვის ბრძოლისაკენ, ანუ ჯიჰადში მონაწილეობისაკენ მოუწოდებენ. მათი აზრით, ჯიჰადმა უკვე მიიღო ისლამის მტრების წინააღმდეგ შეიარაღებული ბრძოლის ფორმა. ვაჰაბიზმი ჩეჩნეთსა და პანკისის ხეობაში რადიკალურ-ფუნდამენტალისტური იდეებითა და ელემენტებით შეივსო.

ჩეჩნეთში და შემდეგ პანკისის ხეობაში ვაჰაბისტები თემებად ანუ ჯამაათებად ტერიტორიული პრინციპით განაწილდნენ. თითოეულ თემს, ჯამაათს, სათავეში ედგა ემირი. ემირი იქ ხელმძღვანელობდა როგორც რელიგიურ, ისე საზოგადოებრივ ცხოვრებას. განსაკუთრებით ექსტრემისტულად განწყობილმა ვაჰაბისტებმა შექმნეს გასამხედროებული დაჯგუფებები.

1999 წელს ფართო მასშტაბით დაიწყო პანკისის ხეობის ე.წ. „არაბიზაცია“, ადგილობრივი ქისტი ახალგაზრდობის მოქცევა ვაჰაბიზმის იდეოლოგიის გავლენის ქვეშ. პანკისის ხეობიდან ყოველწლიურად მიჰყავდათ ნიჭიერი მოსწავლეები საუდის არაბეთის ისლამისტურ სკოლებში, სადაც მათ შესანიშნავ ყოფით პირობებს უქმნიდნენ. უმუშევრად დარჩენილი ახალგაზრდობა კი შედიოდა ჩეჩნეთის ისლამურ ფორმირებათა რიგებში, რომლებსაც, როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად იორდანიელი ხატაბი და ჩეჩენი შამილ ბასაევი ხელმძღვანელობდნენ.

სხვადასხვა ორგანიზაციები და ცალკეული პირები არაბული ქვეყნებიდან კერძო ფონდების საშუალებით მოქმედებდნენ და ვაჭაბისტებს აფინანსებდნენ, რის შედეგადაც პანკისის ხეობაში გაიზარდა მოსახლეობის, განსაკუთრებით ახალგაზრდობის, ლტოლვა ე.წ. „არაბიზაციისაკენ“. ზოგიერთებს იმის რწმენაც კი გაუჩნდათ, რომ ისინი, ვინც პანკისის ხეობაში ჩამოსულ არაბებს ხელთ შეეხებოდნენ, ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე „შეაბიჯებდნენ“ სამოთხეში. ერთმა ქისტმა ახალგაზრდამ ჩემთან საუბარში გამოთქვა სურვილი, როგორმე დაემტკიცებინა თავისი გვარის არაბული წარმომავლობა.

პანკისში ვაჭაბისტები დაუპირისპირდნენ ტრადიციული ისლამის წარმომადგენლებს.

– ჩვენ უნდა მოგვისმინოთ, – უცხადებდნენ ვაჭაბისტები ტრადიციული ისლამის მიმდევრებს, – თქვენ, მოხუცებს, არ გაგეგებათ ყურანისა და მუჰამედის გამონათქვამების მნიშვნელობა, არ იცით არაბული ენა. ხოლო ჩვენ ისლამი არაბეთის უნივერსიტეტში შევისწავლეთ და ამიტომ უნდა დაგვემორჩილოთო.

სოფელ დუისში მოქმედებდა ერთი საუკუნის წინ აშენებული მეჩეთი, სადაც ტრადიციული ისლამის მიმდევარი ქისტები იკრიბებოდნენ და ლოცულობდნენ. ტრადიციული ისლამის მიმდევრებმა ვაჭაბისტებს ბრალი დასდეს უფროსების უპატივცემულობაში და ისინი მეჩეთში არ შეუშვეს. თუმცა საზღვარგარეთის კერძო ფონდების საშუალებით ვაჭაბისტებმა პანკისის ხეობის სხვადასხვა სოფლებში 1999–2000 წლებში ოთხი ახალი მეჩეთი ააშენეს. მათ გახსნეს არაბულ-ისლამური კერძო სკოლები, რომლებშიც ვაჭაბიზმის დოგმატით ხდებოდა მომავალი თაობის აღზრდა.

1999 წლის სექტემბერში დაიწყო რუსეთ-ჩეჩნეთის ე.წ. მეორე ომი, რომელიც განსაკუთრებული სისასტიკით გამოირჩეოდა. განუწყვეტელი დაბომბვების შედეგად ჩეჩნეთში განადგურდა ყველაფერი, რაც პირველი ომის ქარცეცხლს გადაურჩა. ყოველდღიურად უამრავი ადამიანი იღუპებოდა. მოსახლეობის დიდი ნაწილი ინგუშეთში გადავიდა, ნაწილიც არღუნის ხეობით საქართველოს საზღვარს მოადგა.

ზოგიერთი ცნობით, იმ დროისთვის პანკისის ხეობაში დევნილთა რაოდენობამ ადგილობრივ მოსახლეობას გადააჭარბა.

პანკისელმა ქისტებმა ჩვეული სტუმარმასპინძლობა გამოიჩინეს და დევნილი ჩეჩნები გულთბილად მიიღეს. სანამ დევნილთა ახალი ჯგუფი პანკისში ჩამოვიდოდა, ქისტები წინასწარ თანხმდებოდნენ, თუ ვის ოჯახში რამდენი ჩეჩენი უნდა მოეთავსებინათ. სოფელ ომალოში ერთმა ოჯახმა 50-მდე დევნილი შეიფარა, ძირითადად ქალები და ბავშვები. სოფელ ჯოყოლოში ზაურ გუმაშვილმა თავის სახლში 18 ლტოლვილი მიიღო: ქალები, კაცები, მოხუცები, ბავშვები. ამას ემატებოდა მისი ოჯახის ხუთი წევრი. პანკისელი ქისტების თითქმის ყველა ოჯახში ცხოვრობდნენ ჩეჩნეთიდან დევნილები.

ჩეჩენმა დევნილებმა პანკისში შემოიტანეს თავიანთი წეს-ჩვეულებები და ადათები. აღმოჩნდა, რომ პანკისელი ქისტების ცხოვრების სტილი მკვეთრად განსხვავდებოდა ჩეჩნების ყოფისგან. პანკისელი ქისტები კულტურის დონით ჩეჩნებზე გაცილებით მაღლა იდგნენ. მიუხედავად ამისა, ჩეჩნებმა ქისტებზე სერიოზული გავლენა მოახდინეს. პანკისის ხეობაში ჩეჩენი ლტოლვილების შემოსვლის შემდეგ მაჰმადიანური რელიგია განსაკუთრებით განმტკიცდა და გაძლიერდა.

პანკისის ხეობის ქისტურ სოფლებში დღისით ქუჩებში უჩვეულოდ ბევრი ხალხი ირეოდა. 2000 წელს კიდევ უფრო გაიზარდა იქ თავშესაფრის მაძიებელთა რაოდენობა. 2000 წლის ოქტომბერში კავკასიონზე რამდენიმე ათეული თუ უფრო მეტი შეიარაღებული „ბოვეიკი“ გადმოვიდა. ხევსურეთიდან კი შეიარაღებულმა მეზობლებმა თავისუფლად შეაღწიეს პანკისის ხეობაში.

სულ მალე მათ არაბი, თურქი, ავღანელი, პაკისტანელი და სხვა ქვეყნის მოჯაჰედები დაემატნენ. პანკისში მრავლად იყვნენ მუსულმანური კერძო ფონდების წარმომადგენლებიც, რომლებიც ჯიჰადს აფინანსებდნენ.

კრიმინალები საქონელს იტაცებდნენ ალვნიდან, თიანეთიდან, დუშეთიდან, უკანაფშავიდან, ლალისყურიდან, მატნიდან, ილტოს ხეობიდან და საიდან აღარ!

ქისტების სიტყვებით რომ ვთქვათ, პანკისი შუა საუკუნეების სტამბოლის მონათა ბაზარს დაემსგავსა. კრიმინალებს მძევლად აყვანილი ადამიანები ხეობაში შეჰყავდათ, ისინი ადამიანებს ყიდულობდნენ და ყიდიდნენ.

„ბოევიკებსა“ და მოჯაჰედებს პანკისის ხეობის ყველა კუთხეში სასროლი პოლიგონები ჰქონდათ მოწყობილი, სადაც ისინი ყოველდღიურად ვარჯიშობდნენ, ისროდნენ, აფეთქებდნენ. ირგვლივ საშინელი, გამაყრუებელი კაკაფონია და გრუხუნის ხმაოდა. წვრთნები მიმდინარეობდა არა მარტო ბანარაზე, ტოლოშასა და თორღვას ციხეზე, არამედ სოფლებშიც. სოლცა ქავთარაშვილის გადმოცემით, ერთხელ „ბოევიკები“ დუისიდან ალაზნის გაღმა, ხალანის მიმართულებით ნიშანში ესროდნენ. სოლცას ვერ მოუთმენია, მისულა მათთან და უთქვამს:

– რას აკეთებთ, ხალხო, ვინ ხართ, საიდან ხართ? სოფლებები ტყეში შვინდსა და ზიმარტლს (ზღმარტლს) კრეფენ, სად უმიზნებთო?

ერთი „ბოევიკი“ წამოხტომია, ინგუში.

– შენ თვითონ ვინ ხარ, რა გინდაო? – უთქვამს უხეშად მოხუცისთვის.

– რაც მინდა, მე გიჩვენებო! – უპასუხია სოლცას და შეხლა-შემოხლა დაწყებულა. ბოლოს შეუნყვეტიათ იქ სროლები.

სოფლებში უამრავი არაბი ირეოდა. პანკისელები გაცივბულები უყურებდნენ ჩალმებით თავდაბურულ, აღმოსავლურ ხალათებში გამონყობილ წვერმოშვებულ უცხოელებს. ხეობაში მომრავლდნენ ჩადრიანი ქალებიც.

პანკისის მოსახლეობას თავი სიზმარში ეგონა. ხალხი აყრასა და სხვაგან გადასახლებას აპირებდა. შექმნილ ვითარებაში ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში პანკისის ხეობაში მცხოვრები ოსები და ქართველი მთიელები აღმოჩნდნენ. მათ სოფლებში ძარცვა და ყაჩაღობა უკვე დღისით, მზისით, ყველას თვალწინ ხდებოდა. ოსებმა აყრა დაიწყეს პანკისის ხეობიდან, სადაც მათ ზუსტად ერთი საუკუნე იცხოვრეს. 2001 წელს ოსებისგან მთლიანად დაიცალა სოფელი წინუბანი, სადაც ქისტები დასახლდნენ და ჩეჩნები დაბანაკდნენ. წინუბანში დაიდო ბინა ჩეჩენმა საველე მეთაურმა რუსლან გელაევმაც. ჩეჩენ ბოევიკთა მეორე ბაზა ქვემო ხალანანში განთავსდა. ქვემო ხალანანში ოსების ნაცხოვრებ სახლში დაბინავდნენ ჩეჩნეთიდან გადმოსული ძმები ახმადოვები, რომლებსაც ქისტები პანკისის ხეობაში არეულობისა და თავსდატეხილი უბედურების მიზეზად მიიჩნევდნენ. ოსების მესამე სოფელ დუმასტურშიც ბოევიკები ირეოდნენ.

1989 წლის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, სოფელ დუ-მასტურში ცხოვრობდა 304 სული, ყველა ეროვნებით ოსი. 2002 წლისთვის დემოგრაფიული სიტუაცია საგრძნობლად შეიცვალა. სოფელში იყო 231 მოსახლე. მათ შორის 127 ოსი და 67 ქისტი. 1989 წელს ქვემო ხალანანში ცხოვრობდა ოსი ეროვნების 204 ადამიანი. 2002 წელს მოსახლეობა იქ უკვე საგრძნობლად იყო შემცირებული. ქვემო ხალანანში დაფიქსირდა 122 მცხოვრები. მათ შორის 92 ქისტი და 26 ოსი. წინუბანში, პანკისის ხეობის ყველაზე დიდ ოსურ სოფელში, 1989 წელს ცხოვრობდა 388 სული, ყველა ეროვნებით ოსი. 2002 წლისთვის წინუბანში არცერთი ოსი აღარ დარჩა. იქ ცხოვრობდა 203 მოსახლე, ყველა ვაინახური წარმოშობის. ქისტი მოსახლეობაში შენარჩუნებული მალალი შობადობაც ლოგიკურად ინვევდა დემოგრაფიული სიტუაციის ამგვარ ცვალებადობას.

ჩეჩენი „ბოვეიკების“ შემოსვლა რუსეთის მხრიდან იყო პროვოცირებული. არსებობდა ვერსია, რომ „ფეესბეს“ სპეცგეგმით ხდებოდა პანკისის ხეობაში იარაღის უკონტროლო გადინება, რითაც იქ მიმოფანტული ჩეჩნები და არაბები შეაიარაღეს. როგორც მოვლენების განვითარებამ ცხადყო, საქართველოს სპეცსამსახურები ამისათვის მზად არ აღმოჩნდნენ. გაზეთმა „ალიამ“ 2001 წლის ნოემბერში პანკისის ხეობის ერთ-ერთი პატივცემული პირის ინტერვიუ გამოაქვეყნა, სადაც იგი რუსების მიერ შპიონების და პროვოკატორების შეგზავნაზე საუბრობდა. მოსახლეობამ რამდენიმე პიროვნება დააკავა, რომლებიც წმინდა არაბულით საუბრობდნენ, გარეგნობითაც არაბებს ჰგვანდნენ, მაგრამ რუსები კი აღმოჩნდნენ [45].

ხასო ხანგოშვილის ცნობით, პანკისის ხეობაში იყვნენ მოჯაჰედებს ამოფარებული უცხოეთის დაზვერვის წარმომადგენლები, რომელთა ნაწილიც შემდგომ გამოვლინდა ბოვეიკების მიერ და ლიკვიდირებული იქნენ [121. 565].

საქმეში ჩახედულმა პირებმა კარგად იციან, რომ თვით გელაევმა, ბასაევმა და ბევრმა სხვა ჩეჩენმა საველე მეთაურმა საბრძოლო ნათლობა პოდმოსკოვიეს სასწავლო ბაზებში მიიღო, მერე რუსეთის თაოსნობით, ისინი აფხაზ სეპარატისტებთან ერთად საქართველოს მთლიანობის წინააღმდეგ იბრძოდნენ, ახლა კი მათი გამოყენება პანკისის ხეობაში სურდათ.

ჯიჰადის მომხრე არაბებმა პანკისის ხეობაში 1999 წლიდან დაიწყეს თავმოყრა და ინტერნეტის საშუალებით აგროვებდნენ ჩეჩნეთის ომისთვის მოხალისეებს, რომლებიც პანკისის ხეობაში წვრთნის შემდეგ გადადიოდნენ „ისლამურ ბრიგადაში“. ქვემო ხალანის ქუჩებში, როცა იქ 2001 წლის 12 ნოემბერს ფოლკლორული ტექსტების ჩასანერად ჩავედი, იარაღსხმული, კომუფლიაჟში გამოწყობილი წვერმოშვებული „ბოვეიკები“ და მოჯაჰედები ირეოდნენ, რომლებიც ცივი, უნდო და ეჭვიანი მზერით იყურებოდნენ. მათ შორის აღმოსავლურ-არაბული იერის მეომრებიც ირეოდნენ. ამბობენ, რომ იქ იყვნენ ზანგი მოჯაჰედებიც. მართალია, ხალანაში ადრეც ვიყავი ნამყოფი, მაგრამ, როდესაც სოფელში შევედი, თავი უცხო და პირქუშ სახელმწიფოში ვიგრძენი. ქვემო ხალანის კულტურის სახლში ფოლკლორული ტექსტების ჩანერის დროს „ბოვეიკებმა“ და მოჯაჰედებმა ჩვენზე თავდასხმა მოაწყვეს. ნაცნობმა ქისტებმა ხიფათი თავიდან აგვაცილეს.

საქართველოს სპეცსამსახურები ხეობაში ოპერაციის დაწყებას და „ბოვეიკებთან“ შეტაკებას ერიდებოდნენ. ამ სიტუაციით კარგად ისარგებლეს კრიმინალებმა და თავიანთი მფარველების დახმარებით, იარაღისა და ადამიანთა გატაცების ბიზნესი მშვენივრად აანწყვეს.

ქორეთის მკვიდრი ვლადიმერ ბაგაური პანკისის ხეობაში შექმნილი მდგომარეობის გამო 2000 წელს დაუფარავად აკრიტიკებდა საქართველოს ხელისუფლებას: „ჯოჯოხეთს ერთი მუგუზალი აკლდა და ისიც შეუკეთესო. ასე დამართა მთავრობამ პანკისის ხეობას. აქ შემოიყვანეს აუარებელი ლტოლვილები, ხოლო შემდეგ „ბოვეიკთა“ რაზმები. ავტომატებით შეიარაღებული კრიმინალები დაძრწიან დღისით თუ ღამით ქუჩებში, მინდვრებში, ტყეებში და იტაცებენ, იპარავენ, ძარცვავენ ყველას და ყველაფერს. ისინი არ ერიდებიან არც დიდს, არც პატარას, არც მოხუცს, არც ახალგაზრდას, არც კაცს და არც ქალს. ადამიანებს მოუსპეს ცხოვრებისა და არსებობის საშუალება. ხალხს არა აქვს პენსია, არა აქვს ხელფასი და თუ ვინმე რამეს მოიქონიებს, ანდა იყოლიებს, სიკვდილის ბანდები იმასაც ართმევენ. არსაიდან საშველი არ არის. ამის გამოა, რომ ოსურ სოფლებში ხალხი აღარ დარჩა. აქ დარჩენილი ოსური მოსახ-

ლეობის 80% მოხუცები და შრომისუნარდაკარგულები შეადგენენ, რომელთაც შიმშილით სიკვდილი ემუქრებათ“.

პანკისის ხეობაში გახშირდა მკვლევლობები. მკვლევლობები ხდებოდა სულ უბრალო მიზეზითაც. მაგალითად, 2002 წლის 31 ივლისს, დილით, ლტოლვოლმა ინგუშმა დუისელი ტაქსის მძღოლის ბალაკაშვილის მანქანა დაიქირავა და ომალში წაყვანა სთხოვა. მძღოლის თქმით, კლიენტს თან მოკლე ავტომატი ჰქონდა. იგი ძალიან ნერვიულობდა, ჩქარობდა და ბალაკაშვილსაც გამუდმებით აჩქარებდა.

დუისიდან ომალში მიმავალმა მგზავრმა გზად ნაცნობი ჩეჩნები წაიყვანა. ისინი გზაზე გამრეკელაშვილის მანქანას წამოენივნენ. ბალაკაშვილმა გამრეკელაშვილის მანქანას გვერდი ვერ აუარა. ინგუში იგინებოდა: – რა არის, დამცინისო? შემდეგ ავტომატი ფანჯრიდან გადაყო და გამრეკელაშვილის მიმართულებით ისროლა. ტყვიამ უკანა ფანჯრის მინის ზედა კუთხეში გაიარა, თუნუქზე ასხლტა და გამრეკელაშვილს თავში მოხვდა. ჭრილობა სასიკვდილო აღმოჩნდა და გამრეკელაშვილი ადგილზევე დაიღუპა...

პანკისში დაიწყო მრავალსაუკუნეგამოვლილი ქრისტიანული კულტურის ძეგლების ნგრევა. კრიმინალებმა ააფეთქეს ბალთაგორის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია, სადაც ხეობის მთელი მოსახლეობა აღდგომას ზეიმობდა, შეურაცხვეს ყვარელწყლის ხატსალოცავეები, საძირკვლამდე მოანგრიეს ჭობიოსა და ბალთაგორის ხატის ნიშები, დააზიანეს ბირკიანის კვირაცხოვლის ხატის ნიში, მოსპეს შუა საუკუნეების ქრისტიანული კულტურის ძეგლი თორღვას ციხის კომპლექსში.

1999–2002 წლებში პანკისის ხეობაში გაიფურჩქნა ნარკობიზნესი. ნარკოტიკებით ვაჭრობამ მოიცვა არა მარტო ქისტური, არამედ პანკისის ხეობის ყველა სოფელი. ნარკოტიკები იყიდებოდა ყველგან: ქუჩაში, სკოლასთან, ბაზარში, ხიდთან, დღისით-მზისით, ნებისმიერ დროს. ნარკოტიკებს ყიდულობდნენ ლარით, დოლარით, რუსულ ფულზე, ნატურით და ნისიაც! ვინც ვალსა და საფასურს ვერ იხდიდა, ის მძევლად მიჰყავდათ. ამის შემდეგ უკვე იწყებოდა ტყვეობა და ტყვეებით ვაჭრობა. იქ იყვნენ უდანაშაულო ტყვეებიც, რომლებსაც ფულის გამოძალვის მიზნით იტაცებდნენ.

2000 წლის აგვისტოში პანკისის ხეობაში გაიტაცეს მსოფლიო წითელი ჯვრის საზოგადოების თანამშრომლები, რომელთა შორის იყვნენ ქალებიც. საქართველოს ხელისუფლება და თვით ქვეყნის მაშინდელი პრეზიდენტი ძლიერ შეაშფოთა ამ გარემოებამ. უცხოელი მოქალაქეების მძევლად აყვანა განსაკუთრებით უარყოფითად მოქმედებდა საქართველოს საერთაშორისო ავტორიტეტზე. ედუარდ შევარდნაძემ წერილითაც მიმართა პანკისის მოსახლეობას და ჩეჩნეთიდან ჩამოსულ დევნილებს, რომ ყველა ღონე ეხმარათ მძევლების გასათავისუფლებლად. ამჯერად კრიმინალები დათმობაზე წავიდნენ და საერთაშორისო ორგანიზაციის უცხოელი თანამშრომლები ტყვეობიდან გაათავისუფლეს.

ხელისუფლებამ დამნაშავეები არ დასაჯა. დაუსჯელობამ პანკისის ხეობაში ახალი ბიძგი მისცა ტყვეებით ვაჭრობას.

პანკისის ცნობილ ტყვეებს შორის ყველაზე მძიმე და ხანგრძლივი წამება დაატყდათ თავს ესპანელ ბიზნესმენებსა და ქართველ სასულიერო პირებს.

ესპანელი ბიზნესმენები ფრანცისკო როდრიგესი და ხოსე ანტონიო ტრუმინიო საქართველოში 2000 წელს გამოჩნდნენ. მაშინდელი პრესის მასალების მიხედვით, ისინი თბილისში მოქმედ ესპანურ-ქართულ კომერციულ ფირმა „გეომადერაში“ თანამშრომლობდნენ. ეს კომპანია ხე-ტყითა და მარმარილოთი ვაჭრობდა. როდრიგესის თქმით, ვილაცამ მას თბილისში 400-კარტიანი ბრილიანტებით მორთული, უნიკალური და უძველესი სამკაულის 250 ათას დოლარად შოვნა შესთავაზა. როდრიგესი დაარწმუნეს, რომ, მართალია, ფასი საექვოდ დაბალია, მაგრამ ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ არეული დროის გამო, საქართველოში „მრავალი ძვირფასი ნივთი იაფად იყიდება“. როდრიგესმა გარიგებაში მონაწილეობა ხოსე ანტონიო ტრუმინიოს დაავალა. ტრუმინიოს მადრიდში შვიდი საიუველირო მაღაზია ჰქონდა და ძვირფას ნივთებს მთელს მსოფლიოში დაეძებდა.

ბიზნესმენები საქართველოში ჩამოვიდნენ, თუმცა მათ თბილისში შეპირებული სამკაული არ დახვდათ. 2000 წლის 30 ნოემბერს ისინი აეროპორტის გზაზე, როგორც ამბობენ, ჩეჩნებმა გაიტაცეს და გამოსასყიდად შვიდი მილიონი დოლარი მოითხოვეს.

როგორც ფრანცისკო როდრიგესმა მოგვიანებით განაცხადა, მისი და ხოსე ანტონიო ტრუმინიოს გატაცება შეუძლებელი იქნებოდა, კომპანია „გეომადერას“ ერთ-ერთ პარტნიორს ისინი „ხაფანგში რომ არ მოემწყვდია“. რუსული პრესის („ნოვოე ვრემია“) მიხედვით, ბიზნესმენი მის ვინაობას არ ასახელებს, რადგანაც უშუალო მტკიცებულებები არ გააჩნია და მისი მხრიდან შურისძიების ეშინოდა.

ესპანელი ბიზნესმენების გატაცების გამო საქართველო ლამის ტერორისტული ქვეყნების შავ სიაში მოხვდა.

ფრანცისკო როდრიგესისა და ხოსე ანტონიო ტრუმინიოს გატაცებამ მთელი ესპანეთი აანრიალა. ქართველმა ძალოვნებმა თითქოს ტყვეებს ვერ მიაგნეს და დახმარებისთვის პანკისელ ავტორიტეტს, ვეფხვია მარგოშვილს მიმართეს, რომელმაც განაცხადა, რომ გატაცებაში მონაწილეობას არ მიუღია და საქმეში არ ჩაერეოდა.

ესპანეთიდან ტყვეების საქმეზე ხშირად ჩამოდიოდნენ ოფიციალური თუ კერძო პირები. ისინი ტყვეების გამოსასყიდად ფულსაც იხდიდნენ. მაშინდელი პრესის მასალების მიხედვით, მათ გადაიხადეს 50000, ხან 300000 ამერიკული დოლარი, თუმცა, როგორც გაზეთები წერდნენ, ფული დანიშნულების ადგილზე, გამტაცებლებამდე ვერ აღწევდა.

გამტაცებლებს მძევლების საფასურად ფული სჭირდებოდათ და თავის დასაზღვევად ტყვეებს ადგილი შეუცვალეს. ისინი, როგორც ამბობენ, პანკისის ჩრდილოეთით, ბანარის ნაკრძალში სპეციალურად აშენებულ ქოხში გადაუმაღავთ.

2001 წლის 11 დეკემბერს გაზეთ „ალიაში“ პანკისში გატაცებული ესპანელების შესახებ საინტერესო სტატია გამოაქვეყნა თამარ ლომიშვილმა. თ. ლომიშვილის ცნობით, გამტაცებლებთან მოლაპარაკება ერთ ხანს ჩეჩენ საველე მეთაურ ბილოევს დაევალა. მოლაპარაკებების შემდეგ ტყვეების გამოსასყიდად ბილოევს პანკისელი ავტორიტეტებისთვის 2 მილიონი დოლარი უნდა ჩაებარებინა. ტყვეების გათავისუფლების ეს ცდა მარცხით დამთავრდა. შემდეგ, იმავე წყაროს ცნობით, ჩეჩენი ბიზნესმენი, შამსუდინი აწარმოებდა გამტაცებლებთან მოლაპარაკებებს. მას თურმე ისეთი შუამავლის პოვნა დაევალა, რომელიც ტყვეებს ნაკლებ თანხაში გამოისყიდოდა. ამით გარკვეული წრე დაინტე-

რესდა, რათა ტყვეების გამოსახსნელი ფულიდან თვითონაც მეტი დარჩენოდა [44].

გამტაცებლებმა ეს გეგმა გაშიფრეს. ზოგიერთი ცნობით, გატაცებულ ესპანელებს საქართველოს სპეცსამსახურის ყოფილი თანამშრომელი, ერთ-ერთი პანკისელი ავტორიტეტი კარგა ხანს ინახავდა. მან გატაცებულთა ოჯახის მხრიდან ტყვეების გამოსახსნელად გადახდილი თანხიდან მიზერი მიიღო. გაზეთ „ალიას“ ცნობით, განაწყენებულმა ავტორიტეტმა ესპანელები ჩეჩნებს 800000 დოლარად მიჰყიდა [44]. დაიწყო ხელახალი წრიალი, საქმე კარუსელივით ტრიალებდა. სიტუაციის მართვა ჩეჩნებმა დაიწყეს. დრო გადიოდა. ესპანელები კვლავ მძიმე ტყვეობაში რჩებოდნენ. როცა ბიზნესმენების გათავისუფლებაზე ლამის ყველამ ხელი ჩაიქნია, საქმეში ფრანცისკო როდრიგესის მეუღლე როსა მარკონა ჩაერთო. მან ესპანეთისა და საქართველოს ხელისუფლება „უმოქმედობასა და არაკომპეტენტურობაში“ დაადანაშაულა. ამის შემდეგ მადრიდში მას უმაღლესი დონის მიღება მოუწყვეს. თბილისში ესპანელმა მალაჩინოსნებმა სიარულს მოუხშირეს. თავად როსა მარკონა საქართველოში არაერთხელ ჩამოვიდა და გამტაცებლებთან პირდაპირ მოლაპარაკებებსაც არ შეუშინდა.

გამტაცებლებმა როდრიგესის ცოლს შეუთვალეს: „თქვენ მიერ გადახდილი თანხა ვილაცამ შეჭამა და თუ მილიონ დოლარს არ გადაიხდით, ამათ თავებს გამოგიგზავნით.“

როსა მარკონამ უპასუხა: – ჩემი ქმარი და მისი კომპანიონი არც ისე მდიდრები არიან, როგორც თქვენ მიიჩნევთო.

იმ დროს პანკისის ხეობაში რამდენიმე გახმაურებული მკვლელობა მოხდა (2001 წლის 16 ოქტომბერს ვეფხია მარგოშვილის აფეთქება). პანკისში კრიმინალურ დაჯგუფებებს შორის სიტუაცია საგრძნობლად დაიძაბა.

ფრანცისკო როდრიგეს კაბალმა და ხოსე ანტონიო ტრუმინიო გომესმა ერთ წელზე მეტი ტყვეობაში გაატარეს. ისინი პანკისის ხეობაში მძევლებად იმყოფებოდნენ 2000 წლის 30 ნოემბრიდან 2001 წლის 8 დეკემბრამდე.

როსა მარკონასა და გატაცებულთა სხვა ნათესავების განცხადებით, ფრანცისკო როდრიგესისა და ხოსე ტრუმინიოს შინ დაბრუნებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა თბილისში ესპანეთის საპატიო კონსულმა მარიამ ბაგრატიონმა, იგივე მარია პას

ბაგრატიონ დე ბავიერა-ი-ბორბონმა. მარიამ ბაგრატიონი ესპანეთის ამჟამინდელი მეფის ხუან კარლოსის დეიდაა. ის საქართველოს ბოლო მეფის უშუალო მემკვიდრის, ირაკლი ბაგრატიონის ქალიშვილია. რუსულ გაზეთ „ნოვოე ვრემიას“ ცნობით, „მარიამ ბაგრატიონმა მძევლების გასათავისუფლებლად მთელი თავისი კავშირები და გავლენა გამოიყენა და საქმეც წარმატებით დაავიროვნა. ესპანელი ტყვეებიც სწორედ მას უმადლიან გათავისუფლებას“.

გათავისუფლებიდან 9 დღის შემდეგ, 2001 წლის 17 დეკემბერს, მადრიდში ყოფილი მძევლები ესპანეთის უშიშროებისა და შინაგან საქმეთა მინისტრების თანდასწრებით ესპანელმა გამომძიებელმა დაკითხა. ყოფილმა მძევალმა თავის ჩვენებაში ასე დაახასიათა მაშინდელი პანკისის ხეობა: „პანკისი სხვა ქვეყანაა, რომელსაც არ ჰყავს არც პრეზიდენტი და არც სხვა მმართველი. პანკისში არიან მუსულმანები, ქართველი ბანდიტები, აზერბაიჯანელები, ქისტები, ჩეჩნები და სხვები. იქ, სადაც ჩვენ ვიმყოფებოდით, ნარკოტიკებს ამზადებდნენ... იარაღში ცვლიდნენ. დანამდვილებით ვიცით, რომ პანკისის ხეობაში კარგად ორგანიზებული მაფია მოქმედებს, ჩვენი გამტაცებლები ამ ორგანიზაციის რიგითი წევრები იყვნენ“ [103].

ფრანცისკო როდრიგესსა და ხოსე ანტონიო ტრუმინიოს ეს თავისუფლება, ტყვეობაში გატარებული ტანჯვა-წამების გარდა, როგორც ჩანს, დიდძალი თანხაც დაუჯდათ.

ჯერ კიდევ ესპანელი ბიზნესმენები ტყვეობიდან გათავისუფლებულნი არ იყვნენ, როცა 2001 წლის ნოემბერში თუშეთში განდევილად მცხოვრები ქართველი ბერები პანკისის ხეობაში გაიტაცეს და გამტაცებლებმა მათ გასათავისუფლებლად 2 მილიონი დოლარი მოითხოვეს. ქართველი სასულიერო პირების გატაცება პანკისის ხეობაში 1999–2002 წლების კრიმინალურ ისტორიებს შორის ყველაზე აღმამფოთებელი მოვლენა იყო. ადამიანებით ვაჭრობა იქ უკვე ყოველგვარ ზღვარს გადასცდა. სასულიერო პირების გატაცებამ მოსახლეობა განსაკუთრებით შეაშფოთა. განრისხებულები ხელისუფლებისგან შეიარაღებას და კრიმინალების მიმართ შურისძიებას მოითხოვდნენ. აღელვებული მოსახლეობა ძალოვნებმა დააწყნარეს, გატაცებულების პოვნას და გამტაცებელთა დასჯას დაჰპირდნენ.

პანკისში გატაცებული სასულიერო პირების სკანდალური თავგადასავალი 1997 წელს დაიწყო, როცა მათ ეკლესიის მსოფლიო საბჭოდან საქართველოს საპატრიარქოს გამოსვლა მოითხოვეს. ეკლესიიდან განდევილები სხვადასხვა ჯგუფებად დაიყვნენ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს მიაშურეს და სამონასტრო ცხოვრება დაიწყეს. თ. ლომიშვილის ცნობით, „პანკისში გატაცებულ განდევილთა ეს ჯგუფი ოთხი სასულიერო პირისგან შედგებოდა: მამა ბასილი (მაჩიტაძე), მამა კახბიევი-ხაჩიძე, მორჩილები – ქავთარაშვილი და თელაველი, რომლის სახელი და გვარი უცნობია“ [43]. ისინი, როგორც ამბობენ, განდევილთა სხვა ჯგუფისგან განსხვავებით, საპატრიარქოს კრიტიკას უფრო მოკრძალებულნი იყვნენ და ეკლესიასთან ერთობას ინარჩუნებდნენ. დაუმორჩილებლობისთვის მათ პატრიარქისთვის პატიებაც უთხოვნიათ, მაგრამ, როგორც ჩანს, სასულიერო პირებმა მაინც განცალკევებით ყოფნა ამჯობინეს.

განდევილ ბერებს სამონასტრო მოღვაწეობისთვის თუშეთი, კერძოდ საჯიხვის მთა აურჩევიათ. იქ, მთის კლდოვან ფერდობზე, პატარა გამოქვაბული უფრო ღრმად გამოუთხრიათ, კლდეში ოთახები გაუკეთებიათ და სამონასტრო ცხოვრება დაუწყებიათ. როგორც თ. ლომიშვილი გაზეთ „ალიაში“ იუწყება, „განდევილები ჩვეულებრივი მონასტრული ცხოვრებით ცხოვრობდნენ, ლოცულობდნენ და მარხულობდნენ. თავს მიწათმოქმედებით ირჩენდნენ. განდევილებმა საჯიხვის მთა ერთი მითიური ამბის გამო აირჩიეს. თურმე, დღესაც, მიუვალ, საკრალურ ადგილზე სიკვდილის წინ ჯიხვები მიდიან და სიცოცხლის უკანასკნელ წუთებს იქ ატარებენ. მონასტერი მიუდგომელია. იქ მხოლოდ მონადირეები და ბილიკზე გამვლელები თუ მოხვდებოდნენ. განდევილებთან ხშირად სტუმრობდნენ ქისტები, ჩეჩნები და თუშები. სასულიერო პირები ხალხს ეხმარებოდნენ და მოსახლეობაშიც დიდი პატივისცემით სარგებლობდნენ.

ერთ ზამთარს განდევილებს 16 გაყინული ჩეჩენი მიადგა. სიცივისგან გათოშილები გაათბეს და დააპურეს. ერთმა განდევილებს უთხრა, რომ გზაზე გაყინული ძმა დატოვა, რადგან ეგონა, სიცივისგან გარდაიცვალა და დაუძლურებულმა მისი ტარება ველარ შეძლო. განდევილებმა მიტოვებული ჩეჩენის ძებნა დაიწყეს. როგორც იქნა, თოვლში გონდაკარგული ლტოლვილი

იპოვეს, გამოქვაბულში წაიყვანეს, უმკურნალეს და სიკვდილს გადაარჩინეს [43].

ბერები მოიტაცეს 2001 წლის ნოემბრის დამდეგს, ყოველ შემთხვევაში 2001 წლის 15 ნოემბერს, როდესაც საჯიზვის მთის ფერდობზე მდებარე მონასტერში ბერების ახლობლები მათ სანახავად ჩავიდნენ, განდეგილად მცხოვრები სასულიერო პირები იქ არ დახვედრიათ.

როგორც ამბობენ, ბერები მოიტაცეს მათთვის სრულიად უცნობმა პირებმა, თვალახვეული ატარეს მანქანებით, ყველანი ერთ ოთახში ჰყავდათ დატყვევებული, თვალუბახვეულებს აჭმევდნენ პურს და ასმევდნენ წყალს.

ფაქტია, გამტაცებლები ბერების გამოსასყიდ ფულს ითხოვდნენ. მათ გამოსასყიდი ფული საპატრიარქოსთვის არ მოუთხოვიათ. თუმცა საპატრიარქოს შესაძლებლობაც რომ ჰქონოდა, ალბათ ამ ფულს არ გადაიხდიდა, რადგან გამოსასყიდის გადახდის შემთხვევაში კრიმინალები საქართველოში დაერეოდნენ სასულიერო პირებს და მოიტაცებდნენ. თანაც გატაცებული ბერები ფაქტობრივად საპატრიარქოდან გამდგარნი იყვნენ.

2001 წლის 3 დეკემბერს გატაცებული ოთხი სასულიერო პირიდან სამი გაათავისუფლეს იმ პირობით, რომ მძევლად დატოვებული მამა ბასილის (მაჩიტაძის) დასახსნელად მისი ახლობლები, ნათესავები და მრევლი კრიმინალებს 2 მილიონ დოლარს გადაუხდიდნენ. წარმოუდგენელია, კრიმინალებს არ ცოდნოდათ, რომ 2 მილიონს ვერაზინ გადაიხდიდა მოტაცებული ბერების გამოსახსნელად.

გამტაცებლებმა მამა ბასილის გამოსახსნელი თანხის მიტანის უკანასკნელ ვადად 2001 წლის 3 დეკემბერი, ორშაბათი დღე დაუთქვეს. რა თქმა უნდა, ვერც მრევლმა და ვერც ახლობლებმა ამ თანხის შეგროვება ვერ შეძლეს.

მიუხედავად იმისა, რომ პანკისის ხეობიდან მოტაცებული ბერები საპატრიარქოსგან განდგომილი იყვნენ, ქართული ეკლესია მათ მაინც საკუთარ ძმებად და ეკლესიის ნაწილად მოიაზრებდა. ია დანელიას ცნობით, 2001 წლის დეკემბრის დამდეგს „სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის ილია II-ის დავალებით პანკისის ხეობაში მოლაპარაკებებზე მამა ტარიელი და მამა ექვთიმე მიავლინეს“ [25].

მამა ექვთიმე და მამა ტარიელი სიტუაციის გასაცნობად თელავში, ომალოსა და ახმეტაში ჩასულან. საუბარიც ჰქონიათ იქაურ ავტორიტეტებთან. მათი აზრით, სამართალდამცველები ყველაზე ნაკლებად ფლობდნენ სიტუაციას, ხოლო გამტაცებელთა პირობები, მიზნები და ამოცანები სრულიად გაურკვეველი რჩებოდა. საბოლოოდ საპატრიარქოს ჩარევამ, ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინათ მამა ბასილ მაჩიტაძე, შედეგი არ გამოიღო.

იმ პერიოდში განდეგილი სასულიერო პირების გატაცების შესახებ საქართველოში უამრავი ჭორი გავრცელდა. ქართული საზოგადოებრიობისთვის ბოლომდე უცნობი დარჩა ეს ფაქტური ისტორია, რა მოხდა სინამდვილეში?

უფრო დიდი აჟიოტაჟი მოჰყვა 2002 წლის 18 ივნისს ინგლისელი ბანკირის პიტერ შოუს გატაცებას. საზღვარგარეთის პრესამ მეორე დღესვე საქართველოს განგსტერების ქვეყანა უწოდა. პიტერ შოუ თბილისში 1996 წელს ჩამოვიდა. ის ევროკავშირის პროექტის მმართველი იყო. მოგვიანებით მან თავად ჩამოაყალიბა „აგრო ბიზნეს ბანკი“, რომლის პრეზიდენტიც თვითონ გახდა. 2002 წლის 19 ივნისს პიტერ შოუს საქართველო უნდა დაეტოვებინა, თუმცა 18 ივნისს თავდასხმელებმა ის თბილისიდან, კერძოდ იოსებიძის ქუჩიდან გაიტაცეს.

პიტერ შოუ 2002 წლის ნოემბერში გაათავისუფლეს ტყვეობიდან. „ტყვეობის დროს, – იგონებს პიტერ შოუ, – ორმოში ვიჯექი და ჯაჭვით ვიყავი დაბმული. გადაადგილების დროსაც ჯაჭვით გადავყავდი... ჩემი გათავისუფლების დღეს ოთხი კაცი მოვიდა. გამიყვანეს პატარა გზაზე. დავინახე, რომ ერთ-ერთმა მათგანმა იარაღი ამოიღო და სროლა დაიწყო. ერთ-ერთი დაეცა, ხოლო სამი გაიქცა. დაახლოებით ნახევარი საათი ბუჩქებში ვიყავი დამალული. შემდეგ ვისაც ესროლეს, იმას მივუახლოვდი და ვნახე, რომ მკვდარი იყო. საშინელი შიში დამეუფლა. გავიქეცი. საოცრად დავიბენი. საით მივდიოდი, არ ვიცოდი. შემდეგ შუქნიშანი დავინახე და იქით წავედი... ქართველი ჯარისკაცების ბანაკში აღმოვჩნდი... პირადად გამტაცებლებს ჩემთვის მოთხოვნები არ წაუყენებიათ. ალბათ, გამოსასყიდი უნდოდათ, თუმცა ეს ჩემთვის არავის უთქვამს“ [48].

პანკისის ქისტურ სოფლებში ყოველი კვირის ბოლოს უხუცესთა საბჭოს ინიციატივით ხეობის საჭირბოროტო საკითხებზე ყრილობა იმართებოდა. უხუცესთა საბჭო პანკისის ხეობაში

კომუნისტური მმართველობის დროსაც და მანამდეც არსებობდა, მაგრამ ის უფრო გააქტიურდა საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, როცა სახელმწიფოს იურისდიქცია ხეობაში შესუსტდა. 2000–2004 წლებში უზუცესთა საბჭოს ხელმძღვანელობდა სულეიმან გუმაშვილი, მის მოადგილედ კი დაინიშნა სოლცა ქავთარაშვილი.

ქისტე უზუცესების ინიციატივით პანკისში ჩამოყალიბდა 150-კაციანი სახალხო რაზმი. თითოეულ გვარს უნდა გამოეყვანა 5–5 კაცი, რომლებიც ღამით იმორიგეობდნენ. თავდაპირველად ეფექტური იყო მათი მორიგეობა, მაგრამ მალე სახალხო რაზმელებიც გაურიგდნენ კრიმინალებს და ზოგიერთები ბანდიტებსაც შეეკვრნენ. როდესაც უზუცესები ღამით მათ შესამონმებლად მიდიოდნენ, მორიგეები ერთმანეთს მობილური ტელეფონების საშუალებით აცყობინებდნენ და კრიმინალები ადგილს იცვლიდნენ. ქურდობა და ნარკოტიკებით ვაჭრობა კვლავ გრძელდებოდა. ერთი სიტყვით, ამ რაზმმა შედეგი არ გამოიღო. ბოლოს უზუცესებს ყველაზე ერთგული და სანდო ახალგაზრდებისგან 25-კაციანი მობილური ჯგუფი შეუქმნიათ და ამ რაზმის საშუალებით ცდილობდნენ წესრიგის აღდგენას. მათ ხელმძღვანელობას უწევდა უზუცესთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე სოლცა ქავთარაშვილი.

სოლცა ქავთარაშვილმა ერთ დუისელ ახალგაზრდას თიანეთიდან მოპარული 16 სული ძროხა ჩამოართვა, რათა ნამდვილი პატრონისთვის დაებრუნებინა. განაწყენებულ ახალგაზრდას ჩხუბი დაუწყვია სოლცასთვის და უთქვამს:

– მოპარულ საქონელში ფული მქონდა გადახდილიო.

მან დღისით-მზისით დუისში, შარაგზაზე, ხალხის თვალწინ, საკუთარ მანქანაში რევოლვერი ესროლა სოლცას. მოხუცს საბედნიეროდ ტყვია ასცდა. შემდეგ ხალხი მისულა სოლცასთან, მუხლმოდრეკით უთხოვნიათ:

– აპატიე, ნასვამი იყოო.

უზუცესები კრიმინალებს ურჩევდნენ:

– შეეშვით ქურდობასა და ნარკოტიკებით ვაჭრობას, თორემ ბოლოს ნახავთ, ცხვირპირიდან ძმრად ამოგადენენო.

უცხოელ ბოევიკებს ტრაქტორით რადიოდანადგარი აუტანიათ ქვემო ხალაწის მთაზე დასამონტაჟებლად. სოლცას მთელი სოფელი გამოუყვანია და რადიოგადამცემი დაუშლევინებია.

ბოლოს მეგობრებს შეუთვლიათ სოლცასთვის:

– სოლცა, თავი დაანებე ბრძოლას! გვეცოდები. გაბედულად რომ იქცევი, ოჯახს აგინიოკებენ, ოჯახის ცოდვაში ნუ ჩადგები, კრიმინალები უკან დაგდევნენ, გითვალთვალებენო.

2001 წლის 27 ნოემბერს, 21 საათსა და 50 წუთზე, რუსეთმა პანკისის ხეობის დაბომბვა დაიწყო. პირველი იერიში დაახლოებით 15 წუთი გაგრძელდა. დაბომბვა 22 საათსა და 15 წუთზე კვლავ განახლდა. ოფიციალური წყაროს ცნობით, პანკისს „სუ-25“ ტიპის თვითმფრინავები ბომბავდნენ. ოთხი საათის განმავლობაში თვითმფრინავებმა და შვეულმფრენებმა პანკისს, ხეობის დასახლებული პუნქტების მიმდებარე მთებსა და საძოვრებს 5-ჯერ შეუტყეს

პანკისში გამაყრუებელი აფეთქებების ხმა ისმოდა, აფეთქებებისას ცა ნათდებოდა. მთელი ხეობა შავ კვამლში გაეხვია. პანკისში რუსეთის დესანტის გადმოსხმას წუთი წუთზე ელოდებოდნენ. ხეობის ქისტური სოფლების მოსახლეობამ დუისში იწყო თავმოყრა და შეიარაღება. შეიკრიბა ყველა, დიდი თუ პატარა, ქისტები და ჩეჩენი ლტოლვილებიც. ბავშვები იარაღის საშოვნელად გარბოდნენ და მამაკაცებს უერთდებოდნენ.

მთელი ხეობა პანიკამ მოიცვა. მოულოდნელად ხმა გავარდა, რომ რუსები პანკისის სოფლებს დილის ხუთი საათისთვის შეუტევდნენ. უხუცესებმა სოფლებში ხალხი დაგზავნეს და ყველანი გააფრთხილეს. ქალებმა, ბავშვებმა და მოხუცებმა ხეობის დატოვება დაიწყეს.

საბედნიეროდ, იმ დროს პანკისის ხეობის სოფლებს ელექტროენერგია არ მიეწოდებოდა. სინათლის შემთხვევაში ალბათ სოფლები თვითმფრინავების სამიზნე გახდებოდა. ძირითადად ტბათანის მიდამოები დაიბომბა. მაშინ მთებზე უკვე დიდი თოვლი იდო და იქ აღარავინ იმყოფებოდა. ამჯერად პანკისის ხეობის შემოგარენის დაბომბვა უმსხვერპლოდ დასრულდა.

პანკისის ხეობაში ცხოვრება გაუსაძლისი გახდა. სოფელ ომალოს თავკაცი ვისერგი ალხანაშვილი აღმფოთებული აცხადებდა: „ვერ გაგვიგია, ჩვენ საქართველოს არ ვეკუთვნით? პანკისი ხელისუფლებისთვის საქართველოს ტერიტორია არ არის? ჩვენ საქართველოს მოქალაქეები არ ვართ? ჩვენ აფხაზებივით და ოსებივით დამოუკიდებლობას და საქართველოსგან გამოყოფას ხომ არ მოვითხოვთ? ჩვენ მოვითხოვთ, რომ არ მოგვწყვი-

ტოს ხელისუფლებამ საქართველოს! ჩვენ ქართველებთან ერთად ცხოვრება გვინდა და არავისთან შეკედლება არ გვჭირდება!“ [42].

უკვე მთელი მსოფლიოსთვის გახდა ცნობილი, რომ პანკისის ხეობაში თავს აფარებდნენ რუსეთის მიერ ტერორისტებად მონათლული ჩეჩენი „ბოევიკები“ და არაბი მოჯაჰედები. ვისერგი ალხანაშვილის ცნობით, „ვაჰაბიტებს და არაბებს დიდი დაფინანსება, დიდი ფული აქვთ. შემოაქვთ ჰუმანიტარული დახმარებები, ტანისამოსი, საკვები და ამით მშვიდ ხალხს ყიდულობენ. არაბებმა ყველა სოფელში დაიქირავეს სახლები და არაბული სკოლები გახსნეს მუსლიმანური ცოდნის შეძენის საბაბით. ბავშვებს დაურიგეს ტანსაცმელი, ნიგნები, რვეულები. სკოლებს მისცეს სკამები, მაგიდები, ყველაფერი უფასოდ. წარმოიდგინეთ, გაჭირვებულმა ხალხმა შვილები გამოიყვანა ქართული სკოლიდან და არაბულ სკოლაში შეიყვანა. უჭირს ხალხს და სადაც ნაკლები ხარჯი ნახა, ბავშვიც იქ მიაბარა. მერე კიდევ, გოგონებს არაბული წესით ჩადრი ჩამოაფარებინეს. ბავშვებს მარტო თვალები უჩანთ. რომ დაინახოთ, რას გვანან, შეგეშინდებათ. არაბეთში ჩადრით იმიტომ დადიან ქალები, რომ მზემ არ დაუნვათ სახე. აქ რა საჭიროა ჩადრი? დაამახინჯეს ბავშვები. ვინ არის ჩვენი მშველელი და გადამრჩენი? შველა გვჭირდება, ქართული ენა წავგართვეს. რაც შეეხება ვაჰაბიტებს, ისინი აშენებენ უზარმაზარ მეჩეთებს. არავის არაფერს ეკითხებიან, არც კანონი აინტერესებთ, არც არაფერი. ჩვენ მეჩეთების აშენების წინააღმდეგი ვართ. მერე რა, რომ მუსლიმანები ვართ? რა საჭიროა ამდენი სასახლესავით მეჩეთი? ჩვენი წინაპრები ქრისტიანები იყვნენ და ჩვენც ქრისტიანულ დღესასწაულებს აღვნიშნავთ... გვართმევენ ქართულ ენას, ქართულ სარწმუნოებას და გვიშველეთ!“ [42].

2002 წლის აგვისტოში რუსეთმა კვლავ განაახლა პანკისის შემოგარენის დაბომბვა. 5 აგვისტოს რუსეთის მიერ განხორციელებული დაბომბვის პარალელურად პუტინის ხელისუფლება პანკისის ხეობაში სპეცოპერაციის ჩატარებისა და საქართველოს ტერორისტებისგან განმენდის ექსკლუზიურ უფლებას მოითხოვდა. რუსეთის მთავარსარდლობამ საქართველოს ტერიტორიაზე შემოსაჭრელად მზადებაც დაიწყო.

10 აგვისტოს რუსეთმა საქართველოს დაბომბვა განაგრძო. ცხინვალის მხრიდან შემოფრენილი რუსეთის სამხედრო თვითმფრინავების სამიზნე კვლავ პანკისის ხეობის მიმდებარე ტერიტორიები გახდა. პუტინის თანაშემწე აცხადებდა, რომ პანკისის ხეობა რუსეთის უსაფრთხოებისთვის საშიშროებას წარმოადგენდა. რუსეთი კვლავაც გამოხატავდა პანკისში შეჭრის სურვილს. პრეზიდენტმა პუტინმა საქართველოს მთვრობა ჩეჩენი „ბოევიკების“ საზღვარზე გატარების გამო გააკრიტიკა, თუმცა ეს მეზრძოლები თავის დროზე რუსეთის ხელშეწყობით გადმოვიდნენ საქართველოში. რუსეთის პრეზიდენტმა მამაცობისთვის ორდენით ის მწყემსი დააჯილდოვა, რომელმაც მათ მესაზღვრეებს საქართველოს საზღვრიდან ჩეჩნების გადასვლა შეატყობინა.

23 აგვისტოს, გამთენიისას, 5 საათსა და 15 წუთზე, რუსეთმა ილტოსა და ბანარის ხეობების დაბომბვა დაიწყო. დაბომბვა 45 წუთს გრძელდებოდა. აფეთქებების ცეცხლი ახმეტაშიც მოჩანდა, ხოლო გრუხუნი თელავშიც ისმოდა. პანიკისა და შიშის დასათესად, როცა ხალხს მშვიდად ეძინა, რუსეთმა მოულოდნელი თავდასხმა განახორციელა. ილტოს ხეობის ზემო წელზე მიდებარე პატარა სოფელ ბუხრებში დაბომბვას მოჰყვა მსხვერპლიც. თვითმფრინავებმა იქ რიყეზე მიმავალ ორ „ზილს“ შეუტყეს. ამ ავტომობილებით გურამ ოტიაშვილი, მისი შვილი და შვილიშვილები სოფელ მატნიდან ილტოს ხეობის სიღრმეში შეშის საჭრელად მიდიოდნენ. პირველი თუ მეორე აფეთქების ტალღამ მანქანების საქარე მინები ჩაამტვრია და სალონში მსხდომნი დააშავა. ოტიაშვილები მანქანიდან ჩამოხტნენ და ირგვლივ გარშემორტყმულ ქალაში გაუჩინარდნენ. საუბედუროდ, მათ შორის უხუცესი, გურამ ოტიაშვილი, მოულოდნელობისაგან დაიბნა და „ზილის“ ქვეშ შეძვრა. მორიგი 500 კილოგრამიანი საავიაციო ბომბი მანქანიდან ათ მეტრში აფეთქდა. მოხუცი ჰაერის ტალღასა და ცეცხლის მოქმედების არეში მოხვდა. იგი დაიღუპა. გურამ ოტიაშვილმა, სამწუხაროდ, არ იცოდა, რომ თავდამსხმელების სამიზნე სწორედ სატვირთო მანქანები იყვნენ. რუს მფრინავებს ისინი ალბათ ილტოს ხეობაში თავმოყრილი ჩეჩენი მეზრძოლების კუთვნილება ეგონათ და მათ განადგურებას ცდილობდნენ.

პანკისის უხუცესთა საბჭო და ადგილობრივი მშვიდობიანი მოსახლეობა უკვე დაჟინებით მოითხოვდა ხეობაში საქართველოს შინაგანი ჯარების შეყვანას.

2002 წლის 25 აგვისტოს საქართველოს თავდაცვის სამინისტრომ პანკისის ხეობის გარშემო ოფიციალურად დაიწყო სამეთაურო-სამტაბო სწავლებები „კახეთი 2002“, ხოლო შინაგანი ჯარები ხეობის სიღრმეში განლაგდნენ. 25 აგვისტოს რომ არ დაწყებულიყო პანკისში შინაგანი ჯარების ქვედანაყოფების გადანაცვლება, შეიძლება მოსკოვს ხეობაში მნიშვნელოვანი ტაქტიკური დესანტი გადაესხა.

პანკისის კრიზისთან დაკავშირებით 2002 წლის 26 აგვისტოს საქართველოს ამერიკის შეერთებული შტატებიდან სენატორები ჯონ მაკკეინი და ფრედ ტომფსონი ესტუმრნენ. მეორე დღეს, 27 აგვისტოს თბილისში ჩამოვიდა ევროპაში ნატოს გაერთიანებული შეიარაღებული ძალების უმაღლესი მთავარსარდლის მოადგილე დიტერ შტოკმანი. სტუმრებმა მოსკოვის გასაგონად კიდევ ერთხელ განაცხადეს, რომ სპეცოპერაციას პანკისის ხეობაში საქართველო საკუთარი ძალებით ჩაატარებდა.

ზამთრის დადგომამდე, სანამ მთებსა და უღელტეხილზე ჩამოთოვდა, ჩეჩენ მებრძოლთა თითქმის მთელმა უმრავლესობამ საქართველო დატოვა. სპეცოპერაცია პანკისის ხეობაში ძირითადად უსისხლოდ დამთავრდა, თუ არ ჩავთვლით მცირე შეტაკებას „ახმადოვების“ ჯგუფთან.

როგორც ირკვევა, „ბოევიკებმა“ ისე სწრაფად დატოვეს ხეობა, რომ მათ იარაღის მნიშვნელოვანი ნაწილის წაღებაც ვერ მოასწრეს. მაგალითად, 2002 წლის 10–11 ნოემბერს საქართველოს სპეცსამსახურებმა ჯოყოლოს დასავლეთით, ჭობიოს ტყეში, აღმოაჩინეს დიდძალი იარაღი; თერმული ჭურვები, გადასატანი საზენიტო დანადგარები, ტყვიამფრქვევები, ე.წ. ფოგოტი, ტროტილი, ავტომატური ცეცხლსასროლი იარაღი და სხვა.

ოპერაციის წარმატებით დაგვირგვინებაში დიდი როლი ითამაშა ადგილობრივმა მოსახლეობამ. ხეობის უხუცესებმა და ახალგაზრდობის დიდმა ნაწილმა ნათლად დაინახა ის სამიშროება, რომელიც პანკისსა და მთელ საქართველოს დაემუქრა კრიმინალების თარეშით, სხვადასხვა ქვეყნის მებრძოლების იქ ყოფნით. პანკისელები გაგებით მოეკიდნენ საქართველოს ხელი-

სუფლების ძალისხმევას და ადგილობრივი მოსახლეობის აქტიური მონაწილეობით ხეობაში მშვიდობა დამყარდა.

2003 წლიდან საგრძნობი ცვლილებები მოხდა პანკისელთა ცხოვრებაში. ხეობას დაეტყო სიმშვიდე, საერთოდ აილაგმა ხალხის ძარცვა-გლეჯა, შეწყდა კრიმინალთა პარპაში, ნავიდნენ „ბოევიკები“, ნარკოტიკების გამსაღებლები გაუჩინარდნენ; ჩეჩნეთიდან დევნილმა მშვიდობიანმა მოსახლეობამ დაიწყო სამშობლოში დაბრუნება, ზოგმაც ევროპისა და აზიის ქვეყნებს შეაფარა თავი. 2006 წლის ბოლოსთვის პანკისში ჩეჩენ დევნილთა მხოლოდ მცირე ნაწილიღა რჩებოდა. ჩეჩნურ-არაბული გავლენა ადგილობრივ მოსახლეობაზე შესუსტდა: ვაჰაბისტებმა წვერი გაიპარსეს, ხოლო ქალებმა ჩადრები მოიხსნეს. ქისტები, ოსები და ქართველი მთიელები მშვიდობიან ცხოვრებასა და შრომით საქმიანობას დაუბრუნდნენ.

მუდმივი მოსახლეობა 2002 წლის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით

პანკისის ხეობა	სულ	მთ შორის		ძირითადი ეროვნებები, %				ძირითადი ეროვნებები, %			
		კაცი	ქალი	ქართველი	ქისტი	ჩეჩენი	ოსი	ქართველი	ქისტი	ჩეჩენი	ოსი
ჯოჯოელთ	1228	596	632		79	13			970	160	
ბორკიანი	910	466	444		93				846		
ომალო	1221	617	604		97				1184		
დეუმსტკუნთ	231	116	115		29		55		67		127
ქვემო ხალაწანი	122	66	56		75		21		92		26
შუა ხალაწანი	189	95	94		96				181		
ზემო ხალაწანი	125	59	66	26	71			33	89		
დეუიხი	4103	1936	2167		78	19			3200	780	
დედისიფერული (კაკლიანი)	43	24	19	98				42			
ვეარელწკალი	299	142	157	81	16			242	48		
კუწახტა	103	44	59	74			23	76			24
საკობიანო	564	277	287	98				553			
ბაილოვანი	81	39	42	100				81			
ხევისტალა	34	20	14	100				34			
ქორეთი	125	59	66				92				115
წინუბანი	264	135	129		77	16			203	42	

* - ვარსკვლავით აღნიშნულია მონივინიკური სოფლები

მუდმივი მოსახლეობა 1989 წლის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით

პანკისის ხეობა	სულ	მთ შორის		ძირითადი ეროვნებები				ძირითადი ეროვნებები, რ-ბა			
		კაცი	ქალი	ქართველი	ქისტი	ჩეჩენი	ოსი	ქართველი	ქისტი	ჩეჩენი	ოსი
ჯოჯოელთ	783	371	412			*					
ბორკიანი	726	362	364			*					
ომალო	839	394	445	45	54			378	453		
დეუმსტკუნთ	304	147	157								
ქვემო ხალაწანი	204	108	96								
შუა ხალაწანი	171	84	87	39	60			67	103		
ზემო ხალაწანი	104	52	52	27	65			28	68		
დეუიხი	2772	1314	1458	24	74			665	2051		
დედისიფერული (კაკლიანი)	70	37	33	*							
ვეარელწკალი	320	163	157	*							
კუწახტა	89	39	50	*							
საკობიანო	689	314	375	*							
ბაილოვანი	52	29	23	*							
ხევისტალა	348	180	168	*							
ქორეთი	348	180	168				*				
წინუბანი	388	195	193				*				

* - ვარსკვლავით აღნიშნულია მონივინიკური სოფლები

ტრადიცია და ფოლკლორი

ტრადიციული საზოგადოებები პანკისის ხეობაში და მათი ზეპირსიტყვიერი კულტურა

XIX საუკუნის შუა წლებიდან პანკისის ხეობაში ჩამოსახლებულმა მთიელებმა თან მოიტანეს თავიანთი ტრადიციები, რიტუალები, ზეპირსიტყვიერი ტექსტები და ხეობას ახალი სიცოცხლე შთაბერეს.

მთიელებით დასახლებულ პანკისის ხეობაში, მართალია, ფრაგმენტების სახით, მაგრამ ჩვენს დრომდე მოაღწია ტრადიციულმა საზოგადოებებმა. იქ მცხოვრები ქისტების, ოსებისა და ქართველი მთიელების ყოველდღიურ ცხოვრებაში კვლავაც მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ტრადიციული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი წეს-ჩვეულებები, როგორცაა თემური და გვაროვნული ინსტიტუტები, კულტმსახურების წლიური რიტუალური ციკლი, ხალხური ადათობრივი სამართალი და სხვ.

მახსოვრობა თავდაპირველი სამშობლოდან გამოსვლისა, საერთო ადათობრივი სამართალი, რჯული, მსგავსი ტრადიციები, სამეურნეო ყოფა, ენა და გეოგრაფიული გარემო ერთ ორგანიზმად ადულაბებდა უცხო ადგილზე დანერგილ საზოგადოებას. ამ პრინციპით მოხდა პანკისის ხეობაში მთიანი ჩეჩნეთიდან გადმოსახლებულ ვაინახთა კონსოლიდაცია. იგივე შეიძლება ითქვას პანკისის ხეობაში ჯავის რაიონის სოფლებიდან გადმოსახლებულ ოსებზე. ახალმა გეოგრაფიულმა გარემომ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა პანკისის მთელ მოსახლეობაზე, რამაც დასაბამი მისცა ახალი მითოსის წარმოშობას. ჩამოსახლებულ მთიელებს ყოველ ფეხის ნაბიჯზე ხვდებოდათ წინარე მოსახლეობის დანატოვარი, გარდასულ საუკუნეებში შექმნილი მატერიალური კულტურის ძეგლთა ფრაგმენტები: ციხე-კოშკების, დარბაზების, ეკლესია-მონასტრების, მარნებისა და ნასოფლარების იდუმალი ნაშთები. პანკისის ხეობაში მრავალი ზეპირი გადმოცემის წარ-

მოშობა წარსულის ნაშთთა მისტიკური ხილვით გამოწვეულმა შთაბეჭდილებამ განაპირობა.

შუა საუკუნეების ნანგრევებით მოფენილი უმშვენიერესი ლანდშაფტის გარდა რა კულტურა ერგოთ მემკვიდრეობით საუკუნეების მანძილზე პანკისში მცხოვრები ძველი ეთნოსისგან იქ ჩამოსახლებულ მთიელებს? მიგრანტებს პანკისის ხეობაში დახვდათ ტოპონიმები, ყველაზე სიცოცხლისუნარიანი სახელები დედამიწის ზურგზე. ხეობის გეოგრაფიულ სახელთა უდიდესი ნაწილი პანკისის ხეობაში ძველად მცხოვრები ეთნოსის მიერ არის შექმნილი და ამ ტოპონიმთა ცოდნა, ცალკეულ ზეპირსიტყვიერ ტექსტებთან ერთად, მიგრირებულმა მოსახლეობამ მემკვიდრეობით მიიღო.

„ამირანიანის“ ე. წ. პანკისური ვარიანტი

ამირანიანის ეპოსის ერთ-ერთი დღემდე მოღწეული ვარიანტი, ისევე როგორც ტოპონიმები, ზეპირი გზით გადაეცა მოგვიანებით პანკისის ხეობაში მოსულ მოსახლეობას. ყოველ შემთხვევაში, იმ დროს, როცა ხეობაში მთიელები სახლდებოდნენ, ჯერ კიდევ მოიძებნებოდა ამირანიანის თქმულების ზოგიერთი ვერსიის ზეპირი მცოდნე. გადმოცემის ტექსტი კახელი მჭედელ-მასწავლებლისგან, ვინმე გასიევისგან ჩაუნერიათ და იგი 1890 წელს კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველოს პერიოდულ კრებულში რუსულ ენაზე გამოუქვეყნებიათ.

ამ ვერსიის მიხედვით, ამირანი ღმერთს შეკამათებია, დედამინაზე ყველაფერი რიგზე არ არის მოწყობილი. ღმერთს სასჯელად საყორნის კლდეზე მიუჯაჭვავს და მისი გულის საკორტნელად ყორნები მიუსევია, ამიტომაც დაურქმევიათ იმ ადგილისათვის საყორნის მთა. თოვლში გახვეული საყორნის მთა პანკისის ხეობის ჩრდილოეთით მდებარეობს. სპეროზის მთასთან, რომელიც პანკისის ხეობას გადმოჰყურებს, გვხვდება ტოპონიმი „ამირანიანის კუჭი“, თითქოს, გადმოცემის თანახმად, იმ კლდეზე ყოფილიყოს ამირანი მიჯაჭვული.

„ამირანიანის“ ფრაგმენტების გავრცელების გეოგრაფიაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ეპოსში ასახული ტოპონიმები

და ტექსტის დიალექტი. თქმულების ის ვარიანტი, რომელიც საყორნის მთასთან არის დაკავშირებული, პანკისის ხეობაში უნდა შექმნილიყო. სამწუხაროდ, შეუძლებელია ამ ნარატივის დიალექტის შესახებ მსჯელობა, რადგან ის რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა. ეპოსის ფრაგმენტებში საქართველოს იმ კუთხეების გეოგრაფიული გარემოც აისახა, სადაც არსებობდა ზეპირი ხსოვნა ამირანზე.

ერთ-ერთი ცნობის მიხედვით, ამირანის ამბით დაინტერესებული სპარსეთის მეფე დარიოსი და ალექსანდრე მაკედონელიც კი მოსულან პანკისის ხეობაში, საყორნის მთის ძირას [129. 47].

ივანე ცისკარიშვილი 1846 წელს გაზეთ „Кавказ“-ში აღნიშნავდა, რომ, კახელებისა თუშების რწმენით, ამირანი პანკისის ხეობის ერთ-ერთ მყინვარზეაო მიჯაჭვული [137].

„ამირანიანის“ ე. წ. პანკისური ფრაგმენტი ხალხური ეპიკური შემოქმედების საერთო ქართველურ ტრადიციას ემყარება და მას ზუსტი ანალოგიები დაეძებნება ამირანის თქმულების მესხურ და მოხეურ ვერსიებთან [118. 346].

ხალხური ტექსტის ეს ფრაგმენტი ამირანის ეპოსის ერთ-გვარ ეპილოგს წარმოადგენს:

საყორნის მთის სიახლოვეს ერთი გლეხი დაიარებოდა. უცებ დაინახა, რომ მთებმა გაიწიეს და გამოჩნდა მიჯაჭვული ამირანი. იგი ცდილობდა თავისი უზარმაზარი ხმლის მითრევას, რომელიც იქვე, შორიახლოს იდო, მაგრამ ამაოდ, ამირანი ხმალს ვერ სწვდებოდა.

ამირანმა, გლეხი რომ დაინახა, მას დახმარება სთხოვა. გლეხს შეეცოდა გოლიათი და მიუახლოვდა. ამირანი კაცს არწმუნებდა, რომ იგი დავრდომილთა და დაჩაგრულთა ქომაგი იყო. მან გლეხის ჩანთიდან პური ამოიღო, რომელსაც ხელი მოუჭირა. პურიდან სისხლი და ოფლი წამოვიდა:

– საბრალოებო! – შეჰყვირა ამირანმა – ასეთ პურს როგორ ჭამთ?

– აბა, შენ როგორ პურს ჭამ? – კითხვა შეუბრუნა გლეხმა.

– აი, ასეთს – უპასუხა ამირანმა, აიღო თავისი პური და მისგან რძე გამოწურა.

გლეხი გაოცდა.

– მე თუ გავთავისუფლდი, – განაგრძო საუბარი ამირანმა, – მაშინ ოფლიან და სისხლიან პურს ქვეყანაზე აღარავინ შეჭამს.

– მე გიშველი! – წამოიძახა გლეხმა.

– თუ გსურს დამეხმარო, – უთხრა ამირანმა, – მაშინ ხმალსა და ჩემს შორის განეჭი, ხმლის ტარს ჩაეჭიდე, მოგწევ და ასე შესაძლოა ხელთ ვიგდოთ ხმალი.

მოსულმა თხოვნა შეუსრულა, მაგრამ, როგორც კი ამირანმა მოსწია, გლეხმა ტკივილებს ველარ გაუძლო და ძლიერ აყვირდა.

– წადი ახლავე, – უთხრა ამირანმა გლეხს, – და შინიდან უმძრახად ჯაჭვი წამომიღე, მიაბი ამ ხმალს და მერე მე დავითრევო.

გლეხი შინისკენ ისარივით გავარდა. დუმილით ჯაჭვი მხრებზე გადაიკიდა. უკვე საყორნის მთისკენ აპირებდა წასვლას, რომ კართან ცოლს შეეჩეხა. ცოლმა ქმარს წყევლა და ჯაჭვის წართმევა დაუწყო. კაცი ცოლისგან თავს უბრად იცავდა და გასასვლელისკენ იწევა. ქმრის მდუმარებამ ცოლი კიდევ უფრო მეტად გააანჩხლა. ჯაჭვსჩაჭიდებული ქალი უკიოდა:

– სახლში ეს ერთადერთი ნივთილა დაგვრჩა და არაფრის გულისთვის ამის წაღებაც გინდა?

– აღარ შემეშვები, ალქაჯო! – იღრიალა ბოლოს კაცმა და ისე ძლიერ მოისროლა აბეზარი ცოლი, რომ ქალი ზღურბლს იქით დაეცა.

გლეხი საყორნის მთასთან სირბილით მივიდა, ძლივსლა სუნთქავდა. მაგრამ, სამწუხაროდ, გოლიათი ველარ ნახა, რადგან მან დუმილის აღთქმა დაარღვია. საყორნის მთის კლდეები შეერთებულიყვნენ.

კაცობრიობა ისევ სისხლიანი და ოფლიანი პურის ამარა დარჩა, ხოლო ამირანი ქალებზე ძალიან გაბრაზდა [129. 47–49].

„ამირანიანის“ ამ ფრაგმენტში ტექსტის შემნახველი საზოგადოების ქრისტიანული ცნობიერებაა ასახული. ხალხი, რომელმაც ეს გადმოცემა შეინახა, თანაგრძნობით ეკიდება მიჯაჭვულ გმირს. მას არ ემეტება ამირანი სამუდამო სატანჯველისთვის და წუხს, როცა „ევამ კიდევ ერთხელ აცდუნა ადამი,“ როცა გმირს განგების წყალობით მინიჭებული გათავისუფლების ერთ-ერთი თუ ერთადერთი შანსი ადამიანმა წაართვა. ზ. კიკნაძის აზრით, „სანამ ადამიანი ასეთია, როგორც ის გლეხი, რომელიც არღვევს აღთქმას, მანამ ამირანი მიჯაჭვული იქნება, ამირანი სწორედ

იმიტომ არის მიჯაჭვული, რომ კაცთა მოდგმა არ არის სრულყოფილი. ამირანის მიჯაჭვულობა ადამიანთა სისუსტიტა არის განპირობებული. სანამ არსებობს შესაძლებლობა იმისა, რომ კაცთა მოდგმაში ირღვეოდეს ალთქმა და ფიცი, ამირანიც მიჯაჭვული იქნება და ის ვერასოდეს დაიხსნის თავს ბორკილებისგან [39. 36].

ენობრივი სიტუაცია პანკისის ხეობაში

პანკისის ხეობაში მთიელთა ჩამოსახლების შემდეგ ენობრივი სიტუაცია საგრძნობლად შეიცვალა. თუ XIX საუკუნემდე პანკისის მოსახლეობა ქართულ ენაზე მეტყველებდა, XIX საუკუნის შუა წლებიდან იქ ჩამოსახლდნენ კავკასიის მთელი ხალხები და გაჩნდა ჩეჩნური და ოსური ენები. პანკისის ხეობა ერთ-ერთი საინტერესო ლინგვისტური რეგიონია. იქ დასტურდება: ქართული ენის თუშური და ფშაური დიალექტები, ჩეჩნური ენის ქისტური დიალექტი, აგრეთვე ოსური ენა.

ბოლო წლებში მიმდინარე სოციალ-პოლიტიკური პროცესების შედეგად პანკისის ხეობის ეთნიკურ-ლინგვისტიკური რუკა მეტ-ნაკლებად შეიცვალა. ოსებისგან ნაწილობრივ დაიცალა დუმასტური და ქვემო ხალაწანი. მათ თითქმის მთლიანად დატოვეს წინუბანი. ქართველი მთიელებისგან დაცლილ ბირკიანსა და ძიბახევში XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან დასახლდნენ ქისტები. 1999–2001 წლებში სოფელი წინუბანი ქისტებით შეივსო. ისინი დასახლდნენ აგრეთვე დუმასტურში, ქვემო ხალაწანსა და ნაწილობრივ ყვარელწყალშიც.

პანკისის ხეობის ქისტებით, ოსებითა და ქართველი მთიელებით დასახლებული სოფლები, მართალია, ცალკეულ საზოგადოებებს წარმოადგენენ, მაგრამ საერთო სამეურნეო შრომასა და კულტურული განვითარების პროცესში, მეფის რუსეთის მმართველობისა და საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ხდებოდა ამ ხალხების ძლიერი ინტეგრაცია და მოქალაქეობრივი ცნობიერების ჩამოყალიბება. ხეობაში ჩამოსახლების დღიდანვე მათ შორის საურთიერთო ენა გახდა ქართული.

ქისტებმა ქართული, – შვილზე და – ძე-ზე დაბოლოებული გვარები მიიღეს. ასევე მოიქცა მოგვიანებით ოსთა ნაწილიც.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში პანკისელი ქისტები, ოსები და ქართველი მთიელები ერთ სკოლაში სწავლობდნენ. ისინი განათლებას ახლაც ქართულ ენაზე ღებულობენ და ქართულ კულტურაზე იზრდებიან. კოლმეურნეობებში, საბჭოთა მეურნეობებსა და სხვა დანესებულებებში გაშლილ შრომით პროცესში ითვისებდნენ ქართულ მეტყველებას. ამდენად ოსები და ქისტები მშობლიურ ენასთან ერთად ფლობენ ქართულს. მათ ყოფაში ძლიერ იგრძნობა ქართული მატერიალური და სულიერი კულტურის გავლენა. ხშირი იყო შერეული ქორწინებები. ოჯახებში ლაპარაკობენ მშობლიური ენისა და ქართულის შერევით მიღებულ კილოზე.

ხანგრძლივი თანაცხოვრების პირობებში მთიანი ჩეჩნეთის სხვადასხვა სოფლებიდან პანკისის ხეობაში გადმოსახლებულ ვაინახთა მეტყველებაში თანდათან ჩამოყალიბდა ჩეჩნური ენის ქისტური დიალექტი. ამრიგად, პანკისელი ქისტების მეტყველება ხეობაში მათი ჩამოსახლების შემდეგ საგრძნობლად შეიცვალა. ქისტური დიალექტი იმდენად განსხვავდება ჩეჩნურისგან, რომ ზოგჯერ რუსული ენის არმცოდნე ქისტს უჭირს ჩეჩნური საუბრის გაგება. ჩეჩნები, როგორც წესი, თითქმის ყველა წინადადებაში რუსული ენიდან შესულ ბარბარიზმებს იყენებენ, რაც ქისტური მეტყველებისთვის ნაკლებად არის დამახასიათებელი. სამაგიეროდ, ქისტურში ქართულიდან ბევრი ნასესხები სიტყვებია. მეცნიერთა აზრით, ქისტურმა დიალექტმა შეინარჩუნა არქაული ფორმებიც.

ჩეჩნურ-ინგუშურ ზმნებში იმის გაგება, თუ რომელი პირი ასრულებს ზმნაში გამოხატულ მოქმედებას, მხოლოდ პირის ნაცვალსახელით არის შესაძლებელი. ქართულში ამ ფუნქციას სუბიექტური და ობიექტური პირის ნიშნები ასრულებენ. ქართული ენის გავლენით ქისტურ დიალექტში პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები ხშირად სუფიქსებად იქცევიან და ზმნის ბოლოში იკავებენ ადგილს. სუფიქსებადქცეულ პირის ნაცვალსახელებს კი ორმაგი მისია აკისრია: ისინი ასრულებენ როგორც პირის ნაცვალსახელის ფუნქციას, ისე სუბიექტური პირისა და რიცხვის ნიშნებსაც გამოხატავენ. ჩეჩნური ზმნა კი, როგორც

ნესი, პირის ნიშნებს არ იცნობს. ჩეჩნურში უღლება კლასოვანია, ქართულში – პიროვანი.

ზმნის მარტივი ფორმები:

სო ვოლა (მე მოვდივარ) → ვოლა*ს*

წო ვოლა (შენ მოდიხარ) → ვოლა*წ*

თხო ბოლა (ჩვენ მოვდივართ) → ბოლა*თხ*

შუ ბოლა (თქვენ მოდიხართ) → ბოლა*შ*

ზმნის რთული ფორმები

სო ლოვძუმ ვა (მე ვთამაშობ) → ლოვძუმ ვა*ს*

წო ლოვძუმ ვა (შენ თამაშობ) → ლოვძუმ ვა*წ*

თხო ლოვძუმ ბა (ჩვენ ვთამაშობთ) → ლოვძუმ ბა*თხ*

შუ ლოვძუმ ბა (თქვენ თამაშობთ) → ლოვძუმ ბა*შ*

როდესაც ქისტები მეტყველებაში აქ წარმოდგენილ, ზმნის მეორე, ახალ, ფორმებს იყენებენ, ჩეჩნებისა და ინგუშებისთვის ქისტების მიერ წინადადებაში გამოთქმული აზრი გაუგებარი ხდება. ქისტურ დიალექტში ზმნის მესამე პირს კი, არც მხოლოებით და არც მრავლობით რიცხვში ამგვარი ფორმები არ მოეპოვება. ამიტომ ზმნას მესამე პირში აუცილებლად უნდა ახლდეს მხოლოებით რიცხვში მესამე პირის ნაცვალსახელი *აზ*, ხოლო მრავლობითში – *ოუშ*.

აზ ლოვძა – ის თამაშობს.

ოუშ ლოვძა – ისინი თამაშობენ.

ქართული ენის გავლენით ქისტურ დიალექტში გარდამავალ ზმნებთან ზოგჯერ პირის ნაცვალსახელი და ხანაც კლასის მაჩვენებელი იქცევა ობიექტური პირის ნიშნად:

ცუა ლოვძავო *სო* (ის მათამაშებს მე) → ცუა ლოვძავო*ს*

ქვემოთ მოყვანილ მაგალითებში მამრობითი კლასის მაჩვენებელი *ვ* და მდედრობითი კლასის აღმნიშვნელი *ჟ* მიუთითებს, ობიექტური პირი ქალია თუ კაცი:

აას ლოვძა *ჟ* – მე ვათამაშებ მას (გოგონას)

აას ლოვძა *ვ* – მე ვათამაშებ მას (ვაჟს).

ახალ გარემოში შეიცვალა ქისტური დიალექტის სინტაქსიც. ქისტურ დიალექტში ქართული ენის გავლენით შეიქმნა სხვადასხვა სახის რთული ქვეწყობილი წინადადებები, რომლებსაც ჩეჩნური ენა თითქმის არ იცნობს.

ამრიგად, ქართულმა ენამ ქისტურ დიალექტზე განსაკუთრებული გავლენა მოახდინა. ქისტურმა დიალექტმა ქართული ენიდან მანამდე უცნობი გრამატიკული კატეგორიები და ფორმები შეითვისა

სამწუხაროდ, პანკისელი ოსების დიალექტი მონოგრაფიულად შესწავლილი არ არის. თუმცა, როგორც ირკვევა, ოსების პანკისში ცხოვრების ერთი საუკუნის მანძილზე მათ მეტყველებას განსაკუთრებული ცვლილება არ განუცდია.

რადგან ოსური და ქისტური მეტყველება მშობლიური ენებიდან მონყვეტის პირობებში დამოუკიდებლად ვითარდებოდა, მათში შემორჩა არქაული ენობრივი მოვლენები.

პანკისში დამკვიდრების დღიდან იქ მოსახლე ქისტებისა და ოსების ლექსიკური ფონდი საგრძნობლად გამდიდრდა. ოსებმა და ქისტებმა ქართული ენიდან ძირითადად ის ტერმინოლოგია შეითვისეს, რომელიც მათ მეტყველებაში პანკისში ჩამოსახლებამდე არ იყო, კერძოდ, სასოფლო-სამეურნეო, პოლიტიკური, იურიდიული, სასწავლო-სამეცნიერო ტერმინოლოგიის დიდი ნაწილი პანკისელი ქისტებისა და ოსების მეტყველებაში უშუალოდ ქართული ენიდან ან მისი გავლენით დამკვიდრდა.

ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსახლე ოსებისა და ჩეჩნების ენებში აღნიშნული ლექსიკური ფონდი რუსული ტერმინოლოგიით შეივსო. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში მცხოვრებმა ქისტებმა და ოსებმა უფრო სუფთად შეინახეს მშობლიური ენა და ტრადიციები, ვიდრე ჩეჩნებმა და ოსებმა ჩრდილოეთ კავკასიაში.

ქისტურში უშუალოდ ქართული ენიდან ნასესხები ან ქართული ენის გავლენით შეთვისებული სასოფლო-სამეურნეო ტერმინებია: კოლექტავე, მეურნეობა, სანყოფ, ქუჩა, ეზო, უბან, შესვენება, ყარაულ, დამლაგებელ, მანქან, მძღუოლ, ბოსტან, ბაალ, შენობა, მემოკ, კალათა, სინათლ, დენ, აარხ და სხვ.

იურიდიული: საჩივარ, განაჩენ, ბრალდებულ, პატიმარ, დამნაშავე, მუხლ, დებულე, ოქმ, განცხადებ, არჩევნებიეშ, გამგეობ, სხდომა, კრება, საბჭო, თავმჯდომარ და სხვ.

მთიან ჩეჩნეთში, საიდანაც ქისტები გადმოსახლდნენ პანკისის ხეობაში, სკოლები არ არსებობდა. ამიტომ მათ მეტყველებაში სასკოლო-სასწავლო ტერმინოლოგია მთლიანად ქართული ენიდან იქნა ნასესხები, როგორცაა: სკუოლ, მერხ, კლას, დაფა, მონაფეე, რვეულ, წიგნ, მორიგე, კლასის ხელმძღვანელ, მასწავლებელ, ორგანიზატორ, სახელმძღვანელო, კალამ, ფანქარ, პასტ, დლიურ, სასწავლო ნაწილ, დავალებ, არდადეგებზე, ფურცელ, ქველად, სავარჯიშო, ამოცანა, მაგალით.

როგორც ცნობილია, თავდაპირველ სამშობლოში ქისტები ძირითადად მესაქონლეობას მისდევდნენ. მეზღვობა-მეხილეობას ისინი საქართველოში ეზიარნენ. ამიტომ ხილ-ბოსტნეულისა და სხვადასხვა მცენარეების აღმნიშვნელი ლექსიკაც ქართულია: აატამ, ლელო, ცხალ (მსხალი), ნაბალ, ხეხილ, ვაზ, ბაალ, თუთ, ნუეს, კიტრ, კუამასტ, პამინდორ, წუენალ (მწვანილი), რიანდ, რეჰან, წინაკ, ლუებიე, ბადრიჯან, კართუეფელ, ჯუნჯალ, ბუალაკ, სტაფილო, ჭარხალ, ქინძ და სხვ.

ქართულიდან არის შესული ქისტურ ენაში ზოგიერთი იმ საკვების სახელწოდება, რომელსაც ისინი პანკისში ჩამოსახლებამდე არ ამზადებდნენ, მაგ.: წვენ, კამპოტ, მანონ, სანებელაა, აჯიკაა და ა. შ.

საინტერესოა, აგრეთვე, ქართული ენიდან შესული ტანსაცმლის აღმნიშვნელი ლექსიკა: კააბ, საროჩკ, პეერანგ, ნასკ, კოსტუმ, პიჯაკ, კურტკ, მაიკ. ქართულიდანაა ნასესხები: ბიძა, დეიდაა, მამიდაა, დედაა, მამაა, პაპაა, ბაბოო, დიასახლის.

კვირის დღეების სახელწოდებები ვაინახურ ენებში ქართული გზით შესულა: ორშაბათი-უორშუოთ, პარასკევი-პეერასკ, შაბათი-შუოთ, კვირა-კირა.

გარდა ამისა ქართულ და ჩეჩნურ ენებში დასტურდება უამრავი ლექსიკური ერთეული, რომელთაც საერთო ძირები მოეპოვებათ. ეს გარემოება ნათლად წარმოაჩენს ქართულ-ვაინახური ურთიერთობების მრავალსაუკუნოვან ტრადიციას.

პანკისის ხეობაში ჩამოსახლების დღიდან იქ მცხოვრებ სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობის ხალხებს შორის საერთიერთო საშუალებას ქართული ენა წარმოადგენდა. ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე პანკისელთა ქართულმა მეტყველებამ თავისებური სახე მიიღო, რომელიც ქართული ენის კახურ დიალექტს დაეფუძნა. პანკისელი ქისტების ქართულ მეტყველე-

ბაში ჩეჩნური ენის გავლენით ჭარბობს გრძელი ხმოვნები, გვხვდება როგორც მთისა და ბარის მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმების კონტამინაცია, აგრეთვე საკუთრივ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის დიალექტთა თავისებურებანიც, როგორცაა: გვინდას, უნცროსი, ლიშანი, ვალიშნე, შამაარტყ, გვაქვის, ჰკიდავ, დაგვალირებენ, ცოტანა, მტერმ და სხვ. პანკისის ხეობაში მოსახლე ეთნოსებს შორის საურთიერთო ენა, რომელიც განსხვავდება ქართული სალიტერატურო ენისაგან, წარმოადგენს ქართული ენის ერთგვარ „პანკისურ თქმას“. მის ჩამოყალიბებაზე, როგორც ჩანს, ძლიერი გავლენა მოუხდენია კახურ, თუშურ და ფშაურ დიალექტს, ქისტური და ოსური ენების თავისებურებებს. მშობლიური ენის გავლენით ქისტები ხმოვნებს გრძლად წარმოთქვამენ. მაგ., მატანი->მაატანი, ატამი->აატამი, ბიძა->ბიძაა, ნაზრანი->ნაზრანანი, ბალი->ბაალი. მშობლიური ენის გავლენა იგრძნობა ოსების ქართულ მეტყველებაზეც. ამრიგად, ენობრივი თავისებურებების გათვალისწინებით პანკისის ხეობაში მცხოვრები ხალხების საურთიერთო ქართულ მეტყველებას შეიძლება ვუწოდოთ პანკისური კოინე.

პანკისურ კოინეზე დაფიქსირებულია ზეპირსიტყვიერი მასალა, რომლის ერთი ნაწილი ინახება თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის არქივში. აღნიშნული ხალხური ტექსტები ჩანერილია პანკისში მცხოვრები ქართველი მთიელებისაგან, კერძოდ, თუშებისა და ფშავლებისაგან, აგრეთვე ქისტი და ოსი მთქმელებისაგან. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ პოსტსაბჭოთა პერიოდში ქართული ენის სწავლების დონე პანკისის ხეობის სკოლებში მკვეთრად დაეცა. ხეობის კარჩაკეტილობის გამო ადგილობრივმა ოსმა და ქისტმა ახალგაზრდებმა უფრო ცუდად იციან ქართული ენა, ვიდრე საბჭოთა წყობილების წლებში აღზრდილმა მათმა მშობლებმა. XX საუკუნის ბოლოს ქვეყნის სავალალო მდგომარეობამ და ეკონომიკურმა სიდუხჭირემ ხეობის ენობრივ სიტუაციაზეც იქონია გავლენა. კულტურული ინტეგრაციის თვალსაზრისით პანკისში იმ დროს სახელმწიფოს მხრიდანაც არაფერი გაკეთებულა. აღნიშნული ფაქტორი კი ბევრ სხვა მიზეზთან ერთად ხელს უშლიდა პანკისის ხეობაში საერთო მოქალაქეობრივი ცნობიერების ჩამოყალიბებას.

ჯვარ-ხატებთან დაკავშირებული გადმოცემები და რიტუალები

საცხოვრებელი ადგილის შეცვლამ, პანკისში ჩამოსახლებამ, ქისტების, ოსების, აგრეთვე ფშავლებისა და თუშების ყოფით კულტურასა და ზეპირსიტყვიერებაზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა. მათ ფოლკლორულ რეპერტუარში ზოგიერთი ჟანრი საერთოდ გაქრა. მაგალითად, პანკისელი ფშავლების ზეპირ-გადმოცემებში ღვთისშვილებისა და დევ-კერპთა ბრძოლის ამ-სახველი სიუჟეტები თითქმის დავინწყებას მიეცა.

ძველმა გეოგრაფიულმა გარემომ, იმ ლანდშაფტმა, სადაც ჯვარმა დაიკავა დევების ნაბინავარი და თავისი საყმო შექმნა, პანკისში, ახალ მიწაზე დანერგილ საზოგადოებაზე, მეტ-ნაკ-ლებად დაკარგა საკრალური ზემოქმედება. ამიტომაც ის ან-დრეზები, რომლებიც დაკავშირებული იყო თავდაპირველ სამ-შობლოსთან, საყმობის დაარსებასა და კულტის გენეზისთან, ზეპირმა მეხსიერებამ ნაკლებად ან თითქმის ვერ შემოინახა. მიუხედავად ამისა, პანკისში ჩამოსახლებულ მთიელთა ყოველ-დღიური ცხოვრება კვლავაც მითოსურ ცნობიერებას ემყარება. მაგალითად, ყოველ პანკისელ ფშაველს კარგად ახსოვს თავისი გვარის წარმომავლობა და ყოველ წელს თუ არა, სიცოცხლეში ერთხელ მაინც მიდის უკანა ფშავში თავისი თემის მფარველი ჯვარ-ხატის კარზე საღვთო ძღვნით, შესაწირავი კურატით, ცხვრით, ქადა-სანთლით, რათა იქ ეზიაროს მამა-პაპათა რჯულს. შვილის, ოჯახის ახალი წევრის ხატში რიტუალურ გაყ-ვანას, რაც ჯვრის მფარველობის ქვეშ მის საყმოში განევ-რიანებასაც გულისხმობს, ფშავლები განსაკუთრებული სინმინ-დითა და გულმოდგინებით ასრულებენ. წმინდა დღეს, საკრა-ლურ ადგილზე მფარველ ჯვართან რიტუალური ზიარების შემ-დეგ, პიროვნება, როგორც საყმოს სრულყოფილებიანი წევრი, პა-სუხისმგებელია ჯვრისა და ჯვრის ხელკაცთა მიერ დადგენილი რჯულის ზეპირი კანონების წინაშე.

ადგილობრივმა გარემომ გადმოსახლებულ მთიელებში სა-თავე დაუდო ახალი მითოსის აღმოცენებას. ქრისტიანული ძეგ-ლების ნანგრევებით მოფენილმა ხეობამ, როგორც ჩანს, გან-საკუთრებული ზემოქმედება მოახდინა მოსულ მოსახლეობაზე.

რადგან ქრისტიანული ძეგლების ნანგრევებს მთიელთათვის ოდითგანვე ჰქონდა საკრალური ღირებულება, ამიტომაც ქისტებმა, ოსებმა და ქართველმა მთიელებმა პანკისში ჩამოსახლებისთანავე დაიწყეს წმინდა ადგილების თაყვანისცემა. სიძველის მადლითა და იდუმალებით შემოსილი საყდრები მთიელთა მიერ აღქმული იქნა, როგორც აბსოლუტური სინმინდე.

ზოგიერთ ეკლესიას, რომლის სახელწოდებაც აღარავის ახსოვდა, მთიელებმა თავიანთი ჯვარ-ხატების სახელები დაარქვეს და იქ ოდესღაც შეწყვეტილი ღვთისმსახურება განაახლეს. მაგრამ ეს სალოცავი უკვე აერთიანებდა არა რომელიმე გვარს, ან თემს, არამედ მთელ იმ საზოგადოებას, რომელმაც სოფელში სიცოცხლე აღადგინა. მაგალითად, ბირკიანში სხვადასხვა თემის თუშები და ქისტები საღვთო ძღვნით ერთად მიდიოდნენ და დღესასწაულობდნენ ყურის წმინდა გიორგის, ღვთისმშობლისა და კვირაცხოვლის სალოცავებში. ბირკიანელები გიორგობას ამჟამად ყურეში ზეიმობენ. ყურეში არის თუშების სასაფლაოც. როგორც ირკვევა, პანკისის ძველი მოსახლეობა გიორგობას ცქვიტაძის მთაზე აღმართულ ეკლესიაში აღნიშნავდა. მოგვიანებით, სიშორის გამო ბირკიანელმა თუშებმა წმინდა გიორგის ნიში იქიდან სოფლის სიახლოვეს, ცქვიტაძის ყურეში, ძველ ეკლესიასთან გადმოიტანეს და 23 ნოემბერს იქ ზეიმობენ გიორგობას. ძველი საყდრის გვერდით გადმოჩუხჩუხებს ცივი წყარო, რომელზეც ამბობენ, – თამარ მეფის გამოყვანილიაო. ცქვიტაძის მთიდან ჩამოტანილ ნიშს თუშებმა და ქისტებმა ყურის წმინდა გიორგი დაარქვეს. გიორგობის გარდა ბირკიანელები აღდგომის სწორზე კვირაცხოვლობას აღნიშნავდნენ. ანალოგიური სიტუაცია იყო ქისტებით დასახლებულ ომალოსა და ჯოყოლოში, აგრეთვე ფშაურ და ოსურ სოფლებში. თუმცა სოფელ დუმასტურში რამდენიმე გვარს ერთი საერთო სალოცავი ნიში ჰქონდა. ეს ნიშები მათ გადმოსახლებისას ჯავის რაიონის სოფლებიდან გადმოიტანეს. გასიეებს, ჯიოეებს, ბითიეებს, ქოქოეებსა და მაკოეებს დუმასტურის აღმოსავლეთით, მაღალ მთაზე, ჰქონდათ ასეთი ნიში და მას გუფთაჟუარს უწოდებდნენ. სოფლის ქვემოთ იყო ყოჩიეების სალოცავი კასთავი, რომელსაც, როგორც გვარის მფარველ სინმინდეს, ყოშითიჟუარი ერქვა. ცხოვრებოვების სალოცავ ნიშს კი ბილურთა და სხლები უწოდეს. აღსანიშნავია, რომ გუფთა, მორ-

გო, კასთავი, ბილურთა და სხლები ლიახვის ხეობის ოსებით დასახლებული სოფლების სახელწოდებებია, საიდანაც მცირემინიანობით შენუხებული ოსები პანკისის ხეობაში გადმოსახლდნენ. ამრიგად, დუმასტურში ჩამოსახლებულმა ოსებმა დანგრეულ და მიტოვებულ ძველ ქართულ ქრისტიანულ ეკლესიებთან წინა საცხოვრისიდან წამოღებული სალოცავების ნიშები დააარსეს და იმ სოფლების სახელწოდებები შეარქვეს.

პანკისის ხეობაში მიგრირებული მოსახლეობის მიერ თავდაპირველი სამშობლოდან გადმოტანილი წმინდა ნიშები ძირითადად ერთი თემის ან სულაც ერთი გვარის სალოცავს წარმოადგენდა.

პანკისში ფშავლებით დასახლებულ ყველა სოფლის სიახლოვეს გვხვდება მთიდან, ფშაველთა წინარე საცხოვრისიდან გადმოტანილი ხატის ნიშები. ნიში არის დაახლოებით ერთი მეტრი სიმაღლის პატარა ნაგებობა და მას აშენებენ თავდაპირველი საცხოვრისის ხატიდან წამოღებული ქვებითა და სიპებით. მისი აშენების შემდეგ მას ხევისბერი განათლავდა და აკურთხებდა, რის შემდეგაც ნიშზე გადმოდიოდა თემის მფარველი ხატის თავდაპირველი სინმინდე. საკულტო რიტუალის დროს ნიშებთან ხევისბრები და მლოცველები სერავენ ქაძებს, სწირავენ ცხვარსა და საქონელს, ანთებენ სანთლებს.

სოფელ ბაყილოვანში ფშავიდან ჩამოიტანეს „კოტია წმინდა გიორგის“ ნიში. იქ წითელაურთ თემის ფშავლები ლოცულობენ: გამიაშვილები, გულბათაშვილები, ჭოლიკიშვილები, მაშვინაშვილები, მირულიშვილები, ცოგოშვილები და სხვ. კოტიობა ბაყილოვანში ივლისის ბოლო ორშაბათს იმართება. ჩვეულებრივ იკვლება საკლავი, ინთება სანთლები, იჭრება ქაძები, ილოცება ხევისბერი და შემდეგ იწყება ქეიფი. პანკისის ხეობაში სათემო და საგვარო ნიშებთან რელიგიურ დღესასწაულებზე უკვე მთელი სოფელი იყრის თავს, ამიტომ ამ ნიშებმა თანდათან საერთო სასოფლო სამლოცველოების ფუნქცია შეიძინეს.

პანკისის ხეობაში ჩასახლებულმა ფშავლებმა თან წაიღეს თავიანთი სამეურნეო და საკულტო ტრადიციები. მიგრანტთა შორის იყვნენ ხევისბრები და ძველი ადათების მცოდნე რჯულის კაცები. ისინი ახალ საცხოვრებელ ადგილზეც აგრძელებდნენ ტრადიციულ ყოფა-ცხოვრებას. მაგალითად, წითელაურთ თემის მთავარ სალოცავში, კოტია წმინდა გიორგის ხატში ყოფილა

ხევისბერი ქავთარა ჩიაშვილი, ამ ხატს იმ დროს ორი ათასი სული ცხვარი და თავისი მწყემსები ჰყოლია. ქავთარა ხშირად იყო ცხვარში და მწყემსავდა წმინდა გიორგის ფარებს. როგორც ამბობენ, მას წინასწარ სცოდნია, თუ რომელ ღამეს მოვიდოდა წმინდა გიორგი ცხვრის დასათვალიერებლად. ალ. ოჩიაური ხევისბერი ქავთარა ჩიაშვილის შესახებ წერს: „ეს ხევისბერი ბოლოს პანკისში მოკვდა და მკვდარს თურმე ციდან სვეტი ედგა. ის რომ გაასვენეს, სვეტიც თან მიჰყვებოდა და საფლავიდან რომ მიწა მიაყარეს, სვეტი მაშინ გაქრაო“ [70. 295].

შიდა ქართლის მთიანეთიდან ქვემო კუნახტაში ჩამოსახლებულმა ოსებმა მთიულეთიდან ლომისის ნიში გადმოიტანეს და საბრძანისი კუნახტაში ძველი ნაეკლესიარის სიახლოვეს მიუჩინეს. ლომისობას ერთად დღესასწაულობენ კუნახტაში მცხოვრები ფშავლები და ოსები. ისინი ერთად აღავლენენ საკულტო რიტუალებს წმინდა ელიასა და ადგილის დედის ხატშიც. ანალოგიური სიტუაცია იყო ბირკიანში, სადაც ქისტები და თუშები აღდგომის სწორს ერთად ზეიმობდნენ კვირაცხოვლობას. კვირაცხოვლის ნიში თუშებმა დართლოდან გადმოიტანეს ბირკიანში.

ნიშებს ძირითადად სოფლების სიახლოვეს აფუძნებდნენ. მაგრამ საკობიანოში მცხოვრები ფშავლების სამლოცველო ნიშები, ადგილის დედა – ღვთისმშობელი, აონის ხატი და სხვ. სოფლიდან შორს, საკობიანოს ჩრდილო-დასავლეთით, მაღალი მთის ტყიან ნაწილშია დაბრძანებული.

ნიშების გადმოტანის ტრადიცია წესად ჰქონდათ ქისტებსაც. დუისში მაისტიდან გადმოსახლებულმა ქისტებმა მდინარე ალაზნის სანაპიროსთან, წმინდა ნიკოლოზის ეკლესიის ნანგრევებთან გადმოიტანეს თავიანთი სათემო სალოცავის ნიში, რომელსაც მაისტალას უწოდებდნენ. მოგვიანებით ეს ნაგებობა ადიდებულმა ალაზანმა შთანთქა. ლ. მარგოშვილის ცნობით, „ძველი ტრადიციით დუისელები დღესაც აქ იხდიან სოფლის საერთო თუ რელიგიურ დღესასწაულებს. იკვლება პირუტყვი და სათითაოდ ყველა ოჯახზე ნაწილდება. გვალვიან ამინდში აქ ტარდებოდა გუთნის მდინარეში გატანის რიტუალი“ [56. 44].

თიანეთიდან პანკისის ხეობაში ფარეულიძეზე გათხოვილმა ღანიშაშვილების ქალმა ძველი საცხოვრისიდან თან წამოიღო

კობალას ნიში და იქ, ომალოს თავში, ერთ ლამაზ ადგილზე დააფუძნა.

ქისტებს წესად ჰქონდათ თავდაპირველ სამშობლოში, მთიან ჩეჩნეთში, ასვლა და იქ სათემო ჯვარ-ხატების თაყვანისცემა. მათ იქ, სალოცავში, მიჰყავდათ ხატისთვის შეთქმული კურატი, ქადები და სხვ. ხატს ქისტურად ჰქვია „ნივ“. მაგალითად, მახაურების მფარველი სალოცავი მაისტში (მაისტში ისინი მითხოდან მესისხლეობის გამო გადავიდნენ) იყო ფუალის ხატი – „ფუალ ნივ“. პანკისში ჩამოსახლებული მახაურები თავს ვალდებულად თვლიდნენ, თუნდაც ერთხელ ასულიყვნენ შვილების თანხლებით ფუალის ხატში, რათა მათ შთამომავლებს არ დავინყებოდათ მამების სამშობლო (დაიმოხქ) და არ მოკლებოდათ წინაპართა სალოცავის მფარველობა. ხატში მიჰყავდათ შესანიშნავი კურატი და მიჰქონდათ საღვთო ძღვენი.

ლელა მიხეილის ასულმა მახაურმა მიაგმო, რომ მის პაპას, ბოოდის, თავისი ერთი ვაჟი ვისერგი 6 წლისა წაუყვანია მთიან ჩეჩნეთში, ფულას ხატში, ხოლო მეორე, 3 წლის მიხეილი, ხურჯინში ჩაუსვამს და ისე მიუყვანია წინაპართა სალოცავში. „ჩემს ბავშვობაში, – ყვება ლელა მახაური, – მახსოვს, გვყავდა ფუალის ხატისთვის შეთქმული კურატი. რაღაც მიზეზით ჩვენები ვეღარ წავიდნენ მაისტში და აქ, ჯოყოლოში, დაკლეს ფუალის ხატის სახელზე შესანიშნავი კურატი.

პანკისელი მახაურები ფუალის ხატს, როგორც წესი, წყალობასა და მფარველობას შესთხოვდნენ. წინათ იქ ჰყოლიათ ხუცეს-ხევისბერები და ქართველი მთიელების მსგავსად ეთაყვანებოდნენ ჯვარ-ხატს.

საგვარეულო და სათემო ნიშების გარდა, პანკისის თითქმის ყველა სოფელში გვხვდება საერთო სასოფლო სალოცავები, სადაც რელიგიურ დღესასწაულზე სოფლის მთელი მოსახლეობა იკრიბება. ასეთი რელიგიური ცენტრები ყველა სოფელში შუა საუკუნეების ქრისტიანული ეკლესიების ნანგრევებთან ან მათ სიახლოვეს განუთავსებიათ და მლოცველები საკულტო რიტუალს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში დამკვიდრებული რელიგიური წესების მიხედვით წარმართავენ.

დუმასტურში ასეთი საერთო სასოფლო სალოცავი არის მთავარანგელოზი, რომელიც სოფლის აღმოსავლეთით, შუა საუკუნეების ციხე-დარბაზის ტერიტორიაზე მდებარეობს. დღე-

სასწაული 22 ნოემბერის საღამოს მთავარანგელოზის ეკლესიასთან იწყებოდა და ადგილობრივი ოსები ორ დღეს ზემობდნენ.

ქორეთელი ოსები გიორგობას წმინდა თევდორეს სახელობის ეკლესიის ნანგრევებთან აღნიშნავენ. ამ დღესასწაულზე მთელი სოფლის მოსახლეობა იკრიბება. გიორგობის გარდა, ქორეთელი ოსები წმინდა თევდორეს ეკლესიაში წელიწადის სხვადასხვა დროს გვარების მიხედვით იხდიან საღვთოს. ამ დროს ერთი კონკრეტული გვარის წარმომადგენლები იკრიბებიან, ღვთის სახელზე სწირავენ საკლავს. საღვთოს ჯერ წმინდა თევდორეს ეკლესიაში აკურთხებენ, იქ ლოცულობენ, სუფრა კი ოჯახში იშლება. ოსები საღვთო სუფრისთვის, სხვა ყველაფერთან ერთად, აუცილებლად ადუღებენ ლუდს, აცხობენ ხაბიზგინებს...

ყვარელწყლელი ფშავლების სასოფლო სალოცავებია ნაყორა და სვეტები. ნაყორა და სვეტები შუა საუკუნეების ქრისტიანული ძეგლების ნანგრევებს ჰქვია. მათი ძველი სახელწოდებების მცოდნე აღარავინ დარჩა და ადგილობრივი მცხოვრებნიც ამ სახელით მოიხსენიებენ. პანკისის ხეობის მოსახლეობა განსაკუთრებული ზარზეიმით აღნიშნავს აღდგომას, კვირაცხოვლობას, ღვთისმშობლობასა და წმინდა გიორგობას. ყვარელწყლელი ფშავლები აღდგომას სოფლის ზემოთ, ადგილის დედა-სვეტებში ზეიმობენ. ამჟამად იქ ძველი ეკლესიის ნანგრევები და ორი სვეტია შემორჩენილი. ადგილობრივ მცხოვრებლებში გავრცელებული გადმოცემის მიხედვით, იმ ადგილას წინათ მონასტერი ყოფილა. აღდგომის მესამე დღეს, სამშაბათს, ყვარელწყლელი შუა საუკუნეების ძეგლის ნანგრევებთან, ნაყორაზე, წმინდა სამების დღესასწაულს ზეიმობენ. მლოცველები ნაყორაზე პირველად მოგებულ ბოჩოლას, ზვარას, სწირავენ. აღდგომიდან ერთი კვირის შემდეგ ყვარელწყლელი კვირათგორზე ადიან და კვირაცხოვლობას აღნიშნავენ.

ომალოელი ქისტების სასოფლო სალოცავია წმინდა გიორგის ხატი. იქ, სოფლის თავში, ხატის ტერიტორიაზე, ფრაგმენტების სახით შემორჩენილია ქვიტკირის ძველი ეკლესიის სქელი კედლები, საწნახელი და სხვ. უნდა აღინიშნოს, რომ პანკისის ხეობაში თითქმის ყველა ქრისტიანული ძეგლის სიახლოვეს გვხვდება საწნახელი და ქვევრები. იქ, როგორც ჩანს, სარი-

ტულო ზედაშეს აყენებდნენ და მას საკრალური დანიშნულება ჰქონდა.

ომლოელთა მეორე სასოფლო სალოცავი ღვთისმშობელი (თუშოლი) სოფლის შუაში, ასწლოვან მუხასთან მდებარეობს. მის დაარსებას გადმოცემა თამარ მეფეს მიაწერს. ომლოელები აღდგომის სწორზე კვირაცხოვლობას ზეიმობდნენ. ისევე როგორც სხვაგან, კვირაცხოვლის ხატთანაც, სოფლის განაპირას, კარგად შეიმჩნევა ადრინდელი შენობა-ნაგებობების კვალი, ეკლესიის ნაშთები.

ჯოყოლოელთა სასოფლო სალოცავებია ბალთაგორის წმინდა გიორგი, ჭობიოს ხატი (*ჭუებზე წიუ*) და ღვთისმშობელი. ბალთაგორის ხატში სხვა სოფლებიდანაც მიდიან სალოცავად. ბალთაგორის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს სოფელი დედისფერული. დედისფერულში მცხოვრები ფშავლები პანკისში ჩამოსახლების დღიდან ბალთაგორის წმინდა გიორგის ხატში ლოცულობენ და იქ სხვადასხვა რელიგიურ დღესასწაულებს აღნიშნავენ. ბალთაგორში ორი სალოცავია, ერთი არის ნიშის მსგავსი სამლოცველო და მეორე პატარა ეკლესია, რომელიც ექვსი წლის წინ დაანგრის. იქვე ახლოს დგას სათვალთვალო კოშკი. ბალთაგორის ხატში ჯოყოლოელები აღდგომას ზეიმობენ, აღდგომას ქისტურად ჰქვია აწსუ, რომელიც აღდგომის ძველი ქართული სახელწოდებიდან – აღვსებიდან მომდინარეობს, ხევსურები აღდგომას ახლაც აწვსებას ეძახიან. ჯოყოლოელები აღდგომის, „აწსუს“ მეორე დღეს – ორშაბათს, სოფლის დასავლეთით, ჭობიოს ხატში დღესასწაულობენ, აღდგომის სწორზე კი, სოფლის ეკლესიაში აღნიშნავენ კვირაცხოვლობას.

ხატ-სალოცავებში გამართულ რელიგიურ რიტუალებში თითქმის ხეობის მთელი მოსახლეობა მონაწილეობს. რელიგიურ რიტუალს ფშავლებში ხევისბრები, ქისტებსა და ოსებში კი მონწილდარი უხუცესები უძღვებიან: ისინი ამწყალობლებენ მლოცველების საღვთოს, სწირავდნენ მათ მიერ მოყვანილ საკლავს, ანთებდნენ სანთლებს, სერავდნენ ქადებსა და სხვ. ხატობაში მლოცველები გვარების მიხედვით სხდებიან. იქ იმართება ქეიფი, ცეკვა-სიმღერა და გადალოცვები: ხონჩაზე დაწყობილ ხორცს, ქადებსა და სასმელს მლოცველები ერთმანეთს უგზავნიან. პანკისელი მთიელების ხატობები დიდად არ განსხვავდება აღმო-

სავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვადასხვა „საყმოების“ ხატობებისგან.

ვაინახურ ენებში რელიგიის კულტთან დაკავშირებული ტერმინები ქართულია ან ქართული გზით არის შესული, რომლებიც იქ ქრისტიანობის გავრცელების პერიოდში, IX–X საუკუნეებში დამკვიდრდა და პანკისელი ქისტებისთვის თავდაპირველ სამშობლოშიც კარგად იყო ცნობილი. ესენია: "აჴსუ" – აღდგომა, "ჯუარ" – ჯვარი, "სენთალ" – სანთელი, "მოოზლარ" – მღვდელი, "მარხ" – მარხვა და სხვა მრავალი.

სალოცავში რელიგიური რიტუალის მონაწილე ქისტი ხატში მისულ მეზღვნეს ქართველი მთიელების მსგავსად ლოცავს და ესალმება:

–ხამ ხილბაშ (წყალობათ)!

–დაალ ხამ ბუალბაშ (ღმერთი იყოს თქვენი მწყალობელი)!

წითელ პარასკევს ქისტები კვერცხებს ღებავენ და კვირა დღეს კი ბალთაგორის ხატში ერთმანეთს ულოცავენ აღდგომას.

–ქერისტ ღეთთან (ქრისტე აღსდგა)!

–ბოყყალ ბაყ მა და (ჭემმარიტად)!

ხატისგან დაჭერილს ქისტურად ჰქვია „წვე ჳამ ბეჴინ“. თუ ვინმე ავად გახდებოდა, მის სახელზე სხვადასხვა ხატს შეუთქვამდნენ. ხელში იჭერდნენ მანდილს, რომელზედაც იდაყვით გადაზომავდნენ, რამდენიც გადასცდებოდა, იმის მიხედვით იგებდნენ, თუ რომელმა ხატმა დაიჭირა ავადმყოფი. შემდეგ იმ ხატში სამხვეწროს სწირავდნენ და მფარველობას ევედრებოდნენ. თუ ხატისთვის სამხვეწრო ჰქონდათ შეთქმული, ასეთ შემთხვევაში ხატში ძღვნით მისვლა ნებისმიერ დროს შეიძლებოდა. სოფელ ომალოში ერთ კაცს, ხარება ფარეულიძეს, კოპალას სალოცავისთვის კურატი შეუთქვამს, მაგრამ მეორე მსოფლიო ომი დაწყებულა და წესის შესრულება ვეღარ მოუხსნია. გასულა დრო. ოთხი წლის შემდეგ ეს კაცი ომიდან უვნებელი დაბრუნებულა, მაგრამ შეთქმული კურატის შეწირვას რატომღაც აგვიანებდა.

ერთ დღეს ხატისთვის შეთქმული ხარი საბალახოდ აღარ წასულა და შიგ შუა ეზოში დაწოლილა. ხარი სრულიად ჯანმრთელი ყოფილა, მაგრამ ფეხზე ვეღარ წამოუყენებიათ. ბოლოს ერთ მცოდნე კაცს პატრონებისთვის უკითხავს:

–ეგ ხარი რომელიმე ხატისთვის ხომ არ შეგითქვამთო?

– როგორ არა, კოპალას ხატს შევუთქვითო. – უპასუხიათ.

– მაშინ ყელზე თეთრი ლენტი შეაბითო,– მიუცია რჩევა იმ მოხუცს.

მართლაც შეუბამთ ყელზე თეთრი ლენტი. ხარი მაშინვე წა-
მომდგარა, პირდაპირ კოპალას ხატისკენ წასულა და იქ ხატის
ეზოში დაწოლილა.

რალა ექნათ, ამდგარან და როგორც წესი და რიგი მოით-
ხოვდა, გამოუცხვიათ ქადები, დაუნთიათ სანთლები და კურატი
ხატისთვის შეუწირავთ.

პანკისის ხეობაში მცხოვრებ ფშავლებს დღემდე წესად აქვთ
საფურე ძროხების ხატ-სალოცავებისადმი „ასახელება“. ისინი
საფურე ძროხებს არქმევენ ხახმატას და ხვთიშობელას. ძროხა
„ხახმატა“ შეთქმულია ხახმატის ჯვრისთვის და მას სწირავენ.
ხახმატის ჯვარს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში მცხოვ-
რები მთიელები საქონლის გამრავლებასა და ნაწველ-ნადღვების
ბარაქიანობას შესთხოვენ. ხახმატის ჯვრის ნიშები მრავლად
არის ერწო-თიანეთში მიგრირებულ მთიელთა სოფლებში. საკო-
ბიანოში მცხოვრებმა ნანა ბიბინაშვილმა მიაჩნო: „დედაჩემი
სოფელ ლიშოდან არის გამოთხოვილი საკობიანოში, ლიშოში
აქვთ ხახმატის ჯვრის ნიში და საფურე ძროხა „ხახმატას“ იქ
სწირავენ“.

ძროხა „ხვთიშობელა“, როგორც წესი, ასახელებულია ადგი-
ლის დედა-ღვთისმშობლის სახელზე და მას ღვთისმშობლის
ხატში კლავენ.

პირველად მოგებულ ბოჩოლას ჰქვია ზვარა. ზვარა შე-
იძლება იყოს დედალიც და მამალიც. მთიელები დედალ ზვარას
არქმევენ ხახმატას ან ხვთიშობელას. ზვარას შენახვა და გაყიდვა
არ შეიძლება, მას მხოლოდ ხატისთვის შესაწირავად ინახავენ და
სალოცავში კლავენ. ზვარას სახლში დაკვლაც შეიძლება, მაგრამ
მხოლოდ საკულტო რიტუალების თანხლებით. ისინი ანთებენ
სანთელს, ზვარას ამწყალობლებენ და ხატის სახელზე კლავენ.

აღსანიშნავია, რომ პანკისელი ქისტები ახლაც საფურე ძრო-
ხას ხშირად ხახმატას არქმევენ. როგორც ჩანს, ქისტები მაჰ-
მადიანური რწმენის გაძლიერებამდე თაყვანს სცემდნენ ხახმა-
ტის ჯვარს.

პანკისის ხეობაში არეულობის წლებში (2000–2002 წწ.) ვი-
ლაც ქისტს სხვა ძროხებთან ერთად ერთ-ერთი საკობიანოელის

გომურიდან ხახმატის ჯვრის სახელზე ასახელებული საფურე ძროხა, „ხახმატა“, მოუპარავს და დუისში ე.წ. „მგლები უბანში“ მიუყვანია. მოპარული ძროხები ქურდს გომურში შეურეკავს, მხოლოდ ხახმატა გამოჰქცევია. დილით რომ წასულან საკობიანოელები დუისისკენ ძროხების მოსაძებნად, ხახმატა ყვარელწყლის ბოლოზე, ხიდთან, ბლავილით მოჰგებებიან. საკობიანოში ამბობდნენ: – ხახმატა ხახმატის ჯვარმა იხსნაო.

ხახმატის ჯვარს, რომელიც კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთი ფერდობის ძირში მდებარეობს, მრავალი მითოლოგიური გადმოცემა უკავშირდება.

როგორც ცნობილია, ხახმატის ჯვარს თაყვანს სცემენ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვადასხვა თემის მთიელები. მთიან ჩეჩნეთში ხევსურეთის თემების მეზობლად მცხოვრები ქისტები გამაჰმადიანების შემდეგაც საღვთო ძღვნითა და შესაწირავით მიდიოდნენ ხახმატის ჯვარში და განაგრძობდნენ წინაპართა მიერ დამკვიდრებულ საკულტო რიტუალების აღვლენის ტრადიციას. ხევსური ხუცესები ხახმატის ჯვარს, ხახმატის წმინდა გიორგის, სადიდებლებში „რჯულიან-ურჯულოთ სალოცავად“ მოიხსენიებენ: „...შენ გადიდას ღმერთმა, ჯაჯმატის ჯვარო, გიორგი ნაღორმშვენიერო, ნაღორვეს მეზურთვალო, ხელო სამიძიარო, იმის მოდე-მომხრენო, ჯმელეთზე ჯმის მტეხო, რჯულიან-ურჯულოთ სალოცავო, ქაჯავეთის გამტეხო, დიდოეთის გამბეგრაო, მარიგის ხთისაგან მალოცვილი ვაქვ ცის კიდურში შამაძახილის გაგონებაი, მეხვენურის შახვენებაი-დ' დახმარებაი“ [126. 40].

როგორც ირკვევა, ხახმატის ჯვარი წარმოადგენდა კავკასიელი მთიელების ქრისტიანულ რელიგიურ ცენტრს და ხახმატის ჯვარს ქისტები, როგორც ხევსურეთის მეზობელ თეიფებში მცხოვრები მთიელები, პანკისში ჩამოსახლებამდე, თავდაპირველ სამშობლოშიც ეთაყვანებოდნენ.

ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საყმოები, მთიანი ჩეჩნეთ-ინგუშეთის თეიფებიც ჯვარ-ხატებს ემსახურებოდნენ. ამიტომ ვფიქრობ, პანკისელი ქისტები ჯვარ-ხატთა სადიდებლად აღვლენილ საკრალურ ტექსტებს თავდაპირველ სამშობლოშიც იცნობდნენ. ქისტური საკულტო ტექსტები თუმ-ფშავ-ხევსურული სალოცავ-სავედრებლების ანალოგიური უნდა ყოფილიყო. მეხსიერებამ ამ ტექსტების მხოლოდ

ფრაგმენტებილა შემოგვინახა. პანკისის ხეობის ხატ-სალოცავებში ქისტები წმინდანთა სალოცავ-სავედრებელს შემდეგნაირად წარმოთქვამენ: *„ვეძინ დეელ, დაალ ჭუილლინ ვეძ ნიუ, ჴო ლაადალაჯ, ყიხეთამ ბიილ, ლაძარ დადააჯჯალ, მეერ ლუ-ელეილეთხ ჴამ, ბიეჯქ, ტეერ ბააჯალ!“* (მაღალო ღმერთო, ღმერთის შექმნილო, დიდო ხატო, შენ დამეხმარე, შემინყალე, ავადმყოფობა მომაშორე, მშვიდობით გვატარე. ხატისგან შერისხვას აგვარიდე).

ვაინახურ ენებზე ღმერთს ჰქვია *დეელ*, ხატს – *ნიუ (ნივ)*. ქისტების წარმოდგენით, ხატი (*ნიუ*) არის როგორც მფარველი წმინდანი, ისე ღვთაებრივი ძალის ანაბეჭდი მიწაზე, წმინდა, საკრალური ადგილი. პანკისში ჩამოსახლებულ მთიელებს, მათ უხუცესებსა და მამამთავრებს აღმოაჩნდათ უნარი, ხეობაში ჩვეულებრივი ტერიტორიებისგან განესხვავებინათ ღვთისგან შემოსახული საკრალური ადგილები, როგორც სინმინდე და ერთგვარი ღვთაებრივი ნაკრძალი. ამიტომაც ქისტები მფარველ ხატებსა და საკრალურ ადგილებს ლოცვებში ღმერთისგან შექმნილს უწოდებენ: – *„დაალ ჭუილლინ, ვეძ ნიუ“* (ღმერთის შექმნილო, დიდო ხატო). ჩამოსახლებულებზე ღვთაებრივ ზემოქმედებას მოახდენდა წინარე მოსახლეობის მიერ ღვთის სადიდებლად აგებულ ეკლესიათა ნანგრევები. ამიტომაც პანკისელ მთიელებში, კერძოდ, ქისტებში, ოსებსა და ფშავლებში ქრისტიანულ ეკლესიათა ნანგრევები სიძველისა და თავისი საკრალური დანიშნულების გამო აღიქმება აბსოლუტურ სინმინდედ, ხატის ადგილად.

საკულტო ტექსტების მიხედვით, ხატი ქისტებისთვის არის „წმინდა“, „დიდი“, „მაღალი“, „დიდებული“, რომელსაც ისინი მფარველობასა და დახმარებას შესთხოვენ, ავადმყოფების განკურნებასა და საქონლის გამრავლებას ევედრებიან: *„ვეძ წმინდა გიორგი, ჴო ლაადალაჯ, მასსოუ ბაალიხ, ჴა ლორბილაჯ თხო, ვერგ ვითელაჯ ვოოცურგ ჴუალლალაჯ, დახნი დეებილაჯ, ლაძარახ მა ჴუეერილაჯ!“* (დიდო წმინდაო გიორგი, შენ დაგვეხმარე, დაგვიცავი ყველა უბედურებისაგან. ვინც ვართ დაგვარჩინე, გაგვამრავლე, არ არსებული შექმენი, საქონელი გვიმრავლე, ავადმყოფობით ნუ შეგვაპინებ!“).

ისევე როგორც ქართველ მთიელებსა და ოსებს, ქისტებსაც სწამდათ, რომ სალოცავ ადგილზე, წმინდანის პატივსაცემად გაღებული სამსახური ხელწმინდა კაცის, როგორც საზოგადოების ღმერთთან შუამავლის, კურთხევით მივიდოდა ღვთის კარზე, ხატში მას უნდა გაესერა ქადა და დაენტო სანთელი. რელიგიურ რიტუალებს ოსებში მუდამ ასაკოვანი მამაკაცი უძღვება. დღესასწაულის დამთავრების შემდეგ პანკისელი ოსები მლოცველებს შორის რიგის მიხედვით ასახელებენ პასუხისმგებელ პირს, რომელიც შემდგომ წელს მოამზადებს საღვთოს. მომზადებაში იგულისხმება, პირველ რიგში, ლუდის მოდულება, არყის გამოხდა, საკლავის შექმნა და სხვ. ხევისბრობისა და ხატის ხელკაცთა საკრალური ინსტიტუტი ქისტებში თანდათან დავიწყებას მიეცა. პანკისელ ფშავლებში კი საკულტო რიტუალებს დღემდე ხუცეს-ხევისბრები უძღვებიან, ისინი აღავლენენ ჯვარ-ხატთა სადიდებლებს. თუმცა პანკისის ხატ-ნიშებში კულტმსახურთა მიერ წარმოთქმულ სალოცავ – სავედრებლებში დარღვეულია საკულტო ტექსტის ე. წ. „ტრადიციული კანონიკურობა“, მასში იგრძნობა ხევისბრის ინდივიდუალური შემოქმედება, ცალკეული ფრაზებითა და გამოთქმებით ტრადიციულ ტექსტში თვითნებური ჩარევა. ბუნებრივია, მთიელთა პანკისის ხეობაში ჩამოსახლების შემდეგ მათ რელიგიურ რიტუალებში ბევრი რამ შეიცვალა. მაგალითად, ფშავში ქალები საკრალურ ადგილებთან ახლოს არ მიდიან. პანკისში კი ფშაველი ქალები ხატს ოთხი-ხუთი მეტრით უახლოვდებიან. ამგვარი ცვლილებები რელიგიურმა რიტუალებმა თანდათან განიცადეს.

დუმასტურელი ოსები პანკისში გადმოტანილ საკულტო ნიშებს სალოცავ-სავედრებლებში წინა საცხოვრისის სახელებით მოიხსენიებენ: „გუფთაჟვარ“, „მორგოსჟვარ“. როგორც ცნობილია, გუფთა და მორგო ჯავის რაიონის სოფლებია, საიდანაც ოსები პანკისის ხეობაში გადმოსახლდნენ. ოსები გუფთაჟვარს და მორგოჟვარს მფარველობას შესთხოვენ: *„გუფთაჟვარ, ბახუსვანქარ, გვიშველე დაგვეხმარე! მორგოსჟვარ, ანდარ, გუფთასჟვარ, ბახოსქან, ხუს' კანაგნი ნუ“*.

პანკისელი ოსები, აგრეთვე, თაყვანს სცემენ ვასთირჯის, რომელიც, მათი რწმენით, მამაკაცთა და მგზავრთა მფარველია; ვასთირჯი ეხმარება გაჭირვებულებს, დავრდომილებს, ავადმყოფებს. პანკისელი ოსების რწმენით, ვასთირჯი თეთრწვერა,

თეთრ ცხენზე ამხედრებული წმინდანია, რომელიც ელვის სისწრაფით უვლის დედამიწას. სხვა ვერსიით, ვასთირჯი სამფეხიანი ფრთოსანი რაშით მგზავრობს და მუდამ მზად არის ადამიანთა დასახმარებლად. მას გარდასახვის უნარიც აქვს, მხვნელთან მხვნელად გადაიქცევა, მწყემსთან-მწყემსად და ა.შ. უფალთან ყველაზე ახლოს ვასთირჯი იმყოფება. ის ადამიანის შუამავალია ღმერთთან. პანკისელი ოსები თავიანთ ოჯახებს ვასთირჯის ავედრებენ. სთხოვენ, ოჯახიდან გასული, შორსნასული შვილები შინ მშვიდობით დაუბრუნოს და მათი ცხოვრება უკეთესად წარმართოს:

– მაღალო ვასთირჯი, თეთრრაშიანო, დიდო და ძლიერო, შენი ფრთების ქვეშ ამყოფე ჩემი შვილები, ავი საქმე არიდე, შინ მშვიდობით დააბრუნე!

ოსი კაცი ასე ილოცება: – ღვთისა და ვასთირჯის წყალობა არ მოგკლებოდესო!

ოსური პურ-მარილიც ღვთისა და ვასთირჯის ხსენებით იწყება და ვასთირჯის სადიდებლით მთავრდება. სტუმარსაც გზას ვასთირჯის სახელით ულოცავენ.

ძველად, სანამ მთიელები პანკისში ჩამოსახლდებოდნენ, მთელი ხეობის მთავარი სალოცავი უნდა ყოფილიყო სპეროზის წმინდა გიორგი, რომელიც, გადმოცემის თანახმად, ოდესღაც პანკისის ჩრდილოეთით, სპეროზის მაღალი მთის წვერზე დაბრძანებულა. პანკისელი მოხუცების ცნობით, სპეროზის წმინდა გიორგი ფშავლებმა კი არ გადმოიტანეს თავიანთი წინარე საცხოვრისიდან, არამედ უძველესი დროიდანვე იქ, სპეროზის წვერზე, ყოფილა დაფუძნებული. გადმოცემების მიხედვით, სანამ თათარი გაანადგურებდა საქართველოს, ხალხი მაშინაც იქ ადიოდა სალოცავად, სპეროზის წვერზე, „წმინდა გიორგში“. ამდენად, პანკისის ხეობაში წინათ მოსახლე ქართულ ეთნოსს სპეროზის წმინდა გიორგის მფარველობის ქვეშ უცხოვრია. ამჟამად სპეროზის წმინდა გიორგის ხატში ფშავლები ლოცულობენ. მათ პანკისში ჩამოსახლების შემდეგ სპეროზის წვერიდან წმინდა გიორგის ნიში ხადორში ჩამოიტანეს და წმინდანს იქ სცემენ თაყვანს, სწირავენ ძღვენს და ლოცულობენ.

პანკისის უძველესი მოსახლეობის საერთო სალოცავი უნდა ყოფილიყო, აგრეთვე, წმინდა ელია, რომელიც ნაქერალის მაღალ მთაზე არის დაბრძანებული. როგორც ჩანს, მლოცველები იქ საღვთო ძღვნით სავედრებლად 20 ივლისს (ახ. სტ. 2 აგვისტოს)

ადიოდნენ. წმინდა ელიას ისინი ამინდის მფარველობას შეს-
თხოვდნენ. პანკისის ხეობაში ძველი მოსახლეობის გაქრობის
შემდეგ ნაქერალაზე წმინდა ელიას თაყვანისცემა და იქ სა-
კულტო რიტუალების შესრულება თუშებმა და ქისტებმა გა-
ნაგრძეს.

XIX საუკუნის ბოლოდან მთელი ხეობის ტრადიციული სა-
ზოგადოებების სულიერი გამაერთიანებლის მისია ჯოყოლოს
ღვთისმშობლის ეკლესიამ იტვირთა. ჯოყოლოს ღვთისმშობლის
სახელობის ეკლესია 1887 წელს ააშენეს და 1888 წლის 18 იან-
ვარს საზეიმოდ აკურთხეს. იქიდან მოყოლებული XX საუკუნის
20-იან წლებამდე ჯოყოლოს ღვთისმშობლის ეკლესიაში ღვთის-
მსახურებას თითქმის სულ ქისტური წარმოშობის მღვდლები ას-
რულებდნენ. ოსები, ფშავლები და ქისტები იქ ინათლებოდნენ და
ჯვარსაც იქ იწერდნენ. როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ 1866
წელს ქისტების დიდი ნაწილი ქრისტიანულად მოინათლა. სო-
ფელ ჯოყოლოში ეკლესიის აშენების საჭიროება მთელ ხეობაში
ქრისტიანი მოსახლეობის მომრავლებამ განაპირობა.

ჯოყოლოელები და პანკისის ხეობის სხვა სოფლების მცხოვ-
რებლები ღვთისმშობლის ეკლესიაში აღდგომის სწორ კვირას
კვირაცხოვლობას ზეიმობენ. ეკლესიასთან ჩვეულებრივ იმარ-
თებოდა ღამისთევა, მსხვერპლშენიწვა, სანთლების ანთება, ქე-
იფი და ცეკვა-სიმღერა.

1921 წელს ბოლშევიკებმა ჯოყოლოს ღვთისმშობლის ეკლე-
სიის მღვდელს მათე ალბუთაშვილს ღვთისმსახურება შეაწყვე-
ტინეს და ხეობა დაატოვებნეს. ტირანიითა და დესპოტური მმარ-
თველობით გამორჩეულ 30-იან წლებში ჯოყოლოში ცხოვრობ-
დნენ ჩვეულებრივი, რიგითი ადამიანები, რომლებიც სასოებით
ინახავდნენ ღვთის სიყვარულს და დიდი რისკის ფასად სხვებსაც
უფლის გზისკენ მიუთითებდნენ. ჯოყოლოელი ქინიაზ მუთოშ-
ვილი თურმე ცხენზეამხედრებული, ფეხზემდგარი, ზარის რეკ-
ვით დადიოდა სოფლებში და ხალხს მოუწოდებდა: – ინამეთ
ქრისტეო!

საყოველთაო ურწმუნოების ეპოქაში, ვინც ღმერთს ემსახუ-
რებოდა, ხატს სანთელს უნთებდა, დასცინოდნენ. ქინიაზის
ასულმა მარიკო მუთოშვილმა მიაშობო: სკოლაში რომ დავდი-
ოდით, მამაჩემს ჩვენ, შვილებიც, ვეუბნებოდით: – სირცხვილია,

მამი, სანთლებს ნუ დაანთებ, ხატში სიარულს თავი დაანებე, დაგვცინიანო!

მამამ გვიპასუხა:

– მიხარია, რომ დამცინიან. დაე, ღვთის გამო დამცინონო!

ქინიაზ მუთოშვილი ქრისტიანული წესით დაუმარხავთ.

XX საუკუნის 20–30-იან წლებში ჯოყოლოში ქრისტიანულ სარწმუნოებას ემსახურებოდნენ სასულიერო პირები სიმონ დაქიშვილი და პავლე ბორჩაშვილი. ხელისუფლების მხრიდან რეპრესიებისა და ქრისტიანობის დევნის მიუხედავად, ისინი სოფელში მაინც ანაფორით დადიოდნენ და ღვთისმსახურებას ეწეოდნენ. სიმონ დაქიშვილი უბედურმა შემთხვევამ იმსხვერპლა. ერთხელ თურმე სიმონ დაქიშვილი და პავლე ბორჩაშვილი დუმასტურიდან ჯოყოლოში მოდიოდნენ. გზად ალაზანზე უნდა გადმოსულიყვნენ. მაშინ მდინარეზე ხიდები არ იყო და სიმონ დაქიშვილი ადიდებულ ალაზანში დაიხრჩო.

რადგან კომუნისტები იმ დროს სასულიერო პირებს სასტიკად დევნიდნენ, პავლე ბორჩაშვილმა ჯოყოლო დატოვა და თელავში გადავიდა საცხოვრებლად. მოგვიანებით პავლე ბორჩაშვილიც ადიდებულ ალაზანში დაიხრჩო.

XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ჯოყოლოს ეკლესია მთავრობამ აბანოდ გადააკეთა, თუმცა ადგილობრივი მოსახლეობა მას მაინც სინძინდედ აღიქვამდა. მეორე მსოფლიო ომში განვუული ქისტები ფრონტზე წასვლის წინ იქ იბანებოდნენ და სწამდათ, რომ მტრის ტყვია მათ ველარაფერს დააკლებდა. უფრო მოგვიანებით ეკლესია კოლმეურნეობის საწყობად გადააკეთეს. ამის შემდეგ ჯოყოლოს მოსახლეობაში ქრისტიანული რწმენა თანდათან ჩაქრა და მისი ადგილი ისლამმა დაიკავა.

XX საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოს ჯოყოლოს ეკლესიიდან ორ ახალგაზრდას ჯვარი მოუხსნია და ჭობიოს მხარეს, სანისქვილე რუს სიახლოვეს გადაუგდია. ადგილობრივი ქისტების თხრობით, იმავე ღამეს საშინელი ქარიშხალი ამოვარდნილა, ეკლესიის სიახლოვეს უზარმაზარი ხეები დაუგლეჯია, ეკლესიას კი არაფერი მოსვლია. ხალხმა ბუნების მრისხანება ღვთის ნიშნად მიიჩნია. ამიტომ გადაგდებული ჯვარი სასწრაფოდ მოძებნეს და კვლავ ეკლესიაზე აღმართეს. ღვთის სასწაულით შეძრწუნებულ ქისტებს ჯოყოლოს ღვთისმშობლის ეკლესიასთან მოსანანიებელი საღვთოც გადაუხდიათ.

1998 წელს ჯოჯოხოს ღვთისმშობლის ეკლესიას რესტავრაცია ჩაუტარდა და ამჟამად მას ადგილობრივი ქრისტიანი ვლადიმერ ცხადაძე უვლის.

პანკისის ხეობაში გადმოსახლებული მთიელები, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, არ ივინყებდნენ თემის მფარველ სალოცავებს და წინა საცხოვრისში ჯვარ-ხატთა მოსალოცად საღვთო ძღვნით მიდიოდნენ.

ქისტების ნაწილი, როგორც ცნობილია, პანკისში ხორბალოდან გადმოსახლდა. სოფელი ხორბალო ალაზნის მარცხენა მხარეს, პანკისის ხეობის შესასვლელში მდებარეობს. ხორბალოში არის ქისტების ძველი სასაფლაოც. ხორბალოდან გადმოსახლებული ქისტები თავყვანს სცემდნენ ხორბალოს წმინდა გიორგის ხატს. სამლოცველო, მართალია, სიძველისგან დაზარალებულია, მაგრამ მას აშკარად გამოკვეთილი ეკლესიის ფორმა აქვს. ხორბალოს წმინდა გიორგი ოდნავ შემალლებულ ტყიან ბორცვზე მდებარეობს.

როგორც აბღულა გუმაშვილმა მიაჩნო, მთელს პანკისში განთქმული ექიმბაში და ჩინებული დოსტაქარი იო გუმაშვილი ერთხელ თურმე ჯოჯოხოდან ხორბალოს წმინდა გიორგის ხატში წასულა სალოცავად. თან შესანიშნავად მიჰყავდა კურატი, რომელიც ურემზე ჰყოლია გამობმული. როდესაც ხორბალოსთან ალაზანში გასულა, უცებ ხარი დამფრთხალა, გაუნყვეტია თოკი, გაქცეულა და დაკარგულა. იო დაღონებულა: – წმინდა გიორგისთვის უნდა შემეწირა და ესლა რალა ვქნაო? იოს კურატის გარდა ხატში შესანიშნავად ქათმები მიჰყავდა, ქაღები, სანთლები და პურმარილი მიჰქონდა. გაუვლია მინდორი, ასულა იო ტყეში, სალოცავთან და რას ხედავს, გაქცეული კურატი ხატის შესასვლელთან მდგარა. ის აღარსად წასულა, თვითონვე დაწოლილა ხარი და ასე შეუწირავთ წმინდა გიორგისთვის.

თუ რალაც მიზეზის გამო რომელიმე ოჯახი ვერ მოახერხებდა ხატში წასვლას, სახლში მაინც დაილოცებოდნენ, ხატს მფარველობასა და პატიებას შესთხოვდნენ.

პანკისში მცხოვრები ქისტები, ოსები და ფშავლები თავიანთი მფარველი ჯვარ-ხატების გარდა თავყვანს სცემენ კახეთის წმინდა სალოცავებს – ალავერდსა და თეთრ გიორგის, სადაც რელიგიურ რიტუალებზე ხშირად მთელი კვირაც კი რჩებოდნენ.

პანკისელი მთიელები ძველი ეკლესიების ნანგრევებს, მათ შემოგარენს, ხატებისა და ნიშების საბრძანისს, როგორც წესი, წმინდა, საკრალურ ადგილებად მიიჩნევენ და იქ ხის მოჭრა სასტიკად ეკრძალებათ. ამიტომაც პანკისის ხეობაში ძველი ეკლესიების ნანგრევებისა და ნიშების სიახლოვეს ყველგან გვხვდება უზარმაზარი მუხები, იფნები და სხვა წმინდა ხეები. წმინდა მინიდან ამოზრდილ ხეს, როგორც ცისა და მიწის, ღვთაებრივისა და ხორციელის დამაკავშირებელ ღერძს, ადგილობრივი მოსახლეობა უფრთხილდებოდა და ეთაყვანებოდა. მას, როგორც სინმინდეს, საკრალურის გამოხატულებას, ფერადი ნაჭრებითაც რთავდნენ. დუმასტურელი ოსების სასოფლო სალოცავი მთავარანგელოზი, რომელიც შუა საუკუნეების ქართული გრანდიოზული ციხე-კომპლექსის ტერიტორიაზე მდებარეობს, ათასწლოვანი ბუხებითა და სხვა ხეებით არის დაფარული. ის ტერიტორია მიგრირებული მოსახლეობის მიერ წმინდა ადგილად იყო მიჩნეული, ამიტომ იქ ბუხებიცა და სხვა ხეებიც დღემდე დაცულია. ბირკიანში, ცქვიტაძის ყურეში, წმინდა გიორგის სალოცავის ახლოს, დგას ერთი ასწლოვანი ხე, რომელსაც ღვთისმშობლის ხეს ეძახიან და მლოცველები სანთლებს ანთებენ. მსგავს რიტუალს ვხვდებით პანკისის ხეობის სხვა ხატ-სალოცავებშიც. ამრიგად, პანკისში მცხოვრებმა ფშავლებმა, ქისტებმა და ოსებმა დღემდე შეინარჩუნეს წმინდა ადგილების მიმართ განსაკუთრებული სიყვარული, რწმენა და შიში. ისინი უფრთხილდებიან ძველი ეკლესიების ნანგრევებს, პატივისცემით ეპყრობიან ხატებსა და წმინდა ნიშებს. მის გარშემო არ ჭრიან ხეებს, რადგან ღვთის სასჯელის ეშინიათ.

ერთი კაცი ბირკიანში, წმინდა გიორგის ხატის მახლობლად ხეზე ასულა და საქონლისთვის ტოტები მოუკაფავს. მთხრობელთა გადმოცემით, წმინდა გიორგის ის კაცი იმავე ღამეს ლოგინად ჩაუგდია. დასნეულებული ხატს შევედრებია და სიკვდილს ასე გადარჩენილა. ერთ მოხუცს ბალთაგორში, სალოცავის მახლობლად, კაკალი მოუჭრია და ხატს მისთვის თვალები დაუთხრია. სამ კაცს ბალთაგორის ხატის ტერიტორიიდან ქვევრები ამოუთხრია და შინ წაუღიათ. ორი მაშინვე მომკვდარა. მესამეს კი, შეშინებულს, წაღებული ქვევრები ვედრებით უკან დაუბრუნებია, – ხატმა არ დამსაჯოსო.

XX საუკუნის ბოლოს ხეობაში ჩეჩენი ლტოლვილების შემოსვლისა და პანკისელ ქისტებში მაჰმადიანური რწმენის გაძლიერების შედეგად წმინდა ადგილების მიმართ მოკრძალება შენელდა. უფრო მეტიც, 2001 წელს უცნობმა პირებმა ააფეთქეს ბალთაგორის წმინდა გიორგის ეკლესია. იმავე წელს მთლიანად მიწასთან მოასწორეს ჭობიოს ხატი (*ჭუებიე ნიუ*), რომელიც მანამდე ერთი მეტრი სიმაღლის ძველი ეკლესიის ნანგრევს წარმოადგენდა. დაზიანდა სხვა ნიშებიც. ადგილობრივი მცხოვრებლების თქმით, ხეობაში ჩეჩენი ლტოლვილების შემოსვლის შემდეგ ქისტები ერიდებიან ქრისტიანულ ხატ-სალოცავებში სიარულს. ქრისტიანული წეს-ადათების მიმდევარ ქისტებს, რატომღაც რცხვენიათ ჩეჩენი ლტოლვილების და ამიტომ, მათ რომ არ დაინახონ, დღესასწაულებზე ქალები ბავშვების თანხლებით დილით ადრე მიდიან სანთლების დასანთებად ხატში.

XX საუკუნის ბოლოს პანკისელ ქისტებში ვაჰაბიზმის გავრცელებამ მათ ყოველდღიურ ყოფაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები გამოიწვია. აიკრძალა ალკოჰოლური სასმელების სმა და სიგარეტის მოწევა. მეორე მხრივ, ისლამის გაძლიერებამ ხეობაში შემოიტანა კარჩაკეტილობა და უნდობლობა, რომელიც საერთოდ უცხო იყო ქისტების ტრადიციული საზოგადოებისთვის. შეიცვალა ადამიანებს შორის ურთიერთდამოკიდებულება, ქისტურ ენაში საბოლოოდ დამკვიდრდა ღმერთის სახელი ალაჰი, თუმცა მანამდე ისინი უფრო ღმერთ *დელას* მიმართავდნენ. შეიცვალა მისაღმების ფორმაც. ისევე როგორც ხევსურეთში, ქისტებშიც დამხვედური ესაღმებოდა მოსულს. მისაღმების ეს ფორმა მთის საზოგადოებების ტრადიციულ ყოფასთან არის დაკავშირებული. მთიელები მოწინებასა და პატივისცემას გამოხატავდნენ გარედან, ხშირად მტრული და სახიფათო გარემოდან მოსულის მიმართ. დამხვედურები მოსულს ფეხზე უდგებოდნენ და ესაღმებოდნენ:

– მარჩ ვოლილ (მშვიდობით „მოგვიხვედ“)!

მოსული პასუხობდა:

– მარჩალ ხილდ (მშვიდობით იყავ, „დამხვი“)!

უკანასკნელ წლებში პანკისელ ქისტებში მისაღმების არაბულ-მაჰმადიანური ფორმა დამკვიდრდა. მოსული ესაღმება დამხვედურს:

– ასსალამ ალეიქუმ!

– ვა ალექსემ სალამ!

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ პანკისის ხეობაში ტრადიციული რელიგიური მიმდინარეობების გვერდით თანდათან დამკვიდრდა სხვადასხვა სექტები და მოძღვრებები. 1998–1999 წლებიდან პანკისელ ქისტებში ფართოდ გავრცელდა ვაჰაბიზმი. ფშავლებში ზოგიერთი იეჰოვას მოწმე, ორმოცდაათიანელი და ბაპტისტი გახდა. ქორეთელი ოსები კი ახალ სამოციქულო ეკლესიაში განწევრიანდნენ.

ახალი სამოციქულო ეკლესიის გერმანელი მისიონერები ქორეთში 2000 წელს გამოჩნდნენ. მათ ჯერ ბინა დაიქირავეს სოფელში და იქ იკრიბებოდნენ. შემდეგ შეისყიდეს მალაზიის შენობა, მას მიაშენეს ერთი ოთახი, სადაც მღვდელმსახურნი წირვის დაწყებამდე შედიოდნენ.

სოფლის მოსახლეობა მათ თავიანთი წესებით დანათლეს: გასანათლს აჩოქებენ, მერე ნათლობის სიტყვებს ამეორებინებენ, ჯვარს უკეთებენ და წყლით ნათლავენ.

პარასკეობით, დღის 4–5 საათზე, გერმანელი მისიონერები ქორეთში ღვთისმსახურებას ატარებენ. სასულიერო პირებს ჩვეულებრივი კოსტიუმები აცვიათ. წირვა ერთ საათს გრძელდება. დარბაზის თავში სასულიერო პირებისთვის დგას დიდი კათედრა. მიმდინარეობის წევრები სკამებზე სხედან და მღვდელმსახურს უსმენენ. მის ქადაგებას გერმანული ენიდან თარჯიმანი ქართულ ენაზე თარგმნის. მღვდელი ძირითადად კომენტარებს უკეთებს სახარების სხვადასხვა ეპიზოდებს. იქვე დგას ორლანი. წირვის დროს ორლანი უკრავს. ახალი სამოციქულო ეკლესიის წარმომადგენლებმა ქორეთში ჩამოიყვანეს მგალობლებიც.

ამჟამად მთელი სოფლის მოსახლეობა ახალი სამოციქულო ეკლესიის მრევლია. თვითონ ეკლესიაში 100-მდე სკამია, თუმცა წირვაზე 100 კაცი ვერასდროს იკრიბება, რადგან ზოგი მწყემსია და ცხვარს უვლის, ზოგს კი თავისი საქმე აქვს. ასე რომ, წირვას მხოლოდ 30–40 მიმდევარი ესწრება.

ახალი სამოციქულო ეკლესია პატივისცემით ეპყრობა სხვების რწმენას. ქორეთელი ოსები, მართალია, ახალი სამოციქულო ეკლესიის მიმდევრები გახდნენ, მაგრამ ტრადიციულ ქრისტიანულ რიტუალებს კვლავ იცავენ. წმინდა თევდორესა და მარიამ ღვთისმშობლის ეკლესიის ნანგრევებთან ისინი კვლავ იხდიან

საღვთოს, აღნიშნავენ გიორგობასა და სხვა ტრადიციულ რელიგიურ დღესასწაულებს.

ქისტური შელოცვები და მაგიური რიტუალები

პანკისელი ქისტების ზეპირსიტყვიერებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მაგიურ ტექსტებსა და ჯადოსნური შინაარსის სიტყვიერ ფორმულებს, რომლებიც გამოიყენება სხვადასხვა საგნებით ადამიანებსა და ბუნების ძალებზე ზემოქმედების მოსახდენად.

ქისტური ხალხური მაგიური ტექსტებიდან ჩვენ განვიხილავთ შელოცვებსა და ბუნების ძალებისადმი აღვლენილ სავედრებლებს. ამ ტიპის ტექსტებს სხვადასხვა რწმენა-წარმოდგენები უდევს საფუძვლად და ძირითადად სინკრეტული ხასიათისაა. ჯადოსნური ფორმულების წარმოთქმითა და მაგიური რიტუალების შესრულებით, როგორც წესი, ცდილობდნენ ავადმყოფის სხეულიდან შიშის, ავი თვალისაგან მიყენებული ზიანისა და სხვადასხვა დაავადებების გამოდევნას, აგრეთვე წვიმის მოყვანას, უხვი მოსავლის მოწვევას და ბოროტი ძალების დამარცხებას.

შელოცვა ფოლკლორის ერთ-ერთ არქაულ ჟანრად არის მიჩნეული, რომელშიც სიტყვას სულიერ და უსულო საგნებზე მაგიური ზემოქმედების მნიშვნელობა ენიჭება. შელოცვებში სჭვივის ადამიანის მიერ წარმოთქმული სიტყვის ყოვლისშემძლეობის რწმენა. ეს ტექსტები ჯადოსნური შინაარსისაა და მიმართულია სხვადასხვა ძალებისა და მავნე სულების წინააღმდეგ.

პანკისელი ქისტების ზეპირსიტყვიერი ფონდიდან შელოცვები და მაგიური ლექს-სიმღერები, ისევე როგორც ფოლკლორის სხვა ჟანრები, საინტერესო მასალებს გვანვდიან ამ ხალხის სულიერი და ყოფითი კულტურის გასაცნობად.

ქისტურად შელოცვას ჰქვია **ბაჭყარ ლოუც**. ამდენად, ქისტები შელოცვებისა და ბუნების ძალებისადმი აღვლენილი სადიდებლების აღმნიშვნელად ქართული ენის გავლენით იყენებენ ტერმინს **ლოუც**, რაც ჩვეულებრივ ლოცვასაც აღნიშნავს.

მაგია ხშირად დაკავშირებულია ქისტების საოჯახო-საყოფაცხოვრებო სფეროსთან და სამეურნეო საქმიანობასთან. აქედან გამომდინარე, ქისტური შელოცვები დანიშნულების მიხედვით სხვადასხვა ხასიათისაა, მაგრამ ძირითადად ორი სახისაა: ა) სამკურნალო; ბ) სამეურნეო. ქისტურ ზეპირსიტყვიერებაში ცნობილია თვალის შელოცვა, გულის შელოცვა, თვალნაცემის შელოცვა, შელოცვა მგლის პირის შესაკრავად და სხვ.

შელოცვები იმ მხრივაც არის მნიშვნელოვანი, რომ ამ ტექსტებიდან ჩანს სხვადასხვა სარწმუნოებრივი დანაშრევების კვალი ქისტების რელიგიურ ცნობიერებაზე, მათ ზეპირსიტყვიერებაზე წარმართულ შეხედულებებთან ერთად ქრისტიანული და მაჰმადიანური რელიგიის გავლენა.

მაგალითად, ქისტურ გულის შელოცვის ტექსტში მოხსენებულია დედა მარიამი:

დუაგ, დაუოათ ჳი მეთთიგიე,

ჯჳონ ჰუმე ხირ დააც,

დეელა ლეედერგ ვა,

ნაან მარიემ ლეედერგ აა! [30. №30050].

გულო, ჩადექ საგულეში,

შენ არავინ არაფერს გიზამს,

ღმერთი გიშველის,

დედა მარიამი გიშველის!

ნაან მარიემ, შესაძლოა, მაჰმადიანური რელიგიის გავლენითაც იყოს დამკვიდრებული ქისტურ შელოცვებში, რადგან ყურანში ღვთისმშობელს, ისევე როგორც სხვა ქისტურ ხალხურ ტექსტებში, **მარიემი** ჰქვია. ქართულ შელოცვებში ღვთისმშობლის ხშირად ხსენება გვაფიქრებინებს, რომ მსგავსი ჟანრის ქისტურ ტექსტებში დედა მარიამი ქრისტიანული რწმენის გავლენით უნდა იყოს დამკვიდრებული. ქისტების რელიგიურ ცნობიერებაში ქრისტესა და ქრისტიანული წმინდანების ყოვლისშემძლეობის რწმენის შესახებ საინტერესო სურათს გვიძლევს ქისტური შელოცვები. საერთოდ შელოცვებში ძალიან ხშირია ქრისტესა და ქრისტიანული წმინდანების ხსენება, რომლებიც მაშველ და მკურნალ ძალებად ითვლებიან. ზოგჯერ ქისტი შემლოცველი წმინდანის ან ქრისტეს პირით ემუქრება მავნე ძალებს:

„ქრისტევ, შეჰკარ პირი მგლისა,

ნადირისა, ხელი ქურდისა“. . . [30. №30053].

ქართული შელოცვები ხშირად ქრისტიანული სამების ხსენებით იწყება, ხოლო ზოგიერთი ქისტური შელოცვა, შესაბამისად, ალაჰისადმი მიმართვით. ი. გაგულაშვილის აზრით, ამგვარი დასაწყისი „მითითება იყო იმის შესახებ, რომ ეს ლოცვა ღვთიური ძალისაა, ამდენად, წმინდაა და მისი ცოდნა ღვთიური ნიჭით თუ ძალით მომადლებულ პირთა ხვედრია“ [17. 122].

მგლის პირის შესაკრავი ქისტური მაგიური ტექსტი მაჰმადიანური ლოცვა-ფორმულით იწყება:

„ბისმილაჰი რაჯმანი რაჯიმი.
ეკენია, ბეკენია, ბეკის ხატი სანაფია,
ალადლადი, მალადლადი, კარსა ჭიბურკელსა,
ქრისტევე, შეჰკარ პირი მგლისა“... [30. №30053].

მგლის პირის შესაკრავი ტექსტი პანკისელი ქისტების ზეპირსიტყვიერ ფონდში ქართული შელოცვებიდან არის შესული, ოღონდ ამ ჟანრის ქართული ტექსტების უმრავლესობა, როგორც წესი, ქრისტიანული სამების ხსენებით იწყება, რაც სასულიერო ლიტურატიურის გავლენით აიხსნება:

„სახელი სახელითა, სულითა წმინდითა.
ეკენია, ბეკენია, ბეკენს ხატი ასვენია.
შიგნით ჯაჭვი, გარეთ ხმალი –
ეშმაკისა მადევარი“ [102. 237].

ქისტების რეპერტუარში ქართული ფოლკლორიდან შესულ მგლის პირის შესაკრავის დასაწყისში ქრისტიანული ლოცვითი ფორმულა ხელოვნურად არის შეცვლილი მაჰმადიანური ტექსტით. ქრისტიანულ და მაჰმადიანურ სიმბოლოთა თანხვედრა ქისტების ფოლკლორში გამოწვეულია მათი ორწმენიანობით. ქისტების ნაწილი, როგორც ცნობილია, ჯერ ქრისტიანული სარწმუნოების აღმსარებლები იყვნენ, ხოლო შემდეგ მაჰმადიანური რელიგიის მიმდევრები გახდნენ. აღსანიშნავია ისიც, რომ ორწმენიანობის კვალი დამახასიათებელია არა მხოლოდ ქისტური შელოცვებისათვის, არამედ მთელი მათი ზეპირსიტყვიერებისათვის. მაჰმადიანურმა რწმენამ ქისტურ შელოცვებში ქრისტიანული ელემენტები და საუკუნეების მანძილზე განმტკიცებული რწმენა-შეხედულებები ვერ ამოშალა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შელოცვების, როგორც ზეპირ-სიტყვიერების ჟანრის წარმოშობა, უძველეს პერიოდს უკავშირდება და მის წარმოშობას, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ანიმიზტური მსოფლმხედველობა უდევს საფუძვლად. შელოცვებში ქრისტიანული და მაჰმადიანური სიმბოლოების გამოყენება გვიანდელი მოვლენაა და მათ წარმართული ელემენტების ადგილი დაიკავეს.

ქისტურ შელოცვებში, გარდა დასაწყისი ლოცვითი ფორმულებისა, ისევე როგორც საერთოდ ამ ჟანრის ტექსტებისათვის არის დამახასიათებელი, გვხვდება დასასრულის ფორმულები. დასასრულის ფორმულები სხვადასხვა ხასიათისაა. ზოგიერთი ტექსტი ღვთისადმი აღვლენილი ლოცვის მსგავსად „ამინით“ მთავრდება, ზოგიც – ღვთიური ძალისა და წმინდანის ხსენებით: მაგ., „ლოცვა ჩემი, რგება ღვთისა. ამინ“ [30. №30051]. „დეელა ლეედერგ ვა, ნაან მარიემ ლეედერგ და“ (ღმერთი გიშველის, დედა მარიემი გიშველის) [30. №30050]. ქისტური შელოცვების დასასრულის ფორმულებად გვხვდება ქართული ხალხური ტექსტებიდან ზეპირი გზით შესული სხვა კალკებიც. მაგ., „ას ღინ ლოუც ჳაი ნეენ ტაარსან ჳონოლ ხილ ჳუონ“ (ჩემი აღვლენილი ლოცვა დედის ძუძუსავით შეგერგოს) [30. №30051].

არის ისეთი შელოცვებიც, რომლებიც წყევლით, გადაფურთხებითა და სულის შებერვით მთავრდება:

„ფუი ეშმაკს, ფუი ეშმაკს, ფუი ეშმაკს.

ლოცვა ჩემი, რგება ღვთისა. ამინ“ [30. №30051].

შელოცვის ძირითადი ტექსტი ამ დასაწყისისა და დასასრულის ფორმულებს შორის როგორც ყდაში, ისეა ჩასმული. ეს გამოთქმები შელოცვებს „პროლოგისა“ და „ეპილოგის“ მაგივრობას უწევენ. ამ ფორმულებს ტექსტის შინაარსთან არაფერი აკავშირებთ. ამდენად, შესაძლებელია, ისინი შელოცვის ტექსტებს გვიანდელ პერიოდშიც დაემატა.

ჯ. ბარდაველიძის აზრით, „შელოცვა არც პროზაა პირდაპირი გაგებით და არც ლექსი, იგი სპეციფიკური ჟანრია, რომელიც განსაზღვრულია სპეციალური ფუნქციითა და შესრულების წესით“ [11. 333]. შელოცვებისათვის უმთავრესად დამახასიათებელია რიტმი. თუმცა აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი ქის-

ტური შელოცვა ცხრამარცვლიანი სალექსო საზომით არის განწყობილი. სტრიქონების ბოლოს ზოგჯერ შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად გვხვდება მსგავსი სიტყვების გამეორება, ხანაც, მართალია, ღარიბი, მაგრამ მსგავს ბგერათა რაოდენობის მიხედვით აგებული რითმები, რომლებიც ამავე დროს აკეთილ-სმოვანებენ მაგიურ ფორმულებს:

„ღუაგ, ღუაგ, სიევ ჳიერიინ ჳო?“

გულო, გულო, რამ შეგაშინა?

ღუნახარჩ ეეჳიე ჳიერიინ ჳო?

ტყის ნადირმა შეგაშინა?

ლეთიხარჩ თიეჳარგიე ჳიერიინ ჳო?

მინაზე გველის სრიალმა

შეგაშინა?

ვუორ სეგ ბეერგიე ჳიერიინ ჳო?“

ბოროტი კაცის თვალმა შეგაშინა?

[30. №30050].

ამ შელოცვის მეორე და მესამე სტრიქონში გვხვდება თავ-რითმებიც (ღუნახარჩ, ლეთიხარჩ), რომლებიც პოეტურად კიდევ უფრო ორგანიზებულს ხდის ტექსტს. ქისტურ შელოცვებში, ისევე როგორც ამ ტიპის სხვა ტექსტებში, გვხვდება კატა-ლექტიკური და ჰიპერკატალექტიკური ტაეპები.

შელოცვის ტექსტებს განსაკუთრებულ მუსიკალობას ანიჭებს ალიტერაციები. ალიტერაციები ძირითადად ხმამაღლა წარმოსათქმელი შელოცვებისათვის არის დამახასიათებელი. ისინი ხშირად ფორმალურ მსგავსებაზე აგებულ სიტყვა-ფრაზების თამაშში, ე.წ. კალამბურ თქმებში გვხვდება. კალამბური თქმებისა და გაუგებარი სიტყვა-ფრაზების, ანუ აბრაკადაბრების გამოყენებას მგლის პირის შესაკრავ ტექსტში, ისევე როგორც სხვა შელოცვებში, მაგიური დატვირთვა უნდა ჰქონოდა:

„ეკენია, ბეკენია, ბეკის ხატი სანაფია,

ალაღლადი, მალაღლადი, კარსა ჭიბურკელასა“

[30. №30053].

ანალოგიურ პოეტურ ხერხს ვხვდებით ქისტური თვალის შელოცვის ტექსტში, რომელშიც ჩართული ქართული სიტყვები ქართული ენის არმცოდნე ქისტი შემლოცველისათვის, როგორც ჩანს, აბრაკადაბრებად არის მიჩნეული.

„თვალ მინდ იყო, ზონდ იყო, ბონდ იყო.
ონცურენცა, ონფურენცა, სიყრიყე“

[30. №30051].

ქისტურ შელოცვებში ხშირად გამოყენებულია მიმართვის ფორმა. ი. გაგულაშვილის აზრით, „ისინი წარმართულ ღვთაებათა თუ რომელიმე ღვთიური ძალისადმი მიმართვის ტრანსფორმირებულ ნაშთებს წარმოადგენენ“ [17. 124]. ერთ-ერთ მაგიურ ტექსტში შემლოცველი ქრისტეს ევედრება, დაიცვას გარეთ დარჩენილი საქონელი, შეკრას მგლის პირი და ქურდის ხელი:

„ქრისტევ, შეჰკარ პირი მგლისა,
ნადირისა, ხელი ქურდისა“ [30. №30053].

ზოგიერთ შელოცვაში მთქმელი შეშინებულ გულს მიმართავს, შიშის მიზეზს ეკითხება და ბოლოს ღვთიური ძალების მოხმობით მის დამშვიდებას ფსიქიკური ზემოქმედებით ცდილობს. ამ შელოცვაში ფსიქოთერაპიის საწყისები ვლინდება:

„*დუაგ, დუაგ, სიევ ჳიერიინ ჳო?
ღუნახარჩ ევეიჯიერიინ ჳო?
ლეთიხარჩ თიეარგიე იერიინ ჳო?
ვუორ სევ ბყერგიე ჳიერიინ ჳო?
დაუოათ ჳეი მეთთიგიე,
ღუნ ჳუმა ხირ დააც,
დეელა ლეედერგ ვა,*

გულო, გულო, რამ შეგაშინა?
ტყის ნადირმა შეგაშინა?
მინაზე გველის სრიალმა შეგაშინა?
ბოროტი კაცის თვალმა შეგაშინა?
გულო ჩადექ საგულეში,
შენ არავინ არაფერს გიზამს,
ღმერთი გიშველის,

ნან მარიემ ლეედერგ აა! [30. №30050]. დედა მარიამი გიშველის!“

ამავე შელოცვაში ჩამოთვლილია ყველა ის ობიექტი, რომელთა მიზეზითაც შეიძლება გამონვეული იყოს შიში. ჩამოთვლის ხერხი ხშირად გამოიყენება შელოცვის განდევნა-დაშინების ფორმულებით გადმოცემისას. განდევნა-დაშინებისა და წყევლის მაგიური ფორმულებით საკმაოდ მდიდარია თვალის შელოცვის ქისტური ტექსტი:

„ვეერჯ კორუნალ ჯარჯლაილ,
კეი კივ ხილლა ტიეკვიილ,
ჯუონ ხიილლ ბუერგ.
ხი მეელ დუედე
დუაძლაილ ხიც,
ხი ბუხიეჯ ხილდა,
წი მიელ ჯოგიილ წარაც ბოოგილ,

ჯა - ჯაოყარახ ბორძიილ,
არა ეეგინახ ბიეთიშ,
ლამ-ძორძიი ბაილბა,
ის ლამ ტეჯიშე ბაილბა,
ჯუანა ხილლა სიინა, წიე-ლურჯ
ბუერგ

ვუა ქუულ ბაილბა!“ [30. №3006 1]!

შავ ნახშირზე მეტად გაშავდეს,
თეთრი თვალივით გახდეს და გასკდეს
შენზე მოსული ავი თვალი.
მდინარე სადამდეც მიდის,
წყალს გაჰყვეს,
წყლის ფსკერზე დარჩეს.
ცეცხლი სანამ ანთია, ცეცხლში
დაინვას.

ნაცარ-ნაღვერდალად იქცეს,
გარეთ გავიდეს დამწვარი,
ქარიშხალში მოიქცეს,
ცხრა მთას იქით გადავარდეს,
შენზედ მოსული ლურჯი, წითელი-
ჭროლა თვალი

და ავბედად მოსული.

შელოცვებში წყევლის მაგიურ ფორმულებს განსაკუთრებული ფუნქცია აკისრია. ზოგიერთ ტექსტში თავისი სიტყვის ზემოქმედების ძალაში დაჯერებული ქისტი შემლოცველი მბრძანებლური ტონითა და წყევლით მიმართავს დაავადების ძალას, ხოლო ზოგან ღვთაებრივ და წმინდა ძალებს იშველიებს დაავადების განსაღწევად:

„სიგილარ მალეიქიმ ლოხიე დუესან,

ლეთთარა შეიხიშ,
ვეეშქა-ბეხქანა ჯუანა ხილლა ბუერგ!“

[30. №3006 1].

ციდან დაბლა ჩამოსულან
ანგელოზები,

მთელი ქვეყნიერების შეიხები,

შენზე მოსული თვალის

გასადევნად შეყრილიყენ.

შელოცვები უმეტესად მაგიური რიტუალების თანხლებით სრულდება. მაგალითად, თვალის შელოცვის დროს შემლოცველი დგამს პატარა ჯამით წყალს, რომელშიც ჩასხმულია „უმძრახად“ აღებული წყალი. ასეთი წყლის აღებამდე დილით ხმა არავის უნდა გასცენ. შემლოცველი წყლიან ჯამში ყრის შავ ნახშირს, ხელში იღებს შავტარიან დანას და იწყებს შელოცვას. შავტარიან

დანას ავადმყოფს თავზე სამჯერ შემოატარებს, ხოლო წყალს სახეზე ასხურებს.

ქისტი შემლოცველი მაგიური ქმედებების თანხლებით წარმოთქვამს შელოცვას მგლის პირის შესაკრავად: როცა ღამით საქონელი გარეთ დარჩებათ, ხანჯალს შეკრავენ, რომ არ გაიხსნას, ხანჯალს კი ქარქაშში უკულმა დებენ. თუ სამი ძროხა დარჩათ გარეთ, დაფუშვათ, ნაბლა, ნიშა და პარასკევა, სამივეს სახელზე შეულოცავენ მგლის პირის შესაკრავად; შელოცვილ დუქარდს ან ხანჯალს სახლის გარეთ, ეზოში ჩამოკიდებენ, რადგან იქ, მთვარის შუქზე, მათი რწმენით, მას უფრო მეტი ძალა აქვს. მთქმელის ცნობით, ეს შელოცვა ძალიან ძველია, წინაპრებისაგან გადმოცემული [30. №30053].

პანკისელი ქისტების ზეპირსიტყვიერებაში შელოცვების გარდა ყურადღებას იქცევს ბუნების სხვადასხვა ძალებისადმი აღვლენილი სალოცავ-სავედრებლები და მაგიური ტექსტები, რომლებიც გალობითა და რიტმული მოძრაობით კოლექტიურად სრულდება. ეს ტექსტები სინკრეტული ხასიათისაა. მასში აღვლენილია ხვენწა-ვედრება სასურველი ამინდის, კერძოდ, წვიმის მოსაყვანად ცა-ღრუბლის გამგებელ *საელასა* და ღმერთ – *დელასადმი*. როგორც ცნობილია, პანკისელი ქისტების სამეურნეო საქმიანობაში მნიშვნელოვანი ადგილი მიწათმოქმედებას უკავია. მიწათმოქმედების წარმართვა კი ბევრად იყო დამოკიდებული ამინდზე. პანკისელი ქისტების სანესო ტექსტებში ჩანს ამინდის ღვთაებისადმი რწმენის გადმონაშთი. რიტუალი წინათ სოფლის ეკლესიაში იწყებოდა. დედაკაცები ღმერთს შესთხოვდნენ წყალობას, რათა სიბრალულით მოეხედა ცოდვითათვის, დაეცვა თავის მიერ შექმნილი ადამიანები, ფრინველები, საქონელი და დაენვიმებინა ხმელეთისათვის.

ძლიერი გვალვებით შეწუხებული სოფლები შეგროვილი ფულით ყიდულობენ ღვთისადმი შესანირ ცხვარსა და საქონელს. დედაკაცები მას დანიშნულ დღეს ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სოფლის სიახლოვეს, საგანგებოდ შერჩეულ ადგილას ღვთის სახელზე აკვლევინებენ. ეს არის კოლექტიური საღვთო, რომელსაც ქისტურად ჰქვია *სააყ*. დაკლული საქონლის ხორცს მთლიანად ღარიბებს, ავადმყოფებს, ქვრივ-ობლებსა და მარტოხელა ადამიანებს უნაწილებენ. შემდეგ გუთანს გაჰყავთ ალაზანში, რომელზედაც სვამენ მართალსა და უდანაშაულო ქალს. ქალები

ერთმანეთს ყრიან წყალში და ასველებენ, თან ცა-ღრუბლების გამგებელ სელასა და ღმერთ დელას წვიმის მოსვლას შეს-
თხოვენ:

*„დოლა ღუაღიითაღ, ვა სეღა,
ჯააშ ჭეყიითაღ, ვა დელა,
სეენ სუნგულ ქა ბაჯჯიითაღ,
ვა სეღა,
ბერძან ცერვალ ჰოყ უაღიითაღ,
ვა დელა“* [30. №30062].

წვიმა დაანვიმე შენ, სეღა,
ყანები ააბიბინე შენ, დელა,
სავსე თავთავები გააკეთებინე
შენ, სეღა,
მგლის კბილის მარცვალი
გაკეთებინე შენ, დელა.

როგორც ვხედავთ, ამ სიტუაციაში, რომელსაც წმინდა
მაგიური დანიშნულება ჰქონდა, აშკარად ჩანს დრამის ჩანასახი.
გ. ჭელიძის აზრით, ამგვარი მაგიური რიტუალების შესრულება
ხელს უწყობდა განსახოვნებულ მოქმედებათა წარმოშობას, მო-
ნანილებს უმუშავებდა გარდასახვის, როლის შესრულების, სი-
ტყვის, სიმღერის საჯაროდ წარმოთქმის უნარ-ჩვევებს, მაყუ-
რებელზე ზემოქმედების იმპულსებს [120. 134].

„წყლის მოხვნა“, როგორც გ. ჭელიძე ფიქრობს, მოტივირე-
ბულია „სიმპატიური მაგიის“ კანონით, მიწის გამანაყოფიერე-
ბელი წვიმის გამოწვევის მიზნით. ქალებისადმი წყლის შესხმა-
დასველება უნდა ყოფილიყო სქესობრივი განაყოფიერების იმი-
ტაცია, ხოლო ქალის წყალში ჩაგდება – „დახრჩობა“ – ტაროსის
ღვთაებისადმი ადამიანის მსხვერპლშენიერვის მაგიური ინსცე-
ნირებაა [120. 131].

გარდა აღნიშნულისა, ამინდის ღვთაების მოსამადლიერებ-
ლად წვიმის გამოწვევის მიზნით ქისტები ასრულებენ სხვა-
დასხვა მაგიურ მისტერიებს. ისინი სოფლის ძველი სასაფლა-
ოდან დიდი ხვენწა-ვედრებით იღებენ წყალში დამხრჩვალ ან
მართალ და წმინდა კაცის საფლავიდან მიწას. როგორც მიც-
ვალებულის სულს, ასევე ღმერთის შესთხოვენ პატიებას გარ-
დაცვლილის საფლავიდან მიწის ალების გამო. მაგალითად, დიდი
გვალვის დროს ჯოყოლოში მცხოვრები ქისტები მიწას იღებენ
ალაზანში დამხვრჩვალ სოფლის გარდაცვლილი მღვდლის პავლე
ბორჩაშვილის საფლავიდან და შესთხოვენ:

„პავლე, დეელ შიედვე ჳ,
თხოშთ ყიხიეთამ ბიეხ,
ჯა ქოშუდერ ლაათ იეც,

ბეჯქენ თხო, ბიეჯე მაბილალაჯ,
წო ლეედაჩ, დეელე ლეედაჩ,

ფეიხამარიშ ლეედაჩ,

უსთააზიშ ლეედაჩ,
ცა ყიხიეთამ, ცა ხირბარ თიეჲ;
ა ლათთა, ოხ აუხდაჯარ და,

დოდ დიეხ ბოხვათხ,
დეელიერა შუ სინუაშქარ ჳა!#

[30. 30062].

„პავლე, ღმერთისაგან,
ჩვენი შეწყალების გამო,
შენი საფლავიდან მიწის ასაღებად
მოვედ,

გვაპატიე, ბრალს ნუ დაგვდებ,
შენ რომ დაგვეხმარო,

ღმერთი რომ დაგვეხმაროს,
წინასწარმეტყველები რომ
დაგვეხმარნენ,

მოდღვრები რომ დაგვეხმარნენ,
ერთი შეწყალება ხომ იქნება-თქო;
ამ მიწას ჩვენ უკან დავაბრუნებთ,

წვიმის სათხოვნელად მიგვაქვს,
ღვთისგან და თქვენი სულებისგან“.

წყალში დამხრჩვალნი ადამიანის საფლავიდან იმიტომ მიაქვთ მიწა, რომ ეს მიცვალებული ერთგვარად წყლისადმი მსხვერპლადმწიროვებს უნდა განსახიერებდეს და, ქისტების რწმენით, წვიმის მოსაყვანად მისი საფლავიდან აღებულ მიწასაც უფრო მეტი ძალა ექნებოდა. ეს რწმენა ჯერ კიდევ იმ დროიდან უნდა იღებდეს სათავეს, როცა ამინდის ღმერთს ქურუმები გულის მოსაგებად ადამიანებს მსხვერპლად სწირავდნენ.

წვიმის სავედრებელ მისტერიას ქალები ასრულებენ. მათ ჰყავთ წინამძღოლი, რომელსაც ქისტები *თამდას* ანუ *თავქალს* ეძახიან. გარდა აღნიშნულისა, *თამდა* ხელმძღვანელობს მიცვალებულთა გაპატიოსნებას, მისთვის ტანსაცმლის შეკერვას და სხვა საწესო რიტუალებს. ჩვენი პანკისში ყოფნის პერიოდში ჯოყოლოელი მორწმუნე ქალების *თამდა* იყო 1932 წელს დაბადებული ძარგო ბათაკას ასული ბალაკაშვილი. ეს რიტუალებიც მან გამაცნო.

რიტუალის მონაწილე ქიტი ქალები საფლავიდან აღებულ მიწას ცისფერ ნაჭერში საგულდაგულოდ ახვევენ და კრავენ, რომ არ დაიფანტოს. მავთულზე გამობმულ ცისფერ ნაჭერში გახვეულ მიწას უშვებენ ალაზანში, მეორე ბოლოს კი დიდ ქვაზე ამაგრებენ, რომ მდინარემ არ წაიღოს. მას შემდეგ, რაც მიწა

ალაზანში დასველდება, ქისტების რწმენით, ციდან წვიმა წამოვა. ნაჭრის ფერი სიმბოლურად ცაზე მიანიშნებს და ცა-ღრუბელთა გამგებლის პატივსაცემად უნდა იყოს შერჩეული. წვიმის მოსვლის შემდეგ, ქისტები ალაზნიდან ცისფერ ნაჭერში გახვეულ მინას იღებენ და ისევ მიცვალებულის საფლავზე ყრიან, თან ლოცვითა და გალობით მადლობას უხდიან მიცვალებულის სულს წვიმის მოყვანისათვის.

ანალოგიურ რიტუალს ქისტი მამაკაცებიც ასრულებენ, მაგრამ ისინი ძველისძველი საფლავიდან იღებენ არა მინას, არამედ უშუალოდ მიცვალებულის ძვლებს. მავთულზე გამობმულ ძვლებს ისინი ალაზანში ჰკიდებენ და ღმერთს წვიმის მოსვლას შესთხოვენ. წვიმის შემდეგ ძვლები ისევ უკან მიაქვთ და საფლავში მარხავენ.

ქისტები წვიმის მოსაყვანად კიდევ ერთ მაგიურ ხერხს მიმართავენ. მინაზე აგროვებენ ჭიანჭველებს, შემდეგ თითოეულ მათგანს ქალის თმებით გამოკვანძავენ და ხეზე დაკიდებენ. თან ღმერთსა და ფეიხამბერებს წვიმის მოსვლას ევედრებიან. ქისტების რწმენით, ილიაზ ფეიხამბერი, იგივე ილია წინასწარმეტყველი, ითვლება წყლის და წვიმის მფარველ ფეიხამბერად. ელია-წვიმის მომყვანის რწმენა ქართული ხალხური ცნობიერებიდან იღებს სათავეს და ამ გზით უნდა იყოს შესული ქისტურ მისტიკებში. როგორც ცნობილია, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში წვიმის მოსაყვანად დღემდე იმართება „ლაზარობისა“ და „ელიაობის“ სახელით ცნობილი რიტუალები. ქართული ხალხური ტექსტების მიხედვითაც, ამინდის მფარველ წმინდანად ილია წინასწარმეტყველი ითვლება. გარდა ამისა, შესაძლებელია, ვაინახებში ჭექა-ქუხილის ღვთაების აღმნიშვნელი ტერმინი „სიელა“ ქართული ელიას გავლენითაც იყოს დამკვიდრებული.

პანკისელი ქისტების ფოლკლორი მდიდარია შელოცვებითა და სხვა მაგიური ზეპირი ძეგლებით. ეს ტექსტები, რომლებიც საიდუმლო ცოდნის სფეროს განეკუთვნება, ძნელი მოსაპოვებელია. მთქმელები შიშობენ, რომ მათ მიერ წარმოთქმული ტექსტი დაკარგავს სიტყვის მაგიურ ძალას და ამიტომაც შელოცვებს ისინი ხშირად ჩურჩულითა და ბუტბუტით ასრულებენ. შელოცვები და სხვა მაგიური ზეპირსიტყვიერი ტექსტები, როგორც წესი, დიდი მხატვრული ღირებულებით არ გამოირჩევიან და არც ესთეტიკური ფუნქცია გააჩნიათ. თუმცა ამ ძეგლებიდან,

რომლებიც გარკვეულ საგნებსა და ძალებზე ზემოქმედების საიდუმლო ცოდნას შეიცავენ, ჩვენ ვეცნობით ქისტურ რწმენა-წარმოდგენებში სხვადასხვა დანიშნულებისა და სხვადასხვა ეპოქის სარწმუნოებრივ დანაშრევებს, ვარკვევთ ქართულ მითოსურ ცნობიერებასთან მის კავშირსა და ურთიერთგავლენას.

პანკისის განძის ანდრეზი

პანკისელთა ზეპირსიტყვიერებაში მეტად პოპულარულია ანდრეზი თორღვას ციხის განძისა და მისი მცველი დემონის შესახებ.

თორღვას ციხის თქმულება მსოფლიო ეპოსისთვის კარგად ცნობილ განძისა და მისი მცველი დემონის საინტერესო სიუჟეტს იმეორებს. გარდა ამისა, მას საგულისხმო ანალოგიები მოეძებნება ქართველთა პირველი მეფის – ფარნავაზის მითოსურ თავგადასავალთან.

თორღვას ციხე, მეცნიერებაში საყოველთაოდ გაზიარებული აზრის თანახმად, შუა საუკუნეებში პანკისის ერისთავთა რეზიდენციას წარმოადგენდა. იგი პანკისის ხეობის აღმოსავლეთით, სოფელ ხალანის თავზე, სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე ადგილზე აუგიათ.

ციხე-სიმაგრეს, რომელიც შთამბეჭდავი სიმალიდან პანკის-მაჭარეულის ხეობებს გადმოჰყურებს, ალაზნის ხეობიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელი გზების გაკონტროლებისა და მისი თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცების ფუნქცია ენიჭებოდა.

ციხე-სიმაგრის სახელწოდება მე-13 საუკუნის პანკისის ცნობილ ერისთავს, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის პერიოდის მოღვაწეს – თორღვას უკავშირდება. ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში საგმირო ლექსების მთელი ციკლი ეძღვნება თორღვას. ზოგიერთი მკვლევარი ხალხური ლექსების გმირ თორღვასა და პანკისის ერისთავ თორღვას შორის საგულისხმო კავშირს ხედავს [59]. თორღვა პანკელი „ქართლის ცხოვრების“ ქრონიკებიდან თავისი ბოხოქარი, მაგრამ იდუმალებით მოცული თავგადასავლით იქცევეს ჩვენს ყურადღებას. ჯერ იყო და მონ-

ლოლთა წინააღმდეგ კოხტაგორის შეთქმულებაში მიიღო მონა-
ნილეობა, მერე ხელისუფლებას განუდგა და პანკისის საერის-
თავოს დაუმორჩილებლობა გამოაცხადა. ზოგიერთი ცნობით,
მონღოლი დედოფლის, ჯიქთა ხათუნისა და მესტუმრე ჯიქურის
ბრძანებით კლდიდან ისროლეს და მოკლეს [93. 231].

პანკისის ერისთავის ცხოვრების მიმართ საიდუმლოებრივ
დამოკიდებულებას ისიც აძლიერებს, რომ თორღვა პანკელის
მკვლევლობის ყველა მონანილესა თუ ორგანიზატორს ღვთის
საშინელი რისხვა დაატყდა თავს.

პანკისის ციხესიმაგრეს შუა საუკუნეების მრავალი იდუმალი
მკვლევლობა, სისხლისმღვრელი ბრძოლა და ფეოდალური ინ-
ტრიგა უკავშირდება. ამ მიზეზებმა განაპირობა თორღვას ციხე-
სიმაგრის შესახებ მითოლოგიური გადმოცემების წარმოშობა.

რას მოგვითხრობს მითი პანკისის განძის შესახებ?

ერთი მონადირე მთელი დღე პანკისის ტყეებში დაეხე-
ტებოდა. ხელმოცარული შინ დაბრუნებას აპირებდა, როცა სა-
ოცრად ლამაზმა ირემმა გადაურბინა. მონადირემ სტყორცნა
ისარი და დაჭრა ირემი. მაგრამ დაჭრილი ცხოველი გაჰქცევია და
მონადირეც სისხლის კვალს გაჰყოლია. ირემი თორღვას ციხე-
გალავანში შესულა და უეცრად კვალიც დაკარგულა. მონადირეს
უძებნია და ამ ძებნაში ნანგრევებთან ძველი გვირაბით ქვემოთ
ჩასულა და იქ, სარდაფის მსგავს ბნელ ოთახში, მოხვედრილა.
დაჭრილი ნადირი ვერ უპოვნია. სიბნელეში ხეტილის დროს
რალაც უცნაურ საგანს შესწახებია. დააკვირდა და რას ხედავს,
სულ ოქრო და ძვირფასი თვლებია. განძის ნახვით გაოგნებული
დახრილა და რამდენიმე ბლუჯა ოქრო გუდაში ჩაუყრია. წა-
მოდგომისას ზემოთ ამოუხედავს და მოულოდნელობისგან კი-
ნალამ გაგიჟებულა. თავზე გველი თუ საშინელი გარეგნობის
ხმალამონვდილი გოლიათი წამოსდგომოდა. მონადირეს ერთი
შეუღრიალია და შიშისგან თმააბურძენული იქით გაქცეულა,
საითაც გასასვლელი ეგულებოდა. მაგრამ თურმე უარესი გან-
საცდელი ელოდა: ახლა ხანჯლისფრთებანი, ვეებერთელა, რა-
ლაც არწივის მსგავსი ფრინველი თუ გველი მისკენ სისინითა და
ჟღარუნით გამოქანებულა. კაცს გუდა დაუგდია, პირჯვარი
გადაუნერია, ღმერთი უხსენებია და გასასვლელიც გამოჩინილა.
დაზაფრული და ელდანაკრავი მონადირე კიბეებზე ოთხით ამო-
სულა. სამშვიდობოს რომ გამოუღწევია, ჩასასვლელიც გამ-

ქრალა. ამის გამო ჩვენში ამბობენ: „თუ განძი თვითონ არ გეძლევს, არც შენ შეგერგება და არც შენს გვარსო“ [30. №30014].

ხალხური ეპოსის სიუჟეტში მონადირის მიერ დაჭრილი ირმის დევნისა და მათ იდუმალ სამყაროში მოხვედრის მოტივი მოქმედების ექსპრესიული განვითარების ერთ-ერთ ცნობილ მხატვრულ ხერხს წარმოადგენს. იგი მსმენელსა თუ მკითხველს უჩვეულო და მისტიური თავგადასავლების მოლოდინით განაწყობს. მონადირე ხალხურ ტექსტებში იდუმალ სამყაროში შეღწევის უნარით არის დაჯილდოვებული. თქმულებაში მოხსენებული განძი შესაძლოა თორღვას ციხესთან დაკავშირებულ რომელიმე ისტორიულ მოვლენას ასახავდეს. მართლაც, ცნობილია, რომ მე-16–17 საუკუნეებში თორღვას ციხე კახეთის მეფეების განძთსაფარს წარმოადგენდა.

მე-17 საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსის ისქანდერ მუნშის ცნობით, შაჰ-აბასის ერთ-ერთი ლაშქრობის მიზანი თორღვას ციხეში შეფარებული კახეთის მეფის თეიმურაზ პირველის შეპყრობა და იქ გადამალული სამეფო საგანძურის დაუფლება იყო [61. 86]. როგორც ჩანს, ქართველებმა ციხე-სიმაგრიდან განძის გატანა ვერ მოასწრეს და დამპყრობლებს ხელში დიდძალი საგანძური ჩავარდნიათ. შაჰ-აბას პირველის ლაშქრობის მონაწილე ისქანდერ მუნში წერს: „ციხის ალაფში იყო, სხვათა შორის, ძვირფასი თვლებით მოოჭვილი, მარგალიტებით და იაგუნდით შემკული ერთი გვირგვინი, რომლითაც შეიხი და მეთაური ქრისტიანებისა, ალავერდის ეკლესიის წინამძღვარი, ქრისტიანების წმინდა დღეებსა და დიდ დღესასწაულებზე თავს შეიმკობს ხოლმე. იგი ხსენებულ ტაძარში ქრისტიანთა რჯულის წესით სწირავს და მასთან ქრისტიანები წარმატებას და კურთხევას ეძიებენ. იუველირებმა ის ხუთას შაჰურ ერაყულ თუმნად შეაფასეს“ [61. 86].

ისქანდერ მუნში იმასაც გვაცნობებს, რომ შაჰ-აბასმა „საქართველოში აღებული დავლიდან ძვირფასი თვლებით შემკული გვირგვინი, რომელიც თარალას ციხეში ხელში ჩაუვარდათ ყიზილბაშებს და სხვა საჩუქრებთან და მისართმეველთან ერთად თურქეთის სულთანს გაუგზავნა“ [61. 86].

აღსანიშნავია, რომ კახეთის მეფეებს თორღვას ციხეში სასტიკი საპყრობილე ჰქონდათ მოწყობილი. იქ, როგორც წესი, სახელმწიფოსთვის განსაკუთრებით საშიშ დამნაშავეებს ამ-

წყვედვდნენ. მე-16 საუკუნის ბოლოს, ექვსი თვის მანძილზე, თორღვას ციხის საპყრობილეში იტანჯებოდა კახელი უფლისწული გიორგი [93. 382]. მანამდე კი მისმა მამამ, ალექსანდრე მეორემ (1578–1605) თორღვას ციხესთან გამართულ ბრძოლაში თავისი ნახევარძმები, ელიმირზონ და ხოსრო-მირზა, დაამარცხა და ძმისწულებთან ერთად სიკვდილით დასაჯა [93. 515].

თორღვას ციხის განძისა და მისი მცველი დემონის ანდრეზი რომელიღაც ისტორიული მოვლენის გამითიურებულ ვერსიას უნდა წარმოადგენდეს.

თორღვას ციხის განძის ანდრეზის პირველი ნაწილი თითქმის ფარნავაზის ნადირობის ისტორიას იმეორებს.

დაჭრილმა ირემმა ორივე მონადირე განძთან მიიყვანა.

ირემი და განძი მითოლოგიური სიმბოლოებია.

ირემი თავისი ცისკენ აპყრობილი რქებით სკნელთა დამაკავშირებელი სიმბოლოა. ქართულ ზღაპარში „მინა თავისას მოითხოვს“ მარადიული სიცოცხლის მაძიებელი ჭაბუკი ხვდება ირემს, რომლის რქებიც ცას სწვდება.

დაჭრილი ირემი ფარნავაზსაც და პანკისელ მონადირესაც მისტიურ სამყაროში ჩამალულ განძთან აკავშირებს. ზ. კიკნაძის აზრით, „ფარნავაზი ვერ მიაგნებდა განძს, თუ ერთი გარემოება არა: მზემ არა მხოლოდ იხსნა ფარნავაზი, არამედ, მზის ცვარის ცხებით თავის ბუნებას აზიარა“ [35. 116]. მზემ სიზმარში, ხოლო ირემმა და ოქრომ ცხადში ფარნავაზი მეფობას აზიარა.

განძი არ არის ტყვეობაში. ის მხოლოდ საფარველშია. მას დემონი იცავს და არა ატყვევებს. მაგრამ განძი მპოვნელს ყოველთვის როდი ეკუთვნის. პანკისური გადმოცემა გვაფრთხილებს: „თუ განძი თვითონ არ გეძლევის, არც შენ შეგერგება და არც შენს გვარსო“ [30. №30014].

პანკისელი მონადირისა და თორღვას ციხის განძის თქმულების მეორე ნაწილის ანალოგიურ მოტივს ვხვდებით კ. გ. იუნგის მიერ გამოქვეყნებულ სიზმრებში. ერთ-ერთ მითოლოგიურ სიზმარში გვხვდება სიუჟეტი ესპანეთის ქალაქ ტოლედოს დიდი საყდრის ქვეშ ჩამარხული განძის შესახებ: „ტოლედოს დიდი საყდრის ქვეშ წყლით სავსე დარანია, რომელიც მინის ქვეშ მდინარე ტახოს უკავშირდება, ქალაქს რომ გარს ერტყმის. ეს დარანი პატარა ჩაბნელებული ალაგია. წყალში ვეებერთელა გველია, რომელსაც თვალები ძვირფასი ქვებით უბრწყინავს.

იქვე მახლობლად ოქროს თასია, რომელშიც ოქროსავე ხანჯალი დევს. ეს ხანჯალი ტოლედოს გასაღებია, და მისი მფლობელი ქალაქის ბატონ-პატრონია... იქ ჩასულს თავზარდამცემი გველის წინაშე თავდაჭერა ღალატობს, ტკივილითა და შიშით შეპყრობილი, შეჰყვირებს და ისევ მალლა მიცოცავს, ისე რომ ხანჯალი არ აულია. ამიტომ ის ტოლედოს ვერ დაიკავებს“ [32. 140].

სიღრმეში ჩამარხულ განძს უმრავლეს შემთხვევაში გველი ან დრაკონი იცავს. განძი ძალზე იდუმალი ბუნებისაა. იუნგის მიერ გამოქვეყნებულ სიზმარში განძი ოქროს თასია შიგ მთავსებული ხანჯლითურთ. იუნგის აზრით, განძის ხელში ჩასაგდებად დრაკონი უნდა დამარცხდეს [32. 145]. მაგრამ განძი მპოვნელს ყოველთვის როდი ეკუთვნის. ქართველთა პირველ მეფეს, ფარნავაზს, ჰქონდა ხილვა, ჰქონდა კურთხევა. ის არ არის უზურპატორი. ფარნავაზი სამეფოდ იყო განწესებული და, როგორც კანონიერი მფლობელი, ზ. კიკნაძის აზრით, ღვთიურ ძალთა ნებითა და დასტურით ეპატრონება საგანძურს. განძი ქურდსა და მპარავს რომ არ ჩაუვარდეს ხელში, მას საფარველი ადევს და დემონი იცავს.

თორღვას ციხის განძის მპოვნელი დაჯილდოვებულია იდუმალების სამყაროში შეღწევის ისეთივე უნარით, როგორც ის პანკისელი მონადირე, რომელმაც, თქმულების მიხედვით, საყორნის მთაზე, გამოქვაბულში, ნახა მიჯაჭვული ამირანი [129. 47–49]. თუმცა მონადირე ყოველთვის როდი აღწევს მიზანს: სურვილისა და მცდელობის მიუხედავად, პანკისელი მონადირე ვერ ათავისუფლებს ამირანს, ვერც თორღვას ციხის ქვეშ ჩამარხულ ოქროს ეუფლება იგი, რადგან არც ერთს ჰქონდა მიჯაჭვული ამირანის ხსნისა და არც მეორეს – ნაპოვნი განძის დაუფლების კურთხევა.

პანკისელი ქისტების სამგლოვიარო ტექსტები და რიტუალები

დროთა განმავლობაში პანკისელი ქისტების ყოფაში გლოვის მრავალფეროვანი წესები და ტრადიციები ჩამოყალიბდა. პანკისელი ქისტების სამგლოვიარო ტექსტებისა და რიტუალების მრავალფეროვნება ძირითადად მაჰმადიანური და ქრისტიანული რელიგიური წარმოდგენების სინკრეტიზმმა, მიგრაციულმა პრო-

ცესებმა და ქართული კულტურის ძლიერმა გავლენამ განაპირობა.

გლოვა მიცვალებულის გაპატიოსნების ერთ-ერთი აუცილებელი თანმხლები ატრიბუტია. პანკისელ ქისტებში ადამიანის სიკვდილით გამოწვეული გლოვა შედგება სხვადასხვა ყოფითი პლასტიკისაგან, რომელთა შორის საყურადღებოა გლოვის სიტყვიერი გამოთქმები: ხმით დატირება ანუ *ელხარ*, *ბუხამ*, მისამძიმრება – *ქოღამბარ*, მიცვალებულის სულის სამწყალობნოდ ღვთისადმი აღვლენილი საგალობლები – *ნააზმ*, *ძიქარი*, აგრეთვე ეპიტაფიები და სხვ.

მიცვალებულს ქისტები ერთი ან ორი დღე-ღამის განმავლობაში სახლში, მისთვის საგანგებოდ გამოყოფილ დიდ ოთახში ათავსებენ, სადაც ჭირისუფლები და სამძიმრის სათქმელად მოსული მოტირალი ქალები სხდებიან. მიცვალებულს ოთახის შუაგულში წინასწარ მომზადებულ ხალიჩით დაფარულ ტახტზე ასვენებენ. მიცვალებულსაც ზემოდან სუდარას აფარებენ. ამ ბოლო დროს, რაც პანკისელ ქისტებში ისლამი გაძლიერდა, მიზანშეწონილი გახდა მწვანე სუდარა.

ტახტის გარშემო რამდენიმე მწკრივად შემორიგებული არის სკამები. წინა რიგში ძირითადად ჭირისუფლები სხდებიან, ხოლო მომდევნო რიგებს ნათესავები და სამძიმრის სათქმელად მისული ქალები იკავებენ.

მიცვალებულის ახლობლები იცვამენ შავებს. წინათ შავებს ჩეჩნეთ-ინგუშეთშიც ატარებდნენ. პანკისელი ქისტები გლოვის ნიშნად შავ ტანსაცმელს იცვამდნენ როგორც მეფის რუსეთის, ისე საბჭოთა მმართველობის პერიოდში. ზოგიერთები, განსაკუთრებით შვილმკვდარი დედები, შავებს სიკვდილამდეც ატარებენ. ისევე როგორც ქართველებში, ქისტებშიც შავების ჩაცმა უმეტესად მიღებული იყო ერთ წლამდე. ზოგიერთები შავებს ორმოცამდე ატარებენ, ზოგიც 5–10 წლის განმავლობაში. ეს დამოკიდებულია სიკვდილის მოტივზე, მიცვალებულის ასაკზე, ავტორიტეტსა და ჭირისუფალთან მის ურთიერთობაზე. შავების ჩაცმას ქისტურად *„ყერჯა დუხარ“* ჰქვია. თუმცა ამ ბოლო დროს, პანკისის ხეობაში ჩეჩენი ლტოლვილების შემოსვლისა და მაჰმადიანური რწმენის გაძლიერების შემდეგ მიცვალებულზე შავებს თითქმის აღარ იცვამენ.

ქისტები, ისევე როგორც ქართველები, მიცვალებულს დღისით დასტირიან. მზის ჩასვლის შემდეგ ტირილი აღარ შეიძლება, ამბობენ, – მიცვალებულის სული წუხდებაო. თუ დასაქორწინებელი ვაჟი გარდაიცვალა და ოჯახი უძეოდ დარჩა, მაშინ ახლობლები თავს ველარ იკავებენ და ღამითაც ტირიან უდროოდ დაღუპულს, მის განვლილ დღეებსა და მწარე ხვედრზე გოდებენ.

ღამით მიცვალებულს დასამარხავად ამზადებენ. გამთენიისას, სანამ ციდან ცისკრის ვარსკვლავი გაქრება, მიცვალებულს სპეციალურ ტახტზე აბანავებენ. გასაბანებელი ტახტი, ისევე როგორც მიცვალებულის საფლავზე გადასასვენებელი საკაცე – *ლაამი*, ხორცის მოსახარში ქვაბები და საქელეხო ჭურჭელი, მთელი სოფლის საკუთრებაა და ჭირისუფალი მასში ფულს არ იხდის. ეს ნივთები სპეციალურ ფარდულში ინახება. ზოგჯერ ეს ნაგებობა სასაფლაოზეა.

გარდაცვლილ მამაკაცს მამაკაცები აბანავებენ, ხოლო ქალს – ქალები. მიცვალებულის გაბანვა და შემოსვა რიტუალური ხასიათისაა და მას ტრადიციების მცოდნე მორწმუნე მაჰმადიანები ასრულებენ. მიცვალებულის გაბანვისა და შემოსვისათვის ჭირისუფლები მათ გარკვეულ გასამრჯელოს უხდიან. მიცვალებულისთვის ტანსაცმლის შეკერვა – მომზადება მორწმუნე ქალების ნინამძღოლს, *თამდას* ევალება. 2004 წელს ამ საქმეს სოფელ ჯოყოლოში 72 წლის ძარგო ბათაკას ასული ბალაკაშვილი უძღვებოდა. „ყველაზე კარგად მე ვიცოდი მიცვალებულისთვის წესის აგება და ჩემზე უფროსმა, დედის, ბებულის ტოლმა ქალებმა დამაკისრეს ამ რიტუალის შესრულება“. – მითხრა ძარგო ბალაკაშვილმა.

სოფელ დუისში მიცვალებულის გაპატიოსნებას ალცანეი ხანგოშვილი ხელმძღვანელობს.

მიცვალებულის გასაპატიოსნებლად და მისთვის ტანსაცმლის შესაკერად ოჯახის წევრები ყიდულობენ პირსახოცს, საპონს, მიტკალს, მაკრატელს, ნემსს, ძაფს, ბამბას, სუნამოს, აბრეშუმის თოკსა და სურას თეთრი ზონარით.

სასუდარე მიტკალი თეთრი, ყვითელი ან მწვანე ფერისაა. მიცვალებულს ესაჭიროება 30 მეტრი მიტკალი. მიტკლისაგან იკერება მაღლიანი პერანგი – *მეელ ქოორ*, საცვლები, ჩალმა – *თურჩ* და წინდები. მაღლიანი პერანგი თავის გასაყოფად მხოლოდ შუა ადგილზე არის ჩაჭრილი და სახელოები არ უკეთდება.

დანარჩენ სამოსს ჩვეულებრივ კერავენ. წინდის წვერები და ქუსლიც ღია უნდა იყოს. ზოგიერთ ქისტს ეს ნივთები წინასწარ აქვს მომზადებული და აღსასრული დღისთვის განსაკუთრებულ ადგილზე ინახავს.

მიცვალებულს თბილი წყლითა და საპნით ბანენ, თმასა და წვერს პარსავენ და პირსახოცით ამშრალევენ. მას სახეზე, ილ-ლიებსა და თითებს შუა ბამბას უდებენ, ცხვირსა და ყურებს ბამბით უვსებენ. შემდეგ აცმევენ გამზადებულ მიტკლის ტან-საცმელს: სამადლო კაბას, საცვლებს, წინდებსა და ჩალმას, ხოლო ქალებს თავშალს აფარებენ. ბოლოს ტანზე, თავიდან ფეხებამდე, მთელ სიგრძეზე შემოახვევენ სუდარას (*მერჩ*). თავთან და ფეხებთან სუდარას აბრეშუმის ზონარით კრავენ. ამის შემდეგ მიცვალებულის სახის გამოჩენა აღარ შეიძლება.

დილიდან ჭირისუფლის ნათესავეები, ახლობლები და მეზობლები იწყებენ მიცვალებულის ქელეხისათვის სამზადისს. ქალები პურს აცხობენ, კაცები საკლავს ხოცავენ, ხორცს ჭრიან და მოსახარმად დიდი ქვაბით ცეცხლზე დგამენ. ქელეხში დასაკლავი საქონლის რაოდენობას მოლები განსაზღვრავენ. მოლებს აქვთ ცნობები ჭირისუფლის ოჯახის მატერიალური მდგომარეობისა თუ ფინანსური საშუალების შესახებ და ამის მიხედვით გეგმავენ საკლავის რაოდენობას. არიან ისეთებიც, რომლებიც ყურს არ უგდებენ მოლების რჩევას და თვითონ განსაზღვრავენ, თუ როგორი პატივი უნდა სცენ თავიანთ მიცვალებულს. ასეთ შემთხვევაში შეიძლება განაწყენებული მოლები არც მივიდნენ დაკრძალვაზე. ამიტომ ოჯახის უფროსი იძულებული ხდება სხვა სოფლიდან მოიყვანოს მოლები. ქელეხში პანკისელი ქისტები ძირითადად ხოცავენ სამ დიდ საკლავს, ცხვარს კი დაკრძალვის წინა საღამოს კლავენ და მეორე დილით მთლიანად მოხარშულს თავისივე წვნით მესაფლავეებს სასაფლაოზე უგზავნიან.

საფლავის გასაჭრელად მესაფლავეები მიცვალებულის დაკრძალვის დღეს, დილით მიდიან. უფრო ზუსტად მაშინ, როგორც ქისტები იტყვიან, როცა მზე ერთი-ორი თოკის დადებაზე ამოვა – *„ცნა-ში ქორც ტიერგ ღილალ მალხ ჴალ ბელჩა“*.

პანკისელი ქისტები მიცვალებულის ქელეხში სტუმრებს არ ეპატიჟებიან. მიცვალებულის ოჯახში მიდის ყველა, ვისაც

მიესვლება, გული შესტკივა და ჭირისუფალთან მისამძიმრება უნდა.

დილიდანვე იწყება ხალხის ჯგუფ-ჯგუფად მისვლა სამძიმარზე. ეზოს ერთ კუთხეში, გამორჩეულ ადგილზე, სხედან ისლამის მიმდევარი მოხუცები, ყველანი ქუდებით, ზოგიერთს თავზე ფაფახი ახურავს. მათ შორის არის არაბულ ენაზე მაჰმადიანური ლოცვის მცოდნე ხანდაზმული კაცი, ძირითადად მოლა, რომელსაც ჭირისუფლებისგან სამძიმრის მიღება აქვს მინდობილი. სამძიმარს ქისტურად ჰქვია *ქოდამ*, რომელიც შესაძლოა ქართული გოდებიდან მომდინარეობდეს (ქოდამ ← გო-დამ ← გოდება).

სამძიმარზე მისული მამაკაცები ეზოში მოხუცი მოლების სიახლოვეს მიდიან. მათ შორის ყველაზე უფროსი ამბობს:

– ასსალამ ალეიქუმ!

შემდეგ ყველანი ფეხზე დგებიან და ღვთისადმი თხოვნის ნიშნად იდაყვებით ორივე ხელს გამოიშვერენ. ამასობაში სამძიმრის მიმღები მოლა არაბულ ენაზე წარმოთქვამს ლოცვას, უფალს მიცვალებულისთვის შენდობას სთხოვს და ევედრება სამოთხის ღირსი გახადოს. ამას ჰქვია *დოჟ*. დანარჩენები, რომლებსაც ხელები აქვთ გამოშვერილი, ამბობენ: – ამინ, ამინ! მოლა რომ მორჩება *დოჟს*, ამბობს სიტყვას – *ფაათიჯა*. ამის შემდეგ ზოგიერთი არაბულ ლოცვასაც დააყოლებს ხოლმე: *ბისმილაჰი რაჰმანი, რაჰიმ და ა. შ.*

ბოლოს სამძიმრის მიმღებს ეუბნებიან:

– *დაალ გეჩ დუაილა!* – ღმერთმა აცხონოს, ღმერთმა შენდობა მისცეს, ღმერთმა აპატიოს! – *დაალ ეელცამან ეუაღლა!* – ღმერთმა სამოთხეში ამყოფოს.

აღსანიშნავია, რომ ქისტებში „*დაალ გეჩ დუაილა-ს*“ ამბობენ მხოლოდ მაშინ, თუ გარდაცვლილი მაჰმადიანია.

ამის შემდეგ სამძიმრის სათქმელად მოსული მამაკაცები უშუალოდ ჭირისუფალთან მიდიან თანაგრძნობის გამოსახატავად. ჭირისუფალი შეიძლება იყოს ერთი, ორი ან მეტი. ხშირად ჭირისუფალთა შორის დგას გვარის უფროსიც. ჭირისუფალი მამაკაცები დგანან ეზოში, სახლის კარებთან ან სახლის შესასვლელი კარების ახლოს.

სამძიმრის სათქმელად მოსულ მამაკაცთა შორის ყველაზე უფროსი ჭირისუფალს ეუბნება:

– მოულოდნელი უბედურება დაგატყდათ, ამ უბედურებამ ყველანი დაგვამწუხრა. ძნელი გადასატანია ეს მწუხარება. რას იზამთ, განგების საქმეა, ალბათ ასე ეწერა, ღმერთმა აცხონოს! კარგი კაცი იყო, დავრდომილსა და დაჩაგრულს ეხმარებოდა, ღმერთი სწამდა, ღმერთს ემორჩილებოდა. ღმერთს თავისთან ყოველთვის კარგი უნდა, რომ ჰყავდეს და ამიტომაც გამოარჩია ჩვენგან. თქვენი ვაჟიშვილის სახით ერთი ციხე-კოშკი დაგვენგრა, რომლის აშენებასაც საუკუნე სჭირდებოდა. ის თავისი სიდიდითა და სიძლიერით აუღებელი ციხესიმაგრე იყო. ქედს ვიხრით მისი კაცობის წინაშე. მიიღეთ ჩვენი სამძიმარი. ამ მწუხარე სამძიმრით გლოვის წილს ვიღებთ და გამშვიდებთ. ღმერთმა გიცხონოთ მკვდარი, მაღალი ღმერთი ყოფილიყოს მისი შემწე, რათა სამოთხის მასპინძლად გაიხადოს; თქვენ კი გმართებთ თავშეკავება და სიმტკიცე. თქვენმა უბედურებამ მთელი ხეობა დაამწუხრა. ღმერთმა დამრჩომი გიცოცხლოთ, დღეიდან სასიკეთო საქმეზე შეგკრებილიყავით! *დააღ სოობურ ლოუაჲდ შუნ!* ღმერთმა აგატანინოთ!

ჭირისუფალი პასუხობს:

– *ბარქაღ!* დეელ რეეზ ხილუ! გმადლობთ, დამშვიდდით, დიდი მადლობა მწუხარების გაზიარებისთვის, განა მარტო ჩვენ დაგვმართია ეს უბედურება; განა თქვენ შვილი არ გიყვარდათ, რომ გამოგეცალათ? თქვენც უნდა მოითმინოთ, აიტანოთ. დიდი მადლობა თანადგომისთვის. ეს პირველი შემთხვევა არ არის, განგების საქმეა, უნდა გავმაგრდეთ! – ამშვიდებს ჭირისუფალი სამძიმარზე მისულებს.

ქისტე მამაკაცები, როგორც წესი, მიცვალებულს არ ტირიან. ისინი იჩენენ განსაკუთრებულ თავშეკავებას.

სამძიმარზე მისული მამაკაცები მიცვალებულის ოთახში არ შედიან და თანაგრძნობის გამოხატვის შემდეგ იქვე ეზოში განაგრძობენ ერთმანეთში მასლაათს.

სამძიმრის სათქმელად მოსული ქალები მიცვალებულის ოთახში შედიან და ჭირისუფალ ქალებს უსამძიმრებენ. ჭირისუფლები, როგორც წესი, მადლობას ეუბნებიან თანაგრძნობისთვის და მოსულებს ამხნევენ კიდევ.

ლ. მარგოშვილის ცნობით, „უნინ სატირალში შორიდან ჯგუფურად მომავალი ქალები მიცვალებულის სახლს რომ მიუახლოვდებოდნენ, თავზე მუშტებს ნაიშენდნენ, თმებს გაიწვინავდნენ, ერთ-ერთი მათგანი მოთქმით დაიწყებდა ტირილს, დანარჩენები მას აჰყვებოდნენ და ზარს აძლევდნენ, ასე შედიოდნენ იმ ოთახში, სადაც მიცვალებული ესვენა“ [56. 196]. ქართველებისგან განსხვავებით, სამძიმარზე მისულმა ქისტებმა მიცვალებულის პატივსაცემად ყვავილებისა და ყვავილებისგან დაწნული გვირგვინების მიტანა არ იციან.

ქისტურად დატირებას ჰქვია *ეღზარ*. *ეღზარ* არის ერთი ქალის ტირილი, როცა მხოლოდ ერთი დასტირის მიცვალებულს. ქისტებმა იციან გუნდური მოთქმაც – *ბუხამ*.

ქისტი ქალები, ხევსური ქალების მსგავსად, გარდაცვლილ ქმარს ხმით არ ტირიან. უფრო მეტიც, ხევსური ქალები არც დაღუპულ ვაჟზე გოდებენ. ნ. ბალიაურის ცნობით, „ხევსურეთში დედა შვილზე არ ტირის, რადგან სირცხვილად ითვლება, ტირის მხოლოდ ის დედა, რომელიც ხმით მატირალია. ხმით მატირალი ყველაზე ტირის, როგორც ნათესავეებზე ისე გარეშეზე: იგი პირველად ტირის მიცვალებულზე ან თავის ახლობელზე, ან ვინმე სხვაზე. ხალხი ამბობს, მკვდრები ატირებენ, საიქიოთ შეუთვლიან, განა თავისი ნებით ტირის? ასეთ მოტირალს ჰქვია ხმით მოტირალი“ [9. 44].

ქისტებში მიცვალებულს უფრო ახლო ნათესავეები – დედა, დები, ქალიშვილები, რძლები – ტირიან მოთქმით, მაღალი ხმით ამბობენ გამოსამშვიდობებელ სიტყვებს. ერთი მოტირალი ხმამაღლა მოთქვამს, მის ტირილზე დანარჩენი მოტირლებიც აქვითინდებიან და იქმნება „ზარი“. მოტირლები მონაცვლეობით ტირიან, ყოველი მოტირალი ქმნის ახალ, ორიგინალურ ტექსტს, რომელშიც ასახულია როგორც ახლობელი ადამიანის დაკარგვით გამოწვეული მწუხარება, ისე მისი წარმოდგენები საიქიო ცხოვრებაზე, დამოკიდებულება მიცვალებულთან და სიკვდილ – სიცოცხლესთან. ისინი საიქიოს სამუდამო სამყოფად თვლიან. მათი შეხედულებით, ადამიანის მიერ ამქვეყნად გაცემული მაღლი გარდაცვალების შემდეგ სახლიდან სასუფევლისაკენ მიმავალ გზაზე იქნება დაკიდებული. სასუფეველში შემავალ კართან კი ბენვის ხიდი დახვდებათ. მართლები სასუფეველში შეაბიჯებენ, ცოდვილნი კი ჯოჯოხეთის ცეცხლში დაიტანჯებიან.

როგორც ზ. კიენაძე აღნიშნავს, „ნუთისოფელში დაგროვილი ღირსებები საიქიოში საგზლად მიჰყვება ადამიანს და განსაზღვრავს იქ მის მდგომარეობას“ [38. 136].

თუ მაჰმადიანურ რიტუალებს არ ჩავთვლით, ქისტური ნატირლები ძალიან ჰგავს თუმ-ფშავ-ხევსურულ დატირების ტექსტებს.

ქისტები, ისევე როგორც მათი მეზობელი მთიელები, ტირილის დროს ძირითადად მიცვალებულის ღირსებებს ჩამოთვლიან. მის საქმიანობაზე საუბრობენ; თუ გარდაცვლილის სიკეთე ახსოვთ, აუცილებლად აღნიშნავენ. თუ მიცვალებული ახალგაზრდაა, ან უბედური შემთხვევით დაღუპული, უფრო ემოციურია ნატირალი.

დატირება ყოველთვის იმპროვიზაციულია. ამ დროს მოტირალი დამსწრე საზოგადოებას უზიარებს არა მხოლოდ თავის მწუხარებას და ურთიერთობას გარდაცვლილთან, არამედ გვიხასიათებს მიცვალებულს, პოეტურად გადმოგვცემს მის ღირსებებს, ნუთისოფელში განვლილ გზას.

ქისტი ქალის წარმოთქმულ ხმით ნატირალში გადმოცემულია როგორც პირადი სატიკივარი, ისე საერთო მწუხარება და დამსწრე საზოგადოების განწყობილება. რამდენადაც გულში ჩამწვდომია მოტირალის სიტყვები, იმდენად ძლიერია ზარი და გლოვა. მოტირალთა რაოდენობა შეზღუდული არ არის. არც ნატირალის მოცულობაა განსაზღვრული. ტირის ყველა, ვისაც ეტირება და შეუძლია წარმოთქვას ნატირალი. ხმით ნატირალი ტექსტი ერთხელ წარმოითქმის, კონკრეტულ მიცვალებულთან და სხვაგან ის აღარ მეორდება. თუმცა კარგ ნატირალს ხალხის მეხსიერება ინახავს. მოტირალი წინასწარი მოფიქრებისა და მომზადების გარეშე მიცვალებულის ცხედართან ქმნის სამგლოვიარო ტექსტს. ჭირისუფალთან თანაგრძნობის სათქმელად მოსული საზოგადოებაც მონაწილეობს ნატირალის შექმნაში, მათ მიერ შექმნილი ემოციური გარემო კიდევ უფრო მძაფრ იმპულსს აძლევს მოტირალს ახალი ლამაზი სიტყვების წარმოსათქმელად. აი, ასეთ გარემოში იქმნება ქისტური ხალხური სამგლოვიარო პოეზიის ნიმუშები. ეს ტექსტები სრულყოფილი პოეტური ძეგლებია, რომლებიც მსმენელზე ძლიერ ემოციურ ზემოქმედებას ახდენენ.

ქისტური ხმით ნატირალის სტრუქტურა ტრადიციას ემყარება. მასში გვხვდება ისეთი მყარი გამოთქმები, რომლებიც მრავალ ნატირალში მეორდება. ერთნაირი ფორმებით გამეორება უმთავრესად რეფრენის ფუნქციას ასრულებს. მაგალითად, თუ და ტირის გარდაცვლილ ძმას, ხშირად იმეორებს: – „ნანას *დინარგ* ალაჯ,“ – დედის გაჩენილი მოგიკვდესო, ან – „ჯუც *დინარგ* ალაჯ“ – შენთან ერთად გაჩენილი მოგიკვდესო, ან კიდევ მოკლედ მიმართავს: – „*აოშ* ალაჯ“ – და მოგიკვდესო. თუ რეფრენად რომელ გამოთქმას გამოიყენებს მოტირალი, დამოკიდებულია ნატირალის სტრიქონთა რიტმულ აღნაგობასა და მასში მარცვალთა რაოდენობაზე. თუ შვილი ტირის გარდაცვლილ მშობელს, ამბობს: – „*ჩა* *დინარგ* ალაჯ“, შენი გაჩენილი მოგიკვდესო. „დალუპულ შვილზე მოტირალი დედა კი იმეორებს სიტყვებს: – „*ნანა* ალაჯ! ან „*ვა* *ნან* ალაარგ“ – დედა მოგიკვდესო!

ხმით მოტირალი ყოველი სალექსო სტრიქონის ბოლოს ერთსა და იმავე სიტყვებს ემოციური განწყობილების გასაძლიერებლად იმეორებს. გარდა ამისა, რეფრენი ტექსტში რიტმული და მუსიკალური ელემენტია. მაგალითად:

„სო *ჩა* აუალ *მა* *აეძარე*, *ვა* *ნან* ალაარგ,
სო *დუაიგალ* ჰაიც, *ვა* *ნან* ალაარგ,
მა *ყუანახ* *კანთ* *ვერაჯ*, *ვა* *ნან* ალაარგ,
ჭუძ *სან* *დიქ* *დერგ* *დუააღ*, *ჯუონ* *ციგა* *დიქ*,
ვა *ნან* ალაარგ! [30. №30126].

(მე ხომ შენი დასამარხი ვიყავი, დედა მოგიკვდეს,
მეც, შენთან წამიყვანე, დედა მოგიკვდეს,
რა ლამაზი ბიჭი მყვანდი, დედა მოგიკვდეს,
როგორც აქ იყავი კარგად, ისე იყავი იქაც,
დედა მოგიკვდეს).

ზოგიერთ ტექსტში მოტირალი მიცვალებულს იმქვეყნად თავის გარდაცვლილ ნათესავებთან სხვადასხვა ამბავს აბარებს. უყვება ცხოვრებისეულ წერილმანებზე; სთხოვს, რომ მოინახულოს მისი ახლობლები, გადასცენ მათი მწუხარების შესახებ და ა.შ.

ქისტურ ნატირლებში, და საერთოდ ამ ჟანრის ტექსტებში, მხატვრულ ხერხად ხშირად არის გამოყენებული მიმართვა, მიმართვა მიცვალებულის მიმართ. თუმცა ეს მიმართვა სამძიმარზე მოსული საზოგადოების გასაგონად არის გამოყენებული. ნატირლებში გამოხატულია უზომო მწუხარება, უკიდურესი დარდი და სევდა: – *„მა ხალ ხილლაჯ, ვალარ სუან“!* – რა ძნელი ყოფილა, შვილო, შენი სიკვდილი ჩემთვის –აცხადებს შვილმკვდარი დედა. ხშირად ნატირალში დედა გარდაცვლილ შვილს იმქვეყნად წაყვანას ევედრება:

*„წო დოცუმ მიშთ აახ აქალას, უშენოდ როგორ უნდა ვიცხოვრო,
ნანა აალაჯ, სო იგალ ჴეიც“.* დედა მოგიკვდეს, მეც წამიყვანე შენთან!
[30. №30049].

ნატირალში ზოგჯერ გადმოცემულია წყევლა, მოტირალი წყევლას უთვლის მკვლელს, დასახელებულია სიკვდილის მიზეზი: *„ბურგიმ ტიდაილდ წო ვინჩუე“!* – დაუბრმავდეს თვალები შენს მკვლელს! გვხვდება ისეთი ტექსტებიც, რომლებშიც მოტირალი საიქიოსკენ მიმავალ გზას ულოცავს გარდაცვლილ მშობლებს:

*„ჭუძ ხალუა თეჯნეჯ ა, ეელ აას,
ცივა დიქა თეჯდილ აამ“!* აქ თუ ტანჯვა იწვინეთ,
იქ სიკეთით გაგეტანოთ.

ან:

*ჭუძ სან დიქა დერგ,
ღუონ ცივა დიქა.“* როგორც აქ იყავი კარგად,
ისე იყავი იქაც.
[30. №30126].

ქისტური ხმით ნატირლებისთვის დამახასიათებელია კონტრასტები. კონტრასტული სიტუაციები განსაკუთრებულ მხატვრულობას ანიჭებს ტექსტებს, უაღრესად შთამბეჭდავი, ნათელი და ემოციური ხდება აზრი. ნატირლებში დაპირისპირებულია საიქიო და სააქაო, სიცოცხლე და სიკვდილი, ცა და მიწა. ერთ-ერთ ნატირალში შვილმკვდარი დედა მწუხარებით აცხადებს:

– „სოხ ყა ხათიშ ლათთ მიშთ ცა ჳიე,
დე სივილ მიშთ ცა აუოლლალ!“
[30. №30054].

ჩემი ცოდვით მინა როგორ არ
იძვრის,
ან ცა როგორ არ იხსნება.

ქისტური ხმით ნატირლები ზოგჯერ ცხრამარცვლიანი სა-
ლექსო სტრიქონებისაგან შედგება და უმთავრესად ურითმოა.
თუმცა გვხვდება თორმეტმარცვლიანი ნატირალებიც. უფრო
ხშირად მარცვალთა რაოდენობა არეულია სტრიქონებში და
ტექსტს პოეტური რიტმი აწესრიგებს. ყველაფერი დამოკიდე-
ბულია მოტირალის ნიჭიერებაზე, მის შემოქმედებით უნარსა და
ტალანტზე. პოეტიკის წესების დაცვით არის შესრულებული
ტექსტი „დეეხ-ნეენახ ელხარ“ ანუ დედ-მამაზე ნატირალი:

– „ვაჟა ღინარგ ალარგ,
ვა ჳუანა ღინარგ ალარგ,
შუ ბეეხინაჩ ნა ჩუ,
შუ ღელბელღერ ნა ჩუ,
სო ჰუნძეღ ყო ეიხ“
[30. №30124].

შენი გაჩენილი მოვმკვდარიყავ,
შენთვის გაჩენილი მოვმკვდარიყავ,
თქვენს ნაცხოვრებ სახლში,
თქვენს, დაუძღურებულთა სახლში,
მე ახლავე დაგიტირებთ.

პანკისელი ქისტების სამგლოვიარო ფოლკლორში გვხვდება
მაჰმადიანური დატირების ტექსტებიც. ამგვარ ნატირალში რეფ-
რენის ფუნქციას ასრულებს ალაჰისადმი მიმართვა – „ლაილაჰ
ილალაჰ, ილალაჰო!“ ეს ტექსტები ისეთივე ღიღინით სრულდება,
როგორც თუმ-ფშავ-ხევსურული ნატირალები. რეფრენი „ლა-
ილაჰ ილალაჰ, ილალაჰო“ ვაინახურ ხალხურ ტექსტებში მაჰ-
მადიანური რწმენის გაძლიერების შემდეგ დამკვიდრდა და პან-
კისელი ქისტების ფოლკლორში მისი ასახვა ჩეჩნური ზეპირ-
სიტყვიერების გავლენით აიხსნება. მაგალითისთვის მოვიყვანთ
დის ნატირალს ძმაზე:

ლაილაჰ ილალაჰ, ლაილაჰა, ილალაჰო.

ლაილაჰ ილალაჰ, ლაილაჰა,
ილალაჰო.

სო ჳეერე ეელლა ჰუანა, სან ვოშ, ილალაჰო;

მე გავგიჟდი შენზე,
ჩემო ძმაო, ილალაჰო;

*დეელა დეეყალ ვილაჯ, სა ჯონცურ ვოშ,
ილალაჰო;*

ცუნ სინ ფარლათუა ლულაჯ, ილალაჰო;

სან ეელხარ ყოობულ დილაჯ ცუნ, ილალაჰო;

*დაალა დეეყალ ეუაჟლა გეჩ დუაჟლა ჯუანა,
ილალაჰო;*

ლაილაჰ, ილალაჰ, ლაილაჰა, ილალაჰო!

[30. №30125].

ლმერთო, აცხონე ჩემი
ძვირფასი ძმა, ილალაჰო;

მის სულს თავისუფლება
მიეცი, ილალაჰო;

ჩემი ტირილი ალალი
იყოს, ილალაჰო;

ლმერთმა გაცხონოს, ლმერთი
იყოს შენი შემწე, ილალაჰო.

ლაილაჰ, ილალაჰ, ლაილაჰა,
ილალაჰო!

ამ ტიპის ტექსტებში მიმართვამ „ილალაჰო“ შინაარსობრივი დატვირთვა და აზრობრივი ფუნქცია დაკარგა. მასში (ილალაჰო) – ო ბოლოსართი ქართული ენის ნოდებითი ბრუნვის გავლენით არის გაჩენილი და ზარისთვის აუცილებელი გრძლად წარმოსათქმელი ხმოვანიცაა. ქისტურ ხმით ნატირლებში „ილა-ლაჰო“ უმთავრესად რეფრენის ფუნქციას ასრულებს. ეს გარემოება იმაზეც მიუთითებს, რომ ქისტურ სამგლოვიარო ტექსტებში მაჰმადიანური გამოთქმები მოგვიანებით, ხელოვნურად არის ჩართული.

ქისტური ხმით ნატირლები თავისი სტრუქტურით, გენეზისითა და შესრულების სტილით თუმ-ფშავ-ხევსურული ანალოგიური ჟანრის ტექსტების მსგავსია.

მიცვალებული კაცის დაკრძალვას ქისტურად ჰქვია *დუაჟუ-ალარ*, ქალის გაპატიოსნებას *დუაჟუალარ*, ბავშვის – *დუადუ-ალარ*, ბევრის ერთად დამარხვას კი *დუაჰუახქარ*. დაკრძალვის აღსანიშნავად, როგორც ვხედავთ, ერთი და იგივე ტერმინი გამოიყენება, განსხვავებას ქმნის ვაინახური ენებისათვის დამახასიათებელი კლასისა და რიცხვის მაჩვენებლები.

ქართველების მსგავსად ქისტებიც მიცვალებულს შუადლით მარხავენ. დაკრძალვას ძირითადად გვარის უფროსი ხელმძღვანელობს. სანამ ცხედარს ოთახიდან ეზოში გამოასვენებენ, გარდაცვლილის ან მისი მეზობლის სახლში იმართება რელიგიურ-სამგლოვიარო რიტუალი *მოხბარ* და მიცვალებულს ლმერთს ავედრებენ. როგორც ცნობილია, ვაინახურ ენებზე ლმერთს

ჰქვია *დელა*. ალაჰმა ვერ შეცვალა ვაინახებში ღმერთის აღმნიშვნელი ტერმინი *დელა*. *მოხბარ* ღმერთის ანუ *დელას* სადიდებლად ქისტურ ენაზე წარმოთქმული საგალობელია. ამჟამად ამ ტიპის ტექსტებში ღმერთს „*ალაჰადაც*“ მოიხსენიებენ. *მოხბარს*, როგორც წესი, მამაკაცები ასრულებენ. ისინი რიტუალის დაწყებისთანავე აკეთებენ წრეს, ერთი იწყებს ღიღინით ღვთისადმი სადიდებელს, შემდეგ დანარჩენები აჰყვებიან და ისმის გაბმული გალობა. გალობასთან ერთად მიცვალებულის პატივსაცემად ისინი წრიულად უვლიან ფერხულს. როგორც ჩანს, ვაინახები უძველესი დროიდანვე ასრულებდნენ ამ რიტუალს და, რასაკვირველია, არაბულ-მაჰმადიანური სამყარო მას არ იცნობს. თუმცა აღსანიშნავია, რომ *მოხბარ* ქართულ ენაზე სიტყვა-სიტყვით ითარგმნება როგორც *ქარის თქმა*. ნოვათუშურად მოხბარ – სიმღერის თქმა, „*მოხ*“ – სიმღერა ანუ საგალობელი. იგი ღვთის სავედრებელ-სადიდებელ ტექსტს წარმოადგენს და სხვადასხვა საკრალური სიტყვებისაგან შედგება. ღვთის სიტყვა, ღვთისადმი სათქმელი ტექსტი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საყმოებში, მათ ჯვარ-ხატებში ღვთის რჩეულთა პირით წარმოითქმის. ვაინახების მეზობლად მცხოვრები ხევსურების კულტმსახურებაში გვხვდება პირისქარის სახელით ცნობილი ტექსტები, რომლებსაც ხვეისბერი, ხუცესი ღიღინით ასრულებს: „ა-ა-ა დიდება ღმერთსა, მადლი ღმერთსა, დიდება დღეს დღესინდელსა, რჯულ ქრისტიანთა, მზესა და მზის მყოლთ ანგელოზთა...“ [126. 25] და ა.შ. როგორც ვხედავთ, ხევსურული *პირისქარი* და ვაინახური *მოხბარ* რიტუალური თვალსაზრისით ერთი წარმოშობის ტექსტებია. ეს რიტუალი ვაინახებში მაჰმადიანური რელიგიის გავრცელებამდე უნდა დამკვიდრებულიყო. შესრულების თვალსაზრისით *მუახბარი* ჰგავს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ჯვარ-ხატებში აღვლენილ საფერხისო ტექსტ-სიმღერებსაც.

მოხბარის დასრულების შემდეგ, დაახლოებით დღის ორ საათზე, მიცვალებულს ოთახში ჯერ ტახტიდან ხალიჩადაფენილ სპეციალურ საკაცზე გადმოსვენებენ. საკაცე ანუ *ლაამი* კიბისებური მოყვანილობისაა და მისი სიგრძე არის ორ მეტრზე მეტი. საკაცეს აქვს ერთი მტკაველის სიმაღლე ფეხები, რითაც მას მიწაზე დგამენ.

ახალგაზრდა ნათესაებს სუდარაში გახვეული ცხედარი ოთახიდან საკაცით გარეთ გამოაქვთ და ეზოს შუაგულში ათავსებენ ისე, რომ მიცვალებულს თავი აქვს მზის ჩასვლის, ხოლო ფეხები მზის ამოსვლის მხარეს, ანუ პირით მზის ამოსვლის მიმართულებით. მაჰმადიანური წესის თანახმად, ქისტები მიცვალებულს კუბოს გარეშე, სუდარაში გახვეულს, მარხავენ.

ჭირისუფალი მამაკაცები ეზოში ქალებს დატირებას უკრძალავენ. სახლიდან მიცვალებულის გამოსვენებისთანავე სამძიმარზე მოსული საზოგადოება ეზოში სკამებიდან წამოიშლება და დუმილით გამოხატავს თანაგრძნობას. ეზოს შუაგულში, საკაცზე დასვენებული ცხედრის გარშემო, მონესე მამაკაცები წრეს აკეთებენ და მოლა იწყებს არაბულად ლოცვას, ლოცვას სამი თუ ოთხი მოლა მორიგეობით ასრულებს. ისინი გაუგებარ ტექსტებს მონოტონურად, სევდიანი ღიღინით წარმოთქვამენ. დანარჩენები მოღების ლოცვას ყურს უგდებენ და მის სიტყვებს ემონმებიან. ზოგიერთი ამბობს: – ამინ! თუმცა მოღების მიერ არაბულ ენაზე წარმოთქმული ტექსტის შინაარსი იქ თითქმის არავინ იცის. ერთ-ერთ მოლას ხელში კრიალოსანი – *სოლჯანიშ* – უჭირავს და ყოველი „ლაილაჰ ილალაჰის“ გაგონებაზე კრიალოსნის ერთ ქვას ჩამარცვლის. სულ კრიალოსნის ასი ქვა უნდა ჩამარცვლოს ანუ ასჯერ უნდა წარმოთქვან „ლაილაჰ ილალაჰ“, რაც ნიშნავს, არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა. დანარჩენი საზოგადოება კი ღვთისადმი თხოვნის ნიშნად ორივე ხელს იდაყვებით გამოიშვერს.

ბოლოს ქისტების სასულიერო წინამძღოლი – იმამი, ტრადიციის მიხედვით, დაილოცება ქისტურ ენაზე და მიცვალებულს სასუფევლისაკენ მიმავალ გზას დაულოცავს:

– ამ უკუღმართი ქვეყნიდან იმ ნათელ ქვეყანაში მიმავალს ღვთის მადლი დაგყვეს. თუ რამე დანაშაული გაქვს ჩადენილი ან სიტყვით, ან საქმით, ან ნებით, ან მრუდედ გადააბიჯე, გაპატიოს ალაჰმა; თუ მარხვა ვერ შეინახე ისე, როგორც საჭიროა, ღმერთს ვთხოვ, გაპატიოს, სამოთხეში მოგახვედროს; თუ საფლავი პატარა გაქვს, გააფართოვოს, თუ დაყრილი მინა მძიმეა, შეგიმსუბუქოს; განსაკითხად მოსული ანგელოზები დაგეხმარონ, ნათელყონ შენი იმქვეყნიური გზა; ამქვეყნად თუ ნამდურავი დაგრჩა ვინმე, შეგარიგოს, გაპატიოს; ღმერთმა იმქვეყნად სამოთხის მუდმივი მაცხოვრებელი გაგხადოს!

სხვები იძახიან: – ამინ!

ეზოში სამგლოვიარო რიტუალი მთავრდება იმამის მიერ წარმოთქმული არაბულ-მუსულმანური ლოცვით. შეიძლება იმამმა უარი განაცხადოს და მის მაგივრად მოლამ დაასრულოს.

ამის შემდეგ საკაცზე (*ლაამი*) დამაგრებულ ცხედარს ახალგაზრდები ეწევიან და სასაფლაოსკენ (*ქეშნაშ*) წაღებაში ერთმანეთს მორიგეობით ენაცვლებიან. მათ წინ პროცესიას მოლები უძღვებიან. ისინი ღმერთს სთხოვენ, რომ მიცვალებული სამოთხეში მიიღოს. ისმის ლოცვა და გალობა არაბულად, ლაილაჰას ძახილი, არცერთი სიტყვა – ქისტური. ამ რიტუალს ქისტები ეძახიან *ძიქარს*.

ლ. მარგოშვილის ცნობით, ძიქარის თქმა იციან მიცვალებულის ოჯახიდან ეზოში გამოტანის შემდეგ. ამ დროს წყდება ქალების ხმამაღალი ტირილი. ამჟამად ძიქარის თქმით მიცვალებულის გარშემო რამდენჯერმე შემოვლაც იციან, შემდეგ გაჩერდებიან, წინ გაშლილი ხელებით ჩუმად გაიმეორებენ ბოლო სიტყვებს და ამით დაამთავრებენ ამ რიტუალს. მიცვალებულის ეზოდან გატანის შემდეგ ძიქარის თქმით მივლენ სასაფლაოს კარებამდე [57. 137–138].

ქალებს, როგორც წესი, სასაფლაოზე წასვლა ეკრძალებათ.

სასაფლაოს კარებთან წყდება ლოცვა-ვედრება. ახალგაზრდებს მხრებზე უდგათ მიცვალებულის საკაცე და ელოდებიან, სანამ დაკრძალვაზე მოსული საზოგადოება მოგროვდება სასაფლაოზე. როდესაც ხალხის ნაწილი შევა სასაფლაოს ეზოში, საკაცეს მიწაზე დგამენ და ალაჰის მორწმუნე კაცები ხუთი წუთის განმავლობაში ასრულებენ შუადღის ლოცვას ანუ ნამაზს.

ამის შემდეგ მიცვალებულის ცხედარი მიაქვთ მისთვის გამზადებულ საფლავთან. საფლავს ჰქვია *ქაშ*, ხოლო სასაფლაოს *ქეშნაშ*. სანამ დამარხავენ, ამოთხრილ საფლავს ზემოდან აფარებენ ძვირფას ატლასს, რომ ავმა თვალმა და მზემ არ ჩაიჭვრიტოს, ან წვიმა არ ჩავიდეს და სხვა. ამასობაში მოლა კითხულობს არაბულ ენაზე ლოცვებს. ლოცვის დამთავრების შემდეგ სუდარაში გახვეულ მიცვალებულს საფლავში ჩაუშვებენ და მის ძირში მარჯვენა მხარეს გამოთხრილ, წინასწარ საგანგებოდ გამზადებულ *ლაჯთ-ში* დებენ. კაცს მარჯვენა გვერდზე, ხოლო

ქალს კი მარცხენა გვერდზე აწვენენ. ლაჯთი არის გამოთხრილი სივრცე მინაში, სადაც ცხედარს სამუდამოდ ათავსებენ. მას მუხის ფიცრებით ამოქოლავენ და აყრიან მინას.

თავდაპირველად მინას მუჭით ჭირისუფალი აყრის, რომელიც შეიძლება იყოს მიცვალებულის ვაჟი, მამა ან სხვა ახლობელი. ის ჯერ სამჯერ წარმოთქვამს ლოცვას „ბისმილაჰი ...“, ხელით აიღებს მინას და ყრის საფლავში. შემდეგ ნათესავები და ახლობლები ერთმანეთს ართმევენ ნიჩბებს და მონაცვლეობით აყრიან მინას. ბოლოს სამარეზე მინას აამაღლებენ. ამაღლებულ მინას ჰქვია *ბარძ*. *ბარძის* გასწორება არ შეიძლება. *ბარძის* თავში, სადაც მოგვიანებით საფლავის ქვა უნდა დაიდგას, არჭობენ პატარა გამოჭრილ ხეს, რომელსაც ჰქვია *ჩურთ*. *ბარძისა* და *ჩურთის* გაკეთების შემდეგ მოლები ისევ ლოცულობენ.

ჩურთის გვერდით დგამენ წყლით სავსე კოკას, რომელსაც სახელურზე თეთრი ან ჭრელი ზონარი აქვს შებმული. ეს კოკა საგანგებოდ განსვენებულის სახელზეა ნაყიდი და მიცვალებულის ეზოდან გამოსვენებისთანავე გამდინარე ნაკადულიდან წყალს იღებენ. კოკას ავსებენ წყლის დინების მიმართულებით, ზემოდან ქვევით. ასე კოკის ავსება მეტად ძნელია, მაგრამ ჭირისუფლების ახლობელი ბიჭი მაინც ახერხებს მიცვალებულის კოკის წყლით ავსებას.

საფლავზე ლოცვის დასრულების შემდეგ მოლა კოკას ხსნის ლენტს და კოკიდან წყალს მთელ საფლავზე ასხამს. ამის შემდეგ ისინი კვლავ განსვენებულის ეზოში ბრუნდებიან. ამასობაში, სანამ მამაკაცები სასაფლაოდან დაბრუნდებიან, ქელებს ქალები მიირთმევენ.

ქელები მიცვალებულის პატივსაცემად იმართება და იგი რიტუალურია. უკანასკნელ წლებში, რაც ქისტებში მაჰმადიანობა განმტკიცდა, ქელებს ისინი უწოდებენ *ბოორს*. ცოტა ხნის წინ კი ქელებს ერქვა *მართ*. მაშინ სტუმრებს ალკოჰოლიანი სასმელებით მასპინძლობდნენ და მიცვალებულის სუფრა ძალიან ჰგავდა ქართულ ქელებს. მართ ქისტურად ჰქვია საუზმესაც. ქელებიდან მომავალ ქისტს ასე მიმართავენ ახლობლები: – *მერთოდ ვეროდ ჯო?* – ქელებში იყავი შენ?

როდესაც სასაფლაოდან მამაკაცები გარდაცვლილის ეზოში ბრუნდებიან, იქ ქელების სუფრა უკვე გაშლილია. მოლა კიდევ

ერთხელ დაილოცება არაბულ ენაზე და ყველანი სხდებიან სუფრასთან. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქელეხისთვის ძირითადად სამი დიდი საკლავი იკვლება. მოხარშული ხორცის გარდა სუფრაზე მოაქვთ პური, ყველი, ჯონჯოლი და ლიმონათი; თუ ზაფხულია – კიტრი და პამიდორიც. ბიჭები ჯერ სინებით ჩამოატარებენ მოხარშულ ხორცს და ჩადგამენ ადგილ-ადგილ სუფრის შუაგულში, ხოლო შემდეგ სტუმრებისთვის ჯამებით მიაქვთ მოხარშული ხორცის ცხელი წვენი. წვენი შეზავებულია მწვანე ხაჭაპურით. წვენს, კოვზის გარეშე, პირდაპირ ჯამებიდან მიერთმევენ.

ქელეხის დამთავრების შემდეგ მოლები კვლავ დაილოცებიან როგორც არაბულად, ისე ქისტურად. ღმერთს სთხოვენ, რომ მიცვალებული ამყოფოს სასუფეველში, მარადიულ ნათელში, ქელეხის სახით ღვთისთვის გაღებულმა *სააყმა* მიცვალებულს მისცეს შვება და ცხოვნება.

თუ მიცვალებულის დაკრძალვას ქართველი, ოსი ან სხვა ქრისტიანი სტუმრები ესწრებიან, მაშინ მასპინძელი ქისტები მეზობლად, ახლობლის სახლში, მათთვის ცალკე შლიან ისეთივე სუფრას, როგორსაც ქართულ ქელეხში ამზადებენ. ამიტომაც ქისტები მას *ქართულ სუფრას* ეძახიან. ის გამოირჩევა მრავალფეროვანი საჭმელებით, ცივ სასმელებთან ერთად სტუმრებს ღვინითა და არყითაც უმასპინძლებიან. *„ქართულ სუფრას“* მიცვალებულის ახლობელი ქისტი მამაკაცი თამადაობს. ის შესანდობარსა და სადღეგრძელოებს ისეთივე თანმიმდევრობით წარმოთქვამს, როგორც ქართულ ტრადიციულ სუფრაზეა მიღებული და იქ მხოლოდ ქართულ ენაზე საუბრობენ.

მიცვალებულის დაკრძალვიდან სამი დღის შემდეგ ჭირისუფლები ისევ ამზადებენ სუფრას, იწვევენ მოლებს, მართავენ ლოცვებსა და *ძიერთებს*, ქისტურად მას *სოლჯანიშ ჯოვძუარ* ანუ კრიალოსნების ტრიალით ლოცვა ჰქვია.

ქრისტიანული ტრადიციის გავლენით 52 დღე-ღამის გავლის შემდეგ ქისტები მიცვალებულს უხდიან ორმოცს, რომელსაც *შოვზტყა დი-ბუხსა* ეწოდება. ასევე ქისტებმა იციან მიცვალებულის წლისთავი ანუ *შოვოოჩილა*.

ქართველი მთიელების მსგავსად მიცვალებულის წლისთავზე ქისტები გარდაცვლილის პატივსაცემად დოღს (*დუღალ*) მართავენ. მ. ალბუთაშვილის ცნობით, დოღში საშუალოდ 40-მდე

ცხვარი და 9–10 სული ძროხა იკვლებოდა, 15–16 ქვაბ არაყს და ლუდს ხდიდნენ, 30-მდე კოდ ხორბლის ფქვილის პურს აცხობდნენ [110].

ქისტები მიცვალებულის წლისთავზე პანკისში ზოგჯერ თუმ მამაკაცებს ინვედნენ, რომლებიც *დალაობის რიტუალს* ასრულებდნენ. ბოლო წლებში მაჰმადიანური რელიგიის განმტკიცებასთან ერთად როგორც დოლი, ისე დალაობა პანკისელ ქისტებში თანდათან დავინყებას მიეცა.

ვაჰაბიზმის მიმდევარი ქისტები, რომლებიც პანკისის ხეობაში 1999 წლიდან გამოჩნდნენ, ქელების გამართვის წინააღმდეგნი არიან. ისინი ხალხურ წეს-ჩვეულებებს უარყოფენ. ამბობენ, ქრისტიანულიაო. მათი აზრით, მიცვალებული თუ ამქვეყნად ცოდვებს ჩადიოდა, მას ქელები არ უშველის და სამუდამო სატანჯველი არ ასცდება. – რამდენიც გინდა, იმდენი ძროხა დაუკალი, თუ ამქვეყნად არ ვარგოდა, ღმერთი იქ რას მისცემსო! – ამბობენ ვაჰაბისტები.

ვაჰაბიზმის მიმდევრები ჭირისუფალს მიცვალებულის ხმით დატირებასაც უკრძალავენ: – ვისაც ტირილი უნდა, ჩუმად იტიროსო. დაკრძალვის შემდეგ ისინი კლავენ ერთ ძროხას და უმხორცს ხალხს ურიგებენ.

პანკისის ხეობის ყველა სოფლის სასაფლაო, *ქეშნაშ*, როგორც წესი, დაცულია ღობით. ქართველებისაგან განსხვავებით ცალკეულ საფლავებს (*ქაშ*) ისინი მარმარილოს, რკინის ან სხვა სახის ღობეს არ უკეთებენ. ყოველი საფლავის თავთან უბრალოდ აღმართულია მარმარილოს ქვა და მასზე ამოტვიფრული ქართული წარწერა გვაუწყებს მიცვალებულის ვინაობას, მისი დაბადებისა და გარდაცვალების წლებს. ქისტურ საფლავებზე განსაკუთრებით პოპულარულია ეპიტაფიები. ქართულ ენაზე შესრულებული ეს პოეტური ნიმუშები, რომლებიც ზოგჯერ რამდენიმე სტროფისგან შედგება, პირველ რიგში გადმოგვცემს მიცვალებულის სულიერ განცდებს, ზოგჯერ მისი სიკვდილის მიზეზსა და ანდერძს. საფლავის ქვებზე ქისტები ტრადიციულად გამოსახავდნენ მიცვალებულის სურათსაც. თუმცა უკანასკნელ წლებში პანკისის ხეობაში მაჰმადიანური რელიგიის განმტკიცებასთან ერთად, ყურანის მითითებების მიხედვით, აიკრძალა საფლავის ქვაზე ადამიანის სახის გამოხატვა. პანკისის ხეობაში მაჰმადიანებსა და ქრისტიანებს ცალ-ცალკე მარხავდნენ.

ლ. მარგოშვილის ცნობით, „სოფელ დუისის სასაფლაო შემოღობილი იყო. თუ სოფელში ვინმე ქრისტიანი გარდაიცვლებოდა, მას ლობის გარეთ მარხავდნენ“ [57. 134].

ამჟამად პანკისელ ქისტებში მიცვალებულს ძირითადად მაჰმადიანური წესებით მარხავენ, თუმცა როგორც თავდაპირველი სამშობლოდან გადმოტანილმა წეს-ადათებმა, ისე ქართველ ხალხთან მრავალწლიანი ურთიერთობის შედეგად შექმნილმა ტრადიციებმა მეტად გაამდიდრა და გაამრავალფეროვნა პანკისელი ქისტების სამგლოვიარო ტექსტები და რიტუალები. ქისტური ხმით ნატირლები, როგორც ზეპირი პოეტური ტექსტები, პანკისის ხეობაში მცხოვრები ქართველი ვაინახების მდიდარი სულიერი კულტურის მაჩვენებელია.

პანკისელ მთიელთა საზოგადოებებმა, მართალია, ფრაგმენტების სახით, მაგრამ მაინც დღემდე შეინარჩუნეს ტრადიციული ყოფა, ამიტომაც ზეპირსიტყვიერების ზოგიერთი ჟანრი პანკისის ხეობაში მცხოვრები ქართველი მთიელების, ოსებისა და ქისტების ფოლკლორში დღემდე მეტნაკლებად განაგრძობს არსებობას. მათი სიცოცხლისუნარიანობა, როგორც წესი, ტრადიციამ განამტკიცა.

ლიტერატურა

1. ალბუთაშვილი მ., პანკისის ხეობა (წიგნი გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთეს პროფესორებმა გოგი და ნიკო ჯავახიშვილებმა) თბ., 2005.
2. ასათიანი ნ., საადგილმამულო ურთიერთობისა და სათავადოების არსებობის საკითხისათვის XVI–XVII საუკუნის კახეთის სამეფოში, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 77. ისტორიულ მეცნიერებათა სერია, თბ., 1959.
3. ბაგრატიონი ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941.
4. ბაგრატიონი ვ., საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, ტფ., 1913.
5. ბაგრატიონი ი., კალმასობა, ტ. I. ტფ., 1936.
6. ბაგრატიონი ი., ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986.
7. ბაინდურაშვილი თ., პირადი ფონდი, ახმეტის სახ. არქივი, ფონდი №192. აღწ. №1, საარქივო 7. 1982.
8. ბაინდურაშვილი თ., პანკისის ბიბლიოთეკა 90 წლისაა (ხელნაწერი), პირადი ფონდი, ახმეტის სახ. არქივი, ფონდი 192. აღწერა I, საარქივო 20, 1982.
9. ბალიაური ნ., სწორფრობა ხევსურეთში, თბ., 1991.
10. ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივი საკულტო ძეგლები, II-2, თუშეთი, თბ., 1985.
11. ბარდაველიძე ვ., ქართული ხალხური ლექსი, თბ., 1979.
12. ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2002.
13. ბორჩაშვილი ე., ალდამოვი მ., როდის დასახლდნენ ქისტები პანკისის ხეობაში, გაზ. „ბახტრიონი“, №27, 1974.
14. ბორჩაშვილი ე., ალდამოვი მ., როდის დასახლდნენ ქისტები პანკისის ხეობაში, გაზ., „ბახტრიონი“, №31, 1974.
15. ბოჭორიძე გ., კახეთის აღწერა 1801–1802 წლისა, საქართველოს არქივი, III, 1927.
16. ბუქურაული ივ., ტბათანიდან ნოვათამდინ (მგზავრის შენიშვნები), ჟურნ. „მოამბე“, №8, 1897.

17. **გაგულაშვილი ი.**, ქართული მაგიური პოეზია, თბ., 1986.
18. **გამყრელიძე ბ.**, სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი მხარე პანკისის ხეობაში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, №2, თბ., 1977.
19. **გოგოჭური დ.**, ხევსურული საგმირო პოეზია და გმირები, თბ., 1977.
20. **გუგუშვილი ე.**, პანკისის ხეობა, ჟურნ. „მწყემსი“, №6, ტფ., 1886.
21. **გულდენშტედტი ი.**, მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I., გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო **გ. გელაშვილმა**, თბ., 1962.
22. **გურამიშვილი დ.**, დავითიანი, ქართული მწერლობა, ტ. VII. თბ., 1989.
23. **დავით იმამ ყული ხანი**, განწესება სარუსთველო დროშისა, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2., საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X–XIXსს), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. **ი. დოლიძემ**, თბ., 1965.
24. **დავით იმამ ყული ხანი**, ღვთაების გუჯარი 1722 წ., ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2., საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X–XIXსს), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. **ი. დოლიძემ**, თბ., 1965.
25. **დანელია ი.**, რა ემუქრება მძევლად დატოვებულ ბერს? გაზ., „ალია“, №162 (1198), 5 დეკემბერი, 2001.
26. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, **ნ. ბერძენიშვილის** რედაქციით, თბ., 1940.
27. **ელანიძე ვ.**, თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988.
28. **თავდგირიძე ხ.**, აჭარული სამონადირეო მითოსი, ბთ., 2004.
29. **თოფჩიშვილი რ.**, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII–XX სს. თბ., 1984.
30. თსუფა (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის არქივი).
31. **ითონიშვილი ვ.**, ცენტრალური კავკასიის მთიელების საოჯახო ყოფა, თბ., 1969.
32. **იუნგი კარლ გუსტავ**, ანალიზური ფსიქოლოგიის საფუძვლები, სიზმრები, თბ., 1995.

33. **კეცხოველი ნ.**, საქართველოს მცენარეული საფარი, თბ., 1959.

34. **კიკნაძე გ.**, მალრანის განძი, სერია: მატერიალური კულტურის ძეგლები, ძეგლის მეგობარი, კრებული XXXIII, თბ., 1982.

35. **კიკნაძე ზ.**, ფარნავაზის სიზმარი, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, №1, თბ., 1984.

36. **კიკნაძე ზ.**, ქართული მითოლოგია, I, ჯვარი და საყმო, ქთ., 1996.

37. **კიკნაძე ზ.**, ქართულ მითოლოგიურ გადმოცემათა სისტემა, თბ., 1985.

38. **კიკნაძე ზ.**, ქართული ფოლკლორი, თბ., 2006.

39. **კიკნაძე ზ.**, ქართული ხალხური ეპოსი, თბ., 2001.

40. **კობი კ., სპენსერი ო.**, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლონდა მამაცაშვილმა, თბ., 1981.

41. **კურდღელაშვილი ნ.**, წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, „ივერია“, №6, 10 იანვარი, 1896.

42. **ლომიშვილი თ.**, არაბები და ვაჰაბიტები პანკისს იპყრობენ, გაზ. „ალია.“ №124 (1160), 2 ოქტომბერი, 2001.

43. **ლომიშვილი თ.**, გატაცებული ბერების უცნობი ისტორია, გაზ. „ალია.“ 20. XI. 2001.

44. **ლომიშვილი თ.**, ესპანელების საქმეზე მოსაკლავთა ექვსკაციანი სია არსებობს, გაზ. „ალია.“ №165 (1201), 11 დეკემბერი, 2001.

45. **ლომიშვილი თ., ლებანიძე მ.**, რუსეთმა პანკისში დესანტი გადმოსხა? გაზ. „ალია.“ №158 (1194), 28 ნოემბერი, 2001.

46. **ლორთქიფანიძე მ.**, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.

47. **მაისურაძე ზ.**, სამაროვანი სოფელ ყვარელწყალში, სერია: მატერიალური კულტურის ძეგლები, ძეგლის მეგობარი, კრებული XLI, თბ., 1976.

48. **მამისაშვილი მ.**, შოუ ორმოდან უელსამდე, გაზ. „კვირის პალიტრა“, 11-17 ნოემბერი, 2002.

49. **მამისიმედიშვილი ხ.**, გადმოცემები ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის პანკისელ „შეფიცულთა“ შესახებ, კრებული „ქართული ფოლკლორი“, №3 (19), თბ., 2006.

50. **მამისიმედიშვილი ხ.**, ეთნოკულტურული პროცესები XVIII საუკუნის პანკისში, „ამირანი“, კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, ტომი XIV–XV, მონრეალი–თბილისი, 2006.

51. **მამისიმედიშვილი ხ.**, ვაინახები და ქართველი მთიელები, თბ., 1997.

52. **მამისიმედიშვილი ხ.**, ორი წიგნი პანკისის შესახებ, სამეცნიერო შრომათა კრებული, ტომი VII, სიღნაღი, 2006.

53. **მამისიმედიშვილი ხ.**, პანკისელი მონადირე და თორღვას ციხის განძი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XXV, თბ., 2005.

54. **მამისიმედიშვილი ხ.**, ქისტური შელოცვები და მაგიური ტექსტები, ლიტერატურული ძიებანი, ტ. XXVI, თბ., 2005.

55. **მარგოშვილი ლ.**, პანკისელი ქისტების წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა, თბ., 1985.

56. **მარგოშვილი ლ.**, პანკისის ხეობა, თბ., 2002.

57. **მარგოშვილი ლ.**, ჩაცმულობა რომელიც მოდას არ დაგიდევთ, თბ., 1992.

58. **მაყაშვილი ელ.**, ჩემი თავგადასავალი, მონპელიე (ნაშრომი მომანოდა ზ. კიკნაძემ).

59. **მახაური ტ.**, ქართული ხალხური საგმირო ბალადა (სინამდვილე და პოეზია), თბ., 2003.

60. **მელიქიშვილი გ.**, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.

61. **მუნში ი.**, ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურაძემ, თბ., 1969.

62. **მუსხელიშვილი დ.**, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. I, თბ., 1977.

63. **მუსხელიშვილი დ.**, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. II, თბ., 1980.

64. **მუსხელიშვილი დ.**, შინაკლასობრივი ბრძოლის ერთი მომენტის ისტორიულ-გეოგრაფიული საფუძველი, კრებული „ძეგლის მეგობარი“, №21, 1970.

65. **მჭედლიშვილი მ.**, მართლმადიდებლური ქრისტიანული სარწმუნოების რღვევა ახმეტის რაიონში, გაზ. „ბახტრიონი.“ №1 (5), თებერვალი, 2002.

66. ნიჟარაძე შ., ზემო აჭარულის თავისებურებანი, ბთ., 1957.
67. ოთინაშვილი ნ., ლიახვის ხეობის ონომასტიკა, თბ., 2002.
68. ორბელიანი სულხან-საბა, ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1991.
69. ოჩიაური აღ., ფშავ-ხევსურული პოეზია, თბ., 1970.
70. ოჩიაური აღ., ქართული ხალხური დღეობები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ფშავი), თბ., 1991.
71. პაპუაშვილი თ., რანთა და კახთა სამეფო (VIII–XI სს), თბ., 1982.
72. საგინაშვილი ლ., ჰაასეის ტკივილიანი მოგონებანი წარსულზე, გაზ. „ნუთისოფელი“, №9, 1991.
73. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979.
74. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 4, ანაწერი 2, საქმე 277.
75. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 12, ანაწერი 1, საქმე 487.
76. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 25, ანაწერი 1, საქმე 687.
77. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 26, ანაწერი 6, საქმე 421.
78. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 26, ანაწერი 6, საქმე 648.
79. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 26, ანაწერი 6, საქმე 511.
80. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 26, ანაწერი 6, საქმე 555.
81. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 26, ანაწერი 6, საქმე 796.
82. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 26, ანაწერი 6, საქმე 1194.
83. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 1078.
84. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 2042.
85. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 202.

86. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე 229.

87. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 255, ანაწერი 1, საქმე 13.

88. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა) ფონდი 284, ანაწერი 1, საქმე 886.

89. **სულხანიშვილი ალ.**, მოგონებები შეფიცულთა რაზმზე, სან-ფრანცისკო, 1981.

90. **ფიცხელაური კ.**, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები ძვ. წ. XV–VII სს (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), თბ., 1973.

91. **ფარეულიძე რ.**, პანკისის ხეობის ქისტური ტოპონიმია, ტოპონიმია, ტ. II, თბ., 1987.

92. ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, **ს. ყაუხჩიშვილის** რედაქციით, თბ., 1955.

93. ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით **ს. ყაუხჩიშვილის** მიერ, თბ., 1959.

94. ქართლის ცხოვრება, ტ. 4, **ს. ყაუხჩიშვილის** რედაქციით, თბ., 1973.

95. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7, თბ., 1984.

96. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, სასამართლო განჩინებანი (XVI–XVIII სს), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. **ი. დოლიძემ**, თბ., 1972.

97. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, სასამართლო განჩინებანი (XVIII სს), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. **ი. დოლიძემ**, თბ., 1974.

98. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, სასამართლო განჩინებანი (XVIII–XIX სს), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. **ი. დოლიძემ**, თბ., 1977.

99. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, სასამართლო არზაკემები და კერძო სამართლებრივი აქტები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა და შენიშვნები დაურთო პროფ. **ი. დოლიძემ**, თბ., 1985.

100. ქართული ხალხური პოეზია, შემდგენლები **ზ. კიკნაძე და ტ. მახაური.**, თბ., 1992.

101. ქართული ხალხური პოეზია, ტ.1, **მიხეილ ჩიქოვანის** რედაქციით, თბ., 1972.

102. ქართული ხალხური შელოცვები, კრებული შეადგინა და შენიშვნები დაურთო **თინა შიოშვილმა**, ბთ., 1994.

103. **ქარჩავა თ.**, ესპანელი ბიზნესმენები, გაზ., "რეზონანსი", №23 (4115), 29 იანვარი, 2004.

104. **ქირია ზ.**, საქართველოში მცხოვრები ოსების სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა 1921-1940 წწ. (შიდა ქართლის მაგალითზე), ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თბ., 2002.

105. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, №116, 1 ივნისი, 1901.

106. **ქისტი ჩობანი**, პანკისის ხეობიდან, გაზ. „ივერია“, №133, 26 ივნისი, 1902.

107. **ქისტი ჩობანი**, ოსების ჩამოსახლების შესახებ, გაზ. „ივერია“ №144, 10 ივლისი, 1902.

108. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, №180, 24 აგვისტო, 1902.

109. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, №243, 13 ნოემბერი, 1902.

110. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, №255, 28 ნოემბერი, 1902.

111. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, №26, 1 თებერვალი, 1903.

112. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, №33, 9 თებერვალი, 1903.

113. **ქისტი ჩობანი**, გაზ. „ივერია“, პანკისის ხეობა, ჟურნ. "მოგზაური", №1-2, ტფ. 1904.

113^ა **ქისტი ჩობანი**, შემთხვევა ბუნუნხევზე, გაზ. „ივერია“, №235, 14 სექტემბერი, 1904.

114. **ლანიშაშვილი მ.**, ვაჟა-ფშაველა და ყვარელწყლელები, ჟურნ. „ბალავარი“, თბ., 1989. №1-6.

115. **შანიძე აკ.**, ქართული ხალხური პოეზია, 1, ხევისურული, ტფ., 1931.

116. **შაქრო**, პანკისის ხეობა, გაზ. „ივერია“, №21. 29 იანვარი. 1887.

117. **შველიძე ზ.**, ქისტები პანკისის ხეობაში, გაზ. „ალაზნის განთიადი“, №49, 24 ივლისი, 1962.

118. **ჩიქოვანი მ.**, მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1947.

119. **ჩხენკელი ს.**, ქისტების დასახლებისათვის პანკისის ხეობაში, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი III, ტფ., 1937.

120. **ჭელიძე გ.**, ქართული ხალხური დრამა, თბ., 1987.
121. **ხანგოშვილი ხ.**, ქისტები, თბ., 2005.
122. ხელნაწერთა ინსტიტუტის (კ. კეკელიძის სახ.) არქივი.
123. **ჯაფარიძე ო.**, ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი ნელთალრიცხვით მესამე ათასწლეულში, თბ., 1998.
124. **ჯავახიშვილი ივ.**, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, წიგნი 1. დემოგრაფიული ძეგლები, აღმოსავლეთ საქართველოს მე-18 საუკუნის ხალხის აღწერის დავთრები, თბ., 1967.
125. **ჯავახიშვილი ივ.**, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III. თბ., 1966.
126. ჯვარ-ხატთა სადიდებლები, ტექსტები შეკრიბეს, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს **ზ. კიკნაძემ, ხ. მამისიმედიშვილმა და ტ. მახაურმა.** თბ., 1998.
127. **Алироев Иб.**, История и культура чеченцев и ингушей, Гр. 1994.
128. **Анчабадзе Г.**, Вайнахи (Чеченцы и ингуши), Тб., 2001.
129. Грузинское предание и сказки, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск X. Тф., 1890.
130. **Зиссерманн А.**, Двадцать пять лет на Кавказе, ч. I, С-пб. 1879.
131. **Маргошвили Л.**, Культурно-этнические взаимоотношения между грузией и чечено-ингушетией, Тб., 1990.
132. **Мачабели М.**, Экономический быт государственных крестьян Тионетского уезда, Тифлисской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского Края, т. 5. Тф., 1887.
133. **Мухелишвили Д.**, Вопросы исторической географии ущелья Панкиси, Труды кахетской археологической экспедиции (1965-1966 гг), Тб., 1969.
134. Очерки истории юго-осетий, т. 1. Цхинвали, 1969.
135. **Пицхелаури К. П., Дедабришвили Ш. Ш.**, Работы кахетской археологической экспедиции в зоне строительства верхне-алазанской оросительной системы (1965-1966 гг), Труды кахетской археологической экспедиции (1965-1966 гг), 1. Тб., 1969.

136. **Радде Г.**, Хевсурия и Хевсуры, Тф., 1881.
137. **Тушинец И. Цискаров.**, Картина тушетии, "Кавказ", №50, 1846.
138. **Хожаев Д.**, Живая память, о жертвах Сталинских репрессии, Грозный, 1991.
139. **Хожаев Д.**, Чеченцы в русско-кавказской войне, Грозный, 1998.
140. **Шавхелишвили А.**, Грузино-Чечено-Ингушское взаимоотношения, Тб., 1992.

Pankisi

Past and Modernity

S u m m a r y

Owing to its beneficial geographical location, and in political and economic respect, for many centuries the Pankisi Gorge has had particular significance for Georgia.

The Pankisi Gorge attracts attention with its incomparable beauty, mysterious past, the abundance of monuments of medieval material culture, archaic traditions and customs, as well as the rich folklore of traditional societies.

The Pankisi Gorge is situated in Eastern Georgia, namely, in the upper stream of the river Alazani, in Kaheti. It is bordered by the southern branches of the Main Caucasus Ridge. There is a plain of gorgeous beauty lying between the mountains with the villages of Pankisi built on it.

In the lowland of the Pankisi Gorge, on the plain, there have always been favourable conditions for farming, wine growing, gardening and fruit growing. And the mountainous strip, with fine nutrient grass growing on its pastures, stimulated the development of cattle and sheep breeding in the region. The geographical location of the Pankisi Gorge is extremely beneficial for the economic activity of its inhabitants. Besides, the Gorge was a relatively 'concealed' corner for external enemies. These and some other factors have resulted in the settlement of Pankisi since the ancient times.

The Pankisi Gorge is located in the foothills of the Caucasus and, therefore, there are several paths leading to Khevsureti and Tusheti through the Main Caucasus Ridge, continuing to the territories of Chechnya and Dagestan. The paths leading from the Pankisi Gorge to the Northern Caucasus have played a significant historical role in the country's political and economic life for many centuries.

The ancient past, the time when people started to inhabit the Pankisi Gorge, can be perceived through archaeological data only. There are an astonishingly large number of material monuments found in Pankisi, proving the existence of the continuous historical life chain in the Gorge during three millennia from the Bronze Age to the Late Feudal epoch.

The material monuments of the Late Bronze and Early Iron Ages found as a result of the archaeological excavations carried out in Pankisi show the similarity to the ancient culture of the tribes living on the territory of Eastern Georgia during the same period.

By I century A.D., the Pankisi Gorge was already densely populated. According to the historical documents, in the gorges of Aragvi, Iori, Ilto and Pankisi Christianity started spreading in the first half of IV century. As it can be seen, the Royal court of Georgia took particular interest in strengthening Christianity in the remote areas of the country. In that period, a certain state concept should have been formed for the development of Georgians into a Christian nation. The acts of St. Nino (IV c. A.D.) and St. Anton of Martkopi (VI c. A.D.) served this purpose. Their missionary acts obviously touched the Northern part of the present Kaheti and namely, the Pankisi Gorge.

Over 60 historical monuments of the Feudal Age have been recorded by historians in the Pankisi Gorge. These include settlements, churches, monasteries, castles, fortresses as well as wine cellars with wine presses, etc.

The most important monument of the Feudal Age in the Pankisi Gorge is the Torghva Stronghold, erected at 1200 metres above sea level on the mountain covered with dense forest. The Stronghold seems to have been built in V-X c.c. and it served its original function until the Middle Ages.

In the Middle Ages, the Torghva Stronghold was the residence of the feudal lords of Pankisi. It was built on the site of strategic importance, at the top of the village of Khalatsani, east of the Pankisi Gorge.

The Stronghold served the function of controlling the roads leading from the Alazani Gorge to the Northern Caucasus and strengthening their defence.

The name of the Stronghold comes from Torghva, a famous chief lord of Pankisi of XIII century, an outstanding figure of the period of

Mongol reign in Georgia. Torghva was dedicated a series of poems in Georgian sagas. In the chronicles of 'Kartlis Tskhovreba' ('Kartli's Life') and Georgian folk ballads, Torghva draws our attention with his impetuous but mysterious adventure. First, he took part in Kokhtagora plot against the Mongols; then, he receded the government and declared disobedience to the Pankisi principality. Some data suggest that by the order of the Mongol queen Jikta Khatun and a regal official Jikur, he was thrown from the cliff and murdered.

The interest towards the mysterious life of the principality of Pankisi is even more intensified by the fact that every participant or organiser of Torghva's murder was subject to awful visitation.

In the Middle Ages, the Pankisi Gorge was the treasury site for Cakhetian kings.

According to the XVII century Persian historian Iskander Munshi, one of the aims of Shah Abas' campaigns was to captivate the king of Kakheti Teimuraz I, who was then sheltered at the Torghva Stronghold, and to seize the royal treasure hidden there. Evidently, the Georgians were unable to rescue the treasure, which fell into the invaders' hands. Iskandar Munshi also informs us that Shah Abas 'among other gifts and presents for the Sultan of Turkey, sent a crown adorned with precious stones out of the booty, which the Persians had taken from the Torghva Fortress.'

It should be mentioned that Kahetian kings had a terrible jail arranged in the Torghva Fortress where usually the criminals being particularly dangerous to the country were confined. At the end of XVI century, for six months, a Kahetian prince Giorgi was tortured in the jail of the Torghva Fortress. Before that, his father Alexander II (1578-1605) defeated his half-brothers Elimirzon and Khosro-Mirza in the battle at the Torghva Fortress and executed them together with their sons.

The Pankisi Fortress was the place of a number of mysterious murders, bloody struggles and feudal intrigues of the Medieval period. This was the reason for the creation of numerous mythological stories about the Torghva Fortress. Among the sayings about the Torgva Fortress, there is a story of the treasure and its guarding demon known in the world epic literature. Besides, it has significant similarities to the mythic adventure of Parnavaz, the first King of Georgians.

The Pankisi Gorge, which was densely populated until XVII century, was subject to a destructive blow by Shah Abbas' invasions. As the Shah ordered, most of the population were killed and some were exiled to one of the provinces of Iran, Pereidan.

Kakheti met XVIII century absolutely destroyed, with devastated sites of ancient villages and harshly reduced population.

The document of the population census of the first half of XVIII century gives a very interesting picture of the social-political, economic, demographic and national-religious situation in the Pankisi Gorge. The document is also interesting in that after the census, as a result of frequent attacks of Dagestani feudals, the Pankisi Gorge was fully depopulated. Most of the settlers were killed, and the rest moved to other places.

The document mentions seven villages of the Pankisi Gorge: Napankisevi, Pankisi, Dumasturi, Khalatsani, Tsinubani, Kutsakhta and Koreti. All the seven villages were populated with the Georgians. According to the census materials, in the 1720s there were only about 100 families living in all the seven villages of the Pankisi Gorge.

As it can be supposed, in the Middle Ages Dumasturi was quite a strong village. There are ruins of a feudal lord's fortress at the outskirts of the village which was called 'Archangel' by the people of Ossetian nationality who lived there at the beginning of XX century. Fragments of the fortress fence which survived to our days, occupy half a hectare of the area. There are the remains of a round palaty and a watchtower inside the fence whose north-western side is still intact. There is a wine cellar with the wine press and wine pitchers nearby. As for the residential building, it is fully destroyed, perhaps due to the enemy's invasion.

There is a little chapel in the southern entrance of the fence, which should probably have been a feudal court church.

The fortress had splendid greenery around it as evidenced by the old willows as the remains adorning the area until the present days. Various species of old trees are also rising high in the sky.

The feudal lord's residence is located on a very beneficial site. It was protected by mountains from the east, by the river Alazani from the west, and by forests and mountains from the north. There is a splendid spring flowing out at the bottom of the fortress. It was once

used for mills and is now supplying Akhmeta with drinking water. A marvellous fruit garden was growing beyond the spring, occupying the area of 10 to 12 hectares. It was presumably the property of a feudal lord.

Peasants evidently lived a bit far from the feudal lord's fortress. Some of them lived on the plain, on the Alazani side where there are the old ruins which survived till the present day. There is even a 100-litre-capacity wine pitcher buried at one of the pear-trees. A certain number of peasants, being the feudal lord's bondslaves, should have dwelt there too.

Enemies' invasions devastated not only the residence of the feudal lord, but the whole village as well. The ruins of historical monuments of the Feudal Age are scattered all over the gorge.

The first quarter of XVIII century witnessed individual cases of settlement of highlanders. It should be noted that these particular facts of highlanders' settlement in the Pankisi Gorge were only separate, temporary cases of leaking migration which acquired its mass and general character only in the second half of XIX century.

The document of Pankisi population census performed in the first quarter of XVIII century evidences that by then the population had already started migrating from the Pankisi Gorge and, due to unknown reasons, four families had been fully destroyed.

The Pankisi Gorge population 'census' includes tens of names and surnames. The most widely spread names in the area were Beri and Giorgi. The materials evidence that in the first quarter of XVIII century there were over one hundred families dwelling there and all of them were Orthodox Christian Georgians. Among the clergymen living in the Gorge were Giorgi the Presbyter from Khalatsani and Giorgi the 'Priest' from Koreti.

In the Pankisi Gorge there were favorable natural conditions for agricultural development, but the local population was permanently disturbed by the enemy. Despite this fact, the Pankisians had marvellous fruit gardens; they sowed barley and wheat and were engaged in vine and vegetable growing. Cattle-breeding was also developed. According to Vakhushti, 'Pankisi is rich in vineyards, low fruit-trees and gorgeous mountain sites. Rivers are rich in trout and forests are full of animals, the fields give abundant crops except rice

and cotton-plant. The region is rich in domestic animals, especially pigs.'

The Pankisi Gorge should have been subject to a destructive blow at the end of the 1720s and at the beginning of the 1730s when the Osmons, Persians and Lezgians raged in Kartl-Kaheti. There were chaos and raids all over the country.

Close location to the Main Caucasus Ridge turned out to be destructive for the Pankisi Gorge in the given instance. By the end of the 1720s, Pankisi became the object of permanent attacks by mountain tribes.

Thus, due to frequent attacks by Daghestani feudal lords, starting from the 1730s, the Pankisi Gorge was depopulated. Part of the population died and a certain part of it migrated southwards, to Bakhtrioni and lower areas.

From the second half of the 18th century, the owners of the villages in the south of Pankisi - Matani, Marilisi and Akhmeta started to appropriate the estates of the devastated Pankisi Gorge. Due to this, the families of Kodlashvili and Kobiashvili, the grantees who resettled from the Pankisi Gorge, had endless dispute with the Cholokashvilis regarding their estates. Their dispute aggravated so much that even the king got engaged in it.

Interesting data about the disputable issues between the Cholokashvilis and the grantees of the Pankisi Gorge are given in the minutes of the court of King Erekle II. The documents evidence that the limit between the estates of the residents of Marilisi and Pankisi ran along the watershed ridge between Kurtanadzeuli and Pankisi. Evidently, Pankisi was almost depopulated by that time. The fact that families resettled from Pankisi to the village of Bakhtrioni, south of the Pankisi Gorge is also proved; however, there was only one old man who witnessed the life in Pankisi. The court wording evidences that the tradition of the rigorous farming life in the Pankisi Gorge was disappearing. The Kobiashvilis even had difficulty fixing the precise borders of their estates.

In 1801, Russian rule was introduced to Georgia. Despite this, the attacks by Dagestani pirates from the Northern Caucasus on Kakheti became even more active.

In 1846, prince Jambakur Orbeliani, aiming at stopping the reign of the Lezgians, wished to settle 100 of his own peasants living in different villages of Kakheti in Pankisi, and even applied to the appropriate authorities in writing. He hoped that settling the peasants in depopulated Pankisi would bring peace and would be particularly beneficial to the whole Kaheti region. However, Jambakur Orbeliani was refused by the authorities.

The Tushs, who owned the Pankisi Gorge, decided to carry out negotiations with the Kists about their settlement in Georgia, and namely in the Pankisi Gorge. The Tushs hoped to reach reconciliation with the Kists who were economically depressed, tired of wars and discontent with Shamil's despotic-repressive policy. They also hoped to restrain the Kists' predatory attacks and establish peace in the region.

Besides, this plan was in the strategic interests of the Russian government.

The Kists, who according to official data appeared in the devastated Pankisi Gorge in 1848 and who were the first to start revitalizing farming in the lifeless Gorge, have never been strangers to the Georgians.

The Vainakh tribes - Chechens and Ingushs lived side by side with the Georgian highlanders - Khevsurians and Tushs - in the Caucasus highlands since the ancient times. It should be mentioned that Georgian highlanders even today call their Chechen and Ingush neighbors Kists. The ethnonyms 'Chechen' and 'Ingush' were spread in the Caucasus from the times of the aggressive wars maintained by Russia in this region. The self-name of Chechens is 'Nokhchuo' and that of Ingushs - 'Galga'.

Political and cultural relations between the Georgians and the Vainahs became particularly intense in IX-XII centuries when, under the influence of Georgia, Christianity was spread there. The monuments of material culture with the images of a cross and the inscriptions in Georgian Asomtavruli telling us stories about Georgian clergymen and kings have survived until now in the highlands of Ingushetia and Chechnya. Owing to cultural relations, the Georgian language and Georgian alphabet were spread in Chechnya and Ingushetia. The terms connected with the Christian religion spread among the

Vainakhs were either introduced from the Georgian language, or are Georgian.

Since the end of XVI century, Islam started to gradually spread among the Vainakhs and became ultimately dominant by the mid XIX century. However, in the highlands of Chechnya, namely within the Maisti, Mitkho and Khildiharo societies, the communities from which the Vainakhs migrated to the Pankisi Gorge, the population seemingly recognized Islam, but still followed Christian customs. For instance, the Chechens from the villages bordering with the Khevsurians' territory kept going to Anatori Jvari (Anatori Chapel) as before. They lit candles in the chapel, sacrificed sheep and bulls, and took ritual kadas (Georgian pastry) with them. The Khevsurian bondslaves of Anatori Jvari even today recall that 'Anatori Jvari prefers the kadas brought by the Kists to our cattle for slaughter.' The Kists had their own priests who uttered cult prayers in Jvari.

Social life in mountainous Chechnya was organized in the manner similar to that of 'bondslave districts' and communities of Pshav-Khevsureti. In mountainous Chechnya, people with the same family names lived in compact districts in the villages. Later, the settlements of this type were created by the Kists who settled in Pankisi. In mountainous Chechnya, every society was completely independent from one another. A. Ziserman, who in 1848 visited aul Puaghi, was told by Jokola of Maisti about their struggle to defend their independence from Shamil's Imamate a little while before. They drove away the Murid troops sent out by Shamil, who besieged their village and wanted Mohammedanism to strengthen in Maisti.

The Kists had several reasons for migrating to Pankisi.

The scanty natural farming of the highlands with its meager soil could feed only a small part of the community, and the excess population always used to migrate to the plains. The Russia-Caucasus war, which put the inhabitants of Maisti and highlander Chechens in even graver and more alarming condition, hastened the process and made it inevitable for them to migrate from their ancestors' sites to Kaheti.

The tribes of highlanders attacked each other due to their economic hardships. Therefore, the peaceful habitation of the Pankisi Gorge should have been attractive for the Vainakhs.

In L. Margoshvili's opinion, one of the reasons for the Kists' migration to the Pankisi Gorge was the strict measures taken by Shamil in order to spread Islam in the Chechen highlands. The migration of a number of families from the society of Vainakhs also took place because of the rule of vendetta. Aiming at avoiding the revenge, the murderer's family and clan was forced to seek a safe refuge. They often went to Tush-Pshav-Khevsurian communities and after performing certain rituals became the members of their societies. In such cases, their assimilation into the local community was inevitable. There were numerous proven cases of migration due to blood feud tradition in Eastern Georgia.

The first compact settlement of the Kists in Kaheti originated in the 1810s in the village of Khorbalo, near the Pankisi Gorge. Later, when the Kist diaspora was created in Pankisi, a certain part of the residents of Khorbalo migrated there to their fellowmen, while the others adopted the Georgian nationality and settled in various places.

Official data mention the first Kist settlement on the modern territory of Duisi in 1848. The materials of the cameral census of 1843 do not mention the villages of Pankisi, as nobody lived there.

In 1854, the Kists having migrated from Maisti under the leadership of Jokola of Maisti established another Kist village called Jokolo.

Besides the official information, some interesting data about the settlement of the Kists in Pankisi are preserved in their verbal stories. The Kists are great narrators. They tell old stories, particularly those about their ancestors, with great excitement. The Kists' verbal story about the history of their clan is a mythological saga with some of its episodes seeming unbelievable. However, for a narrator being brought up in a traditional society it is a real story. The story is real as it describes the action which took place at a real geographical location with real place-names, and the names of their ancestors. For them 'Daymohk' or 'Fathers' Land,' denoting both their ancestors and the original homeland of their ancestors, is a sacral category.

The sayings describing the migration from the highlands of Chechnya to Georgia occupy a significant place among the sagas of Pankisian Kists. It should be noted that each family (clan) there still keeps the memory of its ancestor's migration to Pankisi. These sayings, which are in fact complete texts, are the examples of verbal spiritual culture

of the traditional patrimonial society. Their topics are mainly construed around everyday events and heroic deeds. The sayings about the migration of the Vainakhs reflect the insight, customs, social status and religion of the Kist people. The principal hero of these sayings is a real person, though in folklore he is a mythical person with the functions of a mythological character. Generally, the oral texts describing the Kists' migration are of a mythological content. They show the signs characteristic of this genre: contracted historic period and mixed order and chronology of real events.

The principal hero of the sayings about the migration necessarily leaves his ancestors' house. The most common motif to leave the ancestors' estate was the custom of blood feud. The hero avoids his sworn enemies, and his abilities and human properties are manifested in the pursuit along the inaccessible paths of the Caucasus Mountains. On his way, he is tested and his spirituality is growing as that of a person, as if born for the second time. According to some sayings, the refugee from mountainous Chechnya settles in Tusheti or Khorbalo first, adapting to the new surroundings. He becomes a member of Jvari, a religious community; he adopts so much familiar, though forgotten confession of Christianity and worships the chapel. He, as a knight looking for happiness, cognizes the truth and at last finds the Promised Land, an eternal peaceful abode of his clan in the Pankisi Gorge. Here he lays the foundation to a new societal unity, a new clan, which is called by the name of the hero as that of a mythical ancestor.

A way is the topic of almost every saying about the Kists' migration to the Pankisi Gorge. This is the way of escaping from the original homeland to the Promised Land, the one leading from the past into the future. Each of them glorifies a mythical migrant ancestor. The sayings condemn murder and violence. They appeal for humanism, love to the human being and the desire for peaceful life.

Oral stories clearly show the memory of the original abode left by its inhabitants due to various reasons aiming at finding a happy future.

According to the sayings, before migrating to the Pankisi Gorge the Kists had lived in various places of mountainous Checheno-Ingushetia including Maisti, Dishni, Mitkho, Khildiharo, Dai, Terelo, Ehki, Khacharo, Ghildo and others.

From the 60s of XIX century, the Pshavs from the villages of Ukana Pshavi and the Iori Gorge settled in the Pankisi Gorge, and in the years of 1900-1903, the Ossetians from the villages of Java Region migrated to the Pankisi Gorge, occupied the vicinity of the historical sites and established six new villages.

From the 60s of XIX century, the Tushs started settling in Birkiani, which was the site used by the Tushs to give some rest to their flocks of sheep when moving along.

The Kists, Ossetians and Georgian highlanders revitalized the Pankisi Gorge turning it into a beautiful garden. They participated in the social-political life of Georgia. Between 1918 and 1921, the Kists of Pankisi actively supported the government of independent Georgia. In 1921-1924, the detachment of 'Sworn Brothers' led by Kaikhosro Cholokashvili united a number of Kist youngsters fighting against the Soviet regime. Their heroic battles are still remembered by Pankisian Kists.

The attitude towards the Soviet authority in the Pankisi Gorge was not homogenous. The Kists were against the Bolsheviks, unlike local Ossetians who actively supported the Communist government right from the outset.

In the 30s of XX century, although with some difficulty, the kolkhozes (collective farms) were established in the Pankisi Gorge. The population of Pankisi took an active part in the Second World War. In 1944, the Kremlin, together with the Chechen and Ingush people, intended to deport the Kists of Pankisi to Central Asia. They had been waiting for resettlement every night for months on end, but owing to the active support of the Georgian people they were saved.

In the second half of XX century, the living standard in the Pankisi Gorge significantly improved. The situation changed considerably after the collapse of the Soviet Union. The Russian-Chechen wars had a great influence on the life of the Gorge inhabitants. On the brink of XX-XXI centuries, after the Chechen refugees entered the territory of Pankisi, the Gorge was engrossed in the criminal crisis. Besides, the detachments of Chechen 'Militants' and Arab Mojahedins carried out military trainings in the Gorge. This was the reason for Russia to bomb the vicinity of the Pankisi Gorge several times. The government of Georgia of those days, supported by the local population, succeeded

in accomplishing an anti-terrorist operation in the Gorge by peaceful means.

Almost nothing out of the folklore of the old ethnic group residing in the Pankisi Gorge survived to our days. The sagas of the Gorge residents disappeared together with their lives. In XVIII century, when the Pankisi Gorge was being depopulated, unfortunately, there existed no tradition of writing the oral texts down. Moreover, there was no heir left who would be handed down this valuable culture to take care of it. On the other hand, the highlanders who settled in the Pankisi Gorge in the mid XIX century brought their traditions, rituals, sayings and oral texts with them and revived the Gorge.

Traditional societies in the Pankisi Gorge settled by highlanders, though in fragments, have survived to our days. The customs and habits characteristic of traditional societies such as tribal and communal institutions, annual ritual worship cycle, public custom law, etc. still play a significant role in the everyday life of the Kists, Ossetians and Georgian highlanders living there.

The memory of leaving one's original homeland, common custom law, religion, similar traditions and economic life, common language and geographical area turned the society established on the unfamiliar site into one whole organism. Under this principle, the Vainakhs who migrated from various communities of mountainous Chechnya to the Pankisi Gorge were consolidated. The same may be said about the Pshavs and Tushs belonging to different communities and the Ossetian communities which resettled from the villages of Java Region. The new geographical surroundings had a significant influence on the whole population of the Pankisi Gorge, which created a new mythos. At every turn the highlanders settled here found the remains of the former residents, the fragments of the monuments of material culture created in the past centuries, the mysterious remains of castles and fortresses, feudal halls, churches and monasteries, wine cellars and sites of ancient villages. The origination of a number of oral sayings in the Pankisi Gorge was the result of the impression caused by mystical visions.

What kind of culture did the highlanders who migrated to the Pankisi Gorge from the old ethnic groups and who lived in Pankisi for centuries inherit in addition to the beautiful landscape scattered with

the ruins of the Middle Ages? The migrants after coming to the Pankisi Gorge found place-names, the most viable names all over the world. Most of the geographical names in the Gorge were created by the ethnic group living here earlier, and the knowledge of those place-names together with sagas was the heritage of the migrants.

After the settlement of the highlanders in Pankisi, the situation with the language significantly changed. If until XIX century the population of Pankisi spoke the Kakhetian dialect of the Georgian language, in the mid XIX century Tushian and Pshavian dialects of the Georgian language were spread, as well as the Kist dialect of the Chechen language, Batsbi or Tsovatushi language and the Ossetian language, which belongs to the Iranian branch of Indo-European languages.

It is true that the villages of the Pankisi Gorge inhabited by the Kists, Ossetians and Georgian highlanders were independent societies, but during the joint economic activities and the process of cultural development in the years of Tsarist Russia and Soviet regime, these people became firmly integrated and their civic cognition was formed. Since the first days of their settlement in the Gorge, the communication language between them was Georgian.

The Georgian language had a particular influence on the Kist dialect and the Ossetian language. The Kist dialect acquired the grammatical categories and forms from Georgian unfamiliar to it earlier, making it possible to express the idea in a more beautiful, clear and thorough manner.

The change of the residential area and settlement in Pankisi significantly changed the everyday culture and oral folklore of the Kists, as well as of Tushians and Pshavians. Some genres in their folklore repertoire ultimately disappeared. For example, the topics regarding the battles of God's children and Devis-idols (giants) have almost been forgotten.

The old geographical environment, the landscape in which the chapel occupied the site where Devis 'dwelt' before, has more or less lost its sacral influence on the society established in the new land in Pankisi. Therefore, the myths linked to one's original homeland, to the establishment of the new society and cult genesis, have either been preserved in verbal memories insignificantly or ultimately disappeared. Despite this, the everyday life of the highlanders who migrated to

Pankisi is still based on mythical perception. For instance, every Pshavian of Pankisi remembers the origination of his family name and if not every year, at least once in his lifetime goes to Ukana Pshavi to visit the sacred places with the divine gift - a calf, sheep, kadas and candles to be sacrificed in order to perceive the religion of his ancestors. A ritual appearance of the child as that of a new member of the family to the sacred place, which at the same time means his affiliation with the traditional society, is performed with special care and holiness by the Pshavians. On the sacred day, after the ritual communion at the guardian chapel standing on the sacral place, a person as the rightful member of the society is answerable before the verbal laws of faith adopted by the chapel and the chapel Superiors.

The local environment laid the foundation to the origination of a new mythos among the highlanders settled there. The Gorge scattered with the ruins of Christian monuments obviously had a special influence on the migrants. As the ruins of the Christian monuments had had sacral value to the highlanders since the ancient times, the Kists, Ossetians and Pshavians started worshipping the sacred places right after their settlement in the Gorge. The churches adorned with the mercy and mystery of the antiquity were perceived by the highlanders as absolute sanctities.

Some of the churches whose names were not remembered by anyone were given the names of the sacred places by the highlanders who revitalized the divine service there. However, this church now united not a clan or community, but the whole society which had revived the life in the village.

The terms connected with the religious cult in the Vainakh languages are either Georgian, or come from Georgian. Those terms were established during the period of the spread of Christianity in IX-X centuries and were known by the Kists of Pankisi even earlier, when they lived in their original homeland.

The Kists had the tradition to visit their original homeland – mountainous Chechnya - to worship their communal sacred places. They took a calf, kadas and other gifts vowed for the sacred place. The sacred place, the chapel, in the Kist language is called “*Tsiv*”. For example, the guardian sacred place of the families of Makhauri in Maisti (mountainous Chechnya) was the Pugha chapel – “*Pugha*

Tsiv'. The families of Makhauri who had migrated to Pankisi regarded it their duty to visit the sacred place of Pugha together with their children at least once in their lifetime, so that their offspring would never forget their fathers' land ("Daymohk") and would not be deprived of the guardianship of their ancestors' church. They took a divine gift to sacrifice to the chapel.

From the end of XIX century, Jokolo Virgin church was regarded the main church all over the Gorge. The Church in the name of Jokolo Virgin was built in 1887 and on January 18 of 1888 it was solemnly blessed. Since those times up to the 1920s, the divine service in Jokolo Virgin Church was usually performed by the priests of Kist origin. The Ossetians, Pshavians and Kists were christened at the Church and wedding ceremonies were also carried out there. As it is known, as far back as in 1866, most of the Kists were christened in the name of Jesus Christ. The necessity for building the church in the village of Jokolo was stipulated by the increasing number of Christians among the Gorge population.

The residents of Jokolo and other villages of Pankisi celebrated White Sunday at Virgin Church one week after Easter. They spent a night at the Church, made sacrifices, lit candles, held a party, danced and sang.

In 1921, Bolsheviks prevented the priest of the Church Mate Albutashvili from divine service and made him leave the Gorge. In the 1930s, in the period of tyranny and despotic rule, the village of Jokolo was inhabited by ordinary people, who kept the love of God with awe, and by putting their lives at risk advised the others to follow the God's way too.

The highlanders of Pankisi regarded the ruins of old churches and their vicinity, icons and the sites of sacred places as sacral sites and thought that even cutting down a tree in those places was absolutely prohibited. Therefore, huge oaks, ash-trees and other sacred trees still grow in the vicinity of the ruins of old churches and sacred places. The population who took special care of and worshipped it, regarded a tree growing out of the sacred land the main axis connecting the land to the sky and the material to the spiritual. The tree, as a relic and image of the sacral, was decorated with colourful cloths. The village Church of Archangel, which is located on the territory of the huge complex of

the Georgian fortress, is covered with the thousand-year-old willows and other trees. This territory was regarded a sacred place by the migrants and, thus, the willows and the other trees have survived intact up to the present. There is a hundred-year-old tree growing near the Church of St. George, in the district called Tskvitadze Kure, in Birkiani. The tree is called Holy Virgin's tree and pilgrims light candles at it. A similar ritual may be observed at other small churches of Pankisi. So, the Pshavians, Kists and Ossetians living in Pankisi have preserved particular love, belief and fear for the sacred places. They take care of the ruins of old churches, treat the icons and sacral places with respect, and in the fear of visitation do not even cut trees around them.

By the end of XX century, as a result of the migration of Chechen refugees and the intensification of Mohammedanism among Pankisian Kists, the awe towards the sacral places weakened. Moreover, in 2001, some unidentified people blew the Baltagori St. George's Church. In the same year, the Chiobi Sacred Place ("Chuebje Tsiu"), which had been the ruins of the old church, was razed to the ground. According to the local residents, after the migration of Chechen refugees into the Gorge, the Kists refrain themselves from going to Christian churches.

At the end of XX century, the spread of Vahabism among the Kists of Pankisi caused significant changes in their everyday life.

Spells and magic rhymes and songs in the fund of sagas of Pankisian Kists, like other genres of folklore, represent an interesting material depicting spiritual and material culture of this people.

Magic is often linked with the family and everyday lives and economic activities of the Kists. Therefore, Kist spells are of different nature according to their purpose; however, there are two principal types of them: a) the curing ones; and b) the business ones. The Kist sagas include the spell against the evil eye, for the heart, for the one overlooked, etc.

The spells are also interesting in that they show the influence of different confessions on the religious insight of the Kists and the influence of the Christian and Mohammedan religions, as well as pagan views on their verbal sagas.

As time passed, diverse rules and traditions of mourning were established in the Kists' life. The variety of mourning texts and rituals of Pankisian Kists were mainly the result of syncretism of Christian and Mohammedan religious views, as well as migration processes and a strong influence of the Georgian culture.

Kist women, like Khevsurian ones, do not cry in voice when mourning over their dead husbands. In the Kists' society, a dead man is mainly mourned over in voice by his close relatives such as mother, sisters, daughters, daughters-in-law and others. They bewail the words of farewell. The one in mourning cries in voice and she is then followed by others, thus creating some kind of "knell". Those in mourning bewail in turn, each of them creating their original text of mourning. All of them show the grief caused by the loss of a close person, their views of the paradise and their approach to death and life.

Apart from Mohammedan rituals, the mourning texts of the Kists are very similar to the mourning texts of the Tushs, Pshavs and Khevsurians.

The Kists, like their neighboring highlanders, point out the dignities of the dead person when mourning over him. They talk about the activities of his lifetime and if anyone remembers his kind deeds, they will surely mention them. If the man died at a young age, or due to an accident, the mourning is even more emotional.

The structure of the the Kists' mourning texts is based on their tradition. They include a range of viable expressions repeated in a number of other texts. Repetition of the same forms mainly serves the function of refrain.

At present, the dead in the society of the Kists are mainly buried according to Mohammedan rules, but the mourning texts and rituals of Pankisian Kists have been enriched and diversified by the customs and traditions inherited from their original homeland and as a result of many-year-long relations with the Georgians. The mourning performed in the voice of the Kists, as well as oral poetic texts, is the demonstration of the rich spiritual culture of the Georgian Vainakhs residing in the Pankisi Gorge.

The work shows personal impressions, as well. For the last ten years, aiming at better understanding the customs and traditions and oral the sagas of the local population including the Kists, Ossetians and

Georgian highlanders, I personally attended the public arrangements in the Gorge, observed their family lives and economic activities, wedding, mourning and cult rituals; I visited schools, churches, sacred places, mosques and the ruins of historical monuments of the ancient times. I also met and talked to the people of different ages, nationalities, professions and confessions who told me about their fortunes and misfortunes. All in all, the Pankisi Gorge with its diverse nature made a strong impression on me right from the beginning. This feeling has not faded even by now. Finally, the things seen and thought over took the form of a work.

The wish to contribute to the peaceful regulation of the ethnic crises in Caucasia inspired me to write a book. The doubts and distrust established among the Caucasian peoples can be overcome by means of deep cognition of the past. From this point of view, we should not forget who we, the humans are to each other and how we should establish the civic awareness, fairness, peace, love and harmony in the Region.

საძიებლები

გეოგრაფიული სახელები

ალაზნისთავი 5, 12, 13, 68, 116,
137, 138, 139, 143, 144
ალბიერდი 118
ალვანი 48, 68, 75, 79, 98, 99, 116,
133, 146, 172, 173, 174, 175,
177, 178, 181, 182, 189, 200,
204, 210, 211, 212
ალონ 5, 39, 331, 329
ალოტი 20, 81, 109, 206, 207, 208,
414
ანაგა 175
ანატორი 415
ანგუშტი 118
ანდაქი 11, 12, 118, 280, 281, 282
არდოტი 12, 202, 207, 208, 282
არჭილო 12, 25, 281
ახადი 58, 62, 91, 98, 185, 186, 190
ახმეტა 40, 79, 92, 170, 171, 178,
182, 240, 244, 245, 269, 279,
281, 300, 304
ბაბურა 21, 28
ბაფხისხევი 187
ბალთაგორი 41, 87, 143, 293, 324,
325, 334, 335, 395
ბამუთი 179
ბასთი 173
ბაყილოვანი 11, 18
ბანარა 24, 25, 87, 89, 155, 183,
186, 187, 189, 205, 217, 219,
241, 245, 257, 270, 290
ბახტრონი 48, 71, 72, 73, 86, 87,
90, 91, 92, 93, 94, 95, 105, 106,
124, 202, 274, 275, 276, 277
ბირკიანი 11, 12, 18, 78, 89, 161,
182, 193, 194, 195, 206, 215,
216, 247, 253, 254, 293, 390,
395
ბოდი 5
ბორბალო 10, 11, 23, 127, 138
ბოჭორმა 48
გოგრულთა 160, 173

გომბორი 61, 279
გომენარი 194
გორშელმის ხეობა 171
გრდანი 46
გრემი 60, 64, 65
გურო 261, 262
დაი 138, 149, 150, 151, 168, 169,
322, 390
დანო 12
დართლო 24, 163, 194, 195, 321
დაქუხი 155
დამასტის მთა 20
დედისფერული 11, 21, 25, 27, 42,
96, 191, 205, 206, 248, 254, 324
დიდგვერდი 29, 43, 62, 216, 217,
273
დიდოეთი 60, 327
დიკოლო 24
დიშნი 117
დუისი 11, 12, 42, 77, 117, 119, 120,
121, 125, 163, 175, 185, 191,
199, 200, 205, 206, 216, 247,
249, 252, 254, 255, 264, 270,
271, 272, 274, 276, 278, 279,
290, 293, 327, 370, 388
დუმასტური 11, 20, 27, 79, 80, 196,
197, 198, 199, 204, 206, 225,
242, 243, 244, 247, 248, 250,
252, 254, 272, 275, 276, 277,
280, 312, 319, 332, 383, 395
ელისენი 60
ერნო 36, 37, 38, 46, 67, 68, 69, 121,
124, 185, 326
ექაჟი 120, 166
ეჰქი 60
ვედენო 154
ვეჟინი 43
ზაგემი 70
თარგმი 110
თებულო 12
თიანეთი 8, 11, 37, 46, 50, 60, 67,
68, 69, 99, 109, 119, 120, 121,
123, 125, 129, 130, 134, 152,
169, 170, 171, 172, 181, 185,

186, 190, 191, 192, 212, 232,
240, 277, 289, 301, 321
თუმეტი 11, 12, 19, 20, 23, 43, 45,
47, 62, 83, 90, 91, 92, 93, 94,
104, 108, 120, 128, 163, 164,
167, 168, 174, 180, 184, 188,
193, 194, 216, 257, 298, 371,
372
თხაბაერდი 110
ივრის ხეობა, 20, 36, 37, 38, 41, 61,
67, 171, 172, 186, 187, 190, 191,
192
ითუმყალე 160, 156, 157
ილის ქედი 96, 98
ილტოს ხეობა 37, 38, 39, 41, 46,
67, 69, 86, 93, 169, 170, 171,
225, 245, 279, 289, 304, 381
იმერეთი 181
ისანი 26, 42, 54, 62, 75, 142, 179,
185, 289
იყალთო 39, 41, 234
კაკვასიონი 10, 11, 46, 71, 90, 104,
108, 134, 137, 183, 258, 259,
327
კალაურის მთა 75
კამბეჩანი 36
კახეთი 7, 8, 11, 20, 23, 32, 36, 37,
38, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 50,
52, 53, 54, 57, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
77, 84, 90, 92, 93, 95, 96, 98,
103, 106, 108, 109, 118, 127,
128, 155, 175, 177, 184, 190,
216, 220, 227, 269, 281, 305,
333, 350
კორსავი 186, 191
კომკები 41, 42, 44, 126, 151, 153,
178, 185, 308
კვეტერა 37, 43, 47
კოხტასთავი 52
კუდაროს ხეობა 199, 200, 202
კუნახტა 11, 21, 27, 32, 76, 80, 81,
82, 89, 187, 192, 197, 205, 206,
225, 254, 284, 321
კუხეთი 36, 46, 48
ლალისყური 48, 160, 289
ლამაზური 20

ლაპეენგიზ 23
ლახატო 190
ლერერი 165
ლიხვის ხეობა 197, 198, 320
ლილო 46
ლომუროს ყანები 151, 152, 153,
155, 157, 158
ლოპოტოს ხეობა 39, 62
მაისტი, 30, 111, 115, 119, 121, 122,
124, 125, 126, 129, 130, 132,
133, 138, 139, 140, 141, 143,
144, 145, 146, 147, 151, 170,
174, 175, 178, 257, 321, 387,
388, 390, 394
მარილისი 46, 47, 49, 83, 95, 96, 97,
98, 99, 190, 385
მარტყოფი 381
მასარა 107
მატანი 92, 227, 317
მალარერდი 110
მალრანი 47, 48, 66, 76, 77, 93, 401
მაჭარეული 44, 45, 348
მაჭი 43
მახვალი 11, 30, 48
მგელათციხე 191
მთაწმინდა 31, 96
მითხო 111, 115, 116, 119, 139, 141,
153, 159, 163, 166, 170, 172,
174, 175, 179, 180, 229, 261,
322
მილმახევი 12, 154
მინისხევი 27
მუცო 31, 96
მუნუხევი 27, 29, 258, 259
მღვიმეთი 22
მღვიმე 22, 31, 87
ნაგზეური 23, 76
ნაკვალესავი 186
ნაპანკისევი 23, 76
ნაქერალა 29, 43, 62, 72, 216, 217,
218, 331
ნაყორა 23, 323
ნაშხოი 139, 146
ნეკრესი 43, 75
ნესტოროვკა 263
ნინონმინდა 38

ომლო 11, 12, 23, 24, 27, 28, 36,
76, 86, 87, 113, 135, 143, 159,
160, 161, 162, 163, 164, 168,
169, 172, 179, 180, 181, 182,
183, 194, 196, 199, 205, 206,
209, 229, 230, 231, 233, 247,
254, 258, 269, 273, 276, 277,
289, 293, 300, 302, 319, 322,
323, 324, 325
პენგიზ 76
პეიორი 160
ჟაბური 86
რკინის მთა 10, 12, 31, 33, 34, 35,
264, 277, 279, 281, 369
საგირთა 107
სათუშო 19, 202
საკობიანო 17, 19, 21, 32, 33, 42,
43, 77, 78, 86, 88, 89, 145, 187,
188, 189, 190, 192, 205, 206,
233, 241, 245, 247, 249, 250,
254, 271, 274, 275, 277, 279,
321, 326, 327
სამყურისწვერი 11
სატრედო 96
საქისტო 19, 141
საყორნე 22
საჯიხვე 22
სვერი 384
სპეროზა 24
სტეფანწმინდა 167
სტორის ხეობა 53, 386, 388
სუჯეთი 36
ტადბერჩიე 153
ტბათანა 11, 19, 73, 107, 108, 221
ტერელო 115, 116, 138, 140, 163,
390
ტოლომა 11, 25, 155, 190, 205, 206,
217, 241, 245, 270, 290
ტუგა 112, 126, 144, 145, 257
უკანაფშავი 108, 185, 186, 187,
188, 191, 192, 289
ურთანაულის უბე 198
ურთნალი 18
ურუს-მართანი 263
უყარეჩო 12
უძილაურთა 170, 171, 192
უჯარმა 46, 83

ფახილგო 112, 126
ფუალი 126, 145, 175, 178, 322
ფულა 322, 358
ფშავი 20, 58, 99, 108, 115, 216,
257, 298, 371, 133, 170, 178,
185, 186, 187, 188, 190, 217,
228, 289, 320
ფხოვი 37, 57, 58
ქართლი 6, 37, 41, 45, 47, 60, 61,
62, 63, 64, 69, 90, 98, 195, 196,
203, 321, 348
ქაჩალაური 42, 49, 96, 98, 99
ქაჩუ 12
ქერიგო 11
ქიზიცი 77, 181
ქისტაძე 87, 88, 89
ქისტნელი 87, 88, 89
ქომალხო 172, 175
ქომიტოს მთა 158
ქორეთი 11, 12, 14, 22, 23, 76, 81,
83, 96, 201, 202, 204
ქორთაბუდე 11, 22, 165, 205, 206,
217, 270
ქორადალა 107, 134, 183
ლანიშანები 170, 171
ყაინაური 20, 202
ყარაია 46
ყაფარი 186
ყაფრის გორა 68
ყვარელწყალი 11, 24, 26, 77, 184,
185, 205, 206, 254
ყოდალაური 20, 21, 89
ყორწყალი 24, 77, 87
შატოი 157, 263
შატილი 140, 172, 183
ჩაბანო 20, 170
ჩარგალი 21
ჩეკურანთგორი 192
ჩხათანა 11, 18, 162, 194, 205, 206,
217, 218, 270
ცქვიტაძის ყურე 77, 78, 87, 88, 89
ძიბახევი 11, 187, 189, 205, 206,
245
წინუბანი 11, 76, 196, 200, 204,
206, 225, 254, 290, 312
წუქეთი 36, 60
ჭეშო 158, 159, 167, 344, 346

ჭიაური 60
ჭიქაურა 21, 217, 218
ჭობიო 13, 25, 29, 31, 41, 42, 232,
233, 293, 305, 324, 332, 335
ხადორი 11, 24, 48, 187, 189, 192,
205, 206, 219, 241, 245, 270
ხაიშო 186, 192
ხალანანი 11, 30, 76, 80, 196, 204,
205, 206, 225, 254, 312
ხახაბო 53
ხევისჭალა 10, 31, 97, 99, 190, 193,
205, 206
ხევესურეთი 11, 77, 111, 112, 115,
117, 120, 125, 129, 130, 131,
132, 136, 151, 155, 158, 186,
191, 229, 230, 257, 258, 261,
289, 327
ხერკი 46
ხილდიჰარო 12, 111, 135, 138, 143,
147, 148, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 165, 168, 174
ხირსა 39
ხონისჭალა 146, 152, 154, 156
ხორაჯანი 11, 29, 30, 205, 206, 217,
218
ხორაჯო 11, 29, 30, 205, 206, 217,
218
ხორბალო 104, 123, 124, 136, 137,
139, 140, 141, 142, 143, 174,
175, 180, 333
ჭადუ 24
ჯავა 390, 391
ჯავახეთი 25
ჯამბული 257
ჯარეგო 12, 140, 229
ჯვარბოსელი 169
ჯოყოლო 388, 394
ჰერეთი 36, 43, 47, 48, 50, 51, 54

ჰიდრონიმები

ალაზანი 10, 11, 13, 29, 30, 52, 71,
86, 93
ანდაქისწყალი 12, 433
არაგვი 40, 44, 50, 105, 202, 409

ბანარისწყალი 10, 14
კურტანაძელისწყალი 10, 33, 206
სამყურისწყალი 31
საქოს წყარო 162
ყაბრი 68
ყანაყი 65, 66, 68, 69
ჭობიოსწყალი 13

ქრისტიანული ტერმინები, წმინდანები და ჯვარ-ხატები

ადგილის დედა 321, 323, 326
ალავერდი 44, 59, 60, 72, 75, 74, 75,
59, 71, 72, 74, 81, 82, 370
ანტონ მარტყოფელი 42, 43, 44
ანტონჯვრობა 43
აონის ხატი 205, 208, 348
არდოტის ჯვარი 12, 202, 207, 208,
282
ბალთაგორი 424
გოგრულთი 160
გუფთაშუარი 319
ეკლესია, 30, 36, 40, 41, 42, 44, 65,
69, 79, 91, 98, 102, 136, 163,
165, 181, 190, 210, 285, 293,
298, 299, 308, 319, 321, 323,
324, 328, 331, 332, 333, 335,
344
ვასთირჯი 329, 330
თავარმონამე 176, 177
თუშოლი 324
კვირაცხოველი 30
კოპალა 30, 170, 171, 172, 322, 325,
326
კოტია 320
ლაშარი 96, 115, 116, 190
ლომისი 321
მაისტალა 321
მთავარანგელოზი 79, 322, 323,
334
მონასტერი 298, 323, 381, 392
მღვდელი 82, 84, 97, 181, 219, 222,
223, 228, 240, 325, 336

ნიში 182, 184, 186, 194, 208, 318,
345, 346, 347, 348, 351, 353,
358

სომხოზ ნმინდა გიორგი 192
სპეროზის ნმინდა გიორგი 10, 11,
22, 71, 187, 309, 330

ფულას ხატი 386
ქრისტე 37, 38, 39, 325, 331, 338,
339, 342

ღვთისმშობელი 30, 321, 324
ყურის ნმინდა გიორგი 163, 165,
319

ნივ 175, 178, 322, 328
ნმინდა გიორგი 30, 55, 68, 112,
136, 158, 159, 163, 165, 187,
192, 293, 319, 320, 321, 323,
324, 327, 328, 330, 333, 334,
335

ნმინდა თევდორე 323, 336
ნმინდა ელია 321, 330, 331
ნმინდა ნინო 37, 38, 41
ხატი 13, 20, 78, 82, 83, 116, 159,
168, 170, 171, 176, 187, 189,
200, 232, 293, 318, 320, 321,
323, 324, 326, 328, 329, 334,
335, 339, 341

ხატის ყმა 21, 78, 189
ხანმატის ჯვარი 327
ხევისბერი 115, 320, 321, 364
ხორბალოს ნმინდა გიორგი 104,
123, 124, 136, 137, 139, 140,
141, 142, 143, 174, 175, 180,
333

ჭობიოს ხატი 13, 25, 29, 31, 41, 42,
232, 233, 293, 305, 324, 332,
335

ჯვარი 57, 111, 116, 140, 150, 175,
262, 325, 327, 332

ჯოყოლოს ღვთისმშობელი 387,
388

ჰელოს ხატი 168

ისტორიული პირები

ავგიორგი 60, 61
ალექსანდრე I 7, 63, 66, 68, 70
ალექსანდრე II 69, 70
აღსართანი 54
ამოტ მარილელი 47, 48, 49
ბაგრატ IV 48, 49, 50
ბერი ხორნაბუჯელი 55, 59
გიორგი I 47, 55, 63, 64
გიორგი VIII 60, 62
გიორგი X 64, 80, 84, 107
დავით ნარინი 51, 52
დავით ულუ 51, 52, 53, 54, 55, 56,
58

დავით X 61, 62
ეგარსლან ბაკურციხელი 52
ერეკლე II 91, 93, 94, 98, 101, 385
ვარამ გაგელი 52
ვახუშტი 6, 23, 36, 46, 47, 48, 49,
76, 77, 78, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
215, 218
თამარ მეფე 27, 43, 324
თეიმურაზ I 65, 66, 67, 68, 94, 104,
109, 350, 382

თორელი გამრეკელი 52
თორღვა პანკელი 51, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 58, 59, 348, 349
თორღვა ძაგანი 56, 57, 59, 158
ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი 52
ილია ჭავჭავაძე 223
კახაბერ კახაბერიძე 52
კვირიკე მეფე 46
კირიონი 222
ლაშა გიორგი 52
ლევან კახთა მეფე 190
მესტუმრე ჯიქური 53, 349
ნიკოლოზ ალავერდელი 74, 75, 80,
98, 224, 321

სარგის თმოგველი 52
სტალინი 258, 270, 371
სტეფანოზ ვარჯანი 47, 48, 49
ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 63, 80,
81, 83, 95, 97, 98, 99, 174, 175,
226, 373

შამილი 112, 114, 117, 122, 126,
127, 129, 132, 133, 180, 184,
261
შაჰ-აბას I 65, 67, 68, 69, 191, 350
შოთა კუპრი 52
ცოტნე დადიანი 52
ჯედი შტორელი 53
ჯიგდა-ხათუნი 53, 56
ხახვილა ჯვარისციხელი 49

ვაინახების სახელები

აბასა 145
ალბუთა 8, 11, 14, 17, 19, 186, 187,
188, 189, 190, 201, 207, 208,
214, 228, 238, 239, 241, 242,
245, 248, 260, 358, 397, 399,
401
აღხანა 175, 327, 328
ამაი 61, 149, 251, 256
ამაშა 131, 132, 143, 161, 175, 179,
261, 288
ასიჰათი 178, 179, 194
ახიად 140
ბათაგა 142
ბათაყა 167, 218
ბარძაგი 160
ბაფაი 145
ბაფეი 167
ბეგი 149, 150
ბედირგა 137
ბიექიე 153
ბოლდი 154, 155, 156, 179, 322
ბოლოთურ 163, 165, 170
ბორჩა 148, 149, 150, 151, 152, 154,
158
ბორძოლგი 150
ბუგუ 133, 150
გაურგი 140, 141
გუელაგი 150, 151
გუშა 174
გუნაშა 147, 157, 158, 159
დაადეი 143, 157
დააშა 304
დაიბაქი 149, 150, 151
დარქიზანა 132

დექი 140
დეში 170
დვანდი 142
დონდი 120
დუი 18, 21, 29, 30, 76, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 138
ეთი 10, 11, 12, 15, 16, 18, 19, 22
ენდი 160
ესქი 138, 139
ექო 128, 132, 144
ვისერგი 139, 179, 256, 257, 264,
265, 266, 267, 268, 269, 278,
302, 303, 322
ვისითა 155
ვუავერგი 174
თავბოლოთი 180
თათა 26, 163, 164
თათარა 180, 185, 255, 263, 264,
266
თარო 170
თიაშქა 128
თუგი 181
თუნქუ 162, 163, 164, 165
იდა 117, 122
ისაყა 160
ლაბურო 125, 152
ლექა 165
ლოომურო 151, 152, 153, 155, 157,
158
მაგაი 117, 121, 122
მაჯი 146, 147, 150, 198, 255
მუესაგი 153, 154, 155, 156
მუსა 7, 13, 26, 32, 54, 63, 79, 83,
91, 120, 124, 130, 131, 132, 139,
140, 141, 143, 166, 167, 176,
178, 211, 261
მუხო 179
ნასიშა 162, 163, 194
ნეედირ 151
ნიქი 149, 150
ომანი 98, 150
საგამ 161
სასგარგა 128
სეიდა 143, 145
სელირა 128
სოაიფა 154

ტობოსა 161
ტუნგი 141
ტური 143
უნუზ 164, 165
ფასქომა 157
ფულგა 164, 165
ფრუმქიე 156
ქააბი 154
ქასა 174
ქუმაგი 11, 64
ლანიშა 170, 171, 230, 231
ლეენიშ 193, 194
ლუზი 141
შერიფ 161
ჩილა 161, 231
ჩოქა 155
ცათიშ 164
ცოსკარა 161, 173, 174
ცუნკური 174, 175
ძოლძი 175
ნიუხარგი 161
ნუნა 161
ხანე 161
ხენგი 138
ხვიტი 164, 165, 174, 175

ჯოყოლა 24, 30, 112, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133,
134, 135, 143, 144, 145, 151,
152, 174
ჰაასეი 155, 250, 253, 291, 403
ჰასანა 174, 175
ჰაშა 128, 174, 175
ჰოიძი 147, 157, 158
ჰუნაი 168

შინაარსი

წინათქმა	5
შესავალი	6
I ნაწილი. წარსული	10
პანკისის ხეობის ფიზიკურ-გეოგრაფიული თავისებურებანი	10
პანკისის ხეობის ტოპონიმია	17
პანკისის ხეობა საქართველოს ისტორიულ პროცესებში უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის დასასრულამდე	31
II ნაწილი. მიგრაციები პანკისის ხეობაში	103
ქართველი მთიელები პანკისის ხეობაში	103
ქისტები პანკისში ჩამოსახლებამდე და მათი მიგრაციის მიზეზები	109
დუისის დაარსება	117
ქისტების ჩამოსახლება ჯოყოლა მაისტელის მეთაურობით	125
ცალკეული გვარების მიგრაციის ამსახველი ქისტური ზეპირი ტექსტები	136
ქართველი მთიელების მიგრაცია პანკისის ხეობაში	183
ოსების მიგრაცია პანკისის ხეობაში	195
III ნაწილი. განახლებული ხეობა	207
სოფლების აღორძინება პანკისში	207
გადმოცემები ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის პანკისელ „შეფიცულთა“ შესახებ	226
კომუნისტური რეჟიმის დამყარება და კოლექტივიზაცია პანკისის ხეობაში	234
პანკისის ხეობა მეორე მსოფლიო ომისა და ჩეჩენ-ინგუშთა დეპორტაციის წლებში	253
პანკისი ემიგრანტთა პირად წერილებში	263
პანკისის ხეობა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ (1945–1990 წწ.)	269
პანკისის ხეობა პოსტსაბჭოურ პერიოდში	282
IV ნაწილი. ტრადიცია და ფოლკლორი	308
ტრადიციული საზოგადოებები პანკისის ხეობაში და მათი ზეპირსიტყვიერი კულტურა	308
„ამირანიანის“ ე. წ. პანკისური ვარიანტი	309
ენობრივი სიტუაცია პანკისის ხეობაში	312
ჯვარ-ხატებთან დაკავშირებული გადმოცემები და რიტუალები	318
ქისტური შელოცვები და მაგიური რიტუალები	337
პანკისის განძის ანდრეზი	348
პანკისელი ქისტების სამგლოვიარო ტექსტები და რიტუალები	352
ლიტერატურა	371
Summary	380
საძიებლები	398

გამომცემლობის რედაქტორი
გარეკანის დიზაინი
კომპ. უზრუნველყოფა

მარინე ვარამაშვილი
თინა ჩირინაშვილი
ეკატერინე თეთრაშვილი

0128, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14
0128, Tbilisi, 14, I. Chavchavadze Av.
[WWW. Press. tsu. ge](http://WWW.Press.tsu.ge) (25-14-32)

